

50634

Tört.
Folyóirat

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 82.

1955.

82. KÖTET

1. SZÁM

1955

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓÍRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

82. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40 Ft

A szerkesztőbizottság tagjai:

FÜLEP FERENC, HARMATTA JÁNOS, PÁRDU CZ MIHÁLY, RADNÓTI ALADÁR,
SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség:

Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16. (Nemzeti Múzeum—Történeti Múzeum). Távb.: 130-678

Kiadóhivatal:

Akadémiai Kiadó, Bp. V., Alkotmány-utca 21. Távb.: 111-010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hírlap Iroda,

Budapest V., József nádor-tér 1. Távb.: 180-850. Csekk számla: 61257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap
Iroda V., József Attila-u. 3. szám alatti újságboltjában.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Mészáros Gyula—Vértés László: Őskőkori festékbánya Lovason (Acta Arch. Hung. V. 1954. 1—2.)	3—18
Pekáry Tamás: Későrómai sírok Fenékpusztán	19—29
L. Kovrig Ilona: Adatok az avar megszállás kérdéséhez (Acta Arch. Hung. VI. 1955)	30—44
id. Fehér Géza: Avar-bizánci kapcsolatok és a bolgár államalapítás (Acta Arch. Hung. V. 1954. 1—2)	45—47

KÖZLEMÉNYEK

Vargha László: A barcai bronzkori lakóház	48—56
Sz. Póczy Klára: Itáliai sigillaták utánzatai Aquincumban	56—58
Mócsy András: A Százhalombatta—dunafüredi római tábor és település	59—69
Fitz Jenő: Örtornyok Intercisa és Annamátia között	69—79
Csallány Dezső: Rovásírásos gyűrűk Magyarországon	79—85
Szöke Béla: Cserépbográcsaink kérdéséhez	86—90

SZEMLE

Vértés László: Hillebrand Jenő	91
B. Thomas Edit—Sz. Burger Alice: Leletmentő ásatások az 1953. évben	92—102

IRODALOM

Németh Endre: Banner J.—Jakabffy I., A Középdunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig	103—106
Csalog József—Csemegi József: Banner J.—László Gy.—Méri I.—Radnóti A., Régészeti Kézikönyv I. Gyakorlati régészet	106—111
L.: Ethnographia, LXV. évfolyam (1954) 1—2. szám	111—112
Szilágyi János: Acta Archeologica ASH. II. kötet. 1—2. füzet	112—113
Mozsolics Amália—Radnóti Aladár: H. Bengston—Vl. Milojević, Grosser Historischer Weltatlas. I. Vorgeschichte und Altertum	113—116
Mozsolics Amália: J. Neustupný, Vorgeschichte der Lausitz	116—117
Sz. Póczy Klára: C. Daicoviciu—Al. Ferenczi, Așezările dacice din Munții Orăștiei	117—119
B. Vágó Eszter: H. Dragendorff—C. Watzinger, Arretinische Reliefkeramik, mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen	119—120
Nagy Tibor: L. Klima—H. Vettters, Das Lageramphitheater von Carnuntum	120—122
Sz. Burger Alice: G. Pacher, Römische Siedlungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha	122
B. Thomas Edit: W. Drack, Die römische Wandmalerei der Schweiz	122—125
Szentlélek Tihamér: H. Menzel, Antike Lampen im Römisch—Germanischen Zentralmuseum zu Mainz	125—126
Szöke Béla: J. Kastelic—B. Skerlj, Slovanska nekropola na Bledu	126—128
Németh Endre: Magyar régészeti irodalom 1954.	128—134

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 82.

1955.

82. KÖTET

1. SZÁM

XP 2537

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723095

1955

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1955. II. 5. — Terjedelem: 19¹/₄ (A/5) ív — Példányszám: 600 — 44 ábra + 19 tábla

---

35415/55 — Akadémiai nyomda — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

ŐSKÖKORI FESTÉKBÁNYA LOVASON

I. A lovasi festékbánya fekvése és feltárása

1951 tavaszán a veszprémi Bakonyi Múzeum értesítést kapott, hogy Csopak környékén őskori csontok kerültek elő. A leletek a Balatonfüredi Állami Erdőgazdaság tisztviselőjénél, *Csordás Miklósnál* nyertek elhelyezést. A bejelentés alapján 1951 áprilisában *Mészáros Gyula* felkereste az erdőgazdaság irodáját — a begyűjtött csontanyagot felülvizsgálta és a Bakonyi Múzeum részére átvette.

Az értékes gyűjtemény a pleisztocén jellegzetes növényevőinek csontjaiból és agancsaiból készült szerszámokból áll, s a Balaton melletti Lovas község (Veszprém m.) határához tartozó bányából dolomit-murva fejtése közben került elő, 3–4 m mélységből, vörös színű rétegből. Az erősen festő ásványi anyag az eszközöket is vörösre színezte.

A Balaton mellékén hat kisebb-nagyobb fődolomit-rög van, közöttük a legjelentősebb a felsőörs-melléki műút mentén kezdődik és a felsőörsi, csopaki, balatonarácsi és balatonfüredi erdőkön keresztül a balatonszőlős-pécselyi medencéig tart.¹

Maga a lelőhely, a dolomit-murva bánya, a veszprém-csopaki műúttól 200 m-re keletre nyíló, 3–4 m mély, meredekfalú gödör. A bányában már többször találtak limonitos, vörös betelepüléseket, amelyeket ki is termeltek és házfestésre, parkirozásnál díszítésre használtak.

1. Az I. sz. bányagödör feltárása

A bejelentett lelőhely vizsgálata során megállapítottuk, hogy a festékanyagot tartalmazó gödör falát dolomitkitermelés közben aláásták, a fal beomlott, az omladék javarészt pedig elhordták. A lelőhely rögzítése utólag ezért csak megközelítően volt lehetséges. A jelenvolt bányászok szerint az 1950. év folyamán szokatlanul nagyméretű, 5–6 m átmérőjű és mintegy 5 m mély üregre bukkantak, amelyet a dolomit-murvánál finomabbszemcsézett-ségű, porhanyó, vörös színű anyag töltött ki. A réteg a keményebb dolomitfaltól könnyen elvált. A mesterségesnek látszó, tölcseralakú gödör belsejéből, felülről lefelé haladva kb. 3 m mély-

ségtől kezdve állati csontok, agancsdarabok és egy vadkanagyar kerültek elő. A vörös kitöltésben csonton kívül egyéb idegen anyagot vagy feltűnő jelenséget nem észleltek, tehát sem kőszerszámot, sem tűzhelyet; faszéandarabkákat azonban szórványosan találtak.

Kiszállásunk alkalmával csak annyi lehetőségünk nyílt, hogy a terepen talált, kevert, átforogatott limonitos anyagot átvizsgáljuk. Mindössze néhány darab csöves csonttöredék került elő, régi törésnyomokkal, annak ellenére, hogy a beszolgáltatott szerszámok között több olyan eltört példány akad, amelynek törési felülete üde. Ezeknek hiányzó részeit nem találtuk meg.

2. A II. sz. bányagödör feltárása

Az I. sz. gödör helyének átvizsgálásával egyidejűleg a dolomitbánya egész területén tüzetes kutatást végeztünk. Megállapíthattuk, hogy az É-i falon több helyen is előbukkantak limonitos rétegek anélkül, hogy ősmaradványokat tartalmaztak volna. Az É-i, legújabb keletű fejtési szakaszon azonban, a gödör elkeskenyedő végében, a függőleges 3 m magas dolomitfal felső harmadában, 1 m mély és 1,20 m széles, fészekszerű vörös sávot találtunk, az 50–60 cm vastag humusz alatt.

A vörös kitöltés a zavartalan fekvésű dolomit-málladék rétegektől elütő településével is elárulta, hogy a keresett őskori kultúrréteget megtaláltuk.

A murvabányának ez a pontja az előző évi lelőhelytől ÉK-re 50°-ra fekszik, 17 m távolságban.

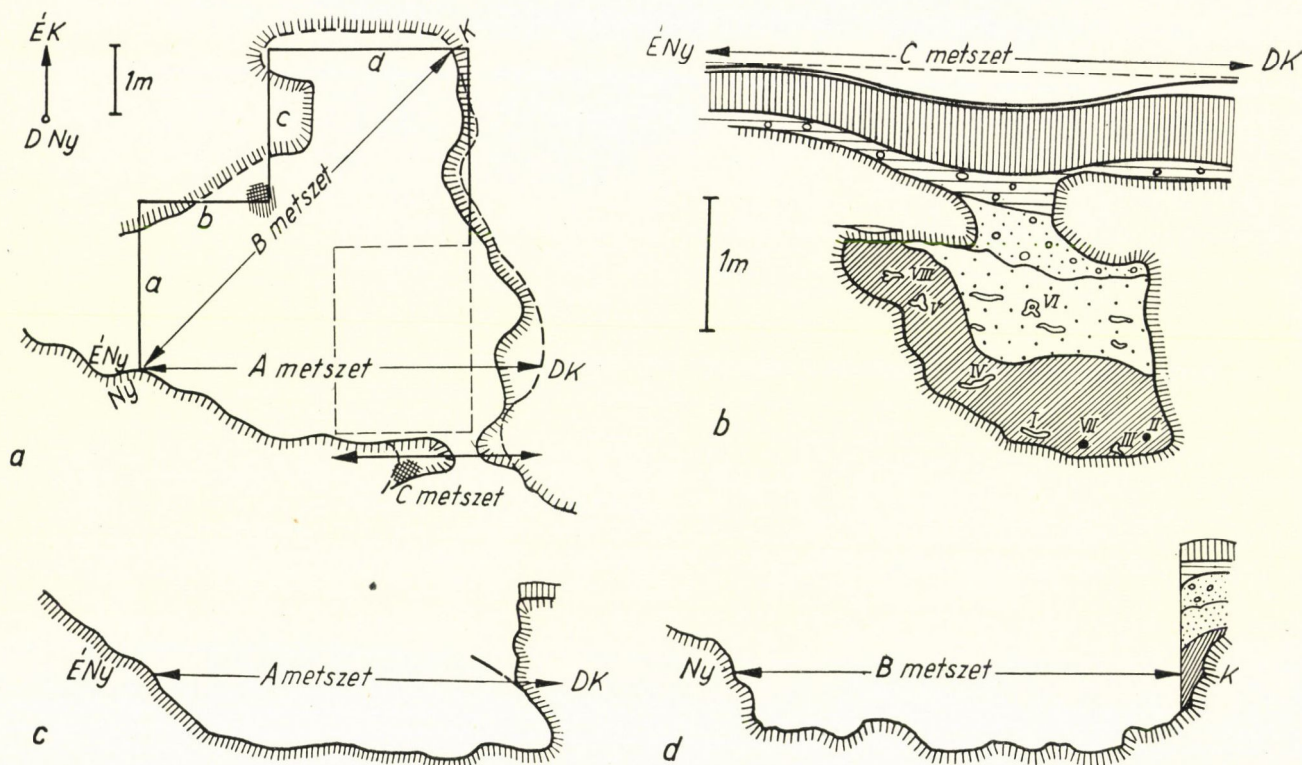
Ezen újabb kultúrréteg felfedezésekor már tekintélyes mennyiségű limonitos dolomitmálladékot találtunk a sziklafal tövében, annak jeléül, hogy valamely közeli építkezés miatt a vörös anyagot kitermelik. A friss földhányást átvizsgálva egy faszéandarabkát és egy nagyobb emlőállat bordatöredékét találtuk meg.

A gödör feltárása sürgős, leletmentésszerű volt a folyamatos termelés miatt. A feltárást tehát haladéktalanul megkezdtük (1. kép).

Az eredetileg fecskefészek alakú mélyedés a munka folyamán mind mélységében, mind szélességében tágult. Kitöltése laza szerkezetű volt. Mielőtt azonban a felszíni kutatóárok alja elérte volna a festékföld-réteg szintjét, mintegy 60 cm mélységű, vízszintes irányú befelé-haladás után

¹ *Lóczy L.*, A Balaton tud. tanulmányozásának eredményei. Budapest 1913. I/1. köt. 172.

1. kép. A lovasi II. sz. bányagödör alaprajza és metszei.

Рис. 1. План и профили ямы № 2 из Ловаша.

Fig. 1. Relevé et coupes de la fosse n° II. de Lovas.

az egyre nagyobb méretűvé váló katlanszerű üreg felett 70–80 cm vastagságú kemény dolomitmennyezet zárta el felfelé a kutatást. Ezt a vízszintes kőhidat középtájon egy ferde, 60 cm felső és 80 cm alsó átmérőjű akna törte át (1. kép b.). Az aknanyílás nem véletlen beszakadás eredménye. Belső szélei koptatottak, azonkívül nem találtuk meg a feltételezetten bezuhant részeknek szétzúzódott törmelékét az üreg belsejében. A kürtő alatti festékréteg éppen olyan homogén volt, mint a boltozat alatt. (Mennyezetszakadás nyomait a munkálatok további során másutt valóban észleltük.)

A gödör 2,30 m szélesre tágult és kitöltése kb. 1,5 m vastag volt. Innen sorra bukkantak elő a leletek. A kürtőnyílás irányában, középtájon, a sziklafénék felett 30 cm-re találtuk az első csontszerszámot: egy 17,7 cm hosszú, mindkét végén hegyes bordakaparót. Utána hamarosan még egy bordaeszköz, egy növényevő csigolyája, csigolyatöredék, szárnyas lábszárcsont töredéke és faszéndarabkák kerültek elő. Ezek a leletek — a törött csigolya kivételével, amely már a dolomittörmelékkel kevert rétegből származik — mind a legalsó, 50–80 cm vastag, sötétvörös anyagban feküdtek.

Végül az ÉNy-i függőleges sziklafal és a hozzá csatlakozó mennyezetrészt találkozásánál, szorosan a mennyezet alsó részéhez tapadva, hajdani tűzhely vékony fekete sávja húzódott 50 cm

hosszúságban az aknanyílás felé. Nyugat felől, tehát a dolomitbánya gödre irányából 10–15 cm szélességben volt észlelhető a tűzhelyréteg, kelet felé beleolvadt egy dolomithasadékba.

Közben a felső kutatóárok mélyítését abba kellett hagynunk, attól tartva, hogy az amúgy is laza, kiugró dolomiteresz leszakad. Így inkább a most már eléggé tágas gödör belsejében folytattuk a feltárást rétegenként, a ferde irányú, enyhén ÉNy felé dőlő sziklafal között. A felettünk húzódó baloldali sziklaeresz csak 60–70 cm szélesnek bizonyult. Belső fala függőlegesen tört le, a felette felhalmozódott humusz dolomittörmelék laza anyaga beomlással fenyegetett. A további munka során nyert szelvényeket az 1. kép c, d. tünteti fel.

Az A. szelvény profiljában általában ugyanazt a rétegsort figyelhetjük meg, amelyet a bejárat részben, az aknanyílás alatti üregben tapasztaltunk. (1. kép. b és 2. kép) A rétegek a következők voltak: 1. 30–50 cm-es humusztöredék, 2. átlagban 20–25 cm vastag humusz dolomittörmelék, alatta 3. kb. 50 cm tiszta dolomitmálladék, 4. tűzhelyréteg, 5. dolomitmálladék, amelynek alsó fele már vörösré színeződött, az alatt 6. a vörös festéktől teljesen elszínezett 70–80 cm vastag finomabb dolomittörmelék figyelhetünk meg. A 3-as rétegből egyáltalán nem, az 5-ösből is csak kivételesen került elő egy-két megmunkálatlan csonttöredék (csigolya, ujjperc, sarokcsont) és néhány faszéndarabka.

A csontból készült szerszámok és a kőeszközök, valamint a faszénmaradványok jelentős része a sziklafenéken fekvő, legvastagabb, 6. sötétvörös kultúrréteg porhanyó anyagából származik. A réteg összetételét illetően azonban itt is a dolomit-málladék játssza a főszerepet.

A teljes feltárás után kibontakozott szabálytalan alaprajzú, mintegy 20 m² alapterületű bányagödörnek ebben a legalsó rétegében 61 csontszerszám, 7 agancsszerszám töredék, 64 csöves csonttöredék (legtöbbje szerszámtöredék) feküdt, ezenkívül a lényegesen ritkább kőszerszámok és ezek töredékei: a simára koptatott, papucs-alakú, nagy kőfejtő-ék, egy babérlevélalakú lándzsahegy és 17 db szilánk. Ezek a tárgyak a lilás-vörös festékrétegben és a sziklafének egyenetlenségei között olyan sűrűségben voltak találhatóak, hogy a leletkép végül is zsúfolt lett. A legalsó tiszta festékréteg után már a szilárd sziklafének következett, felületén kisebb-nagyobb teknőcs-kékkal és padkákkal. (1. kép, c, d.) Az ilyen mélyedésekből is előkerült egy-egy eszköz.

Az ásatások során a II. sz. bánya D-i sarkának szerkezetét nem ismerhettük meg teljesen, mert a lelőhely felfedezésének időpontjában ezt a részt már megcsónkították. Az anyag egy részét elhordták, a sziklafalat az esetleges mennyezettel együtt ledöntötték. Tanúként meghagytuk a II. sz. bányagödör b — c profiljának 100 × 70 × 100 cm alapterületi kiszögellését, (1. kép, a.) amely az ideális rétegsort tartalmazta, de ez a profil is elpusztult időközben.

3. Az 1952-es rétegtisztázó ásatás

1952 őszén e dolgozat szerzői próbaásást végeztek az I. és II. sz. bányagödör közti területnek azon a részén, ahol az I. sz. bányagödör még fennmaradt ÉK-i falcsónkja állt. Itt, a fal tövében keskeny kutatóárkot húztunk. A kutatás eredményesnek bizonyult. A sziklafal töve alatt 1,5 m hosszú és 50–70 cm magas, háromszög-alakú hasadékot találtunk, amely DNy felől vakon végződött, ÉK-i irányban azonban a felszínig húzódott. Ez a kis kultúrrétegmaradvány is a két nagy bányagödör leleteivel azonos régészeti anyagot tartalmazott. A lelőhely a II. sz. bányagödörtől 14,5 m-re fekszik, DNy-i irányban 23°-nyira. Alakja egyenlőtlen oldalú háromszög. Méretei: az alap 140, a két oldal 260, illetőleg 300 cm.

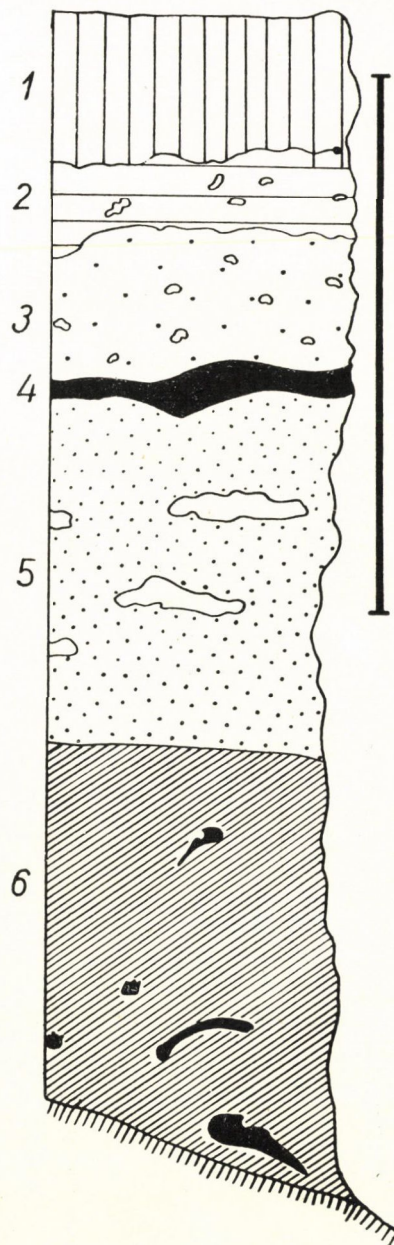
II. Eszközleírás

1. Ulnából készült vándorésközök

Leletünk leggyakoribb és legfeltűnőbb csonteszközei a *Megaloceros* ulnájából készültek. Az esetek többségében a csont ízületi felszíneit megcsónkították; a jó kézbeillés érdekében a felszínt megmunkálták. Így az ulna proximális epifizise képezi az eszköz markolatát; a csont teste pedig — a végén lekerekített éllel — a munkaelet. Az eszközök hosszát megadja az ulna természetes mérete, bár ezt esetenként megtoldották azzal, hogy hozzácsiszolták a radiusszal való egybeforrás körüli csontrészeket is, más esetekben magát az ulnát is meg-

kurtították. A legrövidebb eszköz 165 mm, a leghosszabb 410 mm, az átlagos hossz 200–250 mm. (I. t. 1, 2, 3.)

Összesen 22 db ulnaeszközünk van. Ezek közül jobboldali ulnából 13 db, baloldaliból 9 db készült. Az eszközöket megállapíthatólag egy- és kétkézes hasz-

2. kép. Rétegszelvény a lovasi II. sz. bányagödör DK-i sarkából. 1. humusz, 2. dolomittörmelék, 3. alig színezett dolomitmálladék, 4. tűzhelyréteg, 5. vörösré színezett dolomitmálladék, dolomitrögökkel, 6. sötétvörös festékréteg eszközökkel és faszéndarabokkal.

Рис. 2. Профиль слоев из юго-западного угла шахтной ямы № 2. из Ловаши. 1. гумус, 2. доломитовые обломки, 3. слабо окрашенный доломитовый щебень, 4. слой очага, 5. окрашенный в красный цвет доломитовый щебень с доломитовыми кусками, 6. слой темнокрасной краски с орудиями и кусками древесного угля.

Fig. 2. Coupe perpendiculaire d'une strate de coin sud-est de la fosse n° II de Lovas. 1. humus, 2. gravats de dolomite, 3. débris de dolomite à peine teints, 4. couche du foyer, 5. débris de dolomite teints en rouge, avec des mottes de dolomite, 6. couche de couleur rouge foncé, avec outils et débris de charbon.

nalatra készítették. Ez utóbbiak feltűnően nagyok, méretüket annak köszönhetik, hogy az ulnához az összecsontosodási területtel együtt a radius kisebb-nagyobb darabját is hozzávették.

Az ulnaeszközök közül a baloldali ulnából készültek sokkal jobban illenek a jobb kézbe, mint a jobboldaliak. Ez nemcsak a mi megállapításunk, hanem az eszköz készítőjének tapasztalata is volt, amit az mutat, hogy míg a 9 baloldali ulnából készült eszközből kettőnek teljesen ép a feje, kettőnél pedig az ízületi felszínek épek, csak a tuber olecranit faragták meg kissé, és a 3 intenzíven megfaragott darab közül is kettő kétkezi eszköz, amelynél a mélyreható átalakítás indokolt, addig a 13 jobboldali ulnából készített eszközből négyet alaposan átalakítottak, 5 darabon az olecranonot alakították kézhez, további kettőn az ízületi felszíneket faragták át, épen egyet sem hagytak.

Valamennyi eszköz, különösen a kétkeziek, kiválóan kézbe illenek, komoly erő kifejtésre alkalmasak. A viszonylag laza anyagot alulról felfelé irányuló mozdulattal vájhatták velük. Erre mutat, hogy a felfelé eső dorsalis él a csúcs körül mindig kopottabb a volarisnál.

A paleolitikumban nem ismeretlenek az ulnából készített csontszerszámok. Igaz, hogy a hazai anyagban a Szelim barlangi ulnaáron kívül más helyről nem ismerjük², s az is valamelyik későbbi őskori kultúra terméke, amelyet csak tévesen határoztak meg paleolitikorúnak. A külföldi felsőpaleolit lelőhelyeken azonban, mint például — hogy csak néhányat említsünk meg — Petersfels³, Kesslerloch⁴, feltehetőleg La Ferrassie⁵ egyik „poignon à tête”-je, ismert és gyakori jelenség az ulna-eszköz. A mezolitikumtól kezdve végigkíséri, egyre sűrűbben jelentkezve eszközökünkben, a fiatalabb őskori kultúrákat.

Felmerülhetne az a kérdés, hogy a felsőpaleolit lelőhelyek ulnaeszközeit nem tekinthetjük-e általában bányaeszközöknek, amelyeket tulajdonosaik lakóhelyükre vittek. Nem kell válaszolnunk erre a következő megfontolások alapján: 1. ezeknek az eszközöknek többnyire hengeres, hegyben végződő csúcsa van, tehát lyukasztók, árák, de nem vájó eszközök, 2. amennyire tudomásunk lehet róla, nincs rajtuk festékmaradvány.

Meglepő, hogy egy babérlevélheggyel jellemzett kultúrában, mint a lovasi, ilyen sok különleges, jól kidolgozott csonteszköz van. Az őskor emberének mesterségbeli adottságaira vonatkoztatva ennek a jelenségnek általánosítható végkövetkeztetése az, hogy ez az ember a felsőpaleolitikum idején a felmerült anyagi szükségletek kielégítését célzó eszközöket olyan gyorsan és tökéletesen elő tudta állítani, »feltalálni«, hogy képes volt e szükségleteknek — mondhatnók azonnal — a legkielégítőbb technológiai megoldással helytállni. E gyors reakciókészség mellett figyelembe kell vennünk a szükséges nyersanyag (jelen esetben a Megaloceros-csontok) hozzáférhetőségét és azt, hogy az őskori társadalomban a magántulajdonhoz való ragaszkodás hiányzott. Mindez feleslegessé tette, hogy a felsőpaleolitikum embere egy szorosan körülhatárolt munka elvégzésére különlegesen alkalmas eszközt olyan helyre — pl. lakóhelyére — szállítson, ahol annak semmi hasznát nem vette. Szembe

lehetne szögezni e véleménnyel, hogy az eszközök személyi használatban lévén, feltehetőleg igen bensőséges — az ősember animisztikus, mágikus szemlélete folytán a mi fogalmainkhoz képest minőségileg is különbözően bensőséges — kapcsolatban állottak készítőjükkel, aki egyben felhasználójuk volt, s mint ilyenek érzelmi kincsévé váltak birtokosuknak. Ezt a lehetőséget nem tagadhatjuk, sőt sok esetben bizonyos jelenségek egyedüli magyarázóit lehetnek az őskorban. A mi esetünkben azonban pusztán az a tény, hogy a leletben közel 100 db, nagyrészt ép eszköz van, s nem is csak egy hangsúlyozott kultúrszinthez kötve, hanem a két bányagödör vastag kultúr-rétegében lazán elosztva, bizonyítja fenti feltételezésünket. Úgy látszik, nem vitték magukkal egyelőre ismeretlen lakóhelyükre a bányász-eszközöket, még a diszített sem, s ez a véletlenszerűsége túlmenőleg törvényértékű jelenség lehetett a paleolitikumban a bizonyos fokig specializált, nem mindennapos használatban álló eszközökre.

Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a paleolit lelőhelyek ismert ulnaeszközei a velük végzett munka szempontjából nem azonosak a mi eszközeinkkel, hanem feltehetőleg árák, bőrlukasztók.

A megszokott, ulnából készített fejes áráktól alapvetően különbözik a mi lelőhelyünknek az az eszközcsoportja, amelynek hosszát a radiusból kivágott rész növeli. Ezek az eszközök párhuzam nélkül állanak mind a paleolitikumban, mind a későbbi műveltségekben.

2. Pseudometapodiumból készült fejes árák

Gyakori és jellegzetes eszközei leletünknek az óriás-gím csökevényes kéz- és lábközepcsontjaiból készült eszközök, amelyek esetében az elhegyesedő distalis véget kissé lefaragva máris használható eszközt nyertek. 11 ilyen eszköz van a lovasi leletben. (I. t. 4, 5, 6.)

A szarvasfélék csökevényes középsőcsontjaiból készült eszközök nem ritkák a felsőpaleolitikum eszközökben. Elegendő, ha a külföldi példák közül a kesslerloch-iakra hivatkozunk,⁶ ahol a bőséges magdalenai korú csonteszköz-készlet jelentős részét képezik, vagy a Badegoule barlangra, amelynek protomagdalenai rétegéből Cheynier⁷ »stylet de renne appointé« elnevezéssel írta le. Magyarországról is ismerjük azonban analógiáját a Jankovich-barlangból, amelynek »magdalenai« rétegéből Hillebrand közli a mi eszközeink finom hegygel ellátott mását.⁸

Legkevésbé sem tekinthetjük zavarónak, hogy az említett eszközök a lovasi leletnél jóval fiatalabb műveltségekből valók. Leletünk teljes eszköztanyaga — éppen különleges rendeltetése folytán — előremutat a fiatalabb, gyakran nem is őskori kultúrák eszközei felé.

A pseudometapodium önként kínálkozik eszközül, a különben is kihegyesedő distalis vége és a jól kézbe fog-

² Gábori M.: Arch. Ért. (1951) IX. t. 4.

³ E. Peters, Die altsteinzeitliche Kulturstätte Petersfels. Augsburg 1930. XIII. t. 1.

⁴ J. Nuesch, Das Kesslerloch, Neue Denkschr. d. allgem. Schweiz. Gesellsch. für d. gesammten Naturwiss. Zürich, 31 (1904) XX. t. 1., 2., 5.

⁵ D. Peyrony, La Ferrassie, Préhistoire 3 (1934) 47. kép, 5.

⁶ J. Nuesch, i. m. XIX. t. 15—18.

⁷ A. Cheynier, Badegoule, Arch. de l'Inst. de Pal. Hum. Mem. 23 (1949) 18. kép, 22.

⁸ Hillebrand J.: Bk. VII (1919) 3.

ható fejecske miatt. E típussal kapcsolatban két kérdés merülhet fel s marad jórészt megválaszolatlan: 1. kézbe-fogva használták-e vagy nyélbe erősítették áraikat? A fejecske közelében egy esetben sem találtunk olyan bevágódási vagy kopási nyomokat, amelyek a nyélbefoglalásra következtetni engednének, de számolnunk kell azzal is, hogy nem minden esetben kellett a nyélbe-erősítésnek a csontba bevágódó nyomokat hátrahagynia. 2. A festékbányászás melyik munkafázisánál használhatták fel ezeket a viszonylag törekeny eszközöket? A csúcsok kopottsága azt mutatja, hogy erős, igénybevevő munkára használták a szerszámokat, tehát a fentebb ismertetett ulnaeszközökkel együtt az anyag fejtésére, azonban feltehetőleg a festékgödörnek olyan pontjain, ahol az tisztább és lazább volt. Így sem tudjuk egészen megérteni, hogy a törekeny pseudometapodiumok hogyan vették fel a versenyt a többi, jóval erőteljesebb eszköz-típusokkal.

Az eszközök felületét sekély, hosszanti bekarcolásokkal munkálták meg, amelyek nem változtatták meg a csont eredeti alakját, s a hegy kopottságával arányosan koptak és tűntek el a csontfelszínről (IV. t. 6). Valószínűleg a még inas, húsmaradványoktól tisztátalan friss csontot vakargatták végig köpöngével, hogy eltávolítsák róla a szerves anyagot, amelybe az ügyis könnyen tapadó festékpórt beleragadt volna. Ezt a jelenséget összevetve a lelőhelyen talált szegényes kőeszköz-készlettel, amely feltehetőleg csak a legnélkülözhetetlenebb eszközkészítő munkára volt felhasználható, arra kell gondolnunk, hogy az ember állandó tanyahelyéről bányászateszközöknek egy részét, s éppen a könnyen hordozható pseudometapodium árákat készen hozta magával. A feltevést különben az is igazolja, hogy a bányagödörökben — néhány feldolgozatlan csontdarab ritka kivételével — csak az eszközként felhasznált nyersebb csontokat és kész eszközöket találtuk meg.

3. Agancsból készült eszközök

A paleolitikum csonteszköz-készletének javát: a lándzsa- és nyílhegyeket, árákat, kommandópálcákat, lapos bőrfejtőket stb. főként tarandagancsból készítették. Ezeknél az eszközöknél azonban csak nyersanyagul használták fel az agancsot, hosszúkács csíkokra felvágva s ezeknek finomabb megmunkálással tetszés szerinti alakot adva. Az agancs természetes alakjának meghagyásával, sőt a bogak, görbület stb. legjobb kihasználásával készült eszközök, bár az őskőkorból sem ismeretlenek, de főként a »Lyngby-Beil«-ektől kezdve a mezolitikumban jutnak nagy szerephez, mint agancskapák, kovabányáknál felhasznált csákányok stb. Lovason az agancseszközök jórésznél ugyancsak meghagyták a bog természetes alakját, aminek oka a működésbeli megegyezés. Agancsból készült eszközeink közül elsősorban

kell ismertetnünk az óriásgím agancságaiból készített nagy »pic«-szerű szerszámokat:

a) Pic-ek (csákányfejek) és festéktartó túlkök

Az óriásgím agancsárait tövüknél, tehát közvetlen a lapát kiszélesedésénél levágták, s közvetlen munkára — vájásra — használták hegyes csúcsát, amely e használat következtében megkopva eltompult. Két példánynál az agancs belső, szivacsos állományát nagyobb mélységig (19 cm) eltávolították, s így feltehetőleg festéktartó túlköket alakítottak belőle. A túlkök üregét a festék erősen vörösré színezte. Összesen 3 agancságot sorolhatunk ebbe a csoportba, ezek mindegyikének hegye kopott, de csak kettő üreges. Méretük 350–470 mm (II. t. 5. és IV. t. 3.).

A paleolitikumban több lelőhelyről írtak le festéktartó csöves csontokat: des Cottés-ből Breuil ismertet tarandagancs-festéktartó tubust.⁹ La Quinából Martin több darabot közöl mint eszköznyelet.¹⁰ Passemard E. az Isturitz barlang aurignacijéből ismertet egy tű- vagy festéktartó madárcsontot.¹¹ Obermaier egy sas-rádiusból készült festéktartót említ a Valle barlangból.¹²

Az ezekkel való összehasonlítás alapján két kívájt agancságunkat festéktartó túlköknek tekinthetjük azzal a fenntartással, hogy esetleg elsődlegesen csákányként is használhatták egyiket-másikat, oly módon, mint a svéd neolitikum kovabányáinak agancsból készült eszközeit használták.¹³

b) Szerszámnyelek

Az óriásgím, ill. jávorszarvas agancságnak a lapát felőli részén az eszköz hossz tengelyére merőleges árkot vájtak, amely alkalmas kőből vagy csontból készült csákányfejek befoglalására. A szerszámnyelek hossza 212 és 350 mm között van (II. t. 1, 2.).

A paleolitikum legrégebbi eszköznyeleiként tudomásunk szerint a már említett La Quina-i üreges csontokat tekinthetjük, amelyek java aurignaci korúak, de valószínűleg nem szerszámnyelek voltak. Korban hasonlóak Vogelherd leletei, ahonnan Riek¹⁴ bordából készült eszköznyeleket ír le az aurignaci I. rétegből. Ismert az eszköznyél Předměstí¹⁵ is. Absolon a Pekarna barlang magdaleni rétegeiből írt le szerszámnyeleket¹⁶, amelyeket azonban joggal tekinthetünk festéktartó tubusoknak is.

Nagyon érdekes, agancsból készült, hasított eszköznyeleket találtak a szibériai Malyta késői aurignaci jellegű kultúrájában¹⁷, amelyek közül egyik-másik az ábrázolás alapján megegyezni látszik a mi agancságszerszámnyeleinkkel, bár Geraszimov szerint (i. m. 69. lap) felhasználásuk módja bizonytalan.

Az ukránjai felsőpaleolit telepek egy részéről: Csulato, Mezin, Kosztenki stb., de még az ausztriai Willendorf II.-ből is¹⁸ írtak le eszköznyeleket: balták nyeleit. Hančar az összetett eszközök megjelenését a házépítéssel kapcsolatban felmerült új munkamódszerekkel magyarázza.

⁹ Közli G. Goury, Origine et Evolution de l'Homme 52. ábráján, (Paris 1948). Az eredeti publikáció nem állt rendelkezésünkre.

¹⁰ H. Martin, Nouvelles constatations faites dans la station aurignacienne de la Quina, BSPF 33 (1936) 8–12. kép. Goury (i. m. 229. l. jegyz.) festéktartónak tekinti ezeket az eszközöket.

¹¹ E. Passemard, La caverne de l'Isturitz en Pays Basque. Préhistoire IX (1944) 35. XI. t.

¹² H. Obermaier, »Rötél« in ER XI. 163.

¹³ B. Schnitger, Die prehistorischen Feuerstein-gruben und die Kulturlager bei Kvarnby und Sallerup in Schonen. PZ II (1910) 6. á.

¹⁴ G. Riek, Les civilisations paléolithiques du

Vogelherd, près Stetten ob Lonetal (Württemberg). Préhistoire 2 (1933) 169. és 8. kép, 1, 6.

¹⁵ K. J. Maška, Der diluviale Mensch. Neutitschen 1886. 93. d. ábra. Ugyaninnen Menghin egy fejcsenyelet közöl. (Weltgeschichte der Steinzeit, Wien, (1931) 22. t. 14. kép.)

¹⁶ K. Absolon—R. Czižek, Paleolithický výzkum jeskyně Pekarna na Moravě. Čas. Mor. Zemského Mus. XXIV (1926) 21. és IV. t. 10–11.

¹⁷ M. M. Герасимов, Обработка кости на палеолитическом стоянке Мальта, МИА 2. Рис. 3, 9.

¹⁸ F. Hančar, Der jungpaleolithische Wohnbau und sein Problemkreis. MAG 80 (1950) 92–94. és 3–5. á.

A mezolitikumban a nyeles eszközök a lyngybaltával indulva virágkorukat érik el olyannyira, hogy pl. Schwantes a nyeles baltákban határozta meg az őskőkor és a mezolitikum választóvonalát.¹⁹ Ha ezt a feltevést az azóta felszaporodott régészeti anyag megecáfolta is, ráirányította mégis figyelmünket egy fontos körülményre: a mezolitikumban fellépő új termelési módzatok szükségyszerűen hozzák létre a nyeles eszközök különböző fajtáit olyan jellegzetes kifejlődésben, hogy azok az egymásra következő kultúráknak egyre inkább vezérkövületeivé válnak. Hančar szerint az egyes felsőpaleolit kunyhóépítőknél az építés szükségyszerűsége volt a jellegzetes balták kialakítója.

Fossz és Jelnickij a mezolitikus bányászatról szólva²⁰ azt mondja, hogy az ember akkor kezd bányászatot folytatni, amikor letelepszik és megteremti a nyeles ütőszerszámokat. A szerzők — úgy tűnik — összetévesztik az okot az okozattal. Nem bizonyos technikai adottságok teremtik meg a különleges munkafolyamatokat, hanem — bár a két tényező kölcsönhatása elvitathatatlan — a szükségletek elsődlegesek, s ezek teremtik meg a kivitelhez szükséges technikai felszerelést.

Az egész őskőkorra érvényesnek tekintjük ezt az elvet, amely megakadályozhatja egyrészt a helytelen teleologikus szemléletet, másrészt azt, hogy feleslegesen lebecsüljük az őskőkor emberének képességét a felmerülő szükségletekhez való helyes és gyors alkalmazkodásra. Elvünk tárgyi bizonyítéka maga Lovas, ahol — szinte a »semmiből« keletkezve — remek felszereléssel rendelkező, fölényes gyakorlatra valló bányász-kodás bizonyítékai állnak előttünk.

c) Agancsból készült »csákányfejek«

Négy eszközünk az agancs lapát-részének kéregállományából készült félhold- vagy ékalakú csákányfej. Elkészítésüket illetően megállapítható, hogy a kívánt alakot először felrajzolták a lapátra s a körvonal mentén éles kőszeggel sokszor végigkarcolták, amíg kb. 5–6 mm mély berovátolás képződött. Ennek mentén a felesleges részeket letörték (II. t. 4.).

Az agancsból készült csákányfejek megfelelőit nem tudtuk megtalálni az őskőkor eszközkészletében. Ez a körülmény is utal különleges felhasználásukra.

4. Csöves csontból készült eszközök

a) Kanalas vésők

7 db bordából és szarvas-lábközépesontból készült eszközt sorolhatunk ebbe a csoportba. Valamennyinél

közös a lekerekített, homorú — kanalas — munkaél, amely e szerszámokat feltehetőleg termelékeny bányász-eszközzé avatta (IV. t. 1/a, b.).

A kanalas vésők nem ismeretlenek az őskőkorban. Taránszarvas-agancsból készült hasonló jellegű eszköz ismert például Werth²¹ a Laugerie haute-ból. Távolság eső, de hasonló munkaéllel rendelkező alakok a Kosztyenki-csoport kőből pattintott kanalas vésői, amelyek Ukrajnától Püredmostig és Willendorfig megtalálhatók,²² s amelyek feltehetőleg szintén a lakóhelyépítéssel járó famegmunkálással hozhatók kapcsolatba. A mezolitikumban már a lovasi eszközök szorosabb megfelelőit is megtaláljuk. Ilyeneket közül Clark a Star Carr eszközei között,²³ s gyakoriak a skandináv ertéből kultúrában is,²⁴ de ezeken a helyeken a kanalas vésőket más, összetettebb munkafolyamatokra alkalmazták.

b) Egyéb vésők

Van 11 csövescsont kéregállományból készült eszközünk, amelyeknek alakja, méretei különbözőek, de valamennyi megegyezik abban, hogy többé-kevésbé lekerekített, vésőszerű munkaéle van. Felületük többnyire megmunkálatlan, éles törési vonalakkal rendelkezik, s csak munkaélük közvetlen környékét dolgozták ki (III. t. 5.).

E csoport vésőit csak alkalmasszerűen használták fel, tehát nem előre elhatározott céltudatossággal alakították egy bizonyos munkafolyamat elvégzésére, hanem a gyártási hulladékok, vagy étkezési célok miatt felhasogatott csontszilánkok közül emelték ki. Az őskőkor lelőhelyein gyakran találhatunk olyan csonttöredékeket, amelyeknek élei többé-kevésbé kopottak. Az afölötti vitát, hogy ezek csonteszközök voltak-e vagy sem, nagyjában eldöntöttnek tekinthetjük a svájci Koby munkái alapján,²⁵ aki meggyőzően be tudta bizonyítani, hogy a kopásokat a barlangokban működő fizikai-kémiai hatások hozták létre. A lovasi eszközöknél sem lehet kétségünk afelől, hogy a csontfelszínnek mely alakulásai köszönhetők oldódásnak vagy más külső hatásnak, s melyek az ember munkájának. A munka közben kopott felületek kivételével a csontok itt különben is legtöbbször éles törésűek. Azt viszont bizonyosra vehetjük, hogy nem mindig dolgozták ki előre az eszközként használt csontokat, sőt éppen a most tárgyalt esetekben kétségtelen, hogy előremunkálás nélkül vették használatba azokat.

c) Metapodiumból készült árák

A köszáli kecske lábközépesontjának disztális végét hosszában kettéhasították, s a proximális részre finom csúcsot faragtak. Ilyen eszközöket mind az őskőkorban, mind az őskor későbbi művelődéseinek eszközei között találhatunk (IV. t. 5.).

Másik 3 eszközünk szarvasfélék kéz- és lábközépesontjának proximális részéből készült, s a csúcs a disztális végén van. Hasonló árák legjobb tudomásunk szerint hiányoznak, vagy legalábbis nem képeznek meghatározott alakcsoportot az őskőkorban. A mezolitikumban viszont gyakoriak. Közeli alakot mutat be Lammefjordról Nordmann²⁶ (III. t. 3., IV. t. 4.).

¹⁹ G. Schwantes, Das Beil als Scheide zwischen Paleolithikum und Neolithikum. Afa 20 (1923) 13–41.

²⁰ М. Фосс—Л. Ельницкий, О добычании камня и о древнейших каменоломных орудиях на северо-Восточной Европы, МИА 2. стр. 137.

²¹ E. Werth, Der fossile Mensch. Berlin 1921. 311. kép.

²² F. Hančar, Probleme der jüngeren Altsteinzeit Osteuropas. Quartär 4 (1942) 153.

²³ J. G. D. Clark, Preliminary Report of Excava-

tions at Star Carr... Yorkshire 1950, Proc. of Preh. Soc. 9 (1950) XII. t.

²⁴ V. Nordmann, Menneskets indvandring til Norden, Danmarks Geol. Undersøg. III Nr. 27 (1936) 117. kép.

²⁵ F. Koby, Le »charriage a sec« des ossements dans les cavernes. Eclogae geol. Helvetiae 34 (1938); uő. L'ours des cavernes et les paléolithiques, L'Anthr. 55 (1951), etc.

²⁶ I. m. 93/a. ábra.

5. Bordából készült eszközök

A lovasi lelet 12 eszközét bordából készítették úgy, hogy az egész csontot eredeti állapotában hagyták meg, s csak a kerek munkaén látszanak a megmunkálás biztos nyomai (II. t. 3.).

Az őskőkorban általában ritkán használták a bordát az eszközök nyersanyagául. Kivétel ez alól pl. a Vogelherd-barlang már említett bordából készített szerszáma, a mladeči (lautschi) barlang nagy bordalándzsa-hegyei,²⁷ vagy a Bockstein-barlang mindkét végén lekerekített bordaeszke.²⁸ Kétségtelen azonban, hogy nem gyakoriak. Ennek magyarázatára — s egyben a lovasi leletben való gyakori előfordulásukra — szolgálhat talán a következő megfigyelés:

Ha a mezolitik leletek csonteszköz-készletét vizsgáljuk, ahol már, a paleolitikumtól eltérően, számos különleges munkafolyamat elvégzésére sokféle eszközt kellett készíteni, azt találjuk, hogy a fegyverek (szigonyok, lándzsahegyek stb.) továbbra is hagyományosan agancsból készültek éppúgy, mint a kalapácsok és balták, amelyeknek elkészítésében viszont az agancs megfelelő méretei és alakja jutnak döntő szerephez. Szinte valamennyi különleges »ipari« szerszámot viszont csontból készítették. Az agancs jobban megmunkálható és rugalmas, a csont ridegebb, de teherbíróbb, s főként több állt belőle az ember rendelkezésére, mint agancsból. Ezért készítették a nagyobb erőhatásoknak kitett különleges szerszámokat — amelyekből számszerűleg is többet használtak, mint a fegyverekből — csontból a mezolitikumban, s ugyanakkor Lovason is, amelynek a mezolitikummal való többször hivatkozott párhuzamát is az magyarázza meg, hogy helyi termelési körülményei sokkal inkább erre a korra hasonlítottak, semmint az őskőkorra.

6. Vegyes csonteszközök

a) Vaddisznóagyardból készült vágóeszköz

Az agyart a baloldali állkapocs egy kis töredékével együtt letörték. A caninus hegye kopott, medialis oldala erősen sérült: valószínűleg megégett. Ez az eszköz különben faunisztikai szempontból is jelentős lelete a lovasi anyagnak (II. 8.).

b) Lapockából készült eszközök

Valószínűleg az óriásgím maradványa az a két lapocka, amelynek felszínén a kopási nyomok és a harántirányú bekarcolások arról tanúskodnak, hogy eszközül szolgáltak (III. 4.).

A lapocka az őskőkor eszközkészletében festékpalettaként fordul elő. Legalábbis ennek határozták meg az atri des Roches lapockáját. A mezolitikumban való előfordulása azonban fölöttébb figyelemreméltó: a bányászkodás eszközei között jelentkezik, nevéhez (scapula) méltón, mint ásó. Így írja le Clark és Piggott²⁹ a Grimes Graves-i kovabányákból és Harrow Hill kova-

fejtőjéből.³⁰ Cisburry kovabányáiban marha-, disznó- és szarvaslapockákat használtak ugyanerre a célra.³¹

A lovasi lapockákat is a meglazított anyag továbbítására használhatták. Erre mutat a dörzsölés nyomainak hiánya felületükön.

c) Lándzsahegy

A leletnek ezt az igen fontos darabját szarvasagancs cortexéből faragták. Hossza 132 mm, legnagyobb vastagsága 9,5 mm. Hengerded, körkeresztmetszetű. Csúcsa meglehetősen letompult, ami arra enged következtetni, hogy esetleg másodlagosan bányász eszközként is szolgált. A lándzsahegy testét elég durván dolgozták ki, alapja kétoldalt összenyomott, ill. élben fut össze (à double biseau). A felület korrodált, a formák hangsúlytalanok, kissé elmosódottak (IV. t. 2.).

A nyugati paleolitikumban az »à double biseau« lándzsahegyek a korai perigordi kultúrákat jellemzik.³² Ilyeneket ír le Peyrony La Ferrassie perigordi II rétegéből,³³ de az Isturitz e rétegében is találunk hasonlókat.³⁴

Helytelen lenne, ha a mi levélhegy-kultúránkat, amelyekhez Lovas is tartozik, származási kapcsolatra vezető következtetések reményében vetnők össze a nyugati felsőpaleolitikum műveltségi szintjeivel. Más talajból, más időpontban fejlődik ki ez is, az is, s egy-egy eszköztípus alaki megegyezése nem lehet ok a teljes kultúra-együttes azonosítására.

A lovasihoz hasonló »cilindro-konikus« lándzsahegy analógiáit különben közelebb is megtalálhatjuk: a Jankovich-barlangban,³⁵ amelynek leletei, amint a továbbiakban látni fogjuk, a lovasiakkal szoros kapcsolatban állanak.

d) Kisebb töredékek

Lovas leletei között az eddigiekben részletesebben ismertetett eszközök mellett több olyan kisebb-nagyobb töredék van, amelyek a felsorolt csoportoktól nem tér el; ezért, de hiányosságaik miatt is, részletes bemutatásukat szükségtelennek ítéljük. Közöttük egyaránt vannak agancsból, csővescsontból és bordából készült töredékek. A fent ismertetett szerszámokkal és ezzel a le nem írt csoporttal együtt a lovasi bányalelet csonteszközeinek száma meghaladja a 100 db-ot.

Meg kell említenünk azonban két megmunkálatlan csontszilánkot, mert mindkettőn égési nyomok vannak. Több más eszköznél is azt találtuk, hogy a csontok felületén kis területű, köralakú, egy-két mm-re bemélyedő, sötétre színeződött sérülések vannak, amelyek égestől eredhetnek. (II. t. 6, 7.)

A bányagödrök faszenei kizárólag a puha fenyőfa maradványai. Ha egy csont az izzó fenyőfa-máglya parázsába beleesik, elképzelhető, hogy felszínén mély égési nyomok keletkeznek, de nem ilyen körülhatárolt, kis területen. Ha viszont a fenyőfa-parázs egy kisebb darabja esnek a friss csontra, előbb kihülne, mielőtt beleéghetne anyagába. Intenzív, mély, ugyanakkor kis területű égési nyomokat csak a faparázsnál magasabb hőfokú anyag okozhat: az izzóra hevített kődarab. Kevés hibalehetőséggel feltételezhetjük tehát, hogy az őskőkori ember a lovasi festékbányászatnál már használta az

²⁷ J. Bayer. Die Olschewakultur. Eiszeit 6 (1929) 83—101.

²⁸ R. R. Schmidt. Die diluviale Vorzeit Deutschlands. Stuttgart 1912. XVIII. t.

²⁹ J. G. D. Clark—S. Piggott, The Age of the British Flint Mines. Antiquity 7 (1933) 2. kép, 6.

³⁰ J. G. D. Clark, Prehistoric Europe: The Economic

Basis. London 1952. 102. kép.

³¹ Uo. 178.

³² D. Peyrony, Le Périgordien et l'Aurignacien. BSPF. XXXIII. (1936) 616—619.

³³ D. Peyrony, La Ferrassie. 42. kép, 1.

³⁴ E. Passemard, i. m. XXI. t. 1.

³⁵ Hillebrand J.: Bk. II. (1914) 1. kép, 1.

erősebben összeállott — mésztufával cementezett — részek bontásánál a tüzet. Máglyával felhevítette a kőzetet, majd hidegvízzel leöntötte. Az izzítás közben lepattant kődarabkák égették meg az eszközöket, mégpedig mindig csak az egyik, a felső oldalukon. Csak a tűznek ilyen célú használata ad magyarázatot arra, hogy miért találunk viszonylag olyan sok faszenet a lovasi bányában anélkül, hogy a paleolit-tűzhelyeken megszokott felhasználást, lerágott csonttörödékek is előkerültek volna, továbbá, hogy az összefüggő tűzhelynyomok, a II. tábla 3. rétegszelvényén ábrázoltnak kivételével, tüzelésre különben alkalmazatlan szűk helyen, a dolomit hasadékaiban voltak. A lovasi őskőkori bányász tehát feltevésünk szerint már *ismerte a tűzzel való kőzetrepesztés munkamódszerét*.

e) Díszített csonteszköz

Ki kell emelnünk egy ulnából készült vájóeszközt, amelynek felületén párhuzamos vonalcsoportokból álló díszítés van. A vonalcsoportok különböző szögben állanak egymásra, folyamatosságukat megszakítja egy kb. 40 mm átmérőjű, köralakú, sérült felület, amely miatt — ha feltételezzük is, hogy eredetileg egységes dísz vagy valamilyen stilizált ábrázolás volt a csonton — a jelenlegi állapotban hiábavalónak bizonyult a rekonstrukcióra irányuló fáradozásunk. (III. t. 1/a, b.)

A vonalakat először könnyedén bekarcolták, majd utána sűrűn egymás mellé alkalmazott szűræsszerű pontokkal kimélyítették.

Magyarország őskőkori lelőhelyein eddig nagyon kevés díszített tárgyat találtak, s egyetlen ősemberi szobrot vagy rajtot sem.^{36a} A művészi megnyilvánulások feltűnő szegénységére jellemző például, hogy az Istállóskői barlang kb. 170 aurignaci I. és II. csonteszköze közül — bár éppen e kultúra idején indult virágzásnak nyugaton a paleolitikum művészete — csupán egyetlen, kezdetleges díszű van.

Legjobb őskőkori díszített tárgyunk a Jankovich-barlang »magdalenai« rétegének létrás díszű mammut-csont amulettje. Ugyanott találtak egy zeg-zugos díszű csontpalcikát,^{36b} s a sort bezárja a már említett istállóskői, szintén ferde vonalakkal díszített csontpalcika.³⁷

A Jankovich-barlangi amuletről Hillebrand az idézett helyen azt bizonyította, hogy a nyugat-európai naturalista stílusnak a keleti geometrikus felé vívó átmenete: átmenet a természetűtől a stilizált felé. Ma már tudjuk, hogy keleten és nyugaton egyaránt megvannak mindkét stílus egységei megnyilvánulásai. Egy Magyarországon talált, vonalasan díszített tárgyról édeskevés következtetést lehet levonni, akár a stílus-területek határait, akár a műveltségek elterjedési vagy vándorlási irányait illetőleg.

Másfelől úgy tűnik, hogy az őskőkor díszítőművészetének kifejlődése korántsem követi az ábrázoló-

művészet útját a kezdeti természetűtől a stilizált felé. A legrégebb »vadászjegyek«, amelyeket nehéz elhatárolni a kezdetleges díszítő ösztön megnyilvánulásaitól, a moustieri csontokon vannak, s párhuzamos vonalakkal állanak.³⁸ Hasonlóképpen egyszerű vonalak díszítik Közép-Európa keleti felének — a nyugat-európaiakhoz képest magaskorú — aurignaci eszközeit.³⁹

Felesleges lenne ezen a helyen felsorolni mindazokat az Európa-szerte gyakori és ismert vonaladiszű felsőpaleolit tárgyakat, amelyek a Brit-szigetektől Szibériáig az őskőkori ember fejlett díszítő ösztönéről tanúskodnak és arról a kényszerről, amely alapvetően animisztikus-mágikus szemléletéből fakadva a »díszítő ösztön« mélyebb forrása volt ilyen irányú tevékenységének. Ennek a folyamatnak eredményei alig áttekinthető gazdagságban töltik meg Európa múzeumainak szekrényeit a kezdeti aurignacitól a késői epipaleolitikumig élt művészek alkotásaival. Elegetdöntek tartjuk arra hivatkozni, hogy a díszített eszközökben olyan szerencsésen gazdag csehszlovákiai felsőpaleolitikumnak a miénkkel korbeli és származási összefüggéseket talán nem nélkülöző leletei között találunk hasonlóan díszített tárgyakat. Legfeltűnőbb talán a priedmosti mammutbordák díszítéseivel való megegyezés.⁴⁰

7. K ő e s z k ő z ő k

a) Babérlevélalakú lándzsahegy

A kormeghatározás szempontjából legfontosabb leletünk. Anyaga szürke szarukő, hossza 62,4 mm, szélessége 35 mm, legnagyobb vastagsága 12,8 mm. Csúcsa letört, alapját lekerekítették, észlelhető rajta a hajdani »plan de frappe« nem teljesen eldolgozott felülete és a domború bulbusz maradványai, tehát nem magkőtechnikával, hanem szilánkból készült. Keresztmetszete plankonvex, felületi megmunkálása az előlapon mérsékelt domború, szabályos, a hátlapon laposabb, elnagyolt. Az egyenes lefutású éleket az előlap felől apró, másodlagos szilánkolással látták el. Az eszköz jellegében megfelel a szeleta-kultúra dunántúli csoportja levélhegyeinek,⁴¹ különösen a Jankovich-barlangi babérlevélhegyeknek.⁴² Kidolgozásának finomságát azonban rontja az egyenetlen, rosszminőségű nyersanyag.

A külföldiek közül azoknak a morva, ausztriai és lengyel lelőhelyeknek eszközeihez lehetne hasonlítani, amelyekről G. Freund kimutatta, hogy a WI/II. interstadiálisban éltek,⁴³ de már csonteszközökkel is rendelkeznek. Bennünket azonban elsősorban a hazai leletekkel való megegyezése érint a kormeghatározás szempontjából (III. t. 2.).

b) Megmunkált szilánkok

A babérlevélalakú hegyen kívül 16—18 megmunkált szilánkot tartalmazott leletünk. Ezeknek a legtöbb esetben egy-egy ponton vagy kisebb él-szakaszon retusált munkaélük is van, azonban nélkülözik a gondosabb megmunkálás jeleit. Alkalomszerűen használt, nem előre megmunkált szerszámoknak tekinthetjük ezeket, de

^{36a} Valamennyi eddig közölt »idol« vagy »szobor« valószínűleg csak a véletlen játéka. Csak a legutóbbi időben talált Roska M. a Bakonyban paleolit szobrot —, amint ezt a szerzővel szíves volt közölni.

^{36b} Hillebrand J.: Bk. V. (1917) 101—102., 6. ábra.

³⁷ Uo. 13. ábra.

³⁸ A. Dubois-H. C. Stehlin, La grotte de Cotencher, station moustérienne. Mem. soc. paleont. Suisse, Basel, 52/5 (1932), 15. t. 1—5. — D. Peyrony, La Ferrassie, 25. stb. kép.

³⁹ L. Kosłowski, Starsza epoka kamienna w Polsce. Poznanski tow. Przyjaciół Nauk 1. (1922) 1—51. — S. Brodar: Die ersten bisher in Hochalpinen Gebieten gefundenen Kunstausserungen des vorgeschichtlichen

Menschen. IPEK (1936/37) 128—129.

⁴⁰ K. Maška, Der diluviale Mensch in Mähren 99. és 101. lap ábrái.

⁴¹ Vértés L., Istállóskő: a würm interstadiális őskőkori kultúrái Magyarországon. Sajtó alatt.

⁴² Hillebrand J., Bk III (1918) 4. ábráján lent és az 5. ábrán fent a baloldali és lent a jobboldali kép — uő. Bk V. (1917) 101, 3 kép — uő. Bk VII. (1919) 7., 1. képen a középső.

⁴³ G. Freund, Die Blattspitzen des Paläolithikums in Europa. Bonn 1952; itt számításba jöhetnek Priedmost, Willendorf II. 5. rétegének levélhegy-alakjai, a Mammut-barlang aurignacival egykorú levélhegyei stb.

jó élük és hegyük folytán a csonteszközök elkészítésére alkalmasak lehettek.

c) Kővéső vagy dörzsölőkő

Homokkő, hossza 210 mm, szélessége 91 mm, vastagsága 50 mm. Lecsiszolt felületű, alul lapos, felső oldalán domború, papucsalakú kő, egyik vége kerekded élt képez, a másik letöredezett. Alja és éle kopási nyomokat visel, amelyek binokuláris mikroszkóp alatt az eszköz hossz tengelyével párhuzamos bekarcolások alakjában jelentkeznek. Ellenkező végének kopása és töredezettsége kemény tárggyal való ütések nyomait viseli. Veiga egy prehisztorikus ónbányából közül hasonló eszközt,⁴⁴ amely ott vulkáni kőzetből készült és elvében megfelel a mi eszközünknek. Az erősen összecementált kőzet fejtésénél ezt az eszközt ékként használhatták, de szerepelhetett másodlagosan dörzsölőként is.

d) Űtő- vagy törőkövek

Három kisebb méretű (félökölnyi) kovakő-kavics, felületük egyes pontjain kopások, sérülések nyomaival. Feltehetőleg a kovaszilánkok előállításánál vehették hasznukat.

Szükséges, hogy a bőséges csonteszközkészlet alapján néhány szóval beszámoljunk azokról a tapasztalatainkról, amelyeket az ősemberi csonteszközkészítés műszaki adatait illetően nyertünk.

Mindenekelőtt feltűnik, hogy majdnem valamennyi eszközön megtaláljuk a megmunkáló szerszám nyomait többé-kevésbé széles faragási felületek — facetták — alakjában, s alattuk gyakran egy még durvább előmunkálás árkos, éles karcolásait. Az ilyen nyomokat csakis a kőeszközök okozhatták. A faragási felületek többnyire csak ott hiányoznak, ahol az eszköz a munka közben lekopott. Különben a mégoly sima, lapos felszínnek is sokkal inkább *gyalultaknak*, mint csiszoltaknak tűnnek. Gyaluláson azt a műveletet értjük ez esetben, amikor egy élesszélű pengével — az élt tompaszögben állítva a megmunkálandó darabra, kapargatják, hántolják a felületet, hasonlóan a mai asztalosok élesszélű fémlapkából készült kézigyalujához. A nem lapos felszínű, hanem hengeres tárgyaknál ugyanerre a célra a völgyelt pengéket is használhatták, amelyek öblözetének mérete közvetlenül megadta a megmunkálandó tárgy átmérőjét. A lovasi csontlándzsahegy felszínének vizsgálata alapján azonban feltehetjük, hogy az öblözött, völgyelt pengékkel való kiformálás után a hengerded felületeket is legyalulták a fenti módon.

Kővel vagy más anyaggal végzett kifejezett csiszolásnak egyik eszközön sem találtuk biztos nyomát. Geraszimov is megemlíti, hogy Malytán sem találták meg a csiszolóköveket, sem a csiszolás biztos nyomait.⁴⁵

Ennek alapján Lovast illetően nem beszélhetünk csiszolt csonteszközökről, hanem faragottakról és gyalultakról.

Másik megfigyelésünk az agancságoknak vagy csővescsontoknak levágására vonatkozik. Geraszimov idézett cikkének ábráin a megmunkált felszíneken fejszecsapásokhoz hasonló éles, világos vágási nyomokat észlelhetünk, amelyek megfelelnek az ugyanott ismertetett szakócaszerű eszközök vágóélének. A mi leletünkben a vágási felületeken nincsenek hangsúlyozott facetták, hanem roncsolt, bizonytalan egyenetlenségek, amelyek szerint inkább erőhatásokkal, mintsem alkalmas vágóélű szerszámokkal működtek ennél a munkafolyamatnál.

A csonteszközkészítés egy érdekes módszerére világít rá egy eszköz, ahol a nyersanyagra »rajzolt« körvonalakat többször egymás után alkalmazott erőteljes karcolással vagy véséssel mélyítették addig, míg a meggyengült csont a megadott vonal mentén könnyen eltörhető lett. Ugyanezzel a módszerrel dolgoztak valószínűleg akkor is, ha pl. agancstörzsből kívántak kivágni keskeny, hosszúkás alakú darabokat: a lándzsahegyek alapformáit. Ekkor két párhuzamos vajat ejtettek a csonton s kipattintották a körülárkolt darabot.⁴⁶ Ugyanerre a technikai eljárásra több paleolit és mezolit lelőhely eszközanyaga is utal.⁴⁷ A mi kőeszközeink egy része alkalmas erre a műveletre, különösen a háromszögletű, éles, esetleg kissé csőrszerűen hajlott csúcsú szilánkok.

Azt mondhatjuk, hogy a bányagödörben talált kőeszközök, ha mégoly szegényesek is, az űtőkövekkel és a feltehetőleg szintén felhasznált élestörésű helyi dolomitdarabokkal együtt elegendők voltak a bánya csonteszközeinek elkészítésére.

III. A lovasi bányalelet kora

Mielőtt a lovasi bányalelet helyét a paleolitikum kronológiájában megállapítanók, meg kell vizsgálnunk, hogy milyen hosszú időn át használták a bányát, és hogy a leletek egy vagy több kultúra maradványai-e?

Az első kérdésre némi felvilágosítást ad a II. sz. bányagödör eszközeinek a rétegekben való eloszlása. A szerszámok javarésze a 6. réteg »tisztá« festékanyagában feküdt, a sziklafenéktől a réteg tetejéig, tehát függőlegesen közel 1 m-es területen eloszolva. A rétegen belül az egyes eszköztípusok megoszlása egyenletes volt. Ez a helyzet csak úgy alakulhatott ki, ha különböző időpontokban több gödröt is vájtak a festékbe, amelyek közül egyesek elérték a sziklafeneket. A szerszámokat bennhagyták, s a laza anyag gyorsan betemette a

⁴⁴ O. Veiga Ferreira da, Notícia sobre um pilão de minérios pré-histórico, Estudos Notas e trabalhos do Serviço de Fomento Minério 5 fasc. 1—2. (1949) 44—48.

⁴⁵ M. M. Герасимов, Ук. соч. стр. 73.

⁴⁶ M. M. Герасимов, Ук. соч. стр. 73. фиг. 6.

⁴⁷ R. R. Schmidt, i. m. XXIV. t. 8/a. — J. Nuesch, i. m. XII—XIII. t.

gödörket. Mindez meglehetősen gyorsasággal játszódhatott le, amit pleisztocén viszonylatban érte nyilvánvalóan évekkel, ha nem évtizedekkel kell mérnünk. A festékreteg felszíne viszonylag nyugodt településű, tehát a gödörök beomlása után elsimulhatott.

Az 5. réteg éles határral telepedett a festékretegre. Bár anyagában még szerepet játszik a vörös festék, s néhány megmunkálatlan csont is van benne, képződése már a bánya virágkora utánra esik, amikor legfeljebb csak a gödör oldalából, a felsőbb szintekről bányászták a festéket, jóval kisebb felszereléssel. Mindemellett ennek a rétegnek eszközei is megegyeznek tipológiailag az alsó rétegekkel. A bánya használata végképp lezárul a 3. réteggel, amelyben sem festékanyag (csak az alsó része színeződött el kevésbé), sem lelet nincs. A 2., 3., és bizonyos mértékig az 5. réteg anyagának mennyisége jelzi, hogy mennyi festéket bányásztak ki és távolítottak el a gödörből. Ez pedig eléggé tekintélyes mennyiség; a gödör alapterülete 20 m², a 2—5. rétegek vastagsága együttesen kb. 1 m. Átlagban úgy vehetjük, hogy anyaguknak mintegy $\frac{1}{3}$ része dolomit. Az adatokból kiszámíthatjuk, hogy a gödörből kitermelt anyag (0,6 m³/m²) összesen 12 m³ festékanyagot jelent csak a II. bányagödörből.

Megfigyeléseink alapján tehát a bányát viszonylag rövid ideig művelték, s az anyag kitermeléséhez mindkét gödörben azonos jellegű eszközöket használtak. Ebből az is következik, hogy csak egy művelődés hordozóinak tulajdonában volt, s a használat utáni betemetődése elzárta a későbbi korok embere előtt.

Leletünk viszonylagos időrendi meghatározása aránylag könnyű és — ellenére annak, hogy csak kevés tipológiailag értékelhető tárgyat találtunk — biztos alapokon nyugszik. Köszönhető ez elsősorban a dunántúli levélhegy-kultúrához tartozó leletek élesen körülhatárolható jellegzetességeinek, amelyek egyben módot nyújtanak arra is, hogy Lovast, ha a lelőhelyen az időhatározó támpontok hiányosak lennének is, a jégkor

abszolút időrendi rendszerébe hozzávetőlegesen pontossággal beleilleszthessük. Mielőtt azonban a megegyezések adta lehetőségeket felhasználnók, vizsgáljuk meg, vajon maguknak a lovasi adatoknak kiértékelésével meg tudjuk-e határozni a kort?

A kormeghatározásra a leletanyagból felhasználhatók számunkra 1. őszállattani adatok, 2. az ősnövényntani adatok, 3. kőzettani és földtani megfigyelések eredményei.

1. Őszállattani adatok

A közölt 81 db csonteszköz közül fajra meghatározható volt 56 db. A fajok eloszlása ezek között a következő:

Megaloceros	40 db
feltételezen Megaloceros	6 «
Alces	1 «
Cervus elaphus	2 «
Cervida (?)	5 «
Capra ibex	1 «
Sus scrofa	1 «

Az eszközként fel nem dolgozott csontok a következők:

Megaloceros giganteus Blmb. juv. fog.
Megaloceros giganteus Blmb. phalanx I.
Megaloceros giganteus Blmb. phalanx II.
2 db Megaloceros giganteus Blmb. vertebra
Rangifer tarandus L. agancstörredék
Equus sp. calcaneus dext.
Tetrao sp. tibia dist. tör.⁴⁸

Faunánk mind a würmkori állatvilág általános képe, mind a földtani lokal-facies szempontjából nézve erősen torzult. Összetételében az ember kiválókat szerepe a döntő. Ennek figyelembevételével is levonhatunk azonban bizonyos következtetéseket a csontmaradványokból. A Megaloceros csontjait jégkori lelőhelyeinken, ha előfordulásuk viszonylag gyakori is, többnyire kevés darab képviseli. Természetes ez középhegységeink barlangi kitöltéseiben, ahol elsősorban az erdőfauna elemeire számíthatunk: a Megaloceros 4 m-t is elérő agancsfesztávolságával semmiképpen sem erdei állat. A Balatonkörnyéke füves, legfeljebb ligetes sztyepp révén a würm javarészt az óriásgim igazi hazája lehetett.

A Bükkben elsősorban a barlangok interstadiális kitöltéseiben találjuk meg a Megaloceros maradványokat⁴⁹, a glaciális rétegekben (Subalyuk, Tata, Ballavölgyi sz. ü.) csak kivételképpen: 3 esetben, szemben a tíz interstadiális előfordulással. A Megaloceros ujjperekkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a lovasi

⁴³ A csontanyag meghatározását Jánossy Dénes paleontológus barátunk végezte. Fogadja érte e helyen is köszönetünket.

⁴⁹ Időrendi sorrendben a következő lelőhelyeken találtak Megaloceros maradványokat:

Subalyuk, felsőréteg (W. I.)
Tata (W. I.)
Herman-barlang (korai würm-interstadiális, a WI/II. eleje)
Diósgyőri barlang « « « «
Kiskevélyi barlang barna réteg « «
Berva-barlang világosbarna réteg « «
Bervavölgyi sz. ü. « «
Szeleta bg. »protosolutrei« « «
Balla bg. « « «
Csákvári bg. solutreo-aurign. (java würm-interstad.)
Szeleta bg. »java-solutrei« « «
Büdöspeszt »késői-solutrei« « «
Ballavölgyi sz. ü. sárgásbarna réteg (W II+III. stad.?)
Az adatokat M. Mottl, Die Interglazial- und Interstadialzeiten im Lichte der Ungarischen Säugetierfauna, K. Ung. Geol. Anst. Annales XXXV. (1941) c. cikkéből

vettük át éppen úgy, mint a Sus scrofa-ra vonatkozó legtöbb adatot is. A kor kiértékelésére nézve I. Vértes L., Az Istállóskői barlang ... c. munkájában szereplő adatokat, ahol a régebbi kormeghatározásokkal ellentétben a magyarországi »solutrei« kultúráról több külföldi szerzővel egybehangzóan megállapítja, hogy nem azonosak a nyugati solutrei és megjelölésükül a »korai szeleta-kultúra« és »fejlett szeleta-kultúra« elnevezést ajánlja. Magyarország területére vonatkozólag az előbbi, az aurignaci I-gyel, az utóbbi az aurignaci II-vel párhuzamosítja időben. Morfológiai szempontból szükségesnek látja a hazai szeleta-kultúrát egy bükki és egy dunántúli alcsoportra szétválasztani. A dunántúli csoportnak a megfelelő aurignaci szintekkel való párhuzamosítása nem teljes, de pl. a Jankovich-barlang levélhegy-kultúrájára vonatkozólag feltételezhető, hogy az interstadiális legelejétől a második würm-stadiálisig élt. Ugyanebben a dolgozatban igyekszik a hazai würm kétosztatúságát bizonyítani a korábbi triplétt elképzelés helyett. Ezért jelen dolgozatunkban a megszokott »W I/II. interstadiális« kifejezés helyett a »würm interstadiális« megjelölést használjuk.

példányokat az ember éppúgy feltörte, mint a kessler-lochiakat.⁵⁰

A másik figyelmet érdemlő faj a *Sus scrofa* L. Általában az interglaciálisok, legfeljebb az interstadialisok jellemző állatának tekintik,⁵¹ bár több helyen az eljegesedett időszakok kitöltéseiből is megtalálták maradványait.⁵²

A R/W interstadiálisból származó leletektől eltekintve Magyarországon a subalyuki W I rétegben, az Istállóskői, a Diósgyőri barlang, valamint a Bervavölgyi barlangnak az interstadiális első feléből származó rétegeiben volt vaddisznó. Sem az interstadiális második feléből, sem a W II+III stadiálisból nem ismerünk *Sus scrofa* maradványokat.

A fauna többi elemei a kormeghatározás szempontjából semmitmondóak. Csupán a *Capra ibex*-ről jegyezhetjük meg, hogy csontmaradványának jelenléte ezen a helyen súlyos bizonyítéka az emberi tevékenységnek: feltehetőleg a Bakonyból vagy még messzebből hozták a Balatonfelvidékre.

2. Ősnövénytani adatok

Simoncics Pál vizsgálati eredményei szerint valamennyi megvizsgált faszénderab a *Pinus silvestris* maradványa. Az erdei fenyő kizárólagossága szintén az ember kiválasztó tevékenységének eredménye.

A fenyő gyantás fája könnyen ég mind száraz, mind nedves állapotban. A bányászó ember, aki nem csak melegedni akart a tűz mellett, hanem »ipari célra« használta fel, céltudatosan választhatta ki a rendelkezésére álló fafélék közül a fenyőt.

Az éghajlati viszonyok szempontjából a *Pinus silvestris* megjelenése a Balatonfelvidéken alátámasztja a lelet interstadiális korát. Interglaciálisban ezen a területen feltételezhetőleg nehezen gyűjthetett volna az ősember fenyőfát, a stadiálisban pedig — amint talán a ságvári leletek igazolják⁵³ — inkább számíthatunk valamelyik, alpi jellegű más fenyőfaj megjelenésére.

3. Földtani és rétegtani adatok

A lovasi földolomit rögtön ma alig 30–40 cm humusztakaró fedi. A málló dolomitsziklák minden kisebb emelkedésen kibujnak a termőföld alól, kopár területeket alkotva, ahol alig tudja megvetni lábát a fű. A csekély humusztakaró is elegendő azonban ahhoz, hogy a felszín felől teljesen eltakarja a limonit-fészkeket anélkül, hogy a vörös anyag a legkevésbé is megfesterne a felette levő termőföldet. A bányagödörök limonit-fészkeit is a dolomit jelenkori kitermelése tártá fel. Terepjárásaink alkalmával a terület mesterséges feltárásaiban nem egy helyen találtunk többé-kevésbé hangsúlyozott limonit-betelepedéseket, de nem sikerült ilyenek nyomára bukkannunk a bolygatatlan humusztakaró elszíneződése révén. Az a körülmény, hogy a pleisztocén ember felfedezhette a festékbányát, egymagában is feltételezni engedi a limonitos anyag felszíni kibúvását a felfedezés idején, tehát azt, hogy a dolomit-rögöt a bánya megtalálásakor — ami földtanilag nyilvánvalóan egybeesik a felhasználás, ill. bányászat időpontjával — nem fedte humusz.

A humusztartalom szempontjából megvizsgáltuk a bányagödör kitöltés-anyagát, amely — a benne talált

leletek és a mikromineralógiai vizsgálat szerint — nem elsődleges helyen feküdt, hanem többszörösen megzavart, allogén anyagokkal kevert. Megállapíthattuk, hogy egyáltalában nem tartalmaz humuszt, ill. szerves anyagot, tehát használata idején a dolomit-rög kopár vagy humuszmentes anyaggal fedett volt. Humuszmentes, helyesebben kevés szerves anyagot tartalmazó jégkori talajok közül elsősorban a lösz jöhet számításba, hiszen a jelenlegi kedvező humuszképző körülmények között is olyan vékony a termőtalaj, hogy a würm viszonyai között nem számíthatunk ezen a helyen humuszdegradálódással.

A környezetet borító talajféleség meghatározására a vörös kitöltésen mikromineralógiai vizsgálatot készítettünk el.

Kiss János, a Tud. Egyetem Ásvány-közzettani Intézetének adjunktusa szerint a lovasi festékbányagödör festékrétegének kémiai összetétele a következő:

CaCO ₃	74.3%
Fe/OH ₃	16.8%
SiO ₂	6.7%
nehéz frakció	1.0%
szén, csont	1.2%

A nehéz frakció eloszlása gyakorisági sorrendben:

epidot,
zoizit,
augit,
barna turmalin,
rutil,
ilmenit és
cirkon.

A nehéz ásványok jelenléte igazolja a feltételezett löszeredetet. Hogy a lösz milyen százalékból vett részt a kitöltés keletkezésében, arra a Si O₂ 6,7%-os mennyisége utal; a hazai löszök 40–50%-os kvarctartalmát⁵⁴ tekintetbe véve csak kis mértékben.⁵⁵ A gödör megnyitása utáni intenzívebb löszfelhalmozódással nem lehet számolni még akkor sem, ha — amint kimutatni igyekeztünk — rövid ideig használták a bányát, csupán a gödör közvetlen környékéről behordott vagy beszóródott lösz anyaggal.

Mindezek alapján a bánya megnyitásának időpontját a würm interstadiálisban belül közvetlen a keleties szlek uralma utáni időre⁵⁶, tehát az interstadiális első szakaszának második felére, a Bacsák által kiszámított legújabb abszolút-kronológiai táblázat szerint az i. e. 80 000 (± 5 000) évre tehetjük.⁵⁷

Nem mond ellent ennek a kormeghatározásnak a szeleta-kultúra dunántúli csoportjával való összevetés sem. E csoportnak leggazdagabb lelőhelye a Jankovich-barlang, amelynek legalább 5 m vastag, szeleta-kultúrát tartalmazó rétegsora feltehetőleg akkor is hosszú idő alatt keletkezett, ha lerakódása — egy, a barlang mennyezetén nyíló széles kürtő következtében — a megszokottnál gyorsabb volt.⁵⁸ A szeletai rétegek azonban itt is lezárulnak a második würm stadiális kezdete előtt. Hasonló megfigyeléseket végezhattunk a csoport más, számunkra hozzáférhetőbb kronológiai bizonyítékokkal rendelkező lelőhelyein is.

Összefoglalva: a lovasi festékbánya korát a würm interstadiálisnak feltehetőleg az első harmadára, de mindenképpen a jégmentes szakaszra tehetjük, és kultúráját azonosíthatjuk a Jankovich-barlang, a

⁵⁰ J. Nuesch, i. m. 21. t.

⁵¹ Mottl M., »A lerakódások állatvilága« a Subalyuki Monográfiából, Geol. Hung. 14. (1938) 273.

⁵² Különösen vonatkozik ez Nyugat-Európára, ahol a magdalenai kultúra embere megragadóan ábrázolta is barlangi festményein a vadkant, mint pl. az Altamirában I. H. Kühn, Die Malerei der Eiszeit. (München, 1922.) IV—V. tábla.

⁵³ Laczkó D., - Gaál I. - Hollendonner F. - Hillebrand E., Arch. Ért. 44 (1930.) 213—222.

⁵⁴ Vendl A., Geológia. (Budapest, 1951) 330.

⁵⁵ Az anyagövetet sósavban oldva, az oldási maradék kevesebb 1%-nál. Innen tehát nem juthatott kvarc a kitöltésbe.

⁵⁶ Kriván P., MTA Alföldi kongr. 1950. (Bpest, 1953) 71—81.

⁵⁷ Bacsák Gy., A Milankovich-elmélet védelme, 2. t. (sajtó alatt).

⁵⁸ Hillebrand J.: Bk V (1917) 101.

Csákvári sziklaüreg⁵⁹, Kiskevélyi barlang⁶⁰, a Szelim-barlang, a Pilisszántói II. kőfülke⁶¹, a Bivak-barlang⁶² és végül a határainkon kívül eső, de leletanyagában azonos Dzeravá skála (Pálffy-barlang)⁶³ felső rétegének leleteivel, amelyeket közös megjelöléssel a szeletakultúra dunántúli csoportjának nevezünk.

IV. A vörös festék szerepe az őskőkor embere életében

Hangsúlyoztuk, hogy a lovasi bányalelet a maga egységében váratlanul, szinte a semmiből lép előnk. Ugyanakkor, amikor a korban és kultúrában megegyező más őskőkori lelőhelyek eszközkészlete majdnem kizárólag az alapvető önfenntartás céljait szolgálja: a vadászat, ruházkodás szerszámaiból és az ezeket előállító eszközökből áll, a lovasi lelet a — mai szemlélet szerint — pusztán »luxus«-célokat szolgáló vörös festék kibányászására alkalmas. Viszont mind az eszközök mennyisége, mind tökéletes kidolgozása, mind pedig a szükséges nyersanyag megszerzési nehézségei folytán (legalább 13 *Megaloceros* példány csontja!) az ősembernek egy különleges célra irányuló olyan nagyfokú akaratmegfeszítést valószínűsíti, amit az ön- és fajfenntartás alapvető ténykedéseitől eltekintve általában nehézkes agymozgásának vélt paleolit emberről nem szoktak feltételezni.

Az a tény, hogy Lovason a szeleta-kultúra embere műhelyszerű határfokon festéket bányászott, ebben a viszonylatában tehát túlnó az ősember kultúrális képességeiről alkotott elképzelésünkön s ezért bizonyos magyarázatra szorul; a régészetből és a mai természeti népek életéből merített néhány példával rá kell világítanunk arra, hogy a festék — s ezen belül is főként a vörös festék — mennyivel többet jelent az emberiség fiatal korában a »luxus«-cikknél.⁶⁴

Az a véleményünk, hogy a festékanyagok szerepe a fejletlenebb társadalmakban sokkal ismertebb annál, semmint hogy szükséges legyen részletekbemenően foglalkoznunk vele. Néhány

jellemző példával fogjuk csak megvilágítani szerepüket.⁶⁵

Az ember festékhasználatának legrégibb nyomai a moustieriig nyúlnak vissza. Hivatkozhatunk La Ferrassie klasszikus példájára⁶⁶, bár a neandervölgyi sírokban még nem volt festék. Okladnyikov⁶⁷ általánosságban jegyzi meg a neandervölgyi emberről, hogy okkert használ, de nem hinti be vele halottait.

A felsőpaleolitikumtól kezdve azonban erre is kiterjed az okker használata. Azonkívül, hogy egyes lelőhelyeken 10 kg-on felüli mennyiségben lehet megtalálni a különböző színű festékeket,⁶⁸ halottaikat bőségesen befedik vörös festékanyaggal, még a részleges temetkezések esetében is.⁶⁹ Egyes felsőpaleolit lelőhelyeken az okkerrel olyan bőkezűen bántak, hogy az az egész kultúrréteget intenzíven vörösre festette.⁷⁰ Nem egy helyen megtalálták az okkertartó edényeket, amelyekről már a leletismertetés során megemlékeztünk, vagy az okker szétdőrzöslésére és feltehetőleg zsiradékkal való összekeverésére szolgáló kódarábokat.⁷¹ Az őskőkor lezárulásával az okkerhasználat továbbra is szokásban marad, sőt elterjed annyira, hogy — mint az »Okkergrabkultur« esetében — művelődések megjelölésében is szerepet kap.⁷² Elterjed az egész lakott földön már az őskor korábbi szakaszaiban. A hazai őskorral foglalkozva Banner tárgyalja részletesebben a vörös festék szerepét, ismertetve a zsugorított temetkezéssel kapcsolatos megjelenését.⁷³ Hangsúlyozza az okker kultikus jelentőségét, s gazdag hazai néprajzi anyaggal világítja meg a vörös színnek a máig is fennmaradt temetkezési szokásokban tükröződő különleges szerepét.

A vörös festék őskori leleteinkben szinte mindenütt szerepel, részint mint — szinte kizárólagosan használt és kedvelt — edényfesték,⁷⁴ részint mint sírmelléklet.⁷⁵

Az okker őskori szerepéről tehát viszonylag sokat tudunk. Az említett okkeres temetkezések

⁵⁹ M. Mottl., Faunen, Flora und Kultur des ungarischen Solutrée, Quartär I (1938) 42.

⁶⁰ Hillebrand J.: Bk. I (1913) 153—163.

⁶¹ L. Vértes, L'abri II. de Pilisszántó, Orsz. Term. Tud. Muz. Évk. I (1951) 223—231. A publikációban a leletet tévesen magdalenai I-ként határoztuk meg.

⁶² 1953-ban ásatta Vértes L. és Jánossy D. Feldolgozása folyamatban. Régészeti leletanyagában babérlévhely van, csonteszközökkel együtt.

⁶³ Hillebrand J.: Bk II (1914) 118 skk.—Fr. Prošek, Výzkum jeskyně Dzeravé skaly v Malých Karpatech. AR. III. (1951) 293—298.

⁶⁴ Általában az »okker« megjelölést szokták a természeti és ősnépek által használt vörös festék gyűjtőmegnevezéseként használni. A lovasi anyag nem okker a szó szoros értelmében, mert színező anyagát, a limonitot nem agyag, hanem dolomitmálladék köti össze. Ennek ellenére is azonos elbírálás alá eshet mind analógiában, mind tényleges funkciójában az okkerrel.

⁶⁵ A néprajzi összeállításban nyújtott segítségükért köszönetet mondunk Bodrogi Tibor és Vajda László kartársaknak.

⁶⁶ D. Peyrony, La Ferrassie. 21.

⁶⁷ A. П. Окладников, О значении захоронения неандертальцев для истории первобытной культуры, СЭ (1952) 3. 159—180.

⁶⁸ L. Didon, L'abri Blanchard. (Périgeux, 1911.)

⁶⁹ Ofnetben a koponyafészkek csontmaradványait is okkerbe ágyazták (I. R. Grahmann, Urgeschichte der Menschheit. [Stuttgart, 1952] 130).

⁷⁰ Kosztyenkiben, Gagarinoban stb. 1. F. Hančar, Zum Problem der Venusstatuetten im eurasiatischen Jungpaleolithikum. WPZ XXX—XXXI (1940) 90, 98.

⁷¹ F. Felgenhauer, Aggsbach, ein Fundplatz des späten Paläolithikums in Niederösterreich. (Mitt. d. Präh. Komm. d. Akad. d. Wiss. Wien, 4/6 (1951) c. cikkében 4616. sz. a.

⁷² R. Pittioni, Die Urgeschichtlichen Grundlagen der Europäischen Kultur. (Wien, 1949) 178.

⁷³ Banner J.: Dolg. III. (1927) 48. skk.

⁷⁴ Kutzián I., A Kőrös kultúra. Diss. Pann. II. (1944) 74.

⁷⁵ Ez esetben jelentkezhet az eltemetett mellé helyezett rögök alakjában vagy úgy, hogy a halottat festékkel hintették be, ami a csontok elszíneződésében mutatkozik. (Lásd pl. Kutzián i. m. 93. 1.)

alapján kétségtelenül megállapítható vallási jelentősége. A barlangi festmények színezésében valamennyi festékanyag között talán legfontosabb szerepe van, s az irónyszerűen kiképzett, gyakran felfüggesztésre való lyukkal ellátott darabok jelenléte olyan barlangokban, ahol nincs fal-festmény, arra mutat, hogy állandóan maguknál hordozott — esetenként talán amulettértékű — használati tárgy volt, amelyet a felszerelési tárgyak díszítésére és testfestésre használtak.

Hasonlóképpen elterjedt és fontos szerepet játszik a vörös festékanyag a ma élő természeti népek életében, s itt használati körülményeit már a közvetlen vizsgálatok alapján is megállapíthatták.

Legáltalánosabb használatán: a testnek állandó vagy csak ünnepélyes alkalmakkor, harc előtt stb. való kifestésén és a művészi ténykedéseken kívül egyes vidékeken valamennyi eszközüket is vörös festékkel vonják be. Feltehető, hogy az okker mágikus védelmet is biztosít a bekent eszközöknek.

Egyik, eléggé különös szerepében az okker élvezeti cikkül szolgál. Thurnwald említi, hogy a pápuák »Kai« néven vörös agyaggolyócskákat használnak élvezeti cikként.⁷⁶ Más adatok szerint a föld legkülönbözőbb vidékein különböző (élvezeti-, gyógy- stb.) célokból esznek agyagot, amely legtöbbször vasas-agyag: okker.⁷⁷ E különös szokásnak is magyarázatául szolgálhat — legalább részben — az az általánosan elterjedt vélemény, hogy a természeti népek jórésze a piros »szent« színnek és a vörös festéket »szent festék«-nek tekinti.⁷⁸

A vörös színnek tulajdonított mágikus hatalom, e színnek az élet színeként való kezelése emeli a vörös festéket mind a természeti népeknél, mind az őskorban az alapvetően létfontosságú javak közé. Ez a tulajdonsága kölcsönöz olyan értéket az okkernek, hogy semmiféle fáradság nem sok a megszerzésére. Adataink vannak arra, hogy az okkerbeszerző expedíciók alkalmával sokszáz km-es veszélyes utakat tesznek meg a mai természeti népek egyes törzsei, harcolnak ezért az értékes anyagért, amelynek termőhelye különben törzsi tulajdonban van s amellyel a legkezdetlegesebb törzsek is élénk cserekereskedelmet űznek.⁷⁹

E dolgozat szerzőinek egyike más helyen már foglalkozott éppen a lovasi lelettel kapcsolatban is az őskori áruterelés és az ezen alapuló, nem alkalomszerű, következetes csereviszony kialakulásának lehetőségeivel.⁸⁰ Az idézett helyen

többször is hivatkozott fejlettebb természeti népeknek a bánya tulajdonjogával kapcsolatos állásfoglalására, azzal az eredménnyel, hogy a társadalom fejlődésével párhuzamosan akadnak a nagyobb közösségeken belül kisebb csoportok vagy hatalommal rendelkező egyének, akik a bánya használati jogát birtokukba igyekeznek keríteni.

Hozzá tehetjük most, hogy csak olyan értékeket igyekeznek a közösségi gazdálkodás lazulásával vagy bomlásával kisebb hatalmi csoportok maguknak megkaparítani, s ez a dolog természetéből adódik, amely már a közösség számára is értéket képviselt, s azt is elmondhatjuk: hasznot hajtó értéket.

Összefoglalva: a természeti népeknél, s ugyanúgy a felsőpaleolitikum emberénél is a vörös festék transcendens, mágikus — a közösség tudatában azonban reálisnak tűnő — értékkel bírt, amely miatt az alapvető létfenntartó eszközökkel egyenlő elbírálás alá esett. Ez magyarázza meg azt, hogy a lovasi ember miért fordított rá annyi fáradságot és gondot, hogy tökéletesen alkalmazott munkaeszközökkel s ezzel szoros összefüggésben viszonylag tökéletes munkamódszerrel festéket bányásszon.

Amint feljebb igazolni igyekeztünk, a szeletakultúra embere a bányát rövid ideig, de behatón használta. A művelés határfoka sokszorosan túlhaladta egy még oly nagylétszámú paleolit közösség szükségletét. Feltehetőleg kifejezetten csere számára termeltek, amely esetben a lovasi bányalelet bizonyítéka lenne a kezdetleges értelemben vett — de a szónak a marxi közgazdaságtan értelmében meghatározott definícióját technikailag fedő — áruterelés egyik legrégebb megjelenségének.

V. A lovasi bánya és az őskori bányászat

Leletünk az ember bányásztevékenységének nagyjelentőségű állomását képviseli, amennyiben tudásunk jelenlegi fokán a legrégebb biztos bányaleletet ismerhetjük fel benne. Az irodalomban — bár a mezolitikovabányákkal kezdődő bányászatról bőséges adatokat találunk — feltűnő száukavúságot tapasztalhatunk az ennél korábbi bányászat területén. Burkitt a talált eszközök jellege alapján felteszi, hogy a Grimes Graves-i kovabánya művelését megkezdhették már a moustieri korban is.⁸¹ Andrée is megengedi a lehetőségét, az őskor bányászatával fog-

⁷⁶ R. Thurnwald, Die menschliche Gesellschaft. I. (Berlin, 1931) 101.

⁷⁷ G. Stahl, Die Geophagie. ZfE 63 (1931) 346—374.

⁷⁸ O. Finsch, Südseearbeiten. (Hamburg, 1914) 277.; R. Thurnwald i. m. III. 101., P. Laviosa-Zambotti, Origine e Diffusione della Civiltà. (Milano, 1947) 102. és 274. Hazai szerzőink közül Marót K. is érinti a kérdést, amikor általánosítva megállapítja, hogy a testfestésnek és különösen a vörös színnek kultikus, mágikus szerepe van a legtöbb kezdetleges népnél.

(Homerus Comparatus III., EphK 39 (1925) 201, 61. jegyz.)

⁷⁹ A. W. Howitt, The Native Tribes of South-East Australia. (London, 1904) 710. skk.; A. R. Radcliffe-Brown, Patrilineal and Matrilineal Succession in Structure and Function of Primitive Society. (Glencoe, Illinois, 1952) 33—34.

⁸⁰ Vértes L.: Arch. Ért. 80 (1953) 95. skk.

⁸¹ M. C. Burkitt, Our early Ancestors. (Cambridge, 1926) 174.

lalkozó munkája egyik lábjegyzetében⁸², La Sene-tière-i kovabánya egyes adatai alapján, hogy a tűzkőbányászat a chellesi vagy acheuli ember koráig nyúlik vissza. Clark és Piggott viszont az angliai kovabányák kormeghatározása kapcsán kevés valószínűségét látják annak, hogy már a paleolitikumban használatban lettek volna, mivel ennek sem őslénytani, sem földtani bizonyítékai nincsenek⁸³.

Még kevesebbet tudunk arról, hogy a paleolit ember hogyan jutott az előszeretettel használt festéksanyagokhoz.

A legrégebbi bányákat a mezolitikumból ismerjük, amikor az ember már nem elégedhetett meg a felszínen talált kovával, hanem a föld mélyéből hozta fel a bányanedves, tehát jól feldolgozható nyersanyagot. A mezolit kovabányák rendszeres régészeti feltárása már a múlt század harmadik harmadában megkezdődött⁸⁴, s azóta Franciaországban, Belgiumban, Angliában, Svédországban, Hollandiában, Szovjetunióban, Szicíliában, Lengyelországban, Magyarországon, az Egyesült Államokban és Észak-Afrikában sok érdekes tűzkőbányát tártak fel. Figyelemreméltó az a megállapítás, amit Clark közöl a kovabányáknak a mezolitikumban és a korai neolitikumban való hirtelen feltűnéséről⁸⁵, hogy ti. összefüggésben állanak a korai irtásos (clearing) földművelés által létrehozott nagy kőeszköz-igényekkel. Ez a megállapítás megerősít korábbi véleményünkben, hogy a szükségletek alakítják ki a tulajdon kielégítésüket célzó új műszaki módszereket.

A mezolitikus és korai neolit kovabányák sokkal fejlettebbek és nagyobb szabásúak voltak a mi bányáinknál. Gyakran kemény kőzetrétegeken hatoltak keresztül és függőleges aknákból, s az ezeket összekötő vízszintes tárokból állottak. A 12–13 m mélységet is elérő aknákat szövevényes tárnák kötötték össze. A kivájt járatok méretei tetemes mennyiségű kováanyag kibányászását bizonyítják.

A kovabányászat általános eszköze az agancscsákány⁸⁶ és a szakócaszerű kovacsákányfej. Az agancscsákányok rendszerint a Cervus elaphus agancsaiból készültek úgy, hogy az egye-

meghagyott bogok képezték a csákány hegyét, az agancs törzse a nyelet. Az eszköztípusok között megtaláljuk a lapockából készült ásót, kanalas vésőt s a különböző árszerű csonteszközöket is.

A kovabányákat nem egyszer több régészeti korszakon keresztül is használták.⁸⁷ A Grand Pressigny-i jellegzetes színű kova hatalmas elterjedési körének vizsgálata azt is bizonyítja, hogy ezzel az anyaggal már nagyon korán kereskedtek.⁸⁸ Az angliai bányák koráról az a vélemény alakult ki, hogy virágzásukat a neolitikumban érték el.⁸⁹

A kovabányászok módszereiről viszonylag nem tudunk sokat. Tény, hogy gyenge eszközeikkel hatalmas munkát végeztek s működésük, ami a vágatok alakját, elhelyezkedését illeti, magasrendű műszaki készséget árul el. A tűzzel való repesztést már használták.⁹⁰

Lényegesen jobban ismerjük az őskor érc- és sóbányáinak fejtési körülményeit.⁹¹ Tudjuk, hogy itt is izzították, majd hirtelen lehűtötték az anyagot, mielőtt gazdag és sokféle kő-, fém-, fa- és bőrfelszerelésükkel a tulajdonképpeni fejtést elvégezték. Tekintélyes mélységekre hatoltak a föld alá, és tárnákat szellőztető, füstelvezető járatokkal látták el. A bronzkortól működő ausztriai sóbányákban a bányászok bőrruházata és szállító kosarai is fennmaradtak.

A tűzzel való repesztésnek az őskorban is elterjedt módszeréről Treptow megjegyzi⁹², hogy az a bányászat kezdetétől fogva a XVII. századig, tehát a robbanóanyagoknak bányászati célokra való felhasználásáig fennmaradt.

Az őskori festékbányásatról nagyon keveset tudunk. Egy csiszolt kőkori okkerbányáról beszámol az irodalom, amely La Cornetie-ben (Dordogne) volt.⁹³ 4 × 2,6 m-es kiácsolt gödörből bányászták itt az okkert a neolitikumból a bronzkorig. Portugáliából is jeleznek cinóber-, okker- és hematitbányákat, amelyekről azonban közelebbi adatokat nem tudtunk szerezni.⁹⁴ Cinóberbányát ír le V. Milojević a Belgrád melletti Avala-hegyről. Itt is tüzelési módszerrel vájták a sziklába a bonyolult bányajáratokat. A badeni kultúra idejé-

⁸² J. Andrée, Bergbau in der Vorzeit. Vorzeit II (1922) 2. 1. jegyz.

⁸³ J. G. D. Clark-S. Piggott, i. m. 170.

⁸⁴ Briart-Cornet-de Lehaye, Rapport sur les découvertes... a Spiennes, Mém. Soc. des sciences... du Hainaut 1886–87.

⁸⁵ J. G. D. Clark, Prehistoric Europe: The Economic Basis 74.; uő: Forest Clearance and Prehistoric Farming, Economic Hist. Rev. XVII. (1947) 45–51.

⁸⁶ H. W. Sanders, On the Use of the Deer-Horn Pic in the Mining Operations of Ancients. Archeologia 62 (1910) 101–124.

⁸⁷ Prehist. Europe, 179.

⁸⁸ A Grand Pressigny-i kovák eljutottak Svájcba, Angliába, Észak-Franciaországba és Belgiumba (Clark-Piggott, i. m. 166.)

⁸⁹ Uo. 177–178.

⁹⁰ M. Фосс-Л. Ельницкий, Ук. соч. стр. 187.

⁹¹ Erre a kérdésesoportha vonatkozólag l. Reinecke

P., Die Bedeutung der Kupferbergwerke der Ostalpen für die Bronzezeit Mitteleuropas. (Schumacher Festschrift [1930. Mainz] 107–115.) — E. Treptow, Der älteste Bergbau und seine Hilfsmittel. (Beitr. zur Gesch. d. Technik und Industrie 8 [1918] 155–191.) — R. Pittioni, Prehist. Coppermining in Austria. (Annual Rep. Univ. of London Inst. of Arch. [1951] 10–28.) — Ferreira Veiga, i. m. — G. Kyrle, Der prehistorische Salzbergbau am Dürrenberg bei Hallein. (Jahrbuch für Altertumskunde VII [1913] 1–58) stb.

⁹² I. m. 168.

⁹³ I. Dechelette, Manuel d'Archeologie I. (Paris, 1908) 567. ebben Legrain-nek számunkra hozzáférhetetlen, a Bull. Soc. Hist. Périgord (1891) kötetében megjelent cikkére hivatkozik.

⁹⁴ Ferreira Veiga, i. m. 46–47. lapon idézi Estacio da Veiga, Antiquidades Monumentais de Algarve. (Lisboa, 1893) Vol. III, számukra ugyancsak elérhetetlen művéből.

től a bronzkor végéig használták.⁹⁵ A. Mochi itáliai cinóberbányát ismerteti, de cikkét nem állt módunkban megszerezni.⁹⁶ Ezenkívül általános utalásokat találunk arra, hogy az okkert a »legrébből kezdve« bányászták.⁹⁷

Hasonlóan kevés az ismeretünk a természeti népek festékbányászatáról. Az olyan adatokon kívül, mint a már fent idézettek, a számunkra hozzáférhető művekben csak szórványos utalásokat találunk arra, hogy valamely természeti nép a használt festékeihez bányászat útján jut. Ilyen például az a szükséztű megállapítás, hogy a commanche-indiánok a múlt század elején bányászták, harci festékként használták és a szomszédos törzsekkel elcserélték a cinóbert.⁹⁸ Nem ismerjük azonban a munkánk szempontjából annyira fontos bányászteszközöket sem az őskorból, sem a leíró néprajz területéről.

Ugyancsak keveset mondhatunk általában a korai őskor bányászatáról hazai viszonylatban. Hillebrand írta le a miskolci Avas kalcedonbányáit »protocampignien« korúként határozva meg.⁹⁹ A bizonyító adatok és a tényleges eszköztípusok hiánya miatt ezt a meghatározást azonban csak fenntartással fogadhatjuk el.¹⁰⁰

Avason a közel 30 feltárt bányagödörből a szilánkok ezreit ásták ki. Az emberkez nyomait valamennyin csak néhány leütött lap vagy bulbus árulja el. Egyetlen bányászteszköz sincs a leletben, sem ténylegesen megmunkált, szilánkolt kőszerszám. Az elégtelen fauna és az utólagosan beásott gödrökkel bizonytalanná tett többi lelet alapján sem lehet kielégítő kormeghatározást adni. Nincs kizárva azonban, s különösen a lovasi lelet ismeretében válik kézenfekvővé, hogy az avasi bányákat már a Szeleta embere is használta, s használatuk a neolitikumon túl is tartott. E feltevést azonban egyelőre nem támasztja alá konkrét bizonyíték. Legfeljebb azt vehetjük számításba, hogy a bükki szeleta-kultúra eszközeinek olyan magas százaléka készül egy s ugyanabból az anyagból: a hamuszürke kalcedonból, hogy emiatt a nyersanyag céltudatos kiválogatással való összegyűjtését kell feltételeznünk. A felhasznált nyersanyag mennyisége azonban valószínűtlenné teszi, hogy a felszínről gyűjtették volna össze.

Egyelőre Avas az egyetlen hazai kovabányánk. A bányászat őstörténetének általános kérdéseivel is csupán egy-két magyar nyelvű dolgozat foglalkozik¹⁰¹.

Befejezésképpen le kell vonnunk a lovasi bányalelet anyagi kultúrája ismeretében néhány olyan következtetést is az őskor társadalmáról, amely túlnő azon a kereten, amelyet a tárgyi leletek közvetlen bizonyító-lehetőségei megszabnak.

Gondolunk itt a termelés, specializálódás és tulajdon kérdéseire. Magunkévá kell tennünk Childe felfogását a régészeti kultúrák fogalmának meghatározásáról, amikor azt írja, hogy egy kultúra jellegét az adott környezethez való alkalmazkodással (adaptációval) fejezhetjük ki.¹⁰² A felvetett kérdés szempontjából ez annyit is jelent, hogy a környezethez, a külső milió egészéhez, tehát a táj, éghajlat, élővilág nyújtotta feltételekhez¹⁰³ alkalmazkodnak a magában az emberi közösségben rejlő — a termelési, továbbá a hagyományokban jelentkező, valamint a társadalmi összetétel kialakításában irányadó — tényezők, épp úgy, mint az embernek, mint biológiai egységnek adottságai. Ezek eredője egy kifejezésben tömörítve a *társadalom szükségleteivel* is kifejezhető.

A kérdés megvilágítására idézzük a chellesi ember példáját, aki az adott külső körülmények mellett (kedvező éghajlat, ehető növények, vadbőség stb.) és a fejlettség adott szintjén (a biológiai fejlettség alacsony fokán állva, laza hordalakulatban, az elvonatkoztató képesség kialakulásának kezdetén stb.) az alkalmazkodásnak ugyanolyan magas fokán állott a maga kezdetleges; és egyhangú eszközkinésével — amennyit anyag műveltségéből megismerhettünk — mint a magdalen-i ember eszközeinek és a felhasznált nyersanyagoknak színes bőségével, fejlett társadalmi és vallási művészeti életével: mivel társadalmi szükségleteinek előrehaladása tükröződik alkalmazkodásának alakulásában.¹⁰⁴

Ugyanez érvényes egyazon koron belül azonos szükségleteket támasztó, de különböző környezeti viszonyok közötti, vagy hasonló külső körülmények között élő, de különböző belső adottságú csoportok esetében is.

Összefoglalva az eddigieket: a kultúrák összképének kialakításában — azzal együtt, hogy a

⁹⁵ Das vorgeschichtliche Bergwerk »Šuplja Stana« am Avalaberg bei Belgrad (Serbien). WPZ 30 (1934) 41—54.

⁹⁶ Indizi di miniere preistoriche di cinabro nella regione dell'Amiata, Bull. Pal. Ital. (1915)

⁹⁷ E. Treptow, i. m. 157.

⁹⁸ J. Harlan, Johnson, A History of Mercury Mining in the Terlingua District of Texas. The Mining Magazine (1946. sept.) 390.

⁹⁹ J. Hillebrand, Über ein Atelier des »Proto-Campignien« auf den Avas-berg in Miskolc, Eiszeit. V. (1928) 53—59. — Uő. Neuere Ausgrabungen auf dem Avasberg bei Miskolc in Ungarn. Eiszeit VI (1929) 136—142.

¹⁰⁰ L. Vepreui, Мезолитические находки на вершине горы Кёпорош при Г. Эреп, Acta Arch. Hung. 1 (1951)

154. skk.

¹⁰¹ Vadász E., Az ősember bányászata. Term. Techn. (1950. jan.) 45—52. — Téglás G., Praehistoricus arany-, vas- és kőbányászati eszközök Dáciában. AK 14 (1886) 106—125.

¹⁰² V. G. Childe, Prehistoric Migrations in Europe. Inst for Sammenlignende Kulturforskning, (Oslo, 1950) 2.

¹⁰³ A. Leroi-Gourhan, Milieu et Techniques. (Paris, 1945) 451. skk.

¹⁰⁴ A chellesi ember alkalmazkodási képességének magas fokát éppen az jelzi, hogy eszközei olyan területen szabványosultak, mint a szakóca hatalmas elterjedési területe, ahol vándorlásról vagy diffúzióról nem lehet beszélni, hanem csakis az azonos feltételek megszabta meg-
egyezésről.

megadott külső környezet feltételeihez kell alkalmazkodniok — a döntő tényező mindig maga az ember, a társadalom, amelynek belső adottságait — nem tartalmilag, hanem az anyagi kultúrája általunk elérhető maradványaiban sűrűsödve (legalábbis az őskorra vonatkoztatva) — igényeiben, s az ezek nyomán felmerült szükségletek kielégítésére törekvő termelőerőkben látjuk tükröződni. A szükségletek kielégítését célzó termelőerők fejlettségét lemérhetjük tehát a külső környezetnek leginkább megfelelő eszközkészleten: a specializálódott szerszámokon.

A társadalmi szükségletek szabták meg, hogy a szeleta-kultúra embere már akart és tudott festéket bányászni, vagy hogy a késői mezolitikum embere fejlett kovabányászatot űzött.

Éppen ezért nem elégséges a bányászatot kifejlesztő okok szokványos felsorolása, mint pl. *Pittioninál*, aki szerint ahhoz, hogy bányászni tudják a tűzkövet, kellő ismeretekkel kell rendelkezniök a tűzkő és a földkéreg sajátosságairól, és e sajátosságoknak megfelelő eszközökkel (pl. nyeles eszközökkel) kell rendelkezniök a munka elvégzéséhez.¹⁰⁵ Mind ezt meg kell előznie az elsődleges szükségletnek, az igénynek, amely egy bizonyos terméknek bányászat útján való megszerzésére irányulva a megfelelőképpen specializálódott munkaeszközök megteremtésével, vagy a már meglévő alkalmas eszközöknek az új célra való felhasználásával együtt¹⁰⁶ létrehozza az illető termék előállítását lehetővé tevő egyéni- vagy csoport-specializáltságot is.

Bizonyos termékeket előállító specialisták kifejlesztését befolyásolhatja a földrajzi környezet, amikor egy alkalmas kő- vagy ékszer-nyersanyagot, vagy éppen festékföldet kínál fel,¹⁰⁷ de a környezettől függetlenül kialakíthatja maga a társadalmi szükséglet fellépése is, amikor az illető csoport a mindenütt megtalálható nyersanyagból készült termékek elkészítésére specializálódik. A mi esetünkben — a különben is gyakoribb — első esetéről van szó.

Logikus, hogy az a termék, amelyre igényt tartanak azok is, akiknek nem áll módjában azt közvetlenül megszerezni, tehát a helyileg specializált

csoportok termékei, értéket kell hogy képviseljenek nemcsak az idegen csoportok, hanem visszahatólag — a kereslet hatása alatt — az előállítók számára is. Itt nyílik lehetőségünk arra, hogy a lovasi lelet kapcsán legalább közvetve bepillantást nyerjünk a korai felsőpaleolit ember társadalmi tulajdonviszonyainak, cseréjének, termelésének problémáiba, amelyeket már az előző fejezetben is érintettünk.

Az adott esetre alkalmazva a fentieket, röviden megismételhetjük, hogy az értékes és nem mindennapi, nehezen hozzáférhető termékek, közöttük a festékanyag is — amint ezt más helyen is bizonyítani igyekeztünk¹⁰⁸ — képesek arra, hogy fejlesszék a tulajdon fogalmát éppen azért, mert az alapvetően létfontosságú anyagok értékével rendelkezvén, megszerzésükre magas igény: társadalmi szükséglet fejlődik ki. Ez kényszeríti bányászatra egyes csoportokat, más csoportokat pedig arra, hogy emezektől a termelt árut megszerezzék.¹⁰⁹ Az így kialakult tulajdon egyenlőre csak személyi- vagy csoport-tulajdon lehetett. A két tulajdonforma közötti különbség és megegyezés kérdése azonban sokkal bonyolultabb, semmint e helyen bővebben részletezhető volna. Mindkettőnél közös az a legfőbb vonás, hogy nem azonosak a felhalmozó, egyének kizsákmányolását lehetővé tevő magántulajdonnal, éppen ezért határaik elmosódtak, nem kristályosodtak ki az egyén és a csoport között.

Amikor tehát azt állítottuk, hogy Lovason egy bányászatra specializált embercsoport saját szükségletén felül, a környező csoportokkal való csere céljaira festéket bányászott és a tulajdonát képező terméket — az őskori lehetőségekhez mérten állandócsereviszony kialakításával — továbbadta, arra gondolunk, hogy kizárólag a technikai alapját teremtette csak meg azoknak a társadalmi tényezőknek és funkcióknak — az áruterelésnek és árucserének — amelyek később, a termelőerők magasabb fejlettsége mellett, a társadalom továbbfejlődésének rugói lettek.

Mészáros Gyula — Vértés László

¹⁰⁵ R. Pittioni, Vom geistigen Menschenbild der Urzeit. (Wien, 1952) 88.

¹⁰⁶ Fossz és Jelnyickij szerint az őskor munkaeszközei nem mindig specializálódtak egy munkafolyamatra, mint ahogy az emberek sem specializálódtak mesteremberekké. »Ilyenformán egy bizonyos alakú eszköznek az előfordulása vagy hiánya, nem feltétlenül

döntő érv atekintetben, hogy egy bizonyos foglalkozási ág megvolt-e valamikor, vagy sem.« (i. m. 186.)

¹⁰⁷ R. Thurnwald, i. m. III. 95—96.

¹⁰⁸ Vértés L.: Arch. Ért. 80 (1953) 96.

¹⁰⁹ Természetesen a »megszerzés« jelentheti a fegyverrel való megszerzést is.

KÉSŐRÓMAI SÍROK FENÉKPUSZTÁN

Pannónia IV. századi történelme és régészete számos eddig meg nem oldott problémát tartalmaz. A római hadsereg ekkor már gyakran nem állott sikerrel ellent a Duna vonalán áttörő ellenségeknek, akiknek pusztító hadjáratai megritkították a provincia lakosságát. Részben a gyér lakosság feltöltésére, részben más politikai elgondolásoktól indítva végezték a IV. sz. császárai a túlpartiakra, a »barbárok« betelepítését. Az új lakosok közül egyesek a római uralom bukása után is itt maradtak, és ezzel közvetlen átmenetet alkotnak a népvándorlaskorba, amelynek gazdag és változatos régészeti emlékanyagába talán a római kultúra több elemét is magukkal vitték, hiszen Pacatusnak a század végén tartott panegyricusa szerint¹ »urbesque Pannoniae, quas inimica dudum populatione vacuaverat, miles impleverat Gothus ille et Chimus et Halarus respondebat ad nomen et alternabat excubias et notari infrequens verebatur«. Sőt hozzáteszi, hogy »nullus tumultus, nulla confusio, nulla direptio ut a barbaro erat.«² Ha hihetünk a hízegő ünnepi szónok szavainak, a gótok és társaik, — legalábbis átmenetileg és időnkint — igyekeztek többé-kevésbé beleilleszkedni a római városi élet kereteibe. A birodalom ebben az időben már nem jelentette azt az erőt, amellyel korábban a határai között élő népeket többnyire saját kultúrájának egységes mázával vontta be; a betelepítettek sokat megtartottak saját szokásaikból és javaikból. Ez magyarázhatja azt a különbséget, amely a IV. sz.-i pannóniai temetők anyagában mutatkozik. A zengővárkonyi temetőben például³ vasnyársakat találunk, ami másutt nem fordul elő, valamint igen nagy mennyiségű aprópénzt; hasonlóképpen igen nagy tömegben fordul elő aprópénz az intercisai 1926-os temetőben;⁴ sokkal kevesebb van a királyhidai⁵ (Bruckneudorf; a régebbi irodalomban »Bruckújfalú«) és a kiadatlan csákváriban⁶, míg végül nyugatabbra a Mautern an der Donau mellett feltárt 27 sírban összesen csak két darab érem fordul elő.⁷ Királyhidán és Mauternben megfigyelhetjük azt is, hogy egy sírba csak egy

érmet helyeztek. A mauterni temető viszont kerámiában sokkal gazdagabb, mint bármelyik általunk ismert pannóniai lelőhely. Van olyan temető is, amelynek 17 sírjában egyáltalán semmi lelet sem volt.⁸ Különbségek mutatkoznak továbbá a sírok tájolásában, a temetés módjában is.

A változatok, eltérések felsorolását hosszú időn át folytathatnók. Nagy számuk mindenestre arra figyelmeztet bennünket, hogy ne csak etnikai magyarázatot keressünk. Annál is kevésbé, mert a IV. sz. folyamán a Dunántúlra történt betelepítésekről csak két biztos adatunk van: a keleti gótokkal és alánokkal Gratianus 380-ban Sirmiumban szerződést köt, amelynek alapján ezek a népek mint *foederati* Pannóniát kapják lakóhelyül.⁹ Egger szerint a Balatontól délre fekvő területet.¹⁰ Hogy elképzelése helytálló-e, azt talán majd a ságvári temető készülő teljes publikációja fogja végleg eldönteni.¹¹ Ismerünk továbbá egy carp betelepítést a IV. sz. végén Pécs környékén.^{11a} Egy feltételezett marcomann betelepítést Polaschek kétségbevon.¹² Annál kevésbé kételkedhetünk abban a sok marcomann, szarmata, gót, vandál, alán és hun betörésben, amelyek egy-egy terület lakosságát ugyancsak kiforgatták javaikból. Egyik-másik temető szegénysége ebben lelheti magyarázatát.¹³ De nem csak a túlpartiakra, hanem maga a római kormányzat is nagy súllyal nehezedett a lakosságra, adóbehajtások és konfiskálások révén,¹⁴ olyannyira, hogy egész Illyricum a század közepén »ad ultimam egestatem« ki volt fosztva.¹⁵ Egyes barbár népeket ugyanakkor arannyal szándékozott a római kormányzat megnyerni, saját oldalára állítani,¹⁶ a 380–401 között Pannóniában lakott alánokról¹⁷ pedig azt is tudjuk, hogy Gratianus császár különösen kedvelte őket, ami anyagiakban is hasznukra volt: »paucos ex Alanis, quos ingenti auro ad se transtulerat, antiferret veteri ac Romano militi«.¹⁸

További különbségeket hoz létre a sírok leletanyagának összetételében a vallás. A keresztény sírok pl. határozottan elkülönülnek pohár-korsó

¹ Paneg. Theod. aug. d. 32, 4.

² Uo. 32, 5. Hasonló szellemű felirat Aquileiában: Nagy T., Regnum-évk. VI, 1944–46, 252. — Néhány évvel később, Cl. Claudianusszerint (de bello got. 538–39), Alarich már a rómaiaktól szerződés révén kapott városokból kiperéselt adókról beszél. Mindkét auktoradat esetében bizonyos tendenciózus túlzással számolhatunk.

³ A temető ismeretét Dombay János múzeumvezető szívességének köszönhetem.

⁴ Paulovics I.: AH. II. (1927).

⁵ Sötér Á.: Arch. Ért. 1899 341. skk.

⁶ A székesfehérvári múzeumban; ismeretét Fitz Jenő múzeumvezető szívességének köszönhetem.

⁷ Az 1. és 16. sz. sírban; H. Thaller: JÖAI 1950 145. skk. (148 és 154.)

⁸ Aquincumban; Kuzsinszky B.: Arch. Ért. 1892 446.

⁹ Polaschek, WPZ, 1932, 243. és L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen² (1941), 260.

¹⁰ JÖAI, 1922–24, Beibl. 327. skk. Nagy T. i. m. 250. skk.

¹¹ E temető előzetes ismertetése: Radnóti A., Arch. Ért. 1939 148. skk.

^{11a} Amm. Marc. 28. 1, 5. — Aur. Viet. Caes. 39, 43. — Eutrop. 9, 25, 2.

¹² I. m. 246.

¹³ A betörésekhez lásd elsősorban Alföldi, Bp. Tört. I — 2 (1942), 675. skk., további irodalommal; — Polaschek, i. m. — Schmidt i. m. 277. skk. — R. Alföldi M. AntH. III (1949), 86. skk. stb.

¹⁴ Amm. Marc. XIX. 11, 2–3. és XXX, 5., 4–7. a pannóniai állapotokról.

¹⁵ Cod. Theod. XI, 16, 8, anno 356. — Mazzarino, Aspetti sociali del quarto secolo. (1951), 62.

¹⁶ L. pl. Mickwitz, Geld u. Wirtschaft im röm. Reich des IV. Jh. (1932), 26. skk.

¹⁷ Az alánok távozása: L. Schmidt, i. m. 261.

¹⁸ Aur. Victor, Epit. 47.

összetételű, ismétlődő leletcsoportjuk révén.¹⁹ Megtaláljuk ezeket a már népvándorláskori elemeket felmutató, az V. sz.-ba átnyúló csákvári temető több sírjában is.²⁰

Az eddigiekben röviden felvázolt problémakör megoldására egyelőre csak a szegényes, szűkszavú írott forrásanyag áll rendelkezésünkre. A képet a régészeti leletanyag ismerete fogja teljesebbé tenni. E célból kívánjuk most a kevésszámú publikációt a Fenékpusztán Csák Árpád vezetésével 1901-ben kiásott temetőrész közzétételével szaporítani. A sírok leírása után megkíséreljük a leletanyagot a lehetőségekhez képest az adott történelmi keretbe beleilleszteni.

*

A fenékpusztai temető egyes részleteit röviden ismerteti Kuzsinszky Bálint.²¹ A keszthelyi Balatoni Múzeum irattárában ásatási naplót vagy egyéb részletes feljegyzést nem tudtam felfedezni, viszont a múzeum »B« jelzésű régészeti leltárkönyve 600–898 leltári számok alatt sírok szerint csoportosítva közli az anyagot. A leltárkönyv 48 sírt tartalmaz, ezek közül ma az 1–26. számúak találhatók meg a múzeum újonnan rendezett raktárában. Kuzsinszky 150 sírről tud,²² igaz, hogy ezt írja: »Igen sok volt az olyan sír, amelyekben nem volt semmi a csontokon kívül.«²³ Ugyancsak Kuzsinszky révén tudunk a temetés módjáról és a sírok felépítéséről. A temető a városfalon kívül, annak déli oldalán terült el, a csontvázak É–D irányú, rendezett sorokban feküdtek, egymástól 1–3 méter távolságban.²⁴ Tájéolás Ny–K-i, a fej a sír nyugati végén. A sírtípusok csoportjai: »1. egyszerűen a pusztai földbe ágyazott sír, melynek fenéke 30 cm széles, oldalai szétállók; 2. ugyanolyan sír, de fenéke római téglákból állott; 3. téglasírok, melyek fenéke, oldalai és teteje nagy téglákból vagy vékony cserépszindelyekből (tegulae) voltak összeállítva; 4. téglafalazatú sírok, melyeknek tetejét szintén téglavagy betonlap (sic!) képezte, de olyan is volt, melynél a lapos födél fölött téglalapok voltak felállítva a nyerges háztető módjára s félhenger alakú téglák (imbrices) borították a gerincet, más esetben rendes téglaboltozat fődte a sírt, vagy a sír tölgyfapadlóval volt letakarva s rajta még egy betonlap nyugodott, de előfordult az is, hogy a téglafalából felépített sír befödésére egy kősapkóphág fedelét használták fel, mely így két végén, a sarkokon acroteriumokkal díszített ormfalat mutatott.«²⁵ A téglákon egy esetben sincs bélyeg, de két téglán bekarcolt állatalak látható.²⁶ Utóbbiakhoz hasonló, eddig kiadatlan példány került elő újabban a keszthelyi múzeum raktárának rendezésekor, leltári szám vagy egyéb lelőhelymegjelölés nélkül, lehetséges, hogy ez is a fenéki temetőből származik, ezért közöljük itt képét (V. tábla 16.). Az ügyetlen, gyakorlatlan kézre valló ábrázolást, melyen kicsinyét szoptató szarvas látható, a téglakiegyezése előtt karcolták bele az agyagba. A bekarcolt vonal széle mentén a téglanyaga ugyanis nem töredezett ki, a vonalvezetés pedig hajlékony, folyamatos, ami csak puha anyag esetében lehetséges.

*

Következik a sírok leírása. A minden fennmaradt tárgyat a sírok összefüggésének figyelembevételével feltüntetett ábrák lehetővé teszik a szűkszavú meghatározásokat. A számozás sorrendjében a múzeumi leltár-

könyvet követjük. A hiányzó darabokat zárójelbe tesszük.

1–6. sír: 1. kép.

1. sír. (1. és 2. pénz), 3. 49 db üvegpassztagyöngy, világoszöld, világoskék és fehér színűek.

2. sír. 1. Vasgyűrű, elkeskenyedő végekkel. Átmérő 20 mm. 2. Lapos bronz-karperec, díszítetlen, ellaposodó véggel, legnagyobb átm. 62 mm. 3. Ugyanaz, legn. átm. 65 mm. 4. Csontkarperec két töredéke, pontkörös dísszel.

3. sír. 1. Gyöngyfűzér, 11 zöld, 1 világoskék és egy sárgásbarna üvegpassztagyöngyből áll. 2. Ün. »kígyófejes« bronz karperec, legn. átm. 65 mm. (3. Bronz függő üveggyönggyel.) 4. Bronz fülbevaló (lt.-könyv szerint üveggyöngy függővel). 5. Elhegyesedő végű hengeres bronz karperec, legn. átm. 58 mm. 6. Két egymásba akasztott bronzkapocs, a gyöngyfűzér két végének összeerősítésére szolgált. Hosszuk 25–25 mm.

4. sír. 1. 3 db. bronz gyöngyszem. 2. Kígyófejes bronzkarperec, legn. átm. 63 mm. (3. Bronz függő csüngődísszel.) 4. Két egymásba akasztott bronzkapocs nyakláncról.

5. sír. (1. Érem. 2. Kígyófejes bronz kargyűrű.) 3. Két bronz és 32 üvegpassztagyöngyből álló fűzér. Utóbbiak közül 4 fehér, a többi kék.

6. sír. 1. 72 darabból álló üvegpassztagyöngyfűzér. A legtöbb halványzöld, néhány sötétzöld és fehér, három pedig barna. 2. I. Valentinianus-érem, GLORIA-típus, $\frac{SMAQP}{BIRM}$, kicsit kopott. 3. I. Valentinianus, SECURITAS, $\frac{ASISC}{BIRM}$, verdefényes. 4. Valens, SECURITAS, $\frac{S D}{ISISC}$, jó állapotban. 5. Gratianus, $\frac{S D}{ISISC}$ kicsit kopott.

7–12. sír: 2. kép.

7. sír. 1. Bronz hagymafejes fibula, lemezből, aranyozás nyomaival. Keresztszára letörött. A lábész végén trébelt fej, gyöngysorkeretben. Teljes hossza 55 mm. (Vö. V. tábla 17.) 2. Bronz csat. Hossz 35 mm. 3. Két lemezből készült, levélalakú bronz szíjvég. Hossza 37 mm. 4. Lemezből készült hagymafejes bronz-fibula, hatszögletű fejekkel, hossza 50, keresztszár kiterjedése 37 mm.

8. sír. (Közli Kuzsinszky, 72. old. 6. sz. »pusztai földben fekvő női sír«.) 1. Szívalakú bronz szíjvég (Kuzsinszky: bal comboson mellett). Két pontkörös díszítés, szélén bevágott zezzugvonal. Hossza 42 mm. 2. Tömöröntésű hagymafejes bronzfibula (Kuzsinszky: állkapocs alatt). Aláhajtott lábú. Méret: 56 × 37 mm. (3. Kuzsinszky: »a szájban a fogak között egy Valentinianus-féle rézérem«.)

9. sír. 1. Valens-érem, SECURITAS, $\frac{R S}{A SISC}$, SISC előtt és után pont? Jó fenntartású. 2. Elhegyesedő végű, díszítés nélküli hengerestestű bronzkarperec. Legn. átm. 62. mm. 3. Üvegpassztagyöngyfűzér, 15 db., világoszöld.

10. sír. 1. Gyermekek bronzkarperec, lapos, elhegyesedő és egymás mellé fekvő végekkel, külső oldalán szakasosan rovátkolt díszítéssel. Átm. 45 mm. 2. Kígyófejes bronzkarperec, legn. átm. 78 mm. 3. Üvegpasszta gyöngysor, 8 db., kékek.

11. sír. 1. Fülbevaló része bronzdrótból (lt.-könyv: csüngővel), átm. 20 mm. 2. Bronz fülbevaló töredéke. 3. Bronzkarika, egyenesen levágott végekkel, átm. 60 mm., a hengeralakú bronzsodrony átmérője 3 mm. 4. 85 db-ból álló üvegpasszta gyöngysor, világoszöld, kék és fehér színek különböző árnyalataiban. 5. I.

¹⁹ Bónis É.: BpR. XIV. (1945), 567. sk.

²⁰ A 9., 11., 23., 41., 49., 51. sz. sírokban.

²¹ A Balaton környékének archaeológiája. 1920, 69–74.

²² I. m. 70.

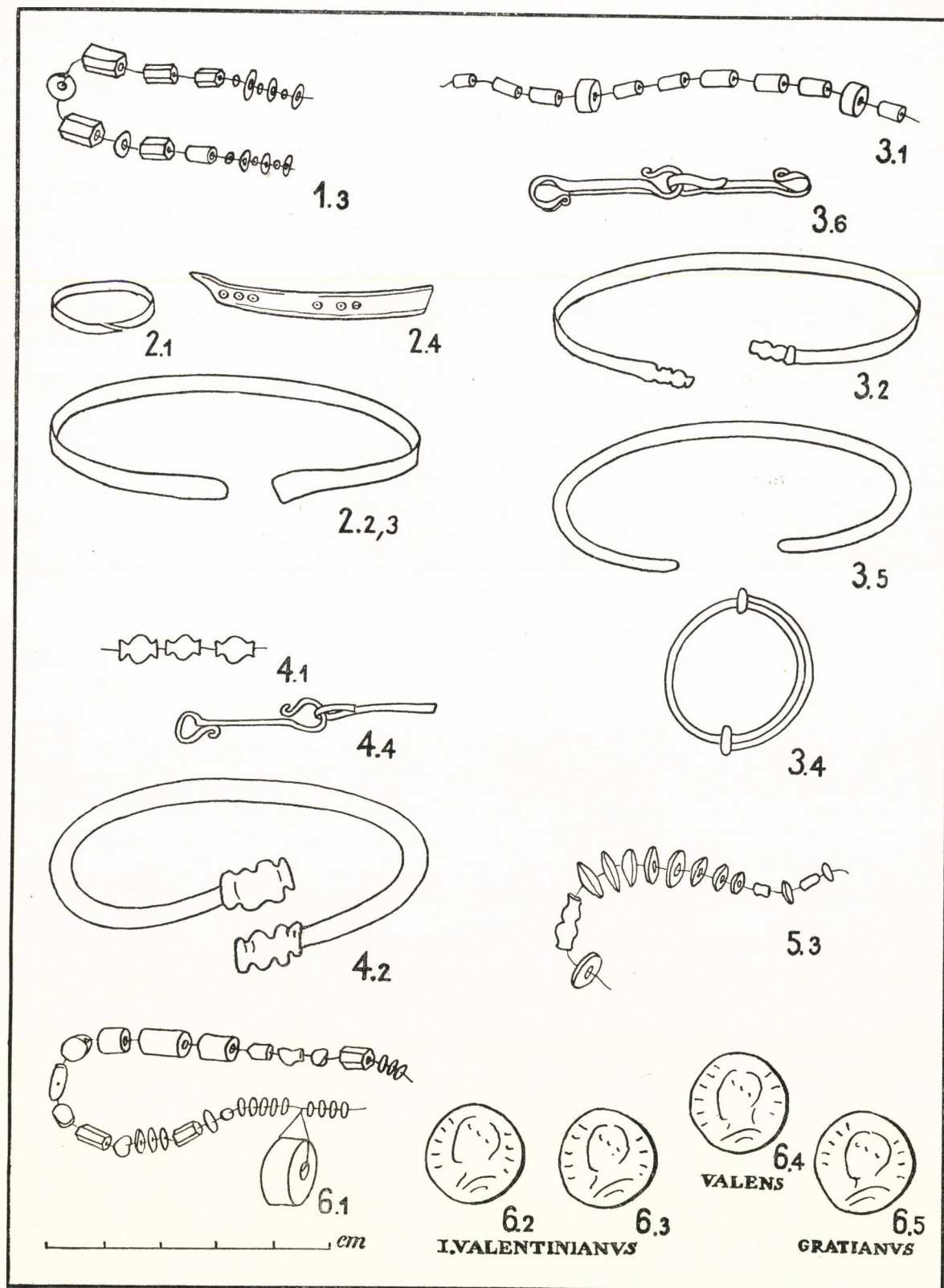
²³ I. m. 71.

²⁴ »A sírok nagy része 2–4 láb mélyen fekszik a föld színe alatt.« Csák Árpád jelentése, a keszthelyi Balatoni Múzeum irattárában, 2/1901. sz. akta.

²⁵ I. m. 70.

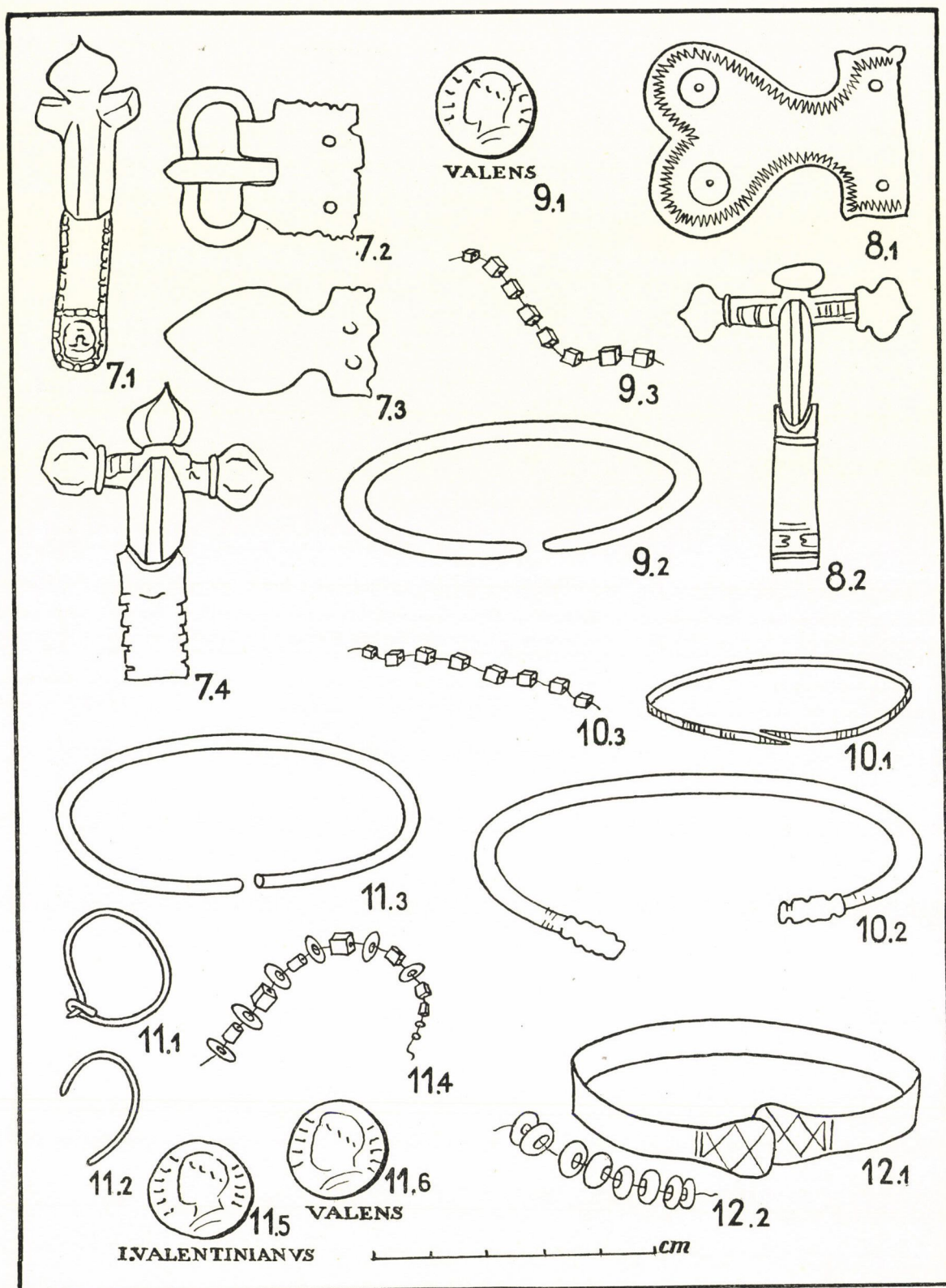
²⁶ I. m. 70., 90. ábra.

1. kép. Fenékpusztá. 1—6. sír.
 Рис. 1. Фенекпуста. Могилы 1—6.
 Fig. 1. Fenékpusztá. Tombe 1—6.

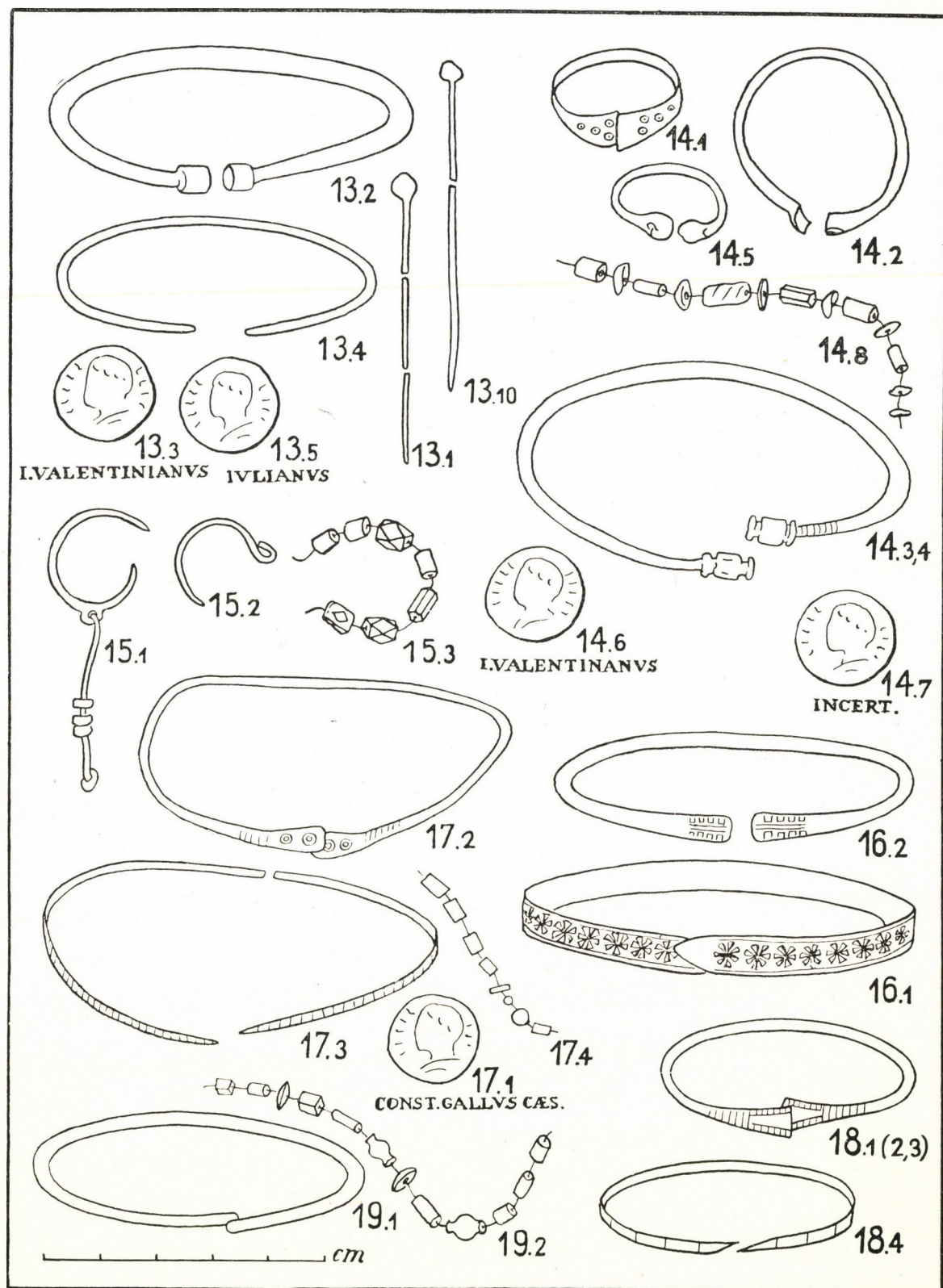

2. kép. Fenékpusztá. 7—12. sír.

Рис. 2. Фенекпуста. Могила 7—12.

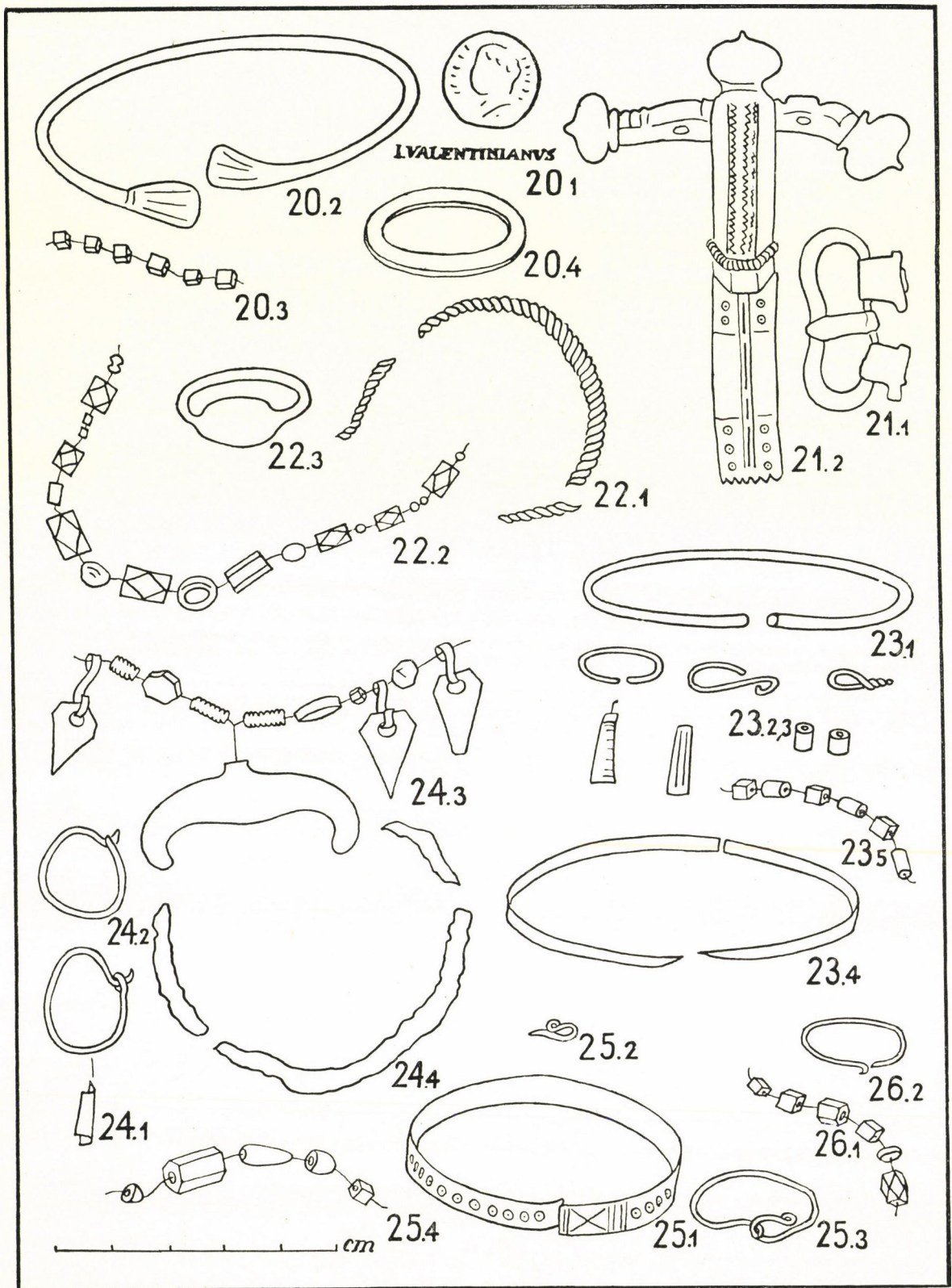
Fig. 2. Fenékpusztá. Tombe 7—12.

3. kép. Fenékpusztá, 13—19. sír.
 Рис. 3. Фенекпуста. Могилы 13—19.
 Fig. 3. — Fenékpusztá. Tombe 13—19.

4. kép. Fenékpusztá. 20—26. sír.
 Рис. 4. Фенéкпуста. Могилы 20—26.
 Fig. 4. Fenékpusztá. Tombe 20—26.

Valentinianus-érem, SECURITAS, $\frac{F}{ASISC} \frac{M}{ASISC}$ vagy $\frac{P}{ASISC} \frac{M}{ASISC}$,
 kopott. 6. Valens (?), SECURITAS, $\frac{?}{SMNT} \frac{?}{(?)}$ igen
 kopott.

12. sír. 1. Lapos bronzkarperec, legn. átm. 63, szélessége 6, vast. 2 mm. 2. 22 darabból álló gyöngysor, sárgák és aranyozottak.

13–19. sír: 3. kép.

13. sír. 1. Bronz tű, három darabra törve, feje a hagymafejes fibulákéhoz hasonló. Összesített hossza 59 mm. 2. Karperec bronzból, ráforrasztott (?) hengeres fejjel. Legn. átm. 65 mm. 3. I. Valentinianus-érem, SECURITAS, $\frac{D}{?SIS?}$ 4. Elvékonyodó hegyű bronzkarperec, legn. átm. 55 mm. 5. Julianus aug., szakállas sisakos fej balra, pajzzsal és lándzsával, $\frac{VOT}{XX}$ koszoruban, $\frac{?}{?SIS}$ (6. Bronz kargyűrű. 7–8–9. Római bronzérem.) 10. Bronz tű két töredéke. (11–12. Bronz hajtű.)

14. sír. 1. Gyűrű bronzlemezéből, legn. átm. 21 mm. 2. Karika bronzból, két vége ellaposítva és visszacsavarva. Legn. átm. 31 mm. 3. Kígyófejes bronzkarperec, legn. átm. 67 mm. 4. Ugyanaz, 63 mm. 5. Ezüst gyűrű, két végén ellaposodó lemez, amelyekre valami rá lehetett forrasztva. Átm. 21 mm. 6. I. Valentinianus, GLORIA, $\frac{OF}{CON}$ kopott, verdejegynek különösen a felső része kétes. 7. Teljesen elkopott kisbronz érem. 8. 13 db fehér és halványzöld üvegpassztagyöngyből álló füzér.

15. sír. 1. Bronz fülönfüggő, 3 db üvegpassztagoronggal. A karika átm. 21, a lelőgő drót hossza 35 mm. 2. Előzőhöz hasonló fülönfüggő töredéke. 3. 7 db kék és zöld üvegpassztagyöngy.

16. sír. 1. Karperec bronzlemezéből, két vége egyenesre, ill. félkörösen levágva. Külső oldalán körbefutó díszítést lásd: V. tábla, 12. Átm. 65, szél. 5 mm. 2. Hengeres bronzkarperec, ellaposodó, bevágásokkal díszített végekkel. Átm. 60, vast. 3 mm.

17. sír. 1. Constantius Gallus caesar érme, FEL TEMP hátallappal, $\frac{...SIS}{Voetter, Gerin-kat. 310. old. 17. sz. 2.}$ Bronz karperec, lapos végein pontkörös díszítéssel, legn. átm. 65 mm. 3. Bronzkarperec, kettőtörve, elhegyesedő végekkel, hengeres testén rovátkolt díszítés. 4. 31 db szürkés-zöldes üvegpassztagyöngy.

18. sír. 1. Kisméretű hengerestestű bronzkarperec, ellaposodó, kiszélesedő végekkel, legn. átm. 44 mm. 2. Ugyanaz, törött. 3. Ugyanaz, egyik vége letörött. 4. Kisméretű bronzkarperec, végig kis, ritkán elhelyezett rovátkákkal díszítve. Elhegyesedő végei egymásra fekszenek. Legn. átm. 41 mm.

19. sír. 1. Dísztelen hengerestestű bronzkarperec, legn. átm. 58 mm. 2. 22 db., üvegpassztából és bronzból készült gyöngyszem, halványzöld, halványkék, rózsaszín és fehér színben.

20–26. sír: 4. kép.

20. sír. 1. I. Valentinianus-érem, SECURITAS, $\frac{P}{?SIS}$ kopott. 2. Bronz karperec, két ellaposodó, kiszélesedő végén ujjakat utánzó bekarcolt vonaldísz. Legn. átm. 60 mm. 3. Füzér kék üvegpassztagyöngyökből, 45 db. 4. Lapos, díszítetlen bronzgyűrű, átm. 23 mm.

21. sír. 1. Bronz csat, lemeze töredékes. Szélessége 32 mm. 2. Tömör öntésű hagymafejes bronzfibula, aláhajtott tűtartóval. Körkörös és egyéb poncolt díszítéssel. Méret: 86 × 57 mm.

22. sír. 1. Összesodort bronzszálakból készített karperec töredékei, visszahajló véggel. Átm. kb. 45 mm, vast. 5 mm. 2. 17 szemből álló üvegpassztagyöngysor, aranyosan csillogó, kék, halványzöld és fehér színben. 3. Vagyűrű, széles, ovális vasfoglalattal, amelyből a díszítés hiányzik. Átm. 23 mm.

23. sír. 1. Hengerestestű, díszítés nélküli bronzkarperec. Legn. átm. 59 mm. 2–3. Két fülbevaló töredékei: bronzhuzaldarabok, bronzlemezéből készült hengeres csüngődísz, két kis zöld üvegpassztagyöngy. 4. Vékony, rovátkolt díszű, hengeres testű bronzkarperec, elhegyesedő végekkel. Törött. Legn. átm. 63 mm. 5. 71 db-ból álló üvegpasszta gyöngysor, kék, fehér és ezüstösen csillogó színben.

24. sír. (Kuzsinszky, 73. old. 8. sz. Pusztá földben nőicsontváz melléklet nélkül, felette gyermek.) 1. Fülbevaló: karika bronzhuzalból, ezüstlemezbe foglalt zöld üveggyöngy. Karika átm. 20 mm. 2. Előbbihez hasonló fülbevaló, csüngője hiányzik (Kuzsinszky: csüngővel.) 3. Nyaklánc: bronzlunula, 3 db átlukasztott ötszögű bronzlemezke, S alakú vékony bronzlemezrel felerősítve (Kuzsinszky: 4 db), 3 db kis, hengeres rovátkolt bronzdísz, egy zöld és egy kékes színű üvegpassztagyöngy, 3 db kagylóhéjgyöngy. 4. Vaskarika, átm. 50 mm. (5. Kuzsinszky: »egy apró sodronygyűrű«.)

25. sír. 1. Törött karperec bronzlemezéből, pontkörös díszszel, egyik végén bekarcolt X. Legn. átm. 42 mm. 2. Kis hurok ezüstdrótából, vsz. fülbevaló töredéke. 3. Fülbevaló karikája ezüstdrótából, legn. átm. 21 mm. 4. Üvegpasszta gyöngysor, 5 db, kék és fehér színben.

26. sír. 1. 22 db üvegpassztagyöngy, halványkék, halványzöld és fehér színűek. 2. Fülbevaló karikájának töredéke, bronz. Legn. átm. 18 mm.

A következő sírok anyaga ma már nincs meg, valószínűleg a háború folyamán vészett el. A teljesség kedvéért közöljük leírásukat a múzeumi leltárkönyv alapján, annak szövegéhez ragaszkodva. E sírok közül néhányat leírt Kuzsinszky is, ezekről bővebb ismereteink vannak.

27. sír. 1–4. Római bronz érem.

28. sír. 1. Ezüst pecsétgyűrű. 2. Színes üveg gyöngyfüzér. 3–5. Ezüst függő. 6. Bronzkargyűrű. 7. Színes üveg gyöngyfüzér.

29. sír. 1. Bronz függő aranyesüggővel. 2. Bronz pecsétgyűrű. 3. Bronz gyűrű. 4. Ujj-ízület-csont. 5. Kígyófejes bronz kargyűrű.

30. sír. (Kuzsinszky, 73. old. 11. sz. »Női téglasír«.) 1. Színes üveggyöngyök. 2. Csont kargyűrű ezüst pánttal (töredék). 3–7. Arany gyöngyszem (Kuzsinszky: »olyan alakúak, mint a 7. számú sírban talált bronzgyöngy, vö. a mi 4. és 19. sírjainkban találtakat). 8. Ezüst pecsétgyűrű kövel. 9–10. Ezüst kapocs. 11. Bronzkarika. 12–16. Római bronzérem (Kuzsinszky: mind az öt Valens). 17. Üvegecske, lásd: V. tábla 11. (Kuzsinszky alapján). 18. Csont tégelyke, lásd: V. tábla 10. (Kuzsinszky alapján.)

31. sír. 1. Ezüst hajtű. 2–3. Aranyfüggő üveggyöngygyel. 4. Üveg és agyag gyöngyfüzér. 5–6. Bronz gyermekkarkötő.

32. sír. (Kuzsinszky, 72. old. 5. sz. Női sír, pusztá földben.) 1–4. Bronz kargyűrű. 5. Bronz pecsétgyűrű. 6–7. Ezüst függő ezüst és üveg gyöngy csüngővel. 8. Ujj-ízület-csont. 9–11. Fonott bronz karkötő, ezek egyikét lásd: V. tábla 9. (Kuzsinszky alapján.)

33. sír. (Kuzsinszky, 73. old. 12. sz. »Kifalazott téglasír, melynek oldalfalai 1 m. magasak voltak s tetejét egy sarkophágfedél alkotta«.) 1. Bronz karkötő. 2. Ezüst gyűrű kékkövel. 3. Ezüst hajtű. 4. Színes üveg gyöngyök. 5–6. Római bronz érem. 7. Arany gyöngyszem. 8. Arany pecsétgyűrű felírással (Kuzsinszky: VTEre FELix). 9. Bronz fibula (Kuzsinszky: T-alakú). 10. Színes üveg gyöngyök.

34. sír. (Kuzsinszky, 72. old. 4. sz. (?).) 1. Bronz csat, 2. Bronz gyűrű. 3–4. Bronz függő bronz és üveg csüngővel, lásd V. tábla 5–6. (Kuzsinszky alapján). 5. Színes üveg gyöngyfüzér (Kuzsinszky: egy sor zöldes-színű, apró hengeralakú üveg gyöngy). 6. Bronz frank fibula, lásd: V. tábla 7. (Kuzsinszky alapján: vö. leírását: egy 6-6 cm. hosszú bronzfibula, melyen még megvan a rugón járó bronztű, a germán fibulák kezdetleges alakja, négyzetű feje külső szélén öt kiálló gombbal van ellátva, a nyaka félkörívben kiemelkedik, lába

háromszögű lemez, melynek bogyoalakú végződése van s egész felületén koncentrikus körök borítják.)

35. sír. 1. Csont gyermek-karperec. 2—6. Aranyozott ezüst pillangó.

36. sír. (Kuzsinszky, 72. old. 2. sz.) 1. Bronz gyűrű. 2. Színes agyag és üveg gyöngyfűzér (Kuzsinszky: »gyöngyfűzér, melynek színes szemlein fehér és kék büttykők állanak ki.«) 3. Bronz kosárkás függő, ezüst kosárral és üveggyöngydiszítéssel. 4. Bronz kosárkás függő ezüst kosárával és üveggyöngydiszítéssel. 5. Ezüst függő. 6. Ezüst függő (töredék). 7. Korongos ezüst fibula, aranyozással trébelt domborművel, lásd: V. tábla 2. (Kuzsinszky alapján). 8. Bronz kargyűrű. 9. Kigyófejes bronz kargyűrű.

37. sír. (Talán azonos Kuzsinszky 71. old. 1. szám-mal.) 1. Bronz kapocs. 2. Ezüst szíjvég.

38. sír. 1. Bronz függő. 2—3. Csont gyermek-kargyűrű. 4. Színes agyag és üveg gyöngyfűzér. 5. Csont gyermek-kargyűrű (töredék). 6. Bronztű.

39. sír. 1—5. Római bronz érem.

40. sír. 1. Kigyófejes bronz kargyűrű. 2. Bronz kargyűrű. 3. Üvegdisz. 4. Aranyozott ezüst pillangók. 5—6. Ezüst függő. 7. Színes üveg és agyag gyöngyök.

41. sír. 1. Bronz kapocs. 2. Bronz tű ezüst gömbbel. 3—6. Római bronz érem.

42. sír. 1. Bronz csüngő. 2. Kigyófejes bronz kargyűrű. 3. Ezüst gyűrű fehér üveggömbel. 4. Bronz gyűrű. 5. Színes üveg és agyag gyöngyök.

43. sír. 1. Kovaszilánk. 2. Bronz kargyűrű. 3. Színes üveg, agyag és bronz gyöngyök. 4. Csont kargyűrű (töredék).

44. sír. 1. Bronz csüngő. 2. Üveg gyöngyök. 3. Ezüst kapocs.

45. sír. 1—2. Üveg gyöngyök. 3. Bronz kargyűrű. 4—5. Bronz gomb. 6. Gyanta. 7—8. Bronz gomb.

46. sír. 1. Bronz gyűrű. 2. Bronz függő. 3. Bronz kargyűrű. 4. Fülkanalas bronz tű.

47. sír. 1—6. Római bronz érem.

48. sír. 1. Római bronz érem. 2. Bronz pillangók aranyozással.

A leltárkönyv még szórványként előkerült leleteket sorol fel befejezésül, ezek között vannak: Üveg gyöngyfűzerek, kigyófejes és egyéb bronz- és csont-karperecek, hagymafejes fibulák, csatok, szíjvégek, gyűrűk, fülbevalók, vaseszközök. Szerepel hat agyagedény, ezek közül kettőnek a képét közöljük Kuzsinszky nyomán (V. tábla 13—14.), aki a következőket jegyzi meg (74. old.): »Agyagedény, úgy látom, kevés volt a sírokban, azok is, melyek éppen megmaradtak, egyszerű füleskorsók.« Az üvegedények közül egyet V. tábla 15. sz. alatt láthatunk (szintén Kuzsinszky alapján). A leltárkönyv 795. tétele száma egy »lovat ábrázoló bronz fibula«, ez minden valószínűség szerint azonos a V. tábla 4. sz. alatt látható példánnyal, amelyet Kuzsinszky egy sírosszefüggésben említ. A lelet érdekességére való tekintettel adjuk a teljes sírleírást (72. old.): »Bronz-fibula, mely két egymásnak háttal álló lótestből van összetéve, felületén koncentrikus kördíszítésekkel, egy sor kerek gyöngy, s egy bronzkarperec, melynek lapos, lekerekített s X formára bevéselt vonalakkal díszített végei vannak.«

Végezetül említsük meg, hogy a leltárkönyv sír-összeállításai nem minden esetben fedik a Kuzsinszky-féle leírásokat, és hogy utóbbinál néhány olyan sírról történik említés, amelyek a leltárkönyvben nem találhatók föl. Hogy a két leírás közül melyik a megbízhatóbb, azt nincs módunkban eldönteni.

Az anyag értékelését a kormeghatározás szempontjából fontos pénzanyaggal kezdjük meg. A fennmaradt érmek (összesen 13 darab) Constantius Gallus caesartól (351—354) Gratianusig (367—383) terjedő időt jelölnek, legnagyobb részük I. Valentinianus és Valens vereteiből adódik. Legkésőbbinek látszik közülük a 9. sír sisciai veretű Valens-érme, amely valószínűleg 375 körül keletkezett. Erre mutat a verdejegy bonyolult felső része, viszont ellene szól az, hogy a SISC felirat előtt és után csak egy-egy pont van és nem betűjelzés. Ez a néhány évvel korábbi emissziókra jellemző.²⁷ A datálás szempontjából fontos, hogy az érmek, egy-két kivételtől eltekintve, csak kevésbé kopottak, sőt egyesek teljesen újaknak, verdefényeseknek látszanak, tehát nem sokkal kibocsátásuk után kerültek a földre. Ennek alapján a sírokat a IV. század utolsó harmadára datálhatjuk. Lezáródása talán az V. sz. első évtizedére tehető, amikor egy újabb hun betörés pusztít végig a tartományon.²⁸

A 13 érem közül 8 a sisciai verdéből származik, egy-egy darab pedig az aquileiai, sirmiumi, constantinopolisi és nicomediaiból, egy kopott darab eredetét nem sikerült meghatározni. Az összetétel a Pannóniában megszokott képet mutatja.²⁹ Okai nem világosak. Eldöntetlen kérdés, hogy a balkáni verdék látták-e el pénzzel a pannóniai katonaságot, vagy hogy a tartomány kereskedelmi kapcsolatai irányultak-e főként DK felé a IV. sz. folyamán.

Az érmek meghatározta datálás, mint a sírok egységes anyaga bizonyítja, az egész temetőrésze érvényes. Kivételt talán csak a 36. sír képez, melynek korongos fibulája (V. tábla 2.) ismert és gyakran idézett lelet.³⁰ E sírban ezenkívül későbbi időkre jellemző és a Keszthely környéki temetőekben nagy tömegben talált kosaras függőpár és ráfolyatott pasztával díszített gyöngyök voltak.

Alföldi A. véleménye szerint ez a fenékpusztai temető is a római kontinuitás egyik bizonyítéka a IV.-tól a VII. sz.-ig.³¹ Mi azonban úgy látjuk, hogy a kétségtelenül későbbi leletek (az említett 36. sír és a lovas fibula,³² melynek lelőkörményei bizonytalanok) utólagos beletemetkezés folytán bontják meg e sírok egységét, amelyekkel nem állnak rokonságban. Kérdéses még a 43. sír (pontkörös díszű ötgombos fibula V. tábla 7.), ennek leírása azonban szintén többféleképpen maradt ránk, sírosszefüggése bizonytalan.

A ránkmaradt leletanyag nagy része a pannóniai és környező tartományok római temetőiben mindenhol fellelhető. Ilyen pl. a 7., 8. és 21. síroknak a többitől összetételében elváló leletcsoportja, a hagymafejes fibula és bronz szíjgarnitúra.³³ A 11., 15., 23., 24. és 25. sz. sírokban talált fülbevalók

²⁷ R. Alföldi M.: *Anth.* III, 1949, 86. skk.

²⁸ A betörés kronológiájához: A. Alföldi, *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, II (1926). 70. — Nagy T. i. m. 254. skk.

²⁹ Alföldi A.: *Arch. Ért.* 1920—22, 100. és Pekáry T.: *Arch. Ért.* 80 (1953) 112.

³⁰ Alföldi, *Untergang*, II, 45. skk.

³¹ Alföldi, *Untergang*, II, 30. skk.

³² Fettich N., *Régészeti tanulmányok a késői*

hun fémművesség történetéhez. *AH.* XXXI (1951) 56. skk. Fettich a sajnálatos módon összekevert különböző temetők anyagát tipológiai módszerekkel kísérel meg felhasználni. Eredményeit nem mindenben tesszük magunkévá.

³³ A hagymafejes fibulákra lásd összefoglalóan: Kovrig I., *Diss. Pann.* II, 4. (1937), 25. skk., Patek E., *Diss. Pann.* II, 19 (1942), 71. skk. — Szívalakú szíjvéget találunk pl.: Intercisa, 1906-os ásatás, MNM,

szintén igen gyakoriak.³⁴ A 16. sír karperecének mintája (V. tábla 12.) egy-egy, a zágrábi és a spalatói múzeumban őrzött bronzvereten ismétlődik.³⁵ Némelyik sírban több karperec is található, erre szintén találunk párhuzamot.³⁶ Maguk a karperec-típusok közül leggyakrabban az ún. kigyófejesek fordulnak elő különböző római temetőekben,³⁷ de pl. az ellaposodó végű, pontkörrel vagy vonalakkal díszített³⁸ és a csavart típusok is³⁹ igen gyakoriak. Megtaláljuk római temetőben a gyűrűket, gyöngysorokat, tűket is, tehát tulajdonképpen majdnem az egész temetőanyagot.

Néhány olyan tárgy és jellegzetesség van azonban, amellyel érdemes külön foglalkozni. A 24. sír gyöngysora és fülbevalója révén szoros kapcsolatban áll a többi sírral. A gyöngysorhoz kétféle, bronzból készült dísz tartozik. A kis, ötoldalú, átfúrt bronzlemezket megtaláljuk pl. a kizárólag gót⁴⁰ maroszentannai temető 63. sírjában;⁴¹ továbbá Lauriacumban nyakdíszként. Hasonló lemezke ismeretes tű fejére akasztva római lelőhelyről, Sarajevo közeléből,⁴² valamint a felcsúti sírból, ahol illatszertartó tok oldalára volt felfüggesztve, a mienkhez hasonló S alakú akasztóval.⁴³ A 24. sír nyakékének része az a bronz lunula is, amely a bronzkortól a középkorig ismert forma, s római sírokban is többször előfordul,⁴⁴ de népvándorláskori anyagban is,⁴⁵ pl. a gávai leletben,⁴⁶ amelyről később még bővebben lesz szó.

A leletek egy része tehát nem csak a rómaiak, hanem a gótok hagyatékában is otthonos. Ilyen a

fennmaradt leletanyagnak talán legérdekesebb darabja, a 7. sír törött fibulája, amelynek láb részén kis trébelt emberi fej látható, gyöngysorkeretbe foglalva (5. tábla 17.). A sír összetétele alapján római. Hagymafejes fibulán előfordul bekarcolt fej római anyagban, ilyen van pl. Intercisában,⁴⁷ a Nemzeti Múzeumban⁴⁸ és a londoni British Museumban.⁴⁹ Fenékpusztán azonban a fej trébelt. Ilyet hagymafejes fibulán nem ismerek, egyéb fibulán és csaton azonban annál gyakrabban fordul elő. Ezeknek egy későbbi, VII. sz.-i csoportját, amely Európa nagyrésztében megtalálható, J. Werner újabban a szlávokkal hozza kapcsolatba.⁵⁰ Gyakori azonban a gótoknál is: a Kárpát-medence területén a szilágysomlyói kincs egyik medaillonja keretelésének maszk-sora ilyen (V. tábla 18.)⁵¹, majd a kiskunfélegyházi, dombóvári és gávai csat.⁵² Vettters, aki összefoglalóan foglalkozott ezekkel,⁵³ úgy véli, hogy e maszkos ábrázolás jellegzetes germán elem, amely részben helyi (trák-illyr-kelta), részben pontusi közvetítéssel került a görögöktől a gótokhoz. Magukkal viszik útjukon a Pontus-vidéktől Itáliáig, ahol egy aquileiai leletben tűnik ismét fel.⁵⁴ Ugyancsak Keszthely környékén, de jóval később, ismét előkerül a maszk.⁵⁵ A fenékpusztaitól teljesen eltérő formákat ismerünk még a római császárkor idejéből: két példányt a Duna–Tisza köze szarmata anyagának II. periódusában,⁵⁶ majd a ládikavereteken, pl. az egyik intercisain.⁵⁷ Bár a fenékpusztai fej egyik felsorolt példánnyal sem áll

66/1906, 573; 1907-es ásatás, MNM, 14/1907–96; 1926-os ásatás, *Paulovics I.*: AH. II (1927), 61–62. Salfa: *Lipp V.*: Arch. Ért. II (1870) 214, Carnuntum: RLiÖ, IX, (1908) 38. ábra; Vösendorf: JA VII, 1913, 247 (szintén fibulával és pénzzel); Stolac: *Truhelka*: WMBH, I, 1893, 285, (3. sír, hagymafejes fibulával); stb.

³⁴ Intercisa: MNM 66/1906; 75/1911–28, 30; 100/1912, 30; 125/1922–48; *Oroszlán*: Arch. Ért. 1920–22, 93. sk. — Felesut: *Hampel*, Arch. Ért. 1881, 142. skk., Császár: *Mahler*, Arch. Ért. 1902, 24 skk. — Csákvár, 7. sír: Szfvár, múz., 8181. ltsz. — Mautern, 8. sír: *Thaller*: JÖAI, 1950, 145. skk. — Dolaji-Vrtoca, *Fiala*: WMBH IV, 1896, 172. skk. — Thessaloniki: *Walter*: Arch. Anz. 1942, 172. skk. — Aquincum: Kiscelli út 10, *Póczy K.*: BpR XVI, saját alatt; stb. A népvándorláskorban továbbfejlődött, lásd: *Hampel*, *Altertümer des frühen Mittelalters* in Ungarn, III (1905) 115., majd 64., 65., 66., 67., 72., 76., 84. stb. tábláin. Előfordulása a frankoknál: 1. pl. *Schnellenkamp*: MZ 1936, 4., 5. kép.

³⁵ *A. Riegl*, Spätröm. Kunstindustrie. 1901 XXII. tábla, 1., 3.

³⁶ Lauriacum-Eichberg, egy sírban 7 darab, IV. sz.-i pénzekkel, kockaalakú üveg gyöngyökkel, pontkörös díszű csont karperecekkkel, *Schicker*: RLiÖ XVII, 1933, 142.

³⁷ Intercisa: MNM 21/1906–22 (5. sír); 32/1906–48 (9. sír); 28/1908–325, 336, 470; 100/1912–207; 125/1922–38, 39, 40, 42; 1926, 12. és 15. sír, *Paulovics*, i. m. 51 és 54. — Salfa: *Lipp*: Arch. Ért. II, 1870, 214 — Csákvár: 13., 17., 51. sír — Mautern, 2. sír: *Thaller*: JÖAI, 1950, 148. sk. — Zeiselmauer, 22. sír: *Pittioni*: JÖAI, 1946, Beibl. 97. sk.

³⁸ Intercisa: MNM 30/1906–17; 14/1907–93; 75/1911–88 (ebben a sírban 7 db. volt); 1926, 12. sír: *Paulovics* i. m. 51. l. és 29. kép — Halle-Trotha, nyugati germán (?) anyagban: *Radig*: MZ 1931, III t. c-d. stb.

³⁹ Intercisa, MNM 14/1907–105, 152, 153; 97/1913, stb., stb — Salfa: *Lipp*: Arch. Ért. II, 1870, 214 — Mainz-Kostheim, burgund lelet: *Reinerth*, Vorgesch. d. deutschen Stämme III (1940) 1134. 241/10 kép stb.

⁴⁰ G. Müller-Kuales, in: *Reinerth*, id. m. III, 1198. skk.

⁴¹ *Kovács I.*: KDolg. III (1912) 311. skk.

⁴² Lauriacum, 33. sír: *Schicker*: RLiÖ XVII, 1933, 131. — Sarajevo: *Kellner*: WMBH V (1897) 147.

⁴³ Valentinianus-érem, scrinium-lemez, mázás füles korszó, fülbevaló társaságában, tehát ebben az esetben is biztos római sírban, 1.: *Hampel*: Arch. Ért. 1881, 142. sk.

⁴⁴ Intercisa: MNM 14/1907–104; 28/1908–390; 125/1922–34, 35, 36; *Oroszlán*: Arch. Ért. 1920–22, 95 — Győr-Belváros: *Börzsönyi A.*: Arch. Ért. 1907, 42. sk. — Dráva–Száva közben: *Brunšmid*, VHAD 1903–04, 35 stb.

⁴⁵ *Hampel*, i. m. III 165, 7 (Keszthely), 411, 12 (Vác), 520, 2 (Pilín, 5. sír), 528, 1 (uo., 26. sír) stb.

⁴⁶ *Reinerth* i. m. III, 503. tábla 6.

⁴⁷ 1906. évi ásatás, MNM, 29/1906–1.

⁴⁸ *Belaev*: SemKond. III, 1929, XVI. t. 10.

⁴⁹ *Belaev* i. m. XVI. t. 8.

⁵⁰ Reinecke-Festschrift, Mainz, 1950, 150. skk.

⁵¹ *Alföldi A.*: NK. 1929–30, III. t. 2. nyomán.

⁵² *Reinerth*, III, 502. és 503. t., — helyesbíti *Kovrig*: Arch. Ért. 78 (1951) 116., 64. jegyz.

⁵³ Nachleben eines griechischen Maskenmotivs, JÖAI, 1949, Beibl. 41. skk.

⁵⁴ *Reinerth*, III, 521. t., — *Vettters*, i. m. 49.

⁵⁵ *Fettich* i. m. XLIV. t. 3.

⁵⁶ *Párducz*, A szarmatakor emlékei Magyarországon, II, AH. XXVIII, 1944, LIII. t. 13a és 17a.

⁵⁷ *Nagy L.*: Pannónia. 1936, 1–3. sz. 8. kép. További példák: 11. l. 35. jegyz.

nagyon közeli rokonságban, legjobban a szilágy-somlyói II. kincs korban is egészen közelálló⁵⁸ maszkjaihoz hasonlít (V. tábla 17. és 18.). Az eltérések ellenére összekapcsolja őket az azonos arcforma⁵⁹ és az, hogy mindkét fejet gyöngysorkeret övezi, bár ezek a keretek különböző típusúak. A szilágy-somlyói gót lelet után a fenékpusztai fej legközelebbi rokonait a Vetttersnél és Reinerth művében felsorolt gót maszkok sorában találjuk.

A gótokkal való kapcsolatot hangsúlyozza továbbá a gávai lelet,⁶⁰ amelyben lunulán és maszkos csaton kívül a fenéki 4., 19. és 30. sírok jellemző gyöngyformája is fellelhető. Ez a gyöngy-típus, hasonlóan a római és népvándorláskor régészeti anyagának oly sok eleméhez, már a vas-korban is ismert,⁶¹ római temetőikben is megtaláljuk,⁶² majd a gávain kívül a szintén biztosan gót marosszentannai temető 58. sírjában,⁶³ végül a hun (?) iszkaszentgyörgyi leletben⁶⁴ és egyéb népvándorláskori lelőhelyeken.⁶⁵

Szintén a gótok felé mutat a 15., 22. és 26. sírok gyöngysorának jellemző darabja, a lecsapott sarkú, négyoldalú hasáb (kubooktaeder),⁶⁶ de ugyanez a forma igen gyakori a későszarmata anyag ún. kiszombor-ernőházi csoportjának egy részében, ahol a fenékpusztai gyöngyök majd minden további típusát is fellelhetjük.⁶⁷ E sírokra az üveggyöngyfüzérék és bronzkarperecek igen nagy száma is jellemző. Ez azért feltűnő, mert ugyanez a helyzet Fenéken is. Mint a bevezetőben hangsúlyoztuk, minden későrómai temetőnek Pannóniában megvan a maga statisztikai sajátossága. Fenékpusztára a bronz karperecek (48 sírban összesen 50 darab) és üvegpaszta gyöngysorok (összesen 31 sírban) nagy száma jellemző, valamint a csak igen gyéren előforduló kerámia. Ez az arány egyetlen általunk ismert pannóniai római temetőben sincs meg,⁶⁸ de annál inkább a kiszombor-ernőházi csoport említett részében, amelynek egyik sírjában⁶⁹ pl. a fenéki 8. sír szíjvégének cik-cakvonalas keret-

díszét is viszontlátjuk egy karperecen. Etnikai azonosságra azonban nem igen gondolhatunk. Ellene szól az, hogy a Duna—Tisza köz tárgyaltsíkjainak⁷⁰ keletelése kivétel nélkül D-É (fej a sír déli végén), a fenékpusztaiak pedig mind Ny-K-iek.

Érdekes még megemlíteni, hogy a kiszombor-ernőházi csoport népe, amely talán a népvándorlás egy hullámával került 270 körül a két folyó közére, s egy következő hullám lökte onnét 350 táján (vagy talán valamivel később, hiszen Párducz M. datálása csak hozzávetőleges⁷¹) tovább,⁷² leletanyagában sok germán elemet mutat fel.⁷³ A szarmata anyag corpusának kiadója a csoportot a jazygokkal hozza kapcsolatba⁷⁴; mi azonban úgy véljük, hogy e csoport több részre osztható, amelyek közül a fentebb különválasztott⁷⁵ rész esetleg a Pontusvidékről útnak indult germán törzsek egyike, amely azután továbbhaladtában valamilyen formában befolyásolta tárgyaltsíj fenékpusztai temetőnket.

Foglaljuk össze a fenékpusztai sírok régészeti és történelmi megfigyeléseinek eredményét:

A leletek döntő többségükben rómaiak. Néhány elem azonban a gótokkal mutat rokonságot (pl. a maszk, a gyöngyök néhány formája, a bronzlemezkék). A karperecek és üvegpaszta gyöngysorok nagy száma, a gyöngyök egyes típusai és néhány egyéb tárgy a Duna—Tisza köz leletanyagának egy 270—350 (?) közé datált, germán befolyást felmutató csoportjával hozható kapcsolatba. Mint láttuk, 380-ban gótok és alánok telepedtek be a Dunántúlra, talán éppen a Balaton környékére. A fenékpusztai sírok nem lehettek a betelepítetteké, ilyen feltevésnek ellene szól a döntő többségben római leletanyag. Azonban a közelben tartózkodott gót-alán csoport vagy leigázta a fenéki római telepet, vagy békés kapcsolatban állt vele (vö. a. bevezetés Pacatus-idézetét), s innen a leletanyag többértéke, az észrevehető gót befolyás. A kelet felől áramló gót—alán (vagy egyéb) népek egyike talán azonos a Duna—Tisza köz fentebb tárgyaltsíj

⁵⁸ Vettters, i. m. 48.

⁵⁹ A teljesen eltérő arctípusokat egyéb leletekben 1. Vettters összeállításában: i. m. 45—46.

⁶⁰ Reinerth, III, 503. t.

⁶¹ Sanskimost: WMBH VI, 1899, IV. t. és 116. l. kelta (?) anyagban: Hatvan-Boldog, Arch. Ért. 1895, 9.

⁶² Intercisa: 75/1911—110 (54. sír); Óbuda, Kiscelli út 10, 5. sz. sír, fülbevalóval és üvegkorsópohárral, Póczy K.: BpR XVI, sajtó alatt; Mautern, 16. sír, Thaller: id. m. 154.

⁶³ Kovács: Dolg. III, 1912, 250. skk.

⁶⁴ Székesfehérvár, múzeum, kiállítva.

⁶⁵ Pl. Perjámos, Hampel III, 7.

⁶⁶ Kijev környéke: Reinerth, III, 1168, 246. kép. Mádi germán sír: Kovrig I.: Arch. Ért. 78 (1951) XLVI. t., —Tiszaléki sír: Kovrig, uo. XLII. t. — Marosszentanna, 19., 26., 62. sír: Kovács, id. m. — Csongrád, gót lelet: Párducz, Dolg. 1938, V. t. 18—24. — Csákvár: 5., 24., 58. sír. — Mártély: Hampel, III, 88. — Rábadány, hun?: Alföldi, Hunkorszak. AH. IX, 1932, X. t. — Germán, Alzey (Gallienus-kori pénzlelettel): Durst: MZ, 1938, 62. 5. kép.

⁶⁷ Párducz, A szarmatakor emlékei Magyarországon. III, AH. XXX, 1950, alapján a szentes-sárgaparti temető 6., 16., 22., 23., 25., 26., 27., 29., 32., 35.

sírok, Deszk A 70., Kiszombor B 82., 112., Klárafalva B 23., 40., Szentes-Jaksor 2., 8., Zsámbok A 7. sírok (lásd: III., IV., V., VI., VIII—XIV., XVI., XX., XXI., XXX., XLI., XLV., XLVII., LI., LII., LIV., LVIII., LXI., LXXII. táblákon).

⁶⁸ Bronz karperec: Fenékpusztai: 48 sírban 50—Intercisa, 1926: 33 sírban 5 — Királyhida: 54 sírban 9 — Mautern: 27 sírban 3 db. stb. — Üvegpaszta gyöngysor: Fenékpusztai: 48 sír közül 31-ben — Intercisa, 1926: 33 közül 7-ben — Csákvár: 30 sír közül 11-ben — Királyhida: 54 közül 6-ban — Mautern: 27 közül 4-ben stb.

⁶⁹ Klárafalva, B, 23. sír, Párducz III, LII, 1—2.

⁷⁰ L. fent, 67. jegyz.

⁷¹ Harmatta: Acta. Arch. Hung. II, 1952, 350. sk.

⁷² Párducz, III, 103. és 107., Harmatta i. m. 351.

⁷³ A lecsapott sarkú hasábalakú (kubooktaedrikus) gyöngyök gyakori előfordulására gót sírokban már rámutattunk, l. fent, 66. jegyz. — A szentes-sárgaparti 35. sír (Párducz, III, XXIII. tábla 7.) kapesos karperece tipikus germán elem, l. pl. Reinerth, III, 459. t., Behn: MZ, 1935, 61. l. 10. kép.

⁷⁴ Lásd Harmatta erre vonatkozó megjegyzéseit, i. m. 351.

⁷⁵ L. fent, 67. jegyz.

leletsoportjának népével, amelyet a népvándorlás egyik hulláma mozdított ki helyéből és nyomott át a Dunántúlra, esetleg az Alatheus és Safrax-féle csoport egyik tagjaként. Ezt a kronológiai adatok is megerősíteni látszanak, továbbá az, hogy a felsorolt Duna—Tisza közti sírok anyagában jellegzetes germán elemeket vélünk felfedezni.

A Csák Árpád-felásta temetőrész a századforduló körüli évekkel zárul. Nem tudjuk, hogy az egész temető térben és időben hogyan és meddig terjed tovább; megemlíthetjük azt a feltevést is, hogy felhagyása a 406. év hun támadásának következ-

ménye. Biztosnak látszik viszont az, hogy a néhány későbbi, VII. századi sír utólag került az addigra már régen felhagyott temetőrész csontvázai közé.

Nyomatékosan szeretnők az olvasót befejezésül arra figyelmeztetni, hogy a most tárgyalt Csák-felásta temetőrész nem azonos a Lipp-félével,⁷⁶ amelynek összekevert anyaga sajnos alig használható a továbbélés és a népvándorlaskor történetének tárgyalásakor. Rendet ebben a kérdésben csak az évek óta tervszerűen folyó akadémiai tervátsatások fognak teremteni.

Pekáry Tamás

SPÄTRÖMISCHE GRÄBER IN FENÉKPUSZTA

Unter der Leitung von Árpád Csák wurde im Jahre 1901 am westlichen Ende des Balatons, in Fenékpusztá, der Teil eines Gräberfeldes freigelegt, welches ausserhalb der südlichen Gemarkung der aus dem IV. Jahrhundert stammenden, mit dicken Mauern und Basteien versehenen römischen Stadt lag, nicht weit von jenem Gräberfeld, welches am Ende des vergangenen Jahrhunderts von Vilmos Lipp ausgegraben worden war. (Letzteres wird auch von Hampel beschrieben: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.*) Die annähernd 150 Skelette waren in Stein-, Ziegel- und Erdgräbern untergebracht. In einem grossen Teil der Gräber wurde überhaupt nichts gefunden. Der archäologische Inventar des Balatonmuseums in Keszthely berichtet zwar von dem Material aus 48 Gräbern, doch gingen im Laufe des zweiten Weltkrieges die Funde von 22 Gräbern verloren und sind heute nur mehr aus recht wortkargen Beschreibungen bekannt. Einige von den Gräbern wurden im Jahre 1920 von Bálint Kuzsinszky bereits publiziert (*Die Archäologie der Umgebung des Balatons* [A Balaton környékének archaeológiája] Seite 69—74).

Die Orientierung der Gräber ist ausnahmslos eine west-östliche, der Kopf liegt stets am westlichen Ende des Grabes. Das noch vorhandene (sowie das von Kuzsinszky publizierte) Fundmaterial ist auf den Abbildungen Nr. 1—4 und Tafel Nr. V. zu sehen. Die ersten vier Abbildungen zeigen, den Gräbern nach gruppiert, das Material von 26 im Balatonmuseum von Keszthely aufbewahrten Gräbern. Auf Grund der Münzen, die sich auf den Zeitraum von Constantius Gallus Caesar bis Gratianus (genauer bestimmt — auf Grund des Münzzeichens — bis ungefähr 375) erstrecken, sowie auf Grund der Ähnlichkeit mit gleichzeitigen römischen Gräberfeldern der pannonischen und angrenzenden Gebiete, ist anzunehmen, dass der eingangs erwähnte Gräberfeldteil von Fenékpusztá im letzten Drittel des IV. Jahrhunderts verwendet wurde. Einige Funde (z. B. der Gesamthalt des Grabes Nr. 36, siehe Taf. V. Nr. 2) sind auf Grund der auf die spätgothische und auf die Keszthelykultur weisenden Analogien auf das VI. — VII. Jahrhundert zu verlegen. Der ansonsten einheitliche Charakter des Fundmaterials wird durch die zu einem späteren Zeitpunkt — in dem damals aller Wahrscheinlichkeit nach bereits aufgegebenen Gräberfeld — erfolgten Bestattungen arg gestört.

Ein Teil der Bronze- und Glaspastenperlen (z. B. die im Grab 4 sichtbaren) und die Bronzeplatten der Halskette aus dem Grab 24 kommen nicht nur in römischen Gräbern vor, sondern sind auch im archäologischen Erbe der zeitgenössischen Germanen (besonders der Gothen) häufig anzutreffen. Ähnlich verhält es sich auch mit der handgeschmiedeten Maske der Zwiebelkopffibel aus dem Grab 7 (Taf. V. Nr. 17), deren Analogien in gothischen Funden auf pannonischen und angrenzenden Gebieten zu finden sind. Der soeben erwähnten Maske am nächsten verwandt ist vielleicht jene, die sich am Medaillonrahmen des Schatzes

von Szilágysomló (siehe Taf. V. Nr. 18.) befindet, welcher ungefähr um das Jahr 375 vergraben wurde. Spätromische, mit eingravierten Köpfen verzierte Zwiebelkopffibeln sind zwar häufig zu finden, doch der erwähnte handgeschmiedete Maskenkopf ist unseres Wissens nach ein Unikum im Fundmaterial der angrenzenden Provinzen.

Die Statistik der Grabbeigaben von Fenékpusztá (verhältnismässig sehr viele Bronzearmbänder und Glaspastenperlen, sehr wenig Keramik) lässt deutlich erkennen, dass unser Gräberfeldteil mit einer germanische Einflüsse aufweisenden Gruppe des sarmatischen Materials aus dem Donau—Theiss-Raum verwandt ist. Dieser verwandtschaftliche Zusammenhang findet auch in einer bestimmten Art von Glaspastenperlen (die sog. Kubooktaeder-Art, siehe Grab 15 u. 22) und im Muster des Riemenendes aus dem Grab 8 seine Bestätigung. Diese sind an beiden Stellen zu finden.

Hingegen zeigt sich eine Abweichung in der Orientierung der Gräber: sämtliche Skelette der erwähnten sarmatischen, sog. »Kiszombor-Ernőháza«-Gruppe (M. Párducz, *Arch. Hung.* XXX. 1950, Tafel III. ff) liegen in süd-nördlicher Richtung.

Das römische Grundmaterial und gothische Einwirkung aufweisende Gräberfeld von Fenékpusztá kann mit folgenden geschichtlichen Ereignissen in Zusammenhang gebracht werden: Kaiser Gratianus siedelt im Jahre 380 in Transdanubien eine unter der Führung von Alatheus und Safrax stehende gothisch-аланische Volksgruppe an und zwar — nach Ansicht von Egger und anderer Forscher — gerade in die Umgebung des Balatons. Zu diesen Ansiedlern gehörte vielleicht auch die erwähnte Gruppe aus dem Donau—Theiss-Raum, deren Material — nach der annähernden Zeitbestimmung von M. Párducz — ungefähr um die Mitte des IV. Jahrhunderts aus dem Gebiete der beiden Flüsse verschwindet. Die gothisch-аланischen Ansiedler können mit dem Volke des Gräberfeldes von Fenékpusztá nicht identisch sein, welcher Umstand auch durch das überwiegend römische Material bestätigt wird. Es ist aber möglich, dass erstere auf irgendeine Weise, sei es durch gewaltsame Unterjochung, sei es im Wege friedlichen Verkehrs, einen Einfluss auf das Volk von Fenékpusztá ausübten.

Das Gräberfeld wurde nur bis zur Wende des IV. und V. Jahrhunderts verwendet. Es ist möglich, dass dies mit dem Einbruch der Hunnen im Jahre 406 im Zusammenhang steht.

Die von der Akademie jährlich und planmässig durchgeführten Grabungen werden darauf vielleicht ebenso eine Antwort geben, wie auch auf die übrigen ungelösten Probleme bezüglich der Zusammensetzung und der Kontinuität der Einwohnerschaft des IV. Jahrhunderts.

T. Pekáry

⁷⁶ Lipp V., A fenéki sírmező, AK. XIV, 137. skk. — Hampel, III, 175—181. t.

ADATOK AZ AVAR MEGSZÁLLÁS KÉRDÉSÉHEZ

Az avarok magyarországi honfoglalása és első letelepedése emlékeinek kérdése meglehetősen elhanyagolt területe a hazai népvándorláskori kutatásnak.¹ Végleges eredményeket ebben a kérdésben egyelőre nem is várhatunk, mert az áttekintés lehetősége mindaddig korlátozott, amíg a teljes avarkori emléktanyag kritikai feldolgozása meg nem történt.

Néhány adattal azonban már most, az avar corpus elkészülése előtt is hozzá lehet járulni a probléma megvilágításához, abban a reményben, hogy ismeretük a további kutatáshoz nem lesz haszon nélkül való, s talán felhívják a figyelmet az avarkori emléktanyag készülő közzététele és értékelése folyamán e kérdés szélesebb alapon történő kidolgozására.

Ezt a néhány adalékot az avarok bizonyos fajta kengyeleinek, zabláinak, kopjáinak, lószerszámvereteinek összegyűjtése és ezeknek értelmezése révén szeretném szolgáltatni. Joggal felvetődhet a kérdés, miért éppen a lószerszámok tanulmányozásával igyekezem adatokat keresni? Azzal tudom megokolni, hogy szándékosan azt az emléktanyag-csoportot választottam, amelyik az avarok életformájához legszorosabban hozzákapszódik, s amely valamennyire körülhatárolható.

A szóban forgó leletekben hosszúfűlű, kerek formájú, bordástalpú vaskengyelek, egyszerű, csuklós vas zablák (néha agancsból készült vagy L alakú vas oldaltaggal), rövid vas kopják és ezüstműből vagy bronzból (ritkábban aranyból) préselt lószerszámdíszek vannak, amelyeknek jellegzetes darabjai a rojtmintás végű háromkaréjos vagy téglalap alakú veretek és a félgömb formájú pitykék. Ezeket a vereteket a legtöbbször ólommal bélelték ki, s aklasszeggel vagy pánthurokkal erősítették fel a kántár és a farhám szíjaira.

A kengyelek rombusz metszetű rúdvasból készülhettek, amelyet feltehetőleg úgy munkáltak meg, hogy a rudat a talp belső részén laposra kalapálták, s így az él a talp belső részén eltűnt, a talp külső oldalán azonban bordaként megmaradt. E művelet elvégzése után hajlították kerekre a szárazakat. A kengyelek közepén húzódó hosszanti él a két szár egybekovácsolásakor keletkezett.² A téglalap alakú fül két hosszanti oldalpereme felmagasodik. A talp általában 2,1–2,8

cm széles, úgyhogy nyilazáskor vagy kopjavetés-kor jól megvethette benne lábát a lovas. A kengyelek magassága átlag 15–17 cm. Legnagyobb részük kitűnő kovácmunka, s talán valamilyen forma segítségével kovácsolták. Majdnem minden darabon megfigyelhető hogy a talpat a kész kengyelen a külső oldal felől behorpasztották. A felület polírozása több példányon észrevehető.³

Általában jobb anyagból készültek, mint az avarok többi vas készítménye, úgyhogy egy részük kitűnő anyagával, polírozott felületével még a vasakat tönkretévő földdel is dacolt és majdnem teljesen sértetlenül maradt ránk. Néhány darabon égésnyom figyelhető meg.

A keskeny, rövid kopjahegyek nagy része nádlevél alakú. A penge közepén él húzódik. A penge és a köpű találkozását parkányos gyűrű díszíti amelyen éppen úgy, mint a köpű kiszélesedő alsó végén levő hasonló gyűrűn ferde rácsmintás díszítés van. A kopják nagy része szintén igen jó minőségű vasból készült. Néhány példányon a polírozás nyoma is megfigyelhető.

Előljáróban is ki kell emelnem, hogy a leleteknek csak egy része került elő temetők lovas-sírjaiból vagy magányosan eltemetett lovak mellől. Néhány hiteles adatunk azt mutatja, hogy a szóban levő leletek nagy részét lócsontváz és sír minden nyoma nélkül gödörbe elásva találták, ahová eredetileg is csak a lószerszám szíjait, a kengyeleket, a zablát és a kopját földelték el.

Sajnos, a leletkörülmények — különösen a régebben előkerült leleteknél — sokszor homályosak, s ez a feldolgozásban, illetőleg értékelésben nagy óvatosságra int.

A leleteket nem abban az időbeli sorrendben ismertetem, amelyről alább bővebben lesz szó, hanem a könnyebb áttekintés céljából betűrendben, két csoportban (A—B): először a temetőkben előkerülteket sorolom fel, majd a különálló temetkezések biztos és feltehető emlékeit, meg azokat a leleteket, amelyekről közelebbi adatok hiányoznak.

A csoport

1. *Ároktő—Pelypuszta*.⁴ A temető 8. sírjában hosszúfűlű kengyel; közepes kovácmunka.

2. *Bágyog—Gyűrűhegy*.⁵ A temető 2. sírjában 2 csontváz egymás mellett feküdt, a harmadik a lábuknál,

¹ Az újabb irodalomban kevés olyan tanulmánnyal találkozunk, amely kifejezetten ezekkel a VI. sz.-i avar emlékekkel foglalkoznék. A régebbi irodalomban különösen Nagy Géza foglalkozott a koraaavar idők kérdésével. Újabban Csallány Dezső ezirányú munkássága igen jelentős.

² A készítés menetét Nagy G. is nagyjából hasonlóan rekonstruálja.

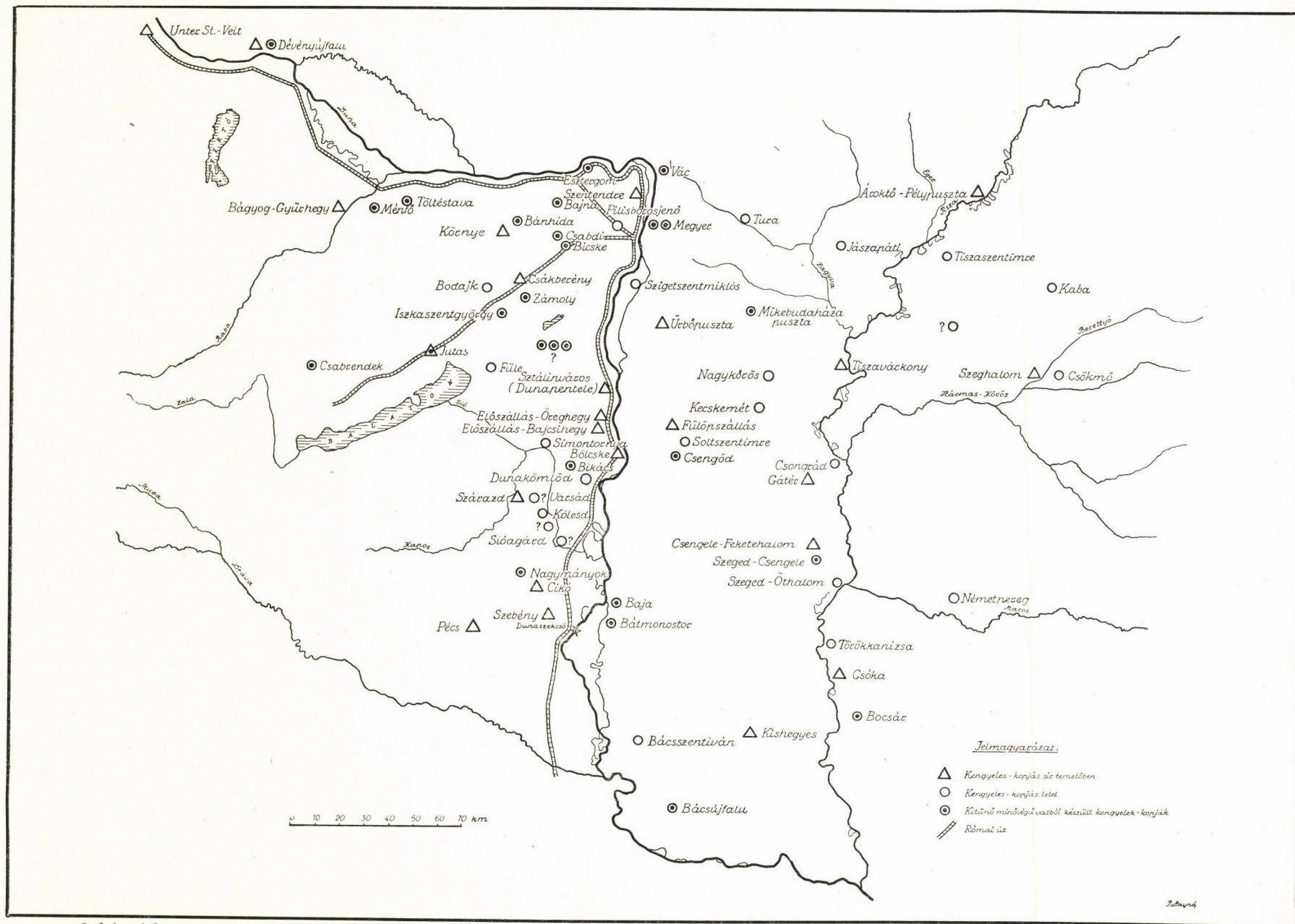
³ A kengyelek általában a talp közepén vannak behorpasztva. Ez annyira általános, hogy a legszebb készítmények sem kivételek, pl. a perescsepinei kengyel fényképén is jól látszik. A csizmaforma későbbi megváltozását a későavarkori egyenes talpú kengyelek mutatják.

Valószínűleg áttértek a keményebb talpú csizma viselésére, vagy keménytalpúsaru hordására, amelyet a puha, bórharisnyaszerű csizmára húztak olyanképpen, mint azt az Eremitage egyik ezüstműjének vadászó lovasánál látjuk (C. Trever—J. Orbeli, Orfèvrerie Sassanide, Moscou—Leningrad, 1935. III. t.). Fehér Géza szíves közléséből tudom, hogy a törökségnél mindmáig él a szokás, hogy lovaglaskor a puha csizmára keménytalpú sarut húznak.

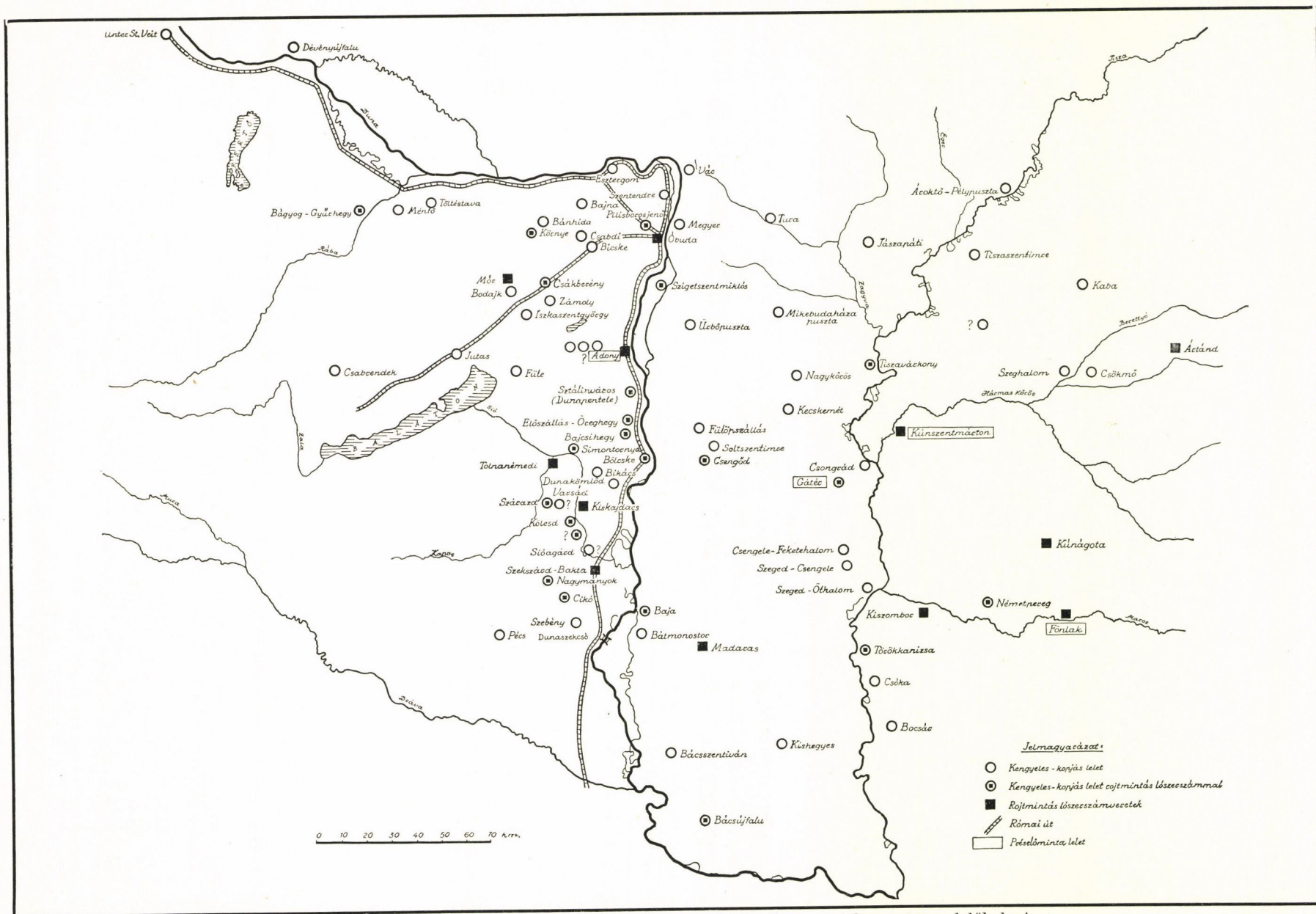
⁴ A miskolci múzeumban.

⁵ *Lovas E.*: Arch. Ért. 49 (1929) 248; 119., 121. kép.

2. kép. A kora avar kengyelek, kopják és rojtmintás lószerszám veretek együttes lelőhelyei.

Рис. 2. Совместные места нахождения раннеаварских стремен копей и бахромчатых украшений конской сбруи.
Fig. 2. Sites collectifs d'étriers, de pics et de plaques à dessin de franges de harnais avars de haute époque.

Fig. 2. Sites collectifs d'étriers, de pics et de plaques à dessin de franges de harnais avars de haute époque.

úgyhogy amazok lába ennek mellén volt. A két egymás-melletti csontváz alsó lábszárán lócsontváz feküdt. Leleteket a jobboldali csontvázon és a lovon találtak, a csontváz jobb oldalánál egyélű, egyenes kard, keresztvas nélkül. Az öt aranylemez borítású veretei préseltek. A bordák között tegez csontveretei voltak. A csontváz jobb oldalánál feküdt az íj. A lószerszámnak csak egy részét tudták megmenteni. A múzeumba csak egy hosszú-fülű és hurkosfülű kengyel, hevedercsat, valamint egy rojtosvégű, háromkaréjos ezüstveret került.

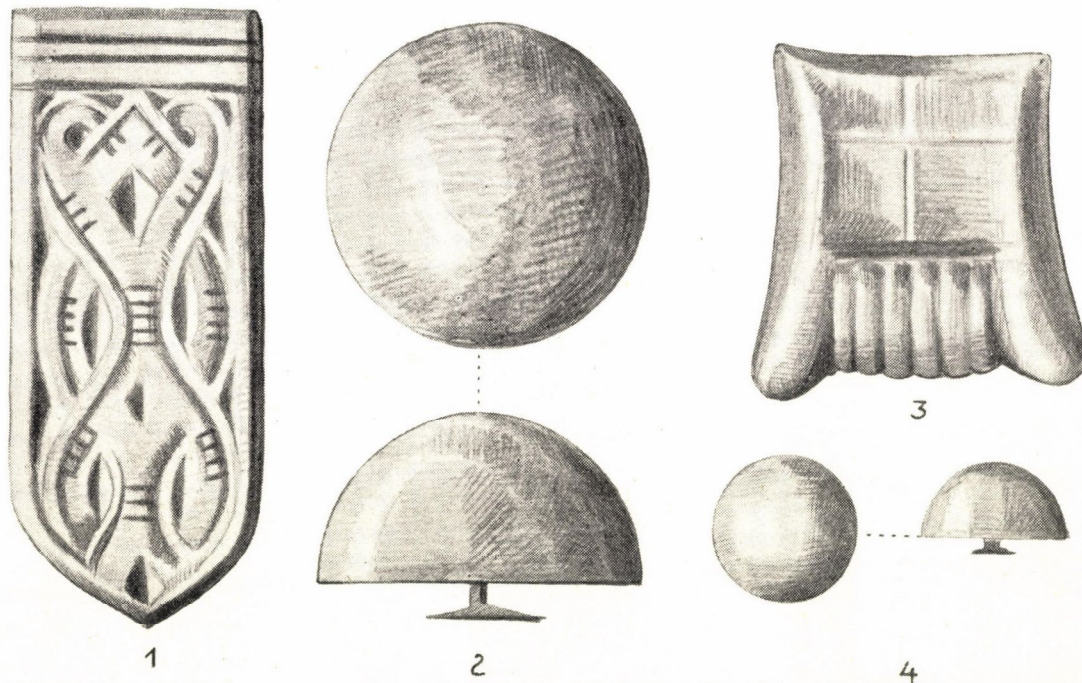
3. *Bölcske.*⁶ Az 1887—1888. évi leletek között a 7. sírban hosszúfülű kengyel (rossz állapotban) és zabla; a 11. sírban a ló mellett hosszúfülű és hurkosfülű kengyel, veretek, zabla, hevedercsatok, a lovas mellett vascákány, bronzedény, agyagedény, gyöngyök voltak. A leírás meglehetősen zavaros. A múzeumi leltárkönyvben ugyanez évek ásatásaiból két tétel alatt is vannak háromkaréjos, rojtmintás (dömmal bélelt) ezüstveretek és félgömb forma ptykék leltározva. A leírásból nem tűnik ki, hogy melyik sírból kerültek elő. Az 1889. évi ásatás 5. sírjában csak férficsontvázat említene, mellette kengyel és lószerszámveretek, lócsontváz nélkül.

4. *Budapest—Óbuda, Szőlő u.*⁷ Csatornaépítés alkalmával néhány sír került napvilágra. A lovasír Ny—K irányú volt. Kengyelt az ásatók nem találtak. A lószerszámot rosszezüsből készült rojtosvégű, háromkaréjos veretek és félgömb forma ptykék díszítették.

5. *Cikó.*⁸ A Wosinszky-féle ásatásból négy idevonatkozó lovasír származott. A 109. sírban (Ny—K) a halott jobb oldala mellé fektették a lovat, vele ellentétes helyzetben. A férfi mellékletei: ún. sárkányos csat töredéke, vaskarika, vaskés. Jobb kezénél, azaz a lófej

bal oldalánál, feküdt a kopja, amelynek köpűjén kis fül volt.⁹ A ló szájában egyszerű zabla, bordái alatt vas hevedercsat, oldalainál egy-egy hosszúfülű kengyel. A 172. sírban a ló ugyanolyan helyzetben volt, mint az előbbiben. A férfi mellékletei: vaskés és három kis kés. A ló bordáinál vas hevedercsat, szájában agancsrudas zabla, bal oldalánál hosszúfülű kengyel. A 228. sírban a ló az emberrel nem párhuzamosan feküdt, hanem fejjel Ny-ra. A sír iránya: ÉNy—DK. A férfi mellékletei: vaskés, vascsat, egy kerek bronz ptyke, agyagedény. A lószerszám veretei szétmállottak. A lócsontváz szájában csikózabla, bordáinál hevedercsat, oldalánál íjlemezek és behajlított köpűjű egyszerű kopja. Az 552. sír leletkörülményeiről közelebbi adat nincs. Hurkosfülű kengyel, agancs oldaltagot feltételező csikózabla, rövid kopja, vascsat, vaskés, rojtosvégű háromkaréjos és téglalap alakú veretek, félgömbforma ptykék s préselt kissíjvég (valamennyi ezüsből) tartoztak a sír leleteihez.

1930 júniusában a Történeti Múzeum Régészeti Osztálya avarkori leleteket vett, amelyeket az eladó szerint a Wosinszky-feltárta cikói temető területén ástak ki. A vételt ajánló levélben 41 sírről történt említés, a múzeumba azonban csak 11 sír anyaga és néhány szórvány lelete került. A sírokat az eladó (ásató) bemondása alapján leltározták.¹⁰ Az állítólagos síregyütteseket áttekintve ezt a bemonrást csak fenntartással fogadhatjuk el hitelesnek. Még aránylag a most feldolgozásra kerülő két lovasír együttese látszik az egész anyagból a legmegbízhatóbbnak. Részletes leírást arról, hogy a leleteket milyen helyzetben találták a sírokban, nem ismerünk.

3. kép. Cikó. A. sír. Kétszeres nagyság.

3. Картина : Цико. Могила А. Увеличено 2 : 1.

Fig. 3. Cikó. Tombe A. 2 : 1. Agrandie.

⁶ *Szele Zs.*: Arch. Ért. 19 (1891) 239—249. — *J. Hampel*, Alterthümer d. früh. Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig, 1905) III. 241. t. (a továbbiakban *Hampel*, Alterthümer).

⁷ Közöletlen leletek a Budapesti Történeti Múzeumban. Az adatokért ez úton mondok köszönetet.

⁸ *Wosinszky M.*, A cikói népvándorláskori sírmező. AK XVII. 35—101.

⁹ A kis fül feltehetőleg a kopjazásló felerősítésére szolgált. Vö. a nagyszentmiklósi kincs 2. korszának kopjás lovasával, *Hampel*, Alterthümer III. 292. t. — *N. Mavrodinov*, Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. (Budapest, 1943) AH XXIX. IV. t.

¹⁰ Leltári szám: 5/1930. — A B. sír képe közölve *Horváth T.*, Az üllői és a kiskőrösi avar temető. (Bp., 1935) AH XIX. 14—16. kép; XLIII. t. 2., 2a.

A. *sír*. Hosszúfülű kengyel (IX. t. 6—7); egy ép és egy töredékes zablá (VIII. t. 6—7); nádlevél-alakú kis kopja (IX. t. 8); vaskés (VIII. t. 9); kilenc darab, fogazott szalagornamentikával díszített préselt bronz szíjvég (VI. t. 1—9); négy darab, rojtmintás végű, négyszögletes bronz veret (VI. t. 10—13); tizenkét darab félgömb-alakú préselt bronz pityke (VI. t. 24—35); tíz hasonló formájú kisebb bronz pityke (VI. t. 14—23); kihajló peremű, hullámos vonalakkal díszített, korongos agyagedény (a koraavarkori síregyüttesek ismeretében nyugodtan állítható, hogy nem tartozik a sír leleteihez).

B. *sír*. Hosszúfülű kengyel (VIII. t. 1—2); zablá, amelynek esetleg agancs oldaltagja volt (VIII. t. 3); két kopja (VIII. t. 4—5); ezüst, egytagú csat, az ún. állatcsatok csoportjából (VII. t. 14); ezüstlemezből kivágott nagyszíjvég előlap (VII. t. 1); öt ezüst előlapos és bronz hatlapos kissíjvég, nem oldalpántos, hanem boltozott formában készítve (VII. t. 2—5); az egyik teljesen töredékes; nyolc darab félgömb-alakú ezüst-pityke (VII. t. 6—13); négykaréjos kis bronzveret, öntvény (VII. t. 16); levágott hegyű, háromszög alakú poncolással díszített kis bronzveret (VII. t. 17); két római bronzérem (meghatározhatatlan); kétfülű agyag-kulacs, egyik oldala domború, a másik lapos korongon készült, korbefutó egyenesekkel díszített finom iszapolású agyagedény; henger alakú borostyángyöngy (VII. t. 18); téglalap alakú bronz csatkeret, tövis nélkül (VII. t. 15).

6. *Csákerény*.¹¹ 86. *sír*. Bolygatott. A lábfejnél feküdt a kengyel. A lócsontváz-részek a két egymáshoz közel levő szomszédos sír között voltak. 119. *sír*. Lovassír. Rojtmintás végű, háromkaréjos veretek; nádlevél-alakú kopja; préselt szíjveretek. 141. *sír*. Bolygatott lovassír. Hosszúfülű kengyel; nádlevél alakú kopja; rojtmintás végű, téglalap alakú veretek és félgömbös pitykék ezüstből. 210. *sír*. Agancsrudas zablá. 247. *sír*. Rojtmintás végű, háromkaréjos veretek és félgömb alakú pitykék olombéléssel; kopja. 272. *sír*. Bolygatott lovassír. Hosszúfülű kengyel. 318. *sír*. Bolygatott. Hosszúfülű kengyel a sír földjében. 327. *sír*. Csak lócsontváz. Hosszúfülű kengyel; kopja. 374. *sír*. Hosszúfülű kengyel, zablá, csat. 296. *sír*. Hosszúfülű kengyel; rácsmintás, préselt veretek; kopja. Szórványleletként került elő még egy hosszúfülű kengyel és zablá.

7. *Csengele—r. eketehalom*.¹² 93. *sírban* hosszúfülű kengyel, rövid kopja, csikózablá. A 94. *sírban* hosszúfülű kengyel.

8. *Csolnok*.¹³ Kb. kilenc sírt bolygattak meg földmunka alkalmával. A lelőkörményekről közelebbit nem tudunk. Egy hosszúfülű és egy hurkosfülű kengyel (IX. t. 1—2), kopják (IX. t. 3—5), háromlélű nyílhegyek, vascsat, tűzkő, három darab kézzel gyúrt agyagedény, nagygömbös ezüstfüggő töredéke és kis bronzpánt került a sírok jelzése nélkül a múzeumba.

9. *Devínská Nová Ves—Děvnyújfalu*.¹⁴ 173. *sír*. rossz állapotban levő, hosszúfülű kengyel, benyomott oldalú vascsat. 781. *sír*. Rövid kopja, vascsat, vödörfül. 131. *sír*. Félgömb alakú ezüst pitykék, kopja, háromágú lóhomlokdisz (germán). (A temető területén kívül Vlasic J. földjén szántás közben találtak egy jó vasból készült hosszúfülű kengyelpárt és kopját. Eisner megjegyzése szerint sokkal jobb megtartásúak, mint a temető többi vastárgya, s rajtuk égésnyomokat lehet megállapítani.)

10. *Előszállás—Bajcsihegy*.¹⁵ 19. *sír* (Ny—K). Csak lócsontváz. Hosszúfülű kengyel; félgömb alakú ezüst-pitykék. 20. *sír*. Csak lócsontváz. Egy hosszúfülű és egy

hurkosfülű kengyel; kopja a ló jobb pofacsontja mellett; préselt bronz rozetták; préselt bronz kissíjvégek fogazatos szalagmintával. 23. *sír* (Ny—K). Lovassír. A férfi mellékletei: vaskés, préselt ezüstveretek, vaskés, agyagedény. A lócsontváz a férfi lábánál. Kopja a ló jobb pofacsontja mellett; hosszúfülű kengyelpár; oronzveretek a kantárszíjon. 27. *sír* (Ny—K). Csak lócsontváz. Hosszúfülű kengyel; kopja a ló jobb pofacsontja mellett; rojtmintás, háromkaréjos veretek és félgömb alakú pitykék; olómmal bélelt, ívelt hegyű kissíjvég, pántos felerősítéssel. 76. *sír* (Ny—K). Csak lócsontváz. Egy hosszúfülű és egy hurkosfülű kengyel; kopja; rosszezüst-veretek. 134. *sír* (Ny—K). Csak lócsontváz. Egy hosszúfülű és egy hurkosfülű kengyel; kopja; nyeregalkatrészek; préselt lószerszámveretek.

11. *Előszállás—Bajcsihegy*.¹⁶ 28. *sír* (Ny—K). Lovassír. Az embercsontváz mellett csak vasrozsdacsomóról tesznek említést. A lószerszámhoz rojtmintás végű, háromkaréjos és téglalap alakú ezüstveretek és félgömb-formájú pitykék tartoztak. Hosszúfülű kengyelpár; L-alakú oldaltagos zablá.

12. *Gátér*.¹⁷ 193. *sír*. Padmalyos lovassír. A ló az ember bal oldalánál feküdt, párhuzamosan. A férfi mellékletei: olómmagú, ezüstlemezes szíjvégek; keskeny pántveretek, hátlapjukon hurokkal; íjlemezek; amphora; kis agyagedény. A ló két oldalánál egy-egy hosszúfülű kengyel; a jobboldali pofacsont alatt kopja, nyelének korhadt csikja a ló egész hosszában meglátszott. A lószerszámot aranylemezes, préselt rozetták és szíjvégek díszítették. A sírból a közlemény szerint még egy laposlevelű indával díszített öntvényes bronzcsat és egy ugyancsak öntött, bronz lyukvédő veret is előkerült, ezek feltehetőleg csak belekeveredtek az anyagba. 212. *sír*. A 193. sír közelében; szintén padmalyos. A lócsontváz a férficsontváz bal oldalánál volt. A férfi mellékletei: háromlélű nyílhegyek; préselt bronz övdíszek, amelyek egy része feltehetőleg a 11. sír (az örvössír) préselőmintáin készült. A ló oldalainál hosszúfülű kengyelpár; alatta egyenes, egyélű vaskard, keresztvas nélkül, P-alakú tartófüllel; csikózablá a ló szájában; félgömb alakú ezüst pitykék és pánthurkos hátlapú, préselt ezüst szíjvégek (szalagfonatos díszítéssel) tartoztak a lószerszámhoz. 239. *sír*. Helyzete olyan, mint a két előbb említett lovassír. A férfi mellékletei: az övön ezüstlemezből préselt, olómmal bélelt, lapos, kerek pitykék. A lócsontváz oldalánál hosszúfülű kengyelpár; a lókoponya jobb oldalán kopja, fogai között csikózablá; félgömb alakú ezüst pitykék, háromkaréjos és csúcsos-végű ezüstveretek, sima lemezes szíjvégek díszítették a lószerszámot.

13. *Jutas*.¹⁸ 121. *sír* (Ny—K). A lócsontváz az ember bal oldalánál. A férfi mellékletei: íjlemezek; préselt ezüst övrózsák és sima kissíjvégek; háromlélű nyílhegyek; vaskés; agyagedény. A lócsontváznál hosszúfülű kengyelpár; a lócsontváz homlokánál vasrozsdacsomó; fogai között zablá; az alsó állkapocs-csonton és a nyakon átfektetve kopja. 173. *sír* (Ny—K). A leletkörülmények zavarosak. A kengyel az emberváz bal oldalánál feküdt, amiből arra lehet következtetni, hogy a ló is ott lehetett. Leletek: hosszúfülű kengyelpár, jó minőségű vasból; nádlevél alakú kopja; olómmal bélelt ezüst kissíjvégek, amelyek közül az ívelt hegyűek hátán pánthurok van.

14. *Kishegyes*.¹⁹ 70. *sír*. Gubitz lovassírának jelzi, de egyben azt is megjegyzi, »kár, hogy erről a sírről pontosabb tudósításaink nincsenek«. Hogy a »lovassír« a

¹¹ Közöletlen temető a székesfehérvári múzeumban. Feldolgozás alatt. Az adatokat László Gy. szívésségéből közlöm.

¹² Közöletlen leletek a szegedi múzeumban (leltári szám: 53.30. 164—165).

¹³ Közöletlen leletek a MNM-ban. Lelt. sz.: 12/1951.

¹⁴ J. Eisner, Devínská Nová Ves. (Bratislava, 1952) 29. t. 14; 110. t. 5; 20. t. 5—6.

¹⁵ A székesfehérvári múzeumban. Feldolgozás alatt.

Az adatokért az ásatóknak, Fitz J.-nek és Bóna I.-nak mondok köszönetet.

¹⁶ Marosi A.—Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek. (Bp. 1936) AH XVIII. 28; 5. kép.

¹⁷ Kada E.: Arch. Ért. 26. (1906) 207—210; 28. (1908) 330—331.

¹⁸ Gy. Rhé—N. Fettich, Jutas und Öskü (Prag, 1931) 26, 31; IV. t. 1—11., 30—31.

¹⁹ Gubitz K.: Arch. Ért. 27. (1907) 357.

valóságban is lovassír volt-e, azt a leletek mutatják. Egy hosszúfűlű és egy hurkosfűlű kengyel, kopja, L-alakú oldaltagos zablá, más kísérő lelet nélkül esetleg külön eltemetett lószerszámot is jelenthetnek.

15. *Kiskajdacs*.²⁰ Lovassír. A jelentés szerint több sír is került elő egyidejűleg. Közlebbi adatokat nem sikerült kapni. Hurkosfűlű és hosszúfűlű kengyel; csikózábla; nádlevél alakú kopja; rojtmintás végű, háromkaréjos és téglalap alakú bronzveretek, félgömb-alakú bronzpitykék.

16. *Kiszombor, E. temető*.²¹ 2. sír. Lovassír. Rojtmintás végű, téglalap alakú bronzveretek, félgömb alakú bronzpitykék; hurkosfűlű kengyelpár.

17. *Kölesd*.²² Lovastemetkezés. Közlebbi adatok hiányoznak. A lemezes rosszezüst nagyszíjvég, a rövid, széles kisszíjvégek, a pántbujtató: feltehetőleg övveretek. Ezekon kívül hosszúfűlű kengyelpár, nádlevél alakú kopja, csikózábla, rojtmintás végű, háromkaréjos ezüstveretek és félgömb alakú ezüstpitykék tartoznak még a lelethez.

18. *Környe*.²³ Homokkitermelés közben kb. 15 sírt bolygattak meg, amelyek közül 6 lovassír lehetett. A hitelesítő ásátás azt mutatta, hogy a sírok iránya Ny—K volt. A megbolygatott sírokból hosszúfűlű kengyelek, nádlevél alakú kopják, lándzsák, rojtmintás háromkaréjos veretek, félgömb alakú pitykék, préselt, keskeny szíjveretek ezüsből, hátlapjukon pánthurokkal, sima ezüstlemezes szíjvégek, lószerszám díszítő áttört korongok (hasznóak a pécsi 45. sír díszítményeihez), egyélt, egyenes kardok kerültek elő.

19. *Kunágota*.²⁴ Lovassír? Leletkörülményei ismeretlenek. Préselt arany övveretek (hátlapjukon felerősítő fülekkel), egyélt, egyenes kard aranyveretekkel, aranyveretes kés, vékony aranygyűrűk, elhegyesedő végű karkötőpár, aranyfoglatatú fűstkristály csüngődísz (e két utóbbi leletre támaszkodva László Gy. feltételezi, hogy nemesak férfi, hanem női temetkezés nyomait is mutatják a kunágotai leletek), ezüst edények, I. Iustinianus arany-pénze. Rojtmintás ezüst, háromkaréjos veretek, félgömb alakú ezüstpitykék, amelyek akasztéggel voltak felerősítve.

20. *Madaras*.²⁵ Lovassír? Leletkörülményei ismeretlenek. Vaskard aranyveretei, fogazásos szalagfonatokkal díszítve; aranylemezből készült nagyszíjvég; aranyfoglatban levő ovális alakú, domború almandin; aranygyöngy; pajzsalakú kisszíjvég aranyfoglatata, amelynek közepéből a kő hiányzik; rojtmintás végű, háromkaréjos aranyveretek.

21. *Mór—Akasztódomb*.²⁶ 21 (1). sír (É—D). Az embercsontváz bal oldalánál felszerszámozott ló koponyája és lábcsontjai. Bolygatott sír. A férfi mellékletei: oldalpántos ezüstlemez szíjvégek; apró, ezüst díszszeglek; préselt, bronz övrózsák; háromélű nyílhegyek; csontveretes tegez; akasztóveretek. A ló mellett hurkosfűlű kengyelpár; csikózábla; rojtmintás végű, háromkaréjos és téglalap alakú ezüstveretek; ívesen hegyesedő ezüst alszíjvégek, hátoldalukon pánttal.

22. *Pécs*. — *Köztető*.²⁷ 37. sír. Csak lócsontváz. Hosszúfűlű kengyelpár; L-alakú, oldaltagos zablá; vascsatok. 45. sír. Csak lócsontváz. Kisméretű, hosszúfűlű kengyelpár; csikózábla; két áttört bronz lószerszámdísz; bronzcsengő; vassarló. Mindkét sír Ny—K irányú. Marosi leírása nyomán pontosan rekonstruálni lehet a temetőterképet, amelynek alapján feltételezhet-

jük: a 45. sír szokatlanul kisméretű kengyele arról tanúskodik, hogy a sírba a 28. sír aranyfüggős nőhalottjának lovát temették el. A 37. sír ilyen alapon talán a 30. sír gazdag férfigalottjának lovát mutatja.

23. *Szebény*.²⁸ Második temető. 7. sír. Az embercsontváz mellett csak vastörédek. A lócsontváz mellett hosszúfűlű kengyel; fogai között csikózábla; a nyakcsigolyák mellett jobbról csontból faragott tegezveretek; préselt kerek pitykék. 9. sír. A férfiváz bolygatott és lelet nélküli volt. A lócsontváz mellett: hosszúfűlű kengyelpár; csikózábla; háromélű nyílhegyek; aranyfüsttel bevont, préselt lószerszám-verettörédek. Díszített tegezveret csontból a lócsontváz bordájánál.

24. *Szeghalom*.²⁹ 16. sír (Ny—K). Feldúlt. Háromélű nyílhegy; lantalakú vascsat; hosszúfűlű kengyel; csikózábla.

25. *Szentendre*.³⁰ A leletkörülmények ismeretlenek. Két hosszúfűlű kengyel; egy hurkos kengyel; nádlevél-alakú kopja; rácsmintás díszítéssel. Gúla alakú és nagygömbös aranyfüggők; tarka szemesgyöngyök; kürtősvégű ezüst karperecek; csavart aranydrót karkötő; aranygyűrűk; I. Iustinos félsolidusa; Phokas aranya (verdefényes).

26. *Sztálinváros—Dunapentele*.³¹ A temető szórványanyagában rojtmintás végű, téglalap alakú bronzveret.

27. *Tiszavárkony, Hugyinpart*.³² 5. sír. Feldúlt lovassír. Háromélű nyílhegyek; kés; tűzkő; rojtmintás végű, háromkaréjos ezüstveretek; félgömb alakú ezüstpitykék, ólommal kitöltve; keskeny ezüstveretek, hátlapjukon pánthurokkal; egytagú csatok; lemezes, sima ezüst szíjvégek; hurkosfűlű kengyelpár; csikózábla. 35. sír. Bolygatott és kirablott lovassír. A lócsontváz az embercsontváz jobb oldalán. Rojtmintás végű, háromkaréjos ezüstveretek, ólommal kitöltve; hurkosfűlű kengyelpár. 51. sír. Csak lócsontváz. Rojtmintás, téglalap alakú, préselt ezüstveretek ólommal kitöltve; félgömb alakú ezüstpitykék, ólommal kitöltve; ívesen hegyesedő, préselt szíjvégek fonatos mintával, hátlapjukon ólomnyomokkal és bujtatópánttal; csontcsat; vascsat; hurkosfűlű kengyelpár; kopja a lókoponya jobb oldalánál; csikózábla. 54. sír. Az embercsontváz és a jobb oldalán, de külön gödörben levő lócsontváz feltehetőleg összetartozik. A férficsontváz melléklete: bronz fűlbevaló. A lócsontváznál félgömb alakú bronzrozetták; ívesen hegyesedő, préselt alszíjvégek, hátlapjukon pánttal; hosszúfűlű kengyelpár; kerek hevederesat; kopja a lókoponya jobb oldalánál. 55. sír. A lócsontváz az embercsontváz bal oldalánál. A férfi mellékletei: egyenes, egyélt vaskard; csiholóvas; kova; kés; bronzkarika. A lócsontváz mellett hosszúfűlű kengyelpár; csont hevederesat. Mind az öt felsorolt sír ÉNy—DK irányítású.

28. *Unter St. Veit (Bécs)*.³³ Hosszúfűlű kengyel.

29. *Ürbőpuszta*.³⁴ 8. sír (Ny—K). A lócsontváz a férficsontváz bal oldalánál feküdt. A férfi mellékletei között lemezes ezüstveretek töredékes állapotban. A kerek préselt veretekről nem tudni, hogy melyek tartoztak közülük a lószerszámhoz és melyek a férfi övéhez. A ló mellett egy hurkosfűlű és egy hosszúfűlű kengyel; csikózábla; a ló jobb mellső lábán hosszában, oldalt behajlított köpűjű kopja. A temető területéről szórványként nádlevél alakú, rácsmintás díszítésű kopja került elő.

²⁰ A szekszárdi múzeumban.

²¹ A szegedi múzeumban. Említve: *Móra F.* Szegedi Városi Múzeum Kiadványai 1932. II. 8; 1. kép.

²² 1898. évi lelet a szekszárdi múzeumban.

²³ A MNM-ban. 1954. évi leletmentésből.

²⁴ *Hampel*, *Alterthümer III.* 260—262. t.

²⁵ *Hampel*, *Alterthümer III.* 272. t.

²⁶ *Török Gy.*: *Arch. Ért.* 1954. 45—46.

²⁷ *Marosi A.*: *MKE III.* (1909) 109—111.

²⁸ A pécsi múzeumban. Dombay J. szívességéből ismertetem.

²⁹ *Szeghalmi Gy.*: *Arch. Ért.* 31. (1913) 140—141.

³⁰ *Hampel*, *Alterthümer III.* 263—265. t. — A lelet fényképei és a kopja rajza: *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában, Budapest tört. I/2. 785—786.

³¹ *Marosi—Fettich*, i. m. VIII. t. 44.

³² A szolnoki múzeumban. Az adatokat az ásató, Csemiczkyne, Sós Ágnes szívességéből közlöm.

³³ *E. Beninger*, *Die Germanenzeit in Niederösterreich von Marobod bis zu den Babenbergern.* (Wien, 1934) 144; 64. kép 4.

³⁴ A MNM-ban.

B csoport

1. *Ártánd*.³⁵ A leírásból az vehető ki, hogy a sír esetleg halom alatt volt. Csontokról is történik említés, különösen lófogokról és lábecsontokról. A veretek mind lószerszám tartozékai. Aranylemezzel borított rojtos-végű, háromkaréjos veretek; félgömb alakú, préselt, virágsziromhoz hasonló ptykék; ívesen hegyesedő, aranylemezes kis szíjvégek; hurkosfűlű kengyel; nyílhegyek; csikózabla; íj csontlemezei.

2. *Baja*.³⁶ A szőlőkben rigolirozáskor találták, »minden lelettárgy a múzeumba került«. Hosszúfűlű kengyel, jó vasból, polírozás nyomaival; nádlevél alakú kopja, rácsmintás díszítéssel; két csikózabla; babérlevél alakú lándzsa; három- és négykaréjos préselt veretek, az egyik aranyozott ezüstműből, a másik bronzból; préselt ezüst kissíjvég; rojtmintás végű, háromkaréjos veret.

3. *Bajna*.³⁷ A leletkörülményekről semmi biztosat nem tudunk. Jóminőségű vasból készített, hosszúfűlű kengyel, polírozás és égés nyomaival.

4. *Bácskentiván*.³⁸ Egy hosszúfűlű kengyel és egy hurkos kengyel; kopja; csikózabla; csat. Lelőkörülményeiről semmi adat sincs.

5. *Bácsújfalusi*.³⁹ Hamvasztásos lelet. Két hosszúfűlű kengyel, jó minőségű vasból, égésnyomokkal; nádlevél alakú kopja (X. t. 5); rácsmintás díszítéssel; öt csikózabla, közülük kettő agancs oldaltagos is lehetett; szekerce; akasztók; vaskapa; vederfűl; rojtmintás végű, háromkaréjos ezüstveretek; ívesen hegyesedő ezüst szíjvégek; aranylemezes préselt rozetták; ívesen hegyesedő aranylemezes szíjvégek fonottmintás díszítéssel; félgömb alakú ezüst ptykék; ezüstedény töredékei; bronzbogrács; sisak arclemez stb.

6. *Bánhida*.⁴⁰ Két pár hosszúfűlű kengyel (X. t. 3; XII. t. 2); két csikózabla; két nádlevél alakú kopja, jó minőségű vasból. Vétel. Lelőkörülmények ismeretlenek.

7. *Bátmonostor*.⁴¹ Hosszúfűlű kengyel; hurkos fűlű kengyel; két csikózabla. A hosszúfűlű kengyel és a zablak jó minőségű vasból vannak. Lelőkörülményeiről semmi adat sincs.

8. *Bicske*.⁴² Hosszúfűlű kengyel, kitűnő minőségű vasból. Körmintás ezüst berakás díszíti (X. t. 1; XII. t. 3—3/a). Vétel; lelőkörülményekről semmi adat sincs.

9. *Bikács*.⁴³ Hosszúfűlű kengyel, jó minőségű vasból, polírozás nyomaival. Vétel; a lelőkörülményekről semmi adat sincs (X. t. 2).

10. *Locsár*.⁴⁴ Hosszúfűlű kengyel, jó minőségű vasból. Lelőkörülményeiről semmit sem tudunk.

11. *Bodajk*.⁴⁵ Egy hosszúfűlű és egy hurkosfűlű kengyel. Vétel; a lelőkörülményekről nincs adat.

12. *Csabdi*.⁴⁶ Hosszúfűlű kengyel, jó minőségű vasból. Lelőkörülményekről közelebbi adat nincs.

13. *Csabrendek*.⁴⁷ Egy hosszúfűlű kengyel, jó minőségű vasból, egy hurkosfűlű, homorútalpú kengyel.

Lelőkörülmények bizonytalanok. Állítólag feldúlt sírban voltak, edénytöredékek és féligégett csontok között.

14. *Csengőd*.⁴⁸ Gödörben, egy csomóban feküdtek a lószerszámok, a közelben sírt nem találtak. Hosszúfűlű kengyel, jó minőségű vasból, szíjszorítóval; csikózabla; aranylemezes préselt bronz kerek ptykék; rojtmintás végű, téglalap alakú, aranylemezes veret.

15. *Csongrád*.⁴⁹ Hosszúfűlű kengyel; kopja. Lelőkörülményekről adatot nem tudtam szerezni.

16. *Csökmő*.⁵⁰ Hosszúfűlű kengyel töredékei. A lelőkörülmények bizonytalanok. Hidépités közben a Körös mellett találtak. Ugyanonnán kiöntőcsöves, pecsételt díszú agyagedényt, bronztükröt és vaskarikákat is ismertettek. A leletek összetartozása kétséges.

17. *Devinská Nová Ves — Dvénnyújalu*.⁵¹ Jó vasból készített, hosszúfűlű kengyel és kopja, égésnyomokkal. A temetőn kívül Vlasic J. földjén szántás közben találtak. Eisner megjegyzése szerint sokkal jobb megtartásúak, mint a temető vastárgyai.

18. *Esztergom — Nagyhegy*.⁵² Hosszúfűlű kengyel, jó vasból; nádlevél alakú kopja rácsmintás díszítéssel (X. t. 6); két csikózabla. A tárgyakon égésnyomai látszanak. Vétel; a lelőkörülmények homályosak. A feljegyzés szerint lovassírban találtak. Ennek ellentmond, hogy csak lószerszámok kerültek a múzeumba. A leletek vasanyaga és a két zabla miatt szorosan összekapcsolódik a bácsújfalusi, szeged—csengelei és bajai leletekkel.

19. *Fejér megye*.⁵³ 1. Jó vasból készült, hosszúfűlű kengyel, polírozás nyomaival, égett. A lelőhely közelebből nincs megjelölve. 2. Hosszúfűlű kengyel. 3. Jó vasból készült hosszúfűlű kengyel, polírozás nyomaival. Égett? 4. Hosszúfűlű kengyel jó vasból, polírozás nyomaival; háromlú nyílhegy; kopja. (A Fejér megyei leletek a térképen kérdőjellel vannak jelölve.)

20. *Füle*.⁵⁴ Hosszúfűlű kengyel. Lelőkörülményei homályosak.

21. *Fülöpszállás*.⁵⁵ Hosszúfűlű kengyel. A lelet a háború alatt elpusztult, lelőkörülményeiről semmit sem sikerült megtudni.

22. *Iszkaszentgyörgy* (Bitói külfejtés).⁵⁶ Földmunka alkalmával megbolygatott leletek. Hosszúfűlű kengyel jó vasból; szekerce. Nem lehetett megállapítani, hogy a székesfehérvári múzeum Iszkaszentgyörgyről való sírleleteivel, azaz azok lelőhelyével a most említett lelet milyen kapcsolatban van.

23. *Jászapáti*.⁵⁷ Hosszúfűlű kengyel; kopja. Ajándék, lelőkörülményeiről semmit sem tudunk.

24. *Kaba*.⁵⁸ Hosszúfűlű kengyel.

25. *Kecskemét környéke*.⁵⁹ Nádlevél alakú kopja rácsmintás díszítéssel. Lelőkörülményei ismeretlenek.

26. *Kömlőd*.⁶⁰ Rojtmintás végű, háromkaréjos ezüstveretek; félgömb alakú ezüstpityké. Lelőkörülményekről semmi adat. Hampel óvatosan megjegyzi, hogy »valószínűleg lovassírból«.

³⁵ Cséplő P.: Arch. Ért. 16. (1896) 412—416.

³⁶ Roediger E.: Arch. Ért. 23. (1903) 272. — Hampel, Alterthümer II. 840—841.

³⁷ A MNM-ban. Lelt. sz.: Fegyv. n. 12/1900.

³⁸ Roediger E.: Arch. Ért. 23. (1903) 273. — Hampel, Alterthümer II. 843—44.

³⁹ Csallány D.: Arch. Ért. 80. (1953) 133—140.

⁴⁰ A MNM-ban. Leletsz.: Fegyv. n. 45/1913.

⁴¹ Korek J. szívessége folytán, kéziratot feldolgozásából ismerem.

⁴² A MNM-ban. Lelt. sz.: Fegyv. n. 14 1898. — SzSz 1953. 66.

⁴³ A MNM-ban. Lelt. sz.: Fegyv. n. 15/1895. 6. — Wosinszky M., Tolna vm. története. (Bp. 1896) II. 865.

⁴⁴ Magángyűjteményben.

⁴⁵ A MNM-ban. Lelt. sz.: Fegyv. n. 32/1903. 6—8.

⁴⁶ Szendrei J., Magyar Hadtörténeti Emlékek. (Bp. 1896) 161. ábra.

⁴⁷ Darnay K.: Arch. Ért. 13. (1893) 75.

⁴⁸ L. Kovrig I.: MM. I. (1945. okt.) 12; 2. kép.

⁴⁹ A lelet elpusztult. Csallány D. szívessége folytán, feljegyzéseiből ismerem.

⁵⁰ Cséplő P.: Arch. Ért. 17. (1897) 437—38.

⁵¹ Eisner, i. m. 399.; 108. t. 9—11.

⁵² Hampel J.: Arch. Ért. 20. (1900) 112—113.

⁵³ A MNM-ban. Lelt. sz.: Fegyv. n. 10/1898. 3. — 8/1900, 2—3. — 13/1905, 2. — 45/1903, 1.

⁵⁴ Börzsönyi A.: Arch. Ért. 28. (1908) 183.

⁵⁵ A kecskeméti múzeum megsemmisült anyagában volt. Feljegyzésből ismerem, Kalmár J. szívessége folytán.

⁵⁶ A MNM-ban. 1954. évi leletmentésből.

⁵⁷ A MNM-ban. Lelt. sz.: 72/1907, 1—2.

⁵⁸ A debreceni Déri Múzeumban.

⁵⁹ A kecskeméti múzeum megsemmisült anyagában volt. Feljegyzésből ismerem, Kalmár J. szívessége folytán.

⁶⁰ Hampel, Alterthümer II. 361.

27. *Megyer — Téglagyár.*⁶¹ Jó vasból készült hosszúfűlű kengyelpár, polírozás nyomaival. Égett. Ajándék. Lelőkörülményeiről semmi adat sincs.

28. *Megyer határa* (a váci országút mellett).⁶² Jó vasból készült, hosszúfűlű kengyelpár; nádlevél alakú kopja; rácsmintás díszítéssel; csikószabla. A tárgyakon polírozás nyoma és égésnyomok. Földmunka alkalmával kerültek elő. A találók határozottan állította, hogy az előbb felsorolt leletekkel sem emberi, sem állati csontok nem kerültek elő.

29. *Ménfő.*⁶³ Egy hosszúfűlű kengyel, egy hurkos kengyel. Az előbbi jó vasból készült. A lelőkörülmények ismeretlenek.

30. *Mikebudaháza.*⁶⁴ Hosszúfűlű kengyelpár jó vasból; csikószabla (esetleg agancs oldaltagos volt); benyomott oldalú vasesat. Szántás közben került elő.

31. *Nagykőrös.*⁶⁵ Hosszúfűlű kengyel; kopja. Faültetés alkalmával »lovassírt« tettek tönkre. Közlebbi adat nincs arra nézve, hogy más tárgy került-e elő ugyanonnan.

32. *Nagykunság.*⁶⁶ Hosszúfűlű kengyel. Lelőkörülményeiről semmi adat. (A térképen kérdőjellel jelölve.)

33. *Nagymányok.*⁶⁷ Hosszúfűlű kengyelpár; kopja; L-alakú oldaltagos zablá; rojtmintás végű, téglalap alakú veretek, ólommal bélelve; félgömb alakú ptykék ólombetéttel; préselt ezüst ál-szíjvégek, fogazásos szalag állatmotívummal, ólommal bélelve, hátlapjukon felerősítő pánt; egyenes, egyélű vaskard. A leletek földmunka alkalmával kerültek elő. Közlebbi adat nincs.

34. *Némedi.*⁶⁸ Rojtmintás díszítésű téglalap alakú veretek aranylemez borítással; kivágásos ezüst szíjvégek; ezüst akasztók; egytagú ezüstcsatok; apró ezüstszeg; egyélű egyenes kard. Vétel. Lelőkörülményeiről biztos adat nincs.

35. *Németpereg.*⁶⁹ Hosszúfűlű kengyelpár; csikószabla; ívelten hegyesedő ezüst szíjvégek; félgömb alakú ezüstpitykék, ólommal kitöltve. Hivatalos küldemény, lelőkörülményeiről biztos adat nincs.

36. *Pilisborosjenő (Téglagyár).*⁷⁰ Nádlevél alakú kopja, jó vasból, ferde rácsmintás díszítéssel; egyélű, egyenes kard; fejsze; félgömb alakú bronzpitykék, ólombetéttel. Ajándék, lelőkörülményeiről semmi adat.

37. *Póki pusztá.*⁷¹ Jó vasból készült, hosszúfűlű kengyel. Lelőkörülményeiről semmi adat. A lelőhelyet azonosítani nem tudtam.

38. *Simontornya.*⁷² Két pár hosszúfűlű kengyel; kopja; rojtmintás végű, háromkaréjos bronzveretek; félgömb alakú bronzozották; ívelten hegyesedő alszíjvégek bronzból. Lelőkörülményeiről nem sikerült adatot szerezni.

39. *Soltszentimre.*⁷³ Hosszúfűlű kengyel; hurkos fűlű kengyel; kopja. Ajándék, a lelőkörülmények ismeretlenek.

40. *Sióagárd.*⁷⁴ Hosszúfűlű kengyelpár. Lelőkörülményei ismeretlenek.

41. *Szárzsd.*⁷⁵ Rojtmintás végű, háromkaréjos ezüstveretek ólombéléssel; félgömb alakú ezüstpitykék ólombéléssel; sima, boltozott ezüst szíjvégek; egyenes kard; nagygömbös függő. Vétel, lelőkörülményekről semmi adat.

42. *Szeged — Csengele.*⁷⁶ Hosszúfűlű kengyelpár, jó vasból, égésnyomokkal; nádlevél alakú kopja rácsmintás díszítéssel; két csikószabla; az egyik agancsoldaltag behelyezésére alkalmas. A leleteket különálló gödörben találták.

43. *Szeged — Óthalom.*⁷⁷ Jó vasból készült, hosszúnyelű kengyel, ezüstberakás nyomaival; csikószabla. Lelőkörülményei ismeretlenek.

44. *Szeksárd — Bakta.*⁷⁸ Félgömb alakú ezüstpitykék. Szőlőforgatás közben kerültek elő.

45. *Szigetszentmiklós határa, Dunára-dűlő.*⁷⁹ Hosszúfűlű kengyel; agancs zablarúd töredéke; félgömb alakú ezüstpityke. Csatornaépítés közben találták, közlebbi adatot nem ismerünk.

46. *Tiszaszentimre.*⁸⁰ Hosszúfűlű kengyel; hurkos kengyel; kopja. A kengyeleken égésnyom. Hivatalos küldemény. Lelőkörülményeiről semmi adat.

47. *Tolna megye.*⁸¹ Hosszúfűlű kengyel; hurkos kengyel; rojtmintás végű, háromkaréjos veretek ezüsből, ólommal bélelve. Vétel. A lelőkörülmények ismeretlenek. (A térképen kérdőjellel jelölve.)

48. *Töltéstava.*⁸² Jó vasból készült hosszúfűlű kengyelpár; csikószabla. Lelőkörülményeiről adat nincs.

49. *Törökkanizsa.*⁸³ Egy hosszúfűlű kengyel; két hurkos kengyel; félgömb alakú ezüstpitykék; keskeny diszpántok, hátlapjukon hurokkal; ívesen hegyesedő, préselt ezüst szíjvégek; vasesat; csikószabla; egyenes kard. Ajándék. A lelőkörülmények ismeretlenek.

50. *Tura.*⁸⁴ Három hosszúfűlű kengyel; csikószabla; Ajándék. Lelőkörülményei ismeretlenek.

51. *Vác környéke.*⁸⁵ Hosszúfűlű kengyelpár jó vasból. Lelőkörülmények ismeretlenek.

52. *Varsád.*⁸⁶ Hosszúfűlű kengyelpár. Lelőkörülményekről adatot nem sikerült szerezni.

53. *Zámoly.*⁸⁷ Nádlevél alakú kopja, ferde rácsmintás díszítéssel. Polírozott. Vétel. Lelőkörülményeiről nincs adat. (X. t. 4; XII. t. 1—1a).

Megtárgyalandó csoportunkról Nagy Géának már 1901-ben az volt a véleménye, hogy a rojtmintás veretek a »tipikusan avar kengyellel együtt az avarok legősibb hagyatékának tekinthetők«.⁸⁸

A leletek időrendjének tárgyalásakor meg kell jegyeznünk, hogy sokszor félrevezet, ha csak az eltemetés, a leletek sírbakerülésének idejét tartjuk szem előtt. Vegyünk példának egy VII. század elején vert éremmel meghatározott leletet, amellyel általában úgy számolunk, mint az avarkor VII.

⁶¹ A MNM-ban. Lelt. sz.: 5/1929.

⁶² A MNM-ban. Lelt. sz.: 53. 17. 1—3.

⁶³ *Fettich N.*, Győr a népvándorlás korában. (Győr, 1940) V. t. 7—8.

⁶⁴ *Darnay K.*: Arch. Ért. 19. (L. 1899?) 279. — *Nagy G.* tévesen említi a zalai leletek között.

⁶⁵ A MNM-ban. Lelt. sz.: 23/1935.

⁶⁶ Az egri múzeumban.

⁶⁷ *Wosinszky M.*: Arch. Ért. 10. (1890) 432—53. — *Hampel*, Alterthümer III. 270—271. t.

⁶⁸ *Nagy G.*: Arch. Ért. 21. (1901) 314.

⁶⁹ *Hampel J.*: Arch. Ért. 20. (1900) 113—114.

⁷⁰ A MNM-ban. Lelt. sz.: 71/1906. — Jelentés 1906 (1907) 43.

⁷¹ A MNM-ban. Lelt. sz.: Fegy. n. 17/1902.

⁷² A szeksárdi múzeumban. Lelt. sz.: 17/1933.

⁷³ A MNM-ban.

⁷⁴ A szeksárdi múzeumban.

⁷⁵ A MNM-ban. Lelt. sz.: 63/1906.

⁷⁶ *Csallány D.*: FA I—II. (1939) 129; VII. t. 1—5.

⁷⁷ *Reizner J.*, Szeged története. (Szeged, 1897) 14. — *Hampel*, Alterthümer III. 94. t. — *Pulszky F.*, Arch. Ért. I. (1881) 156, tévesen mondja készthelyinek.

⁷⁸ A szeksárdi múzeumban.

⁷⁹ A MNM-ban. Lelt. sz.: 15/1930.

⁸⁰ A MNM-ban. Lelt. sz.: 11/1933.

⁸¹ A MNM-ban. Lelt. sz.: 51/1895, 143—152.

⁸² *Fettich N.*, Győr a népvándorlás korában. (Győr, 1940) I. t. 5—6.

⁸³ *Hampel J.*: Arch. Ért. 20. (1900) 114—117. — *Hampel*, Alterthümer II. 668.

⁸⁴ A nyíregyházi múzeumban.

⁸⁵ A váci múzeumban.

⁸⁶ *Wosinszky M.*, Tolna vm. története. (Bp., 1896) II. 1016.

⁸⁷ A MNM-ban. Lelt. sz.: Fegy. n. 32/1903.

⁸⁸ *Nagy G.*, Arch. Ért. 21. (1901) 314. — 26. (1906). A leletcsoporttal legutóbb *Csallány D.* foglalkozott behatóan: Arch. Ért. 80. (1953) 133—140.

század elejéről vagy közepéről származó emlékével. Ha szem előtt tartjuk azt, hogy az avarok vezető rétege az antropológiai vizsgálatok tanúsága szerint⁸⁹ — éppen viszonylagos jólétét tekintve — elég magas kort ért meg, feltehetjük, hogy az eltemetett egyén már az előző század végén is birtokában lehetett azoknak a tárgyaknak, amelyeket sírjában találtunk, s így a tárgyak nem a sírbakerülés idejére, hanem arra a nemzedékre jellemzők, amelyben az eltemetett egyén élt. Merev szemléletünk néha több évtizedes eltolódásokat, tévedéseket eredményezhet az értékelésben.⁹⁰ A halotti szertartás céljaira készített viszonylag kevés tárgyra ez természetesen nem vonatkozik.

Kiindulásként a kunágotai lelettel kell kezdenünk, mert rojtmintás végű, háromkaréjos veretei és félgömb alakú ptykéi a legjobb képviselői annak a lószerszámnak, amely a hosszúfűlű kengyeles leletek majdnem kizárólagos kísérője.⁹¹ E lószerszámtípus rekonstrukcióját éppen a kunágotai lelet alapján László Gyula készítette el.⁹² A kard borítására felszabdalt arany ékszerláda díszéről László Gy. igen gondos stíluskritikai elemzése eredményeként tudjuk, hogy a VI. század közepéről valók.⁹³ Az öv aranyvereteinek pont—vonal díszítése a VI. század második felében már fellép az ötvösségben.⁹⁴ A lószerszám ezüst öntvényét Fettich a VI. század közepéről származtatja és belsőzársai összefüggéseiben tárgyalja.⁹⁵ A lelet egyáltalában nem kopott I. Iustinianus aranya arra mutat, hogy forgalomban alig lehetett. Mindezeket egybevetve valószínűnek tarthatjuk, hogy a kunágotai fejedelem a VI. század végén élt.

A madarasi lelet aranyból való rojtmintás végű, háromkaréjos verete erős hasonlóságot mutat a kunágotai veretekkel. A kard fogazásos arany pántja a VI. század második felének emléke.⁹⁶

A szentendrei leletben I. Iustinus (518—527) félsolidusa és Phokas (602—610) aranya van. Az előbbi erősen kopott, az utóbbi verdefényes. A leletben gyenge minőségű vasból vannak a kengyelek és a kopja. Ennek jelentőségére később visszatérünk.⁹⁷

A jutasi temető 121. és 173. sírjából ismerünk

hosszúfűlű kengyeleket és kopjákat. A temető-térképet nézve (általában Ny—K irányúak a sírok és sorosak)⁹⁸ feltételezhető, hogy a temető betelepítését nyugati részén, a vizmosás felől kezdték meg — amit a 196. számú gazdag langobard sír is megerősít. A temető két kengyeles, kopjas sírja a langobard sír és a Phokas érmes 116. sír között levő sírsorban van, ami jelentheti azt, hogy ez a Phokas-érmes sírnál valamivel korábbi.

A kunszentmártoni ötvössírban a bizánci exagiumokon szereplő eparchák nevei az V. század végétől a VII. század elejéig találhatók nagyobb számmal a Csallány D. összegyűjtötte irodalom szerint.⁹⁹ Tehát a préselőmintákkal már a VI. század harmadik harmadában dolgozhattak. Ezzel természetesen nem azt mondjuk, hogy a VII. század elején már nem készítették hasonló öv- és lószerszámdíszeket — ezt a korond-firtosi préselőminta is bizonyítja, amelynek kísérő érmei Herakleios Konstantinossal zárulnak¹⁰⁰ —, csak hangsúlyozni kívánjuk, amit különben Csallány is felvet, hogy már a VI. században is használták a minták zömét.

A némedi leletnek a martinovkai lelettel való rokonsága szintén a VI. század végét mutatja, mint a lelet használatának korát.¹⁰¹

A tárgyalt lószerszámveretek majdnem minden darabja szoros kapcsolatban áll préselőminta leleteink anyagával.¹⁰²

A rojtmintás veretek és a félgömb alakú ptykék, mint már volt róla szó, rendes kísérő leletei a hosszúfűlű kengyeleknek. Öt esetben ismerünk ezek között arany lószerszámvereteket (a vékonyabb arany lemezt rendszerint a vastagabb bronz alátét lemezzel együtt préselték), Ártádon, Csengődön, Gátéron, Madarason és Tolnanémedin. Általában ezüstműből készültek, s csak nagyon kis hányaduk bronzból.

A kengyelek, kopják, zabláék egy része kitűnő vasanyagból készült kovács mestermunka. Ilyeneket találunk Baján, Bajnán, Bácsújfalun, Bánhidán, Bátmonostoron, Bicskén (az egész avarok legszebb kovácsmunkája), Bikácson, Boczáron, Csabdin, Csabrendeken, Csákerényben, Csengődön, Devinská Nová Ves-Dévénýújfalun (a temetőn

⁸⁹ Nemeskéri J. szíves szóbeli közlése.

⁹⁰ A kettős keltezés jelentőségére Fettich N. a szilágysomlyói II. kincsről írt munkájában mutatott rá (AH VIII. 56—68.).

⁹¹ A kunágotai lelet zablája, kengyelei nem kerültek be a múzeumba.

⁹² László Gy., Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszáma. (Kolozsvár, 1942) 5. kép, VIII. t.

⁹³ László Gy.: Arch. Ért. 51. (1938) 55—86.

⁹⁴ László Gy., Adatok az avarokori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz (Bp., 1935) 10—11.

⁹⁵ Marosi—Fettich, i. m. 61. — Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. (Bp., 1936) AH XXI. 62—63.

⁹⁶ Marosi—Fettich, i. m. 62. (A Jankovich aranyokhoz kapcsolja).

⁹⁷ A gúla alakú függők olbiai és kaukázusi analó-

giáiról és időrendjéről legutóbb: С. И. Капошина, Золотые серьги из окрестностей Ольвии. АН. СССР., КСИИМК., выпуск XXXIII. Москва 1950. Ленинград, 103—104.

⁹⁸ Rhé—Fettich, i. m. 11.

⁹⁹ Csallány D., A kunszentmártoni avarokori ötvössír. (Szentes, 1933) 47.

¹⁰⁰ Ferenczi S., Székelység. IV. 7—8.

¹⁰¹ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. (Bp., 1936) AH XXI. 128—129. — Fettich N., Régészeti tanulmányok a késői hún fémművészeti történetéhez. (Bp., 1951) AH XXXI. 39—40.

¹⁰² A 2. sz. térképen a bekeretezett lelőhelyek mutatják a préselő minta leleteket. — Vö. Fettich N., Az avarokori műipar Magyarországon. (Bp., 1926) AH I. Fönlak: V. t. 25. 32—33, 35, 38; IV. t. 16; Gátér: VI. t. 14; Korond—Firtos: Marosi—Fettich, i. m. 92., 35. kép. — Csallány D., A kunszentmártoni avarokori ötvössír. (Szentes, 1933) I. t. 1; II. t. 2, 7—10, 14.

kívül előkerült kengyelpár) Esztergomban, Iszka-szentgyörgyön, a jutasi 173. sírban, Megyeren, Ménfőn, Mikebudaházán, Nagymányokon, Szeged-Csengelén, Vácon, Zámolyon (itt csak kopja van), azonkívül Fejér megye pontosabban meg nem határozható három lelőhelyéről származó leletekben.¹⁰³

E leletek közül a csengődiről, a szeged-csengeleiről és a bácsújfalusiról hiteles megfigyelés alapján tudjuk, hogy egy-egy gödörben, csontváz nélkül csak a lószerszámok voltak eltemetve. Számos esetben indokolják ugyanennek a feltételezését a hiányos feljegyzések és a leletek összetételei. A feljegyzések sokszor így hangzanak: »a lovassírból előkerült összes tárgyakat behozták a múzeumba«. A behozott tárgyak gyakran csak lószerszámok, s az esetek nagy részében, mint azt Csallány D. is feltételezi,¹⁰⁴ valószínűleg a kengyelek és zablák alapján állapították meg, hogy »lovassírt« találtak. De számolnunk kell ugyanakkor a külön eltemetett lovakkal is, mert erre számos példát ismerünk az avarkori temetőkből, bár ezek egy része valószínűleg a közelükben fekvő valamelyik sír halottjával lehetett összefüggésben.

Az előbb felsorolt legszebb kengyeleink általában nem a temetők lovassírjaiból kerültek elő, hanem nagy többségükben olyan lelőhelyekről valók, ahol csak a lószerszámot találták meg. Jellemző példa erre a dévényújfalusi temető két kengyellelete, ahol a temető területén kívül talált kengyelpár és kopja vasanyagát és kivitelezését meg sem közelíti a temető 173. sírjában talált hasonló formájú kengyel. A temetőkből az eddig rendelkezésre álló anyag szerint általában rosszabb vasanyagból való, kevésbé jól megmunkált kengyeleket látunk.

Ha a kengyeles-kopjás, rojtmintás veretű lószerszámok leletek lelőhelyeit a térképen megfigyeljük (2. kép), szembetűnik, hogy ezek a legnagyobb számmal a Dunántúlon vannak (pl. a jó vasanyagú kengyelek 70%-a). Az Alföld délnyugati részének lelőhelyeit is tekintetbe véve meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy a hosszúfűlű kengyeles-kopjás lovasok a dunaszekcsői átkelőhelynél lépték át a Dunát¹⁰⁵ és kezdték meg a Dunántúl megszállását azon az útvonalon, amelyet a leletek jelölnek. Mindenekelőtt a dunai limes-út jön szóba, amelynek mentén a leleteket Bécsig tudjuk követni.¹⁰⁶ A limes-úttal párhuzamos É–D irányú utak mentén is megtaláljuk a kengyeles kopjás leleteket éppen

úgy, mint a Bicske–Keszthely út vonalánál és a Szentendre–Almásfüzitő közötti útnál. A Kapos folyó völgyében vezető út északi szakaszán is mutatkoznak a leletek. Hogy a megszállás és az első letelepedés a római utak mentén történt, ez feltehető volt, s ennek a lelettérkép most szemléltető bizonyítékát adja. A térkép mutatja a Tiszavonal megszállását is, ami semmi esetre sem volt olyan mértékű, mint azt a Dunántúl esetében láttuk. A Dunaszekcső felől a barbaricumon át Szeged felé vivő út valószínűleg a koraavar időkben is összekötő és kereskedelmi útvonal volt a Maros felé,¹⁰⁷ és nem lehetetlen, hogy az itt átmenő kereskedelem kézbentartása összefüggésben áll a madarasi aranyelet egykori gazdájával.

A Maros-vonal megszállása is hamar be kellett hogy következzen, részben stratégiai, részben gazdasági (sószállítás) okokból.

A Sebes-Körös vonalán is megtaláljuk a szóbanforgó csoport leleteit, s e vonal folytatása, a királyhágói út esetleg a sószállítás másik útjaként is figyelembe jöhet. A Maros és a Körösök között, ahol a VI. század végén és a VII. század elején még egy csoportban élhettek a gepidák maradékai, csak négy leletünk van eddig, közöttük a kunágotai.

A leletek elhelyezkedése az Alföldön arra a feltevésre indíthat, hogy Csongrád környékéről vezetett egy út Kecskeméten át Intercisa-Sztálinváros felé, s ugyancsak Kecskeméten keresztül Budapest felé. A megyeri leletek talán ennek az útnak betorkolásával hozhatók összefüggésbe. Ez a leletek adta úthálózat-következtetés az Alföldön kb. megfelel annak a IX–XI. századi kereskedelmi úthálózat-vázlatnak, amelyet László Gy. állított össze a IX–X. századi leletek alapján.¹⁰⁸

Az Alföldön és a Tiszántúl, mint láttuk, lényegesen kevesebb a leletek száma, s majdnem úgy hat, mintha csak a stratégiai és kereskedelmi okokból fontos pontokat, útvonalakat szállták volna meg.

Önkéntelenül felvetődik itt a kérdés, hogy tárgyalta leletcsoportunk dunántúli sűrű előfordulása nem csak a rendszeresebb kutatást, a terület jobb régészeti kiaknázását jelenti-e? Nem kell felelnünk, mert felhozhatjuk Szeged vagy Szentés környékének példáját, ahol a népvándorlás korát illetően rendszeresebb és számbelileg is lényegesen több kutatás folyt, amelynek eredményeként a leletek ezrei fekszenek a mú-

¹⁰³ Az 1. sz. térkép csak a kengyeles-kopjás leleteket tünteti fel abból a szempontból is megjelölve, hogy temetők sírleletei-e. A pontkörös jelzés a jóminőségű vasból készült, szép kivitelű kengyelek és kopják lelőhelyeit mutatja. A 2. sz. térkép jelzi, hogy melyik lelőhelyen találták együtt a hosszúfűlű kengyeleket a rojtmintás végű háromkaréjos veretekkel és a félgömb-alakú pitykékkal. Azok a préselő-mintaleletek, amelyek csoportunkkal kapcsolatban vannak, bekeretezett lelőhely jelzéssel szerepelnek a térképen.

¹⁰⁴ Csallány D.: Arch. Ért. 80 (1953) 135.

¹⁰⁵ Dunaszekcső római kori jelentőségéről: Budapest története I/1. 189., 299. I/2. 673.

¹⁰⁶ Dunántúli utakhoz: Finály G.: Arch. Ért. 23. (1903) 164. — Gráf A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. (Bp., 1936) Diss. Pann. I. 5.

¹⁰⁷ Cs. Sebestyén K.: Dolg. Szeged, II (1926) 144. skk. — Alföldi A.: Századok (1936) 154. — Budapest története. I/1. 189.; I/2. 673.

¹⁰⁸ László Gy., Budapest története. I/2. 803–805; 43. kép. — Az avarkori kereskedelmi utakról: László Gy., Hitel VII, (Kolozsvár, 1942) 360–62.

zeumokban. Ennek ellenére leletcsoportunkat csak néhány lelőhely képviseli.

A térkép mutatta helyzet, amely szerint emlékcsoportunk leleteinek többségét Pannónia területén találjuk, a leletek egy részének feltételezhető kora miatt várható volt.

Menandros 33. és Theophanes Byzantios 2. töredékének egyeztethető értesítése szerint Pannónia lehetett az a terület, amelyet az 570-es tárgyalások idejében Apsich letelepedés céljára kért és kapott; méghozzá Pannóniának a Drávától északra eső része.¹⁰⁹

578-ban pedig, amikor Baján a császár felkérésére az aldunai szlávok ellen vezet hadjáratot, mint Menandrosból kitűnik,¹¹⁰ Pannóniába érkezik meg a követség és innen szállítják az avar csapatokat hajókon a rómaiak területére. Különben sem valószínű, hogy a langobardok elvonulásával kiürült Pannóniát Baján sokáig késlekedett volna elfoglalni, hiszen ennek keresztülviteléhez különösen 574–578 között a viszonylagosan nyugodt körülmények is alkalmasak voltak.

Az Alföld déli része felől Dunaszekesén át a Dunántúlra áthúzódó leletcsoportunkban feltehetőleg ennek a megszállásnak emlékeivel állunk szemben. A kiváló vasanyagú kengyelek-kopják friss kapcsolatot mutatnak olyan területtel, ahol a vasmegmunkálás magasabb fokon volt, mint Kelet-Európában vagy a Közép-Duna vidékén. Ezek a jó vasból való leletek általában, mint már szó vola róla, külön eltemetett lószerszámokra mutatnak. A temetők kengyeles-kopjás lovas-sírhainak vasanyaga legtöbbször gyengébb. Úgy látszik, hogy a kovácsok ugyanolyan formákat készítettek továbbra is, még egy ideig, de csak olyan vasból, amilyenhez az avarok új helyzetükben hozzájuthattak. Véleményem szerint a vasminőség és a megmunkálás módja jelen esetben időrendi meghatározásra is felhasználható.

A magyarországi hosszúfűlű kengyelek, kopják, csontcsatok kapcsolatot mutatnak Dél-Szibériával és Észak-Mongóliával; különösen az Altaj vidékkel, amelynek kiváló minőségű vasanyagáról és nagymultú kovácsmesterségéről már sok szó esett a kutatásban, s melyről a kudirgei emlékek vizsgálatával kapcsolatban legutóbb Kiszeljov emlékezett meg. Felteszi, hogy a kudirge-típusú lele-

tek további tanulmányozása azt eredményezheti, hogy az Altajt kell az új fegyverek és lószerszámok hazájának tekinteni, és a készítményekben a Magyarorszáig terjedő puszták különböző törzseinek mesterei részére szolgáló mintadarabokat láthatunk.¹¹¹

A kudirgei temetőben megtaláljuk a csontrudas zablákat is,¹¹² amelyeket Cikórol ép példányban, Csákberényből, Balatonberényből¹¹³ és Szigetszentmiklósról töredékben ismerünk (leletcsoportunk több zablájáról is feltehetjük formájuk alapján, hogy eredetileg szintén agancsrudasak voltak). A nyílhegyeknek a magyarországi nyílhegyekhez való hasonlóságát Kiszeljov is kiemeli.¹¹⁴

A kengyeleken, zablákon, csontcsatokon, nyeregkapa vereteken, tegezvereteken kívül is vannak még a kudirgei temetőben olyan szerszám- és övszíjveretek, amelyek rokon példányai most tárgyalt leletcsoportunkban is megjelennek. Így a Rugyenko—Gluhov tanulmány 15. kép 1–2. szám alatt bemutatott veretek¹¹⁵ (Kiszeljov jellemző tasyk- és szarmatakorai készítménynek tartja, i. m. 278.) nálunk a cikói újabb leletek B. sírjában és a bajai leletben találhatók meg,¹¹⁶ amíg a 15. kép 17. számú verete¹¹⁷ nem három-, hanem négykaréjos megoldásban a mi rojtmintas vereteinkre emlékeztet. Kissé díszesebb kivitelben a dunapentelei szórványleletek között is láthatjuk.¹¹⁸ A magyarországi hosszúfűlű kengyelek további párhuzamait a kuraji III. 6. és IV. 1. és 3. számú kurgánból sorolhatjuk fel (ugyanitt agancsrudas zabla is van).¹¹⁹

Minuszinszk körzetből ismertet hasonló kengyeleket, zablákat, csontcsatokot köves kurgánban temetett lovas sírokból Teplouhov.¹²⁰ Ahakaszsziai Kapcsala-Csataszból szintén igen szép példányokat közölnek csontcsatokkal együtt A 2. kurgáncsoport leletei között L-alakú, oldalrudas zablát látunk;¹²¹ hasonlót a mi magyarországi csoportunkban Nagymányokon, Előszállás—Öreghegy 28. sírjában, Kishegyen, a pécsi temető 37. sírjában és Regölyön¹²² találtak. A mi bicskei kengyelünkhöz formában és díszítési technikában (ezüstberakás) igen hasonló darab volt az 1. kurgáncsoportban.

A dél-szibériai tasebai kurgánokból Pósta ismertet hosszúfűlű kengyeleket.¹²³

¹⁰⁹ Részletesen kifejtve: Nagy T.: *Anth* II. (1948) 138–141.

¹¹⁰ I. Bekker—B. G. Niebuhr: *CB* (1892) 405.

¹¹¹ C. B. Киселев, Древняя история Южной Сибири. МИА., Москва 1949. Ленинград, 284.

¹¹² С. Руденко, А. Глухов, Могилиник Кудыргэ на Алтае. Материалы по этнографии, т. III. выпуск 2, Ленинград 1927. 47, 16. kép 7, 9.

¹¹³ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiaiája. (Bp., 1920) 34; 54. ábra.

¹¹⁴ A kudirgei leletekkel az avar emlékanyaggal kapcsolatban Fettich (AH XVIII. 47–48.) és László (A koronci lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH XXVII. 73.) foglalkozott.

¹¹⁵ С. Руденко, А. Глухов, i. m. 46.

¹¹⁶ A kiskörös-vágóhídi temető leletei között több

háromkaréjos, préselt veret van, amelyeket László Gy. meggyőző indokolással tamgának tart (L. Gy., Az avar társadalom. I; sajtó alatt).

¹¹⁷ С. Руденко, А. Глухов, i. m. 46.

¹¹⁸ Marosi—Fettich i. m. VIII. t. 1–11.

¹¹⁹ С. B. Киселев, i. m. 291; 77. jegyzet.

¹²⁰ С. Теплоухов, Опыт классификации древних металлических культур Минусинского края. Материалы по этнографии, том IV, выпуск 2. Ленинград 1929. 55.

¹²¹ В. П. Левашова, Два могильника кыргызо-хакасов. МИА № 24. Москва 1952. 133, 1. kép 39, 40, 42; 5. kép 34–35, 38–42, 53–54.

¹²² Hampel, Alterthümer III. 183. t. 19.

¹²³ Pósta B., Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. (Bp., 1905) 328–330.

Észak-Mongóliából a Tola folyó mellékéről Borovka közöl a mieinkhez hasonló kengyeleket, csont hevedercsatokkal és S-alakú oldalrudas zablával, amely utóbbi nálunk ebben a korai csoportban nem otthonos. Ugyanitt jelképes lovassírok is voltak. A sírok korát a szerző a VI–VIII. századra helyezi, de jobban hajlik a korábbi időpont felé.¹²⁴

Nádlevél-alakú kopjáiink hasonmását a katonai leletekből ismerjük.¹²⁵

Kazahsztánban a Csu folyó völgyében talált leletek között mind a hosszúfülű kengyel, mind a csontcsat megvan.¹²⁶

A régi Saraj területéről Pósta mutat be hosszúfülű kengyelt.¹²⁷ A perescsepinaí lelet csoportunkhoz tartozó kengyele a legszebb példányok egyike;¹²⁸ gyenge kivitelű utánzata a cikói 109. sír kengyelében ismerhető fel.

A Dnyepri mellékéről (Kijevtől délre) ismertet néhány pár kengyelt Rybakov,¹²⁹ amelyeket azért is meg kell említenünk, mert közöttük a csengődi kengyel pár egyik változatát látjuk. A régi Preslav területén előkerült hosszúfülű kengyel a gyengébben kivitelezett darabok közé tartozik.¹³⁰

A hosszúfülű kengyeltípus nemcsak nyugat, hanem kelet felé is kisugárzott Dél-Szibériából. Legszebb ábrázolását Tai Cong császár sírmlékének domborművein láthatjuk (XI. t. 1–4),¹³¹ s bennük a magyarországi példányok hasonmását ismerhetjük fel.

A hosszúfülű kengyelekkel néhány esetben hurkosfülű, kerek kengyeleket találtak együtt (Bácsszentiván, Bágyog-Gyűrűhegy 2. sír, Bodajk, Bölske 7. és 11. sír—Kishegyes, Ménfő, Szentendre, Tiszaszentimre, Tolna megye, Törökkanizsa, Űrbőpuszta 8. sír). Az is előfordul, de csak ritkán, hogy rojtmintás veretű lószerszámokkal hurkosfülű kengyel pár kerül elő (Ártánd, Cikó 552. sír, Kiskajdacs, Kiszombor E 2. sír, Mór 21. [1.] sír, Tiszavárkony 5. és 35. sír). Ezeket a hurkosfülű kengyeleket lószerszámveretek nélkül is lényegesen kisebb számmal lehet Magyarországon megtalálni, mint az előbb tárgyalt típust. Általában

nem készültek elsőrangú vasanyagból, és formájuk, kivitelezésük sokkal igénytelenebb, egyszerűbb kovácsmunkát mutat, mint a hosszúfülű kengyelek csoportja, amellyel elterjedési területük jóformán egybeesik.

A szeghegyi leletben hurkosfülű kengyeleket Herakleios és Herakleios Konstantinos arannyal találtak együtt,¹³² ami mutatja, hogy a VII. század közepéig még bizonyára használatban volt.

Dél-Szibériában is megtalálni a hurkosfülű kengyeleket párhuzamosan a hosszúfülű kengyelekkel, amelyeknél általában hosszabb életűnek tartják. Arra nézve nem találtam adatot, hogy használatának kezdete egybeesik-e a hosszúfülű kengyelével. Érdekes, hogy Kelet-Európában inkább a permi körzetben és a Volga-Káma vidékén van meg,¹³³ viszont ezeken a területeken a hosszúfülű kengyel hiányzik. Ez az egyszerű kengyelforma éppen könnyen előállítható volta miatt nem lehet annyira jellegzetes ismertető, mint a hosszúfülű kengyelcsoport, s ezért bővebben most nem foglalkozom vele.

Visszatérve a külön eltemetett lószerszámok kérdésére, e temetési szokással kapcsolatban van még néhány megjegyezni való. Csallány Dezső a bácsújfalusi lelet vizsgálatánál észrevette, hogy a tárgyak égés-, illetve olvadásnyomokat mutatnak. Ugyanezt figyelte meg a szeged-csengelei leletnél is. Annak ellenére, hogy pl. a csengődi lelet darabjain égésnyom nem látszik, meggyőző az a feltevés, hogy e lószerszámleletek olyan jelképes lótemetés emlékei, amely úgy látszik néha égetéses szertartással is össze volt kötve. Csallány megfigyelése hívta fel figyelmemet a kengyeleknek égésnyom szempontjából való megvizsgálására, és több esetben ezt sikerült is észrevenni. A temetőkből eltemetett kengyeleken és kopjakon égésnyomot nem tudtam felfedezni az eddig megvizsgált anyagban. A dévényújfalusi kengyelpárról és kopjáról (nem a temetőben levő sírról, hanem a temetőn kívül talált leletről van szó!) külön megemlíti Eisner professzor,¹³⁴ hogy égésnyomokat lehetett rajtuk észrevenni. Sajnos a vasvizsgálat, amely ezt

¹²⁴ Г. Боровка, Археологическое обследование среднего течения р. Толы. Сб. «Северная Монголия» выпуск II, Ленинград 1927. 73; VI. 36, 38–39.

¹²⁵ А. Захаров, Материалы по археологии Сибири. Труды ГИМ, выпуск I, 1926. II. т. 16. — А kopják az avarkori temetők sírjaiban a legtöbb megfigyelt esetben a ló koponyájának jobb oldalánál kerülnek elő. (Tiszavárkony, Gátér, Előszállás—Bajsihegy, Űrbőpuszta stb.). Feltehetőleg a ló hátára lehettek fémháza, mint azt pl. egy, a volt jeliszavetpoljei kormányzóságból való lószobor is mutatja. (Отчет Императорской Археологической комиссии за 1898 год. Санктпетербург, 1901. 55; 98. kép.)

¹²⁶ Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская Долина» составлены под руководством А. Н. Бернштама, МИА № 14, Москва 1950 Ленинград 126; XLVII. т. 3; csontcsat: XLVII. т. 6.

¹²⁷ Pósta B., i. m. 333; 200. rajz.

¹²⁸ А. Бобринской, Перещенский клад. МАР., № 34., Петроград 1914. 111. skk; VII. т. 15–16.

¹²⁹ Б. А. Рыбаков, Уличи. (историко-географиче-

ские заметки) АН., СССР., КСИИМК., выпуск XXXV., Москва 1950 Ленинград. 11–14; 3. kép.

¹³⁰ Fehér G., A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. (Bp., 1931) АН VII. 77; 29. kép.

¹³¹ Ed. Chavannes, Mission Archéologique dans la Chine Septentrionale. (Paris, 1909) CCLXXXIII. t. 440. sz. — A kengyel Kínában való megjelenéséről és a megjelenés idejéről: Pelliot, T'oung Pao. XXIV. 258–262, amely cikk ebben a kérdésben egy hosszú vita lezárásának tekinthető.

¹³² Roediger E.: Arch. Ért. 23. (1903) 272–74. — A félgömb-alakú pitykék a VII. század közepétől csak mint újra felhasználásra váró nyersanyag szerepelhettek, amint azt egy dél-szlovákiai lelet is tanúsítja. Vö. B. Svoboda, Der Verwahrfund eines byzantinischen Meisters in Zemiansky Vrbovok. (Südslowakei) Památky Arch. 44 (1953) 101–108.

¹³³ Pósta B., i. m. 341–342. — A 3. jegyzetben idézett ezüsttál lovasa hurkos kengyelben lovagol.

¹³⁴ Eisner, i. m. 399.

a kérdést eldönteni hivatott, még nem történhetett meg. Erre különösen a polírozott vastárgyaknál lenne szükség, ahol az égésnyomokat sokkal nehezebb észrevenni.

Csallány feltételezi, hogy míg az emberi holttestet égetés nélkül tették sírba, a felszerszámozott lovat máglyán elégették, majd a szerszámokat a sírtól bizonyos távolságra elásták. Szeged—Csengeleén a lószerszámot rejtő gödörtől 22 méterre fekvő sírban eltemetett aranyveretes övű férfiban látja a külön elföldelt lószerszám gazdáját.

Ez a kérdés egyelőre függőben kell hogy maradjon, mert más esetben a temetkezést, amelyhez a lószerszámok tartoztak, nem sikerült megtalálni, bár pl. Csengődön jól átkutatták a gödör környékét. Nem fogadhatom el azonban Csallányt az azt a következtetést, hogy pl. az üllői és kiskőrösi »kuturgur-bolgár« temetőben azért nem találtak lovassírt, mert a lovakat külön elhamvasztották és szerszámaikat külön földelték el.¹³⁵ A korai idők avar temetőinek nagyszámú lovassírja ellentmond ennek a nagyon általánosító feltevésnek.¹³⁶ Nem beszélve arról, hogy miért gyakorolták volna pl. az üllői és kiskőrösi »kuturgur-bolgárokat« a jelképes lovastemetkezést, amikor más, a Csallány által szintén ehhez az etnikumhoz kapcsolt temetőkben megtaláljuk a lovassírokat, még hozzá elég egységes temetési szokás szerint eltemetve.

A jelképes lótemetéssel kapcsolatban megemlíthető, hogy ennek okát többen gazdasági okokra vezetik vissza. Rosztovcev a szkítákról szólva, a poltavai csoport temetkezésénél annál a megfigyelésnél, hogy csak a lószerszámot teszik sírba a halott mellé, azt a magyarázatot adja, hogy a terület lótenyésztésre kevésbé alkalmas volta miatt a lovak ritkábbak és ezért drágábbak voltak ahhoz, hogy nagyobb számmal feláldozhassák és eltemethessék őket.¹³⁷

Nagy Tibor a történeti forrásokra hivatkozva, ugyancsak a ló nagy értékével és a lóállomány hirtelen csökkenésével (különös tekintettel a kutrigoókra) magyarázza a jelképes lótemetést.¹³⁸

A dél-szibériai és észak-mongóliai ásatások a lószerszámok külön elföldelésének szokásáról is hoznak számunkra értékes adatokat. Evtjuhova az ujbati kengyel ismertetése kapcsán szól a kirgiz és altaji köves kurgánok különlegességéről, ami abban áll, hogy a síron kívül kis gödrök vannak a szűzföldbe vagy a kövek közé ásva, amelyekbe a

halott legfontosabb holmiját és a lószerszámot tették. Az 5. kurgánban a két sír között találták a lószerszámot egy csomóban úgy, hogy olyan benyomást tett, mintha valamilyen — azóta elpusztult — anyagba lett volna becsavarva.¹³⁹

Kiszeljov a kuraji feltárásokkal kapcsolatban leírja a »rejtekhelyet« (amelyet nem raboltak ki, mint a sírt), egy 40 cm átmérőjű kis gödröt a sír északi végénél, amelyben két, veretekkel díszített kantárt, zablákat, veretes bőrv maradványait, csatokat és tűzkésztséget tartalmazó zacskót találtak. A kuraji kurgánleletekben hosszúfűlű kengyelek is kerültek elő.¹⁴⁰

Tujahta 2. számú kurgánjának a széle felé, a kövek között egy csomóban feküdt két kengyel, kopja, a nyeregkapa mellső részeinek vasveretei, vascatok és zabra. »Valamennyi tárgy a VI—VIII. század jellegzetes formáit mutatja.« A Kopjenacsaaasz 2. kurgánjában szintén volt rejtekhely.¹⁴¹

A magyarországi kengyeles-kopjás leletek közül az ártándi aranyveretes lószerszám leletről a feljegyzések alapján feltehetjük, hogy halom alá volt temetve.¹⁴²

Mivel pontosabb adatok a külön elföldelt lószerszámok lelőköriülményeiről hazai vonatkozásban egyelőre nem állnak rendelkezésünkre, az analógiákat csak óvatosan vagyunk kénytelenek felhasználni.

Felvetődhet, hogy külön elföldelt lószerszámvereteink nem jelképes temetkezések emlékei-e olyanok tiszteletére, akiknek holttestét nem lehetett elhozni onnan, ahol meghaltak, amely szokásról Hombergnél¹⁴³ és Csernyecovnál¹⁴⁴ találunk adatokat. Véleményem szerint, bár a »rejtekhely« párhuzam látszik a legvalószínűbbnek csoportunkat illetően, ezt az eshetőséget is számba kell vennünk, arra az esetre, ha külön eltemetett lószerszámleleteinkhez a temetkezéseket nem fogjuk megtalálni.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a tárgyalt emlékcsoport egymagában nem adhat kielégítő feleletet a koraaavarkor kérdéseire. Az elmondottakból csak az tűnik ki, hogy a magyarországi avarkori emlékanyagnak van egy olyan — a hosszúfűlű kengyelek, nádlevél-alakú kopják, rojtmintás végű lószerszámveretek és bizonyos temetési szokás sajátosságok alapján — egységesnek mondható leletcsoportja, amelynek hordozóiról a lelőhelyek mutatta kép alapján azt következtethetjük, hogy az Alföld déli része felől

¹³⁵ Csallány, i. m. 136.

¹³⁶ Bóna I., Az úrböpusztai avar temető c. sajtó alatt lévő dolgozatában a temetési szokások és a leletek összevetése alapján meggyőzően mutatta ki a korai és a késői avar idők temetkezése közötti eltérést.

¹³⁷ M. Rostowtzeff, Skythien und der Bosphorus. (Berlin, 1931) 459.

¹³⁸ Nagy T.: Századok (1946) 296.

¹³⁹ Л. А. Евтюхова, Стремя танской эпохи из уйбатского чаатаса. АН., СССР, КСИИМК., выпуск XXIII. Москва 1948. Ленинград 40 44.

¹⁴⁰ С. В. Куселев, i. m. 304. — (Sajnos, hogy a

szükséges munkák egy részéhez nem tudtam hozzájutni, pl.: Л. А. Евтюхова и С. В. Куселев, Отчет о работах Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1935 г. с. művéhez).

¹⁴¹ С. В. Куселев, i. m. 305.

¹⁴² Cséplő P.: Arch. Ért. 16. (1896) 412—416.

¹⁴³ U. Homberg, Über die Jagdtitten der nördlichen Völker Asiens und Sibiriens. Journ. de la Soc. Finno-Ougr. XLI. (1925) 53.

¹⁴⁴ V. N. Csernyecov, Adalékok az obi ugorok nemzeti szervezetének történetéhez. (Bp., 1949) 19.

indulva, egyrészt feltehetőleg Dunaszekescsónél átkeltek a Dunán és a római utak mentén haladva, megszállták a Dunántúl keleti és északkeleti részét, másrészt kisebb számmal az Alföldet és a Tisza, Maros, Körös vonalat, olyan elhelyezkedésben, ami arra a feltevésre indíthat, hogy céljuk főképp a stratégiai és gazdasági vonalak kézben tartása volt.

Ezt az emlékcsoportot részben egyes kiemelkedő leletek, részben a kengyelek vasanyagából és megmunkálásából levont következtetés alapján bizonyos mértékben időhöz kötni lehet, feltehetőleg már a VI. század harmadik harmadában számolhatunk vele. Ez az időpont összeegyeztethető a történeti adatokkal is, azaz Pannónia avar megszállásának idejével. Emlékcsoportunk nem csak tárgyi anyagban mutat kapcsolatot Dél-Szibéria, Altaj és Észak-Mongólia hasonló korú leletanyagával, hanem a lószerszámok külön eltemetésének szokása révén is. A rojtmintás vereteket a Kaukázusig lehetett követni.¹⁴⁵ A kudirgei négykaréjos veretek (i. m. 15. kép 17.) e csoporthoz való sorolása — amennyiben ez jogos — még további következtetéseket tesz lehetővé.

Nagy Géza, Pósta Béla adatai alapján az avarok régebbi lakóhelyét az abakani pusztát átvágó Taseba folyó menti leletekre támaszkodva (hosszúfülű kengyel), a minuszinszki területben feltételezi.¹⁴⁶ Fettich rámutat arra, hogy ez a megállapítás megdőlt, amikor keletebbre is kerültek elő hasonló korú leletek, és bebizonyosodott, hogy a Pósta által meghatározott lovas nomád kultúra az észak-mongóliai steppéken éppen úgy virágzott, mint Nyugat-Szibériában és az Altajban.¹⁴⁷ Az avarok eredetére és előző hazájára nézve igen jelentős Czegléd Károlynak a közel-múltban megjelent munkája, amelyben a pannóniai *uarχōn* és a keleti heftalita *uar-χōn* azonosság kérdésével foglalkozik igen behatóan.¹⁴⁸

Az utóbbi években a szovjet ásatások jelentős anyagot hoztak felszínre, amelynek ismerete nagyban hozzájárulhat a kérdés tisztázásához.

Tárgyalt leletcsoportunkat részben a benne szereplő veretek,¹⁴⁹ részben a teljes leletanyag és a temetési szokás alapján (jelképes lótemetés)¹⁵⁰ a kutrigurokkal szokták összefüggésbe hozni.¹⁵¹ Csallány a hosszúfülű kengyeleket és a rovátkolt díszítésű kopjákat, mint a kutrigurok jellegzetes em-

lékeit tárgyalja, szemben a Tisza—Maros—Aranka szögi fülkesíros csoporttal, amelyet a temetési szokás miatt mongol párhuzamokra támaszkodva (Plano Carpini alapján) az avar etnikummal hoz kapcsolatba.¹⁵² Harmatta tanulmánya nyomán — Ibn Fadlannak a volgai bolgárok temetkezéseiről szóló tudósításairól — úgy látszik, hogy nagyobb sikerrel kereshető e kérdés megoldása közelebbi területen, ami egyben maga után vonja a kételkedést a fülkesíros csoportnak az avarokkal való azonosítása tekintetében, s ugyanakkor esetleg a fülkesíros csoportnak a kutrigurokkal való összekapcsolása felé nyitja meg az utat.¹⁵³

Tárgyalt csoportunknak a kutrigurokkal való feltétlen azonosítására az eddigi bizonyítékok véleményem szerint nem elegendők és nem meggyőzők.

A hosszúfülű kengyeles leletek a körükben előforduló csontcsatokkal, agancsrudas zablákkal, kis kapákkal stb., valamint a lószerszámok külön való eltemetésének szokása, mint már szó volt róla, közép-ázsiai kapcsolatokat mutat. A fülkesíros csoportban ezek a jellegzetes tárgyak nem jelentkeznek az eddigi adatok szerint, mint azt Csallány is megállapítja.

A hosszúfülű kengyeles-kopjas leletek elterjedése (nagyobb részükkel a Dunántúl, kisebb számmal az Alföldön, a Tisza, Maros, Körös vonalán) nem azt a képet mutatja, mintha egy zártabb csoportban élő etnikum emlékével állnánk szemben, már pedig következtethetjük, hogy a kutrigurok, akik külön vállalkozásokat hajtottak végre¹⁵⁴ és feltehetően még 600 táján is külön osztag voltak az avar hadseregben,¹⁵⁵ külön is voltak elhelyezve — nagyszabású menekülésük lezajlása is erre mutat —, zártabb egységekben éltek az avarok birtokolta területen (mint ahogy pl. a dunai bolgárok határvidékeiken részt Bizánc, részint az avarok ellen a szlávokat helyezett el)¹⁵⁶, és régészeti emlékeiket is ennek szemeltartásával kell keresnünk.

A bácsújfalusi leletet Csallány a 640 körüli időre helyezi.¹⁵⁷ Ebből következtethető volna, hogy a többi, hasonló tárgyakat tartalmazó és hasonló temetési szokással eltemetett lelet is ebből az időből származik. Ez a kormegállapítás még abban az esetben is túlkésői lenne, ha a leleteket biztonsággal a kutrigurokkal lehetne kap-

¹⁴⁵ Fettich N. szívessége folytán ismerem az észak-kaukázusi Galiatról való rojtmintás veretet.

¹⁴⁶ Nagy G.: Arch. Ért. 26. (1906) 403—404.

¹⁴⁷ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. AH XXI. 60.

¹⁴⁸ Czegléd K., Heftaliták, hunok, avarok, onogurok. MNy L. (1954) 142—151. — Ugyancsak idevág még a legújabb irodalomból H. W. Haussig értekezése: Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker. Byzantion XXIII. (Bruxelles, 1953) 275—462.

¹⁴⁹ Marosi—Fettich, i. m. 61.

¹⁵⁰ Csallány D.: Arch. Ért. 80. (1953) 133—140.

¹⁵¹ Az avarkori leletanyag első szétválasztását Alföldi A. végezte el (Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. ESA IX. 285—307. — Hogy az avarok

alatt élő kutrigur törzsek nyomával az emléktanyagban is számolni kell, azt Moravcsik Gy. már 1928-ban kifejeztesre juttatta (EPHK 52. 1928. 115—116).

¹⁵² Csallány D., i. m. 136. és FA I—II. (1939) 134.

¹⁵³ Czegléd K.—Harmatta J., Ibn Fadlān über die Bestattung bei den Wolga-Bulgaren. Arch. Ért. 1946 362—381. — Harmatta J., Arch. Ért. 81. (1954) 205.

¹⁵⁴ Menandros. I. Bekker—B. G. Niebuhr, CB (1892) 310.

¹⁵⁵ Moravcsik Gy.: Századok 1930, 98.

¹⁵⁶ Fehér G., A bolgár-törökök szerepe és műveltsége (Budapest, 1940) 91.

¹⁵⁷ A csengődi lelet időmeghatározása szintén megokolatlanul késői (Kovrig I.: MM I. 13).

csolatba hozni, mert a 631—32. évi, a kutrigurokra végzetes események¹⁵⁸ (a felkelés, leveretés és menekülés évei) lezajlása után már nem számolhatunk területünkön éppen leleteik legszebbjeivel, amilyenek a bácsújfalusi, csengődi, szeged-csengelei, bajai stb.¹⁵⁹

Leletcsoportunk antropológiai anyagban való szegénysége is megnehezíti a kutatást. Azokból a temetőkből, amelyeknek lovas sírjaiban a szóbanforgó lószerszámokat találták, csak igen kevés emberi csontváz került megmentésre. Az eddig feldolgozott anyag nem mutat egységes etnikai képet, mert mind a mongolid, mind az europid elem

szerepel benne¹⁶⁰. Például a csákberényi temetőben a szóbanforgó lovassiroknak nagyobb hányadában europid típusú az emberi csontváz koponyája, de a mongolid típus is megtalálható és a 396. sír csontváza — a vele eltemetett lovon a temető egyik legszebb kengyelpárja és rojtmintás szerszámveretei voltak — mongolid koponyás. A folyamatban lévő feldolgozások (Előszállás-Bajcsihegy, Tiszavárkony, Környe stb.) talán szolgáltatnak határozottabb adatokat is, amelyek a koraavarkor kérdéseinek tisztázásához feltétlenül segítséget jelentenek.

L. Kovrig Ilona

¹⁵⁸ Vö. Fredegár és Paulus Diaconus nyomán *Fehér G.*: Századok, 1935. 538—539.

¹⁵⁹ Érdekes megemlíteni *Vernadsky* véleményét, aki az avaroknak a bolgárok felett aratott sikereiben töb-

bek között az avarok kengyelhasználatának is nagy jelentőséget tulajdonít (*Ancient Russia* I. [New Haven 1946] 180).

¹⁶⁰ Nemeskéri J. és Lipták P. szíves szóbeli közlése.

AVAR—BIZÁNCI KAPCSOLATOK ÉS A BOLGÁR ÁLLAMALAPÍTÁS

A honfoglaló magyarok és az itt talált lakosság műveltségével foglalkozva arra az eredményre jutottam, hogy a honfoglalók műveltségét, társadalmi-gazdasági fejlettségének színvonalát azért tartja legtöbb kutatónk alacsonyabbnak, mint amilyennek én látom, mert nem vizsgált meg minden számbavehető forrást. A honfoglalóktól ránkmaradt régészeti anyag csak akkor lesz históriánkra helyesen felhasználható forrás, ha a régész munkája nem főleg tárgykutatásban merül ki, hanem ugyanolyan gondossággal vesz figyelembe anyaga értékelésénél minden más forrást, mint a régészeti adatokat. Természetesen nagyon alaposan kell ismerni a környező népekre vonatkozó kutatás eredményeit is.

Elsőrendű fontosságú a régészeti anyag történeti értékelésénél az írásos történeti forrásanyag tanúbizonyságának figyelembevétele, mert egészen téves következtetésekre juthat a régész, ha anyaga értékelésénél nem tanulmányozza behatóan az anyaggal kapcsolatos írásos történeti adatokat. Különösen fontos ezt szem előtt tartanunk népvándorláskori régészeti kutatásunkban. Csallány Dezső¹ nemrégiben összeállította az avarkori bizánci érmeiket és megállapította, hogy milyen korig kerültek bizánci pénzek az avar birodalom területére. Csallány azt, hogy a VII. század 70-es éveitől nem kerültek elő avar területen bizánci pénzek, azzal magyarázza, hogy 679-ben megalakult a bolgár állam, amely 200 évre elvágta Bizánc szárazföldi kereskedelmi útját észak felé. Bulgária Csallány szerint ékként nyomulva be Bizánc és Avarország közé, véget vetett a két ország közötti szomszédságnak és ezzel megszűntek közöttük a kereskedelmi kapcsolatok. Ettől kezdve nem kerülhettek avar területre bizánci áruk és érmeik, teljesen megszűntek a kereskedelmi és politikai kapcsolatok.

A bolgár állam megalakulásával magyarázandó, mondja Csallány, hogy 679 után az avaroknál lelőhelyeken és temetőikben nem találhatók bizánci eredetű tárgyak és érmeik: ebben az évben Bizánc kapui bezárultak az avar birodalom előtt. Ilyen alapon osztja azután fel Csallány olyan pontosan, évekre számítva az avarok anyagát korai avar emlékekre, 568 és 679 között és későiekre, 679 után, amikortól fogva se bizánci árunak, se bizánci éremnek nincs nyoma. A szomszédság megszűnt az oka annak is, hogy a bizánci krónikák az említett évtől kezdve nem foglalkoznak az avar eseményekkel.

A fentiekben Csallány a bizánci érmeik és az általa ismert történeti adatok alapján dolgozik.

Csallány történeti adatai azonban hiányosak. Az avar—bizánci kapcsolatok ismertetett megítélése világosan mutatja, hogy ha nem ismerjük a forrásokat és a rájuk vonatkozó irodalmat, nem érhetünk el komoly eredményeket. Különösen nem az a régész, aki históriai eredmények alapján akarja értékelni a régészeti anyagot. De nézzük a Csallány által figyelmen kívül hagyott történeti adatokat.

1. A 680-ban megalakult bolgár állam nem szüntette meg Bizánc és az avarok szomszédságát, szomszédok maradtak egészen Avarország bukásáig. A bolgár állam megalakulása nem jelentette azt, amit Csallány mond, hogy ettől kezdve ez az új állam elvágta a bizánci kereskedelem útját az avar birodalom felé, nem szállíthatott oda árut, hiszen a bolgárok a Bizáncból északra Drinápolyon, Plovdivon, Szófián, Nisen, Belgrádon, Sirmiumon keresztül vivő út egyetlen pontját se szállták meg 680—681-ben (a szaloniki-nisi utat sem) a bolgár állam megalakulásakor, de nem szállták meg Avarország egész léte folyamán sem soha.^{1a}

Sajnos, az avar—bizánci kapcsolatok 680-ban való megszakadásának teljesen alaptalan, a históriai tényekkel ellenkező feltevése széleskörűen elterjedt. A Památky Arch. XLIV (1953. I.) 87. lapján B. Svoboda ugyanazt mondja, amit Csallány: a bolgár állam megalakulása Pannóniát teljesen elvágta Bizánctól. Ugyane folyóiratban (112—113. I.) P. Radomérský, Csallányra hivatkozva, ugyanezt írja. De megtaláljuk ugyanazt a tévedést histórikusnál is. Györffy György² ezt írja: »A bolgárok 679/680-ban történt levonulása a Balkánra azt eredményezte, hogy Sirmium és Bizánc között hosszú időre teljesen elszakadtak az összekötő szálak«.

Mint a fentiekből láttuk, ez nem így van. Semmi alapja sincs annak a feltevésnek, hogy a bolgár államalakulás valami befolyással lett volna a Sirmium és Bizánc közötti összeköttetésre. Sőt nemcsak ekkor, de mindvégig, amíg Avarország fennállott, nem jelenthetett a bolgár állam változást a VII. századi helyzetben Sirmium és Bizánc összeköttetése tekintetében.

A fent említett útvonalnak első pontját, *Serdikát* is csak az avar állam bukása után foglalták el a bolgárok: Krum 809 húsvétja előtt elfoglalta *Serdikát*, ahol 6000 katonát és sok polgári lakost lemészároltatott.³ (Ezt a fontos pontot se szállták meg a bolgárok még ekkor sem, csak valamivel később.)

Az útvonal másik fontos pontja *Philippopol-Plovdiv*. Ide még később vonultak be a bolgárok.

¹ Византийские монеты в аварских находках (Acta Arch. Hung. [1952] 231—250).

^{1a} A VIII. század folyamán többször tettek kísérletet a bolgárok a délnyugati, macedón területek elfoglalására, de állandó sikereket csak a IX. században értek ott el.

² A szávaszentdemeteri görög monostor XII.

századi birtokösszeírása. M. T. Akadémia II. Oszt. Közl. 1953. 327.

³ Theoph. ed. Boor. 4851—7. τῷ δ' αὐτῷ εἶται πρὸ τῆς εὐροῆς τοῦ πάσχα Κροῦμος, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, παραταξάμενος κατὰ Σερδικῆς ταύτην παρέλαβε δόλῳ καὶ λόγῳ, στρατεύματα φεραῖκα κατασφάξας χιλιάδας εἰ χωρὶς ἰδιωτικοῦ πλήθους...

A bizánci forrásokban nem találtunk adatot arról, hogy ez a város bolgár uralom alá került, de egy bolgár kán görögnyelvű feliratában beszél arról, hogy mikor vonult be Philippopolba, és pedig a sumeni Tumbul-dazmja török temetőjében talált feliratban, amelyet, mint e feliratban olvashatjuk, Krum unokája, Omurtag fia, Malamir kán vésetett kőbe. E felirat szerint Omurtag 30 éves békét kötött a görögökkel és jó viszonyban volt velük. Ugyanigy Malamir is jó viszonyban volt a görögökkel uralkodása elején, de a görögök bolgár területen pusztítottak. Erre Malamir kán, aki Isbul Kavhannal együtt kormányozott, haddal ment a görögök ellen s miután győzelmet aratott, »Philippopolba jött és lakomát adott«,⁴ — a IX. század 30-as éveiben.

Ez idő tájt foglalták el a bolgárok *Belgrádot* és *Sirmiumot* is.

1. Az előzményeket »Milyen lakosságot találtak a honfoglaló magyarok Pannóniában« c. kéziratban levő munkámban bővebben fejtem ki, itt csak röviden foglalom össze :

Amikor Nagy Károly megsemmisítette az avar uralmat és a frank birodalomhoz csatolta Avarország nyugati részét, a keleti, nagyobb részt Krum bolgár kán foglalta el, s így a bolgár és a frank birodalom határosak lettek. Krum fia, Omurtag igyekszik a frankokkal elintézni a határkérdéseket. Szükség volt erre annál is inkább, mert két szláv törzs, az abodritok és timocanok ki akarnak válni a bolgár birodalomból és a frankokhoz akarnak csatlakozni. Hiába küldögeti Omurtag a követeit a frankokhoz, a császár húzta-halasztja a határkérdések elintézését. Erre Omurtag, miután 825—826-ban levérte a Tiszánál az abodritokat, »qui vulgo Praedenecenti vocantur«, 827-ben frank területre támadt. A bolgárok ekkor felhajóztak a Dráván, elűzték a pannóniai szlávok főnökeit és bolgár kormányzókat tettek föléjük. A harc még a következő, 828—829-es években is folyt.

Nem kétséges, hogy a legutolsó, 829-i bolgár támadás után a megegyezés megtörtént, mert 832-ben már jó viszonyban vannak a bolgárok a frankokkal, ekkor ti. azt olvassuk, hogy a bolgárok követei ajándékokkal jöttek a császárhoz.⁵

Fel kell tennünk, hogy a bolgár—frank háború eredményeként a Duna—Dráva és a Száva közötti terület, tehát a Dráva—Száva köz keleti része Sirmiummal bolgár kézbe került és maradt 1018-ig.

Legutóbb Györffy György⁶ azt írja, hogy a bolgárok 827. évi akciója nem járt tartós sikerrel. Itt erről csak a következőket mondjuk :

⁴ A szöveg kiadását l. Beševliev V. Годишн. Народн. Музей за 1922 год. София 1926, 419—25; *Ιλθ(ε)ν* *ις φιλιπποπολιν* *καὶ ἐδ[ο]κε[ν] φαν[ε]ρ[ε]ν*. 9—10 sor.

⁵ Saxo a. 832. MG. SS. VIII, 574 : Legati Bulgarorum cum muneribus venerunt. Zlatarski, Ист. на бълг. държ. I, 1. София 1918, 316—17. e forrásadat alapján felteszi 1. hogy 829 után megegyeztek a bolgárok és a frankok, 2. hogy Omurtag 831-ben halt meg, s a követek megjelenése Jámor Lajosnál azzal magyarázandó, hogy az új kán trónralépését jelentették és meg akarták

Pribina, amikor a 833 utáni években összekülönbözött Ratbod keleti prefektussal, övéivel és fiával »in regionem Vulgariam« menekült és nem sokkal ezután »de Vulgariis Ratimari ducis adiit regionem«, aki a Dráva—Száva köz nyugati részének volt szláv főnöke. Amikor azután a frankok haddal támadtak Ratimirra, 838-ban, Pribina átmenekült a Száván.⁷

Annyi ebből kétségtelen, hogy 838-ban a bolgárok tulajdonában van a Duna—Dráva—Száva közének Ratimir területétől keletre eső része, természetesen Sirmium is.

Mint fent idézett, kéziratban levő munkámban kifejtem, az is, hogy Methodot II. Adorján pápa 870-ben sirmiumi püspökké s ezzel pannóniai érsekké szentelte, csak úgy érthető, hogy Sirmium ekkor bolgár birtok volt.

Belgrádról mint bolgár városról két IX. századi adatunk van, 878-ból és 885-ből.⁸

Szóval a bizánci útvonal, amelyen az áruk északra jutottak, csak az avar birodalom bukása után került bolgár uralom alá. Tehát ezen az útvonalon szállíthattak a bizánciak árut Avarország bukásáig.

2. Sőt egészen biztosan jutottak bizánci áruk Avarországba még azokon a területeken keresztül is, amelyek már kezdettől fogva bolgár uralom alatt voltak. Tudjuk ugyanis, hogy a bolgár állam már harminc évvel megalakulása után kereskedelmi szerződést kötött Bizánccal, és Bizánc a két állam közötti áruforgalom szabályozásán⁹ kívül természetesen arról is gondoskodott, hogy Bulgárián át is szállíthassa áruit. Sőt, amikor az avar állam megsemmisülte után valóban elszakította a bolgár és a frank birodalom a régi avar területeket Bizánctól, akkor sem szűnt meg a bizánci áruk ideáramlása, találjuk is nyomát a mi területünkön is, északabbra Moráviában is.

3. Csallány azzal magyarázza a bizánci érmek megszűnését az avar kori lelőhelyeken, hogy a bolgár állam elvágta Bizánc útját, tehát megszűnt a kereskedelem.

Valójában egészen más a helyzet. Bizáncnak természetesen vannak kereskedelmi kapcsolatai Avarországgal a VIII. században is, de Avarország viszonyai ekkor már olyanok, hogy Bizánc már csak áruit küldi ide, de nem küld aranyadókat.

Mint ismeretes, Bizánc a VII. század harmadik tizedében nagy diplomáciai és katonai akciót szervez az avar birodalom ellen, amelynek következményeként az avar birodalom keleti fele levált, felszabadult. Ettől kezdve legfeljebb a

szilárdítani a 829-ben létrejött békés állapotot.

⁶ Idézett cikkében, 331.

⁷ M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana, 1936, 135.

⁸ M. G. ep. VII. 60; Туницкий, Материалы для истории жизни и деятельности учеников Кирилла и Меодия. Сергиев Посад. 1918, 114.

⁹ Theoph. ed. de Boor 497₁₆₋₂₇, vö. Zlatarski i. m. I., 1. 182—183.

Bug—Dnyeszter vidékéig (a dulebekig) maradt meg az avar fennhatóság, sőt biztos az is, hogy Erdély és a Dnyeszter közötti szláv csoportok függése is erősen meglazult, ami előbb sem lehetett valami erős, hiszen éppen az avar uralom első száz esztendeje az az idő, amikor a megelőző kor szórványos betelepődései után erről a területről nagy tömegekben szállták meg a Balkánnak keleti, középső és déli részeit szláv csoportok. Az avar birodalom ilyen meggyengülése azzal is járt, hogy éppen ekkor a birodalom nyugati periferiáin lakó szlávok is igyekeznek felszabadulni.

Alig néhány évtized múlva pedig, amikor a bolgárok elfoglalták Besszarábiát, véglegesen levált az avar birodalom egész keleti területe, a Dnyeszter és Erdély közé eső terület bolgár kézbe került.

Így a meggyengült avarok csak nyugat—délnyugat felé próbálkozhattak már uralmukat fenntartani, ott is csak addig, amíg a viszonyok ott is nem konszolidálódtak.

Nem azért nincsenek tehát a VII. század végétől kezdve nálunk bizánci érmek, mert a bolgárok elvágták a bizánci kereskedelem útját, hiszen nem vágták el, hanem azért, mert Bizánc csak azoknak adott arany-adót, akiktől félt, a VIII. században a bolgároknak, az avaroknak már nem.

Mindebből láthatjuk, hogy komoly tévedéseket követhetünk el, ha pusztán a régészeti adatok alapján vonunk le történeti következtetéseket. Ezt ma már nem tarthatjuk igazi régészetnek, komoly, fontos történelmi tudománynak. Valamely

korra vonatkozó következtetések alapja mégis csak a korra vonatkozó összes források ismerete, s a tárgyi anyag csak akkor lesz a legfontosabb, legértékesebb történelmi forrás, ha a többi forrásokat is ismerjük és felhasználjuk. A régészet csak akkor lesz nagyon fontos történelmi tudomány, ha nemcsak a tárgyak alapján dolgozunk s ehhez legfeljebb valami történelmi tényből kigondolunk egy elméletet, hanem ha figyelembe vesszük mindazt, amit a források nyújtanak. Népvándorláskori régészetünkben úgy is az a fő hiba, hogy a tárgyak önmagukért való vizsgálata gyakran elnyomja az igazi célt, a tárgyi anyag felhasználását történelmi tények megállapítására, ami csak az összes összetevők ismerete alapján lehetséges.

*

Végül meg kell itt még említenem, hogy az avarkori régészeti anyag vizsgálatánál is feltétlenül figyelembe kell venni egy, a forrásadatokból levonható következtetést:

A hazai avarkori emléktárhelyek egy hatalmas csoportját a Kárpát-medencében élő kutrigur-bolgár elemekhez kötik kutatóink. Figyelmeztetnem kell az avarkori régészet művelőit, hogy a forrásadatok egybehangzó tanúsága szerint Avarország területének nyugati és délnyugati határán lakott a bolgár elem, mint a birodalom itteni határnépe és pedig csak a VII. század harmincas éveitől.

Fehér Géza

A BARCAI BRONZKORI LAKÓHÁZ

A kassai múzeum és a budapesti Tudományegyetem Ősrégészeti Intézete Tompa Ferenc vezetésével, még 1941 őszén — IX. 29—X. 3. közötti időben — Barca község (Kassa-Košice mellett) határában ásásokat végzett.¹

A község északi határszélén fekvő emelkedésen már korábban is kerültek elő bronzkori leletek, amelyek ismeretében érdemesnek látszott rendszeres ásást végezni. 1936-ban, Jaroslav Teplý, az akkori birtokos több, egymással össze nem függő helyen kutatott ezen a területen.² Ez alkalommal csővestalpas edény, tál, a bronzkor III. és IV. periódusába tartozó edények és töredékek, valamint lesározott padlótöredékek, padló-részletek kerültek elő.³ A kb. 0,60—1,60 m mélységből sártapaszcsoz rétegek, sártapaszcsoz töredékek kerültek elő.

A sártapaszcsoz töredékekben egymástól átlag 2 cm távolságra 1,5—2,5 cm vastag karónyomok figyelhetők meg.⁴

I. 1. A Tompa-vezette ásítás színhelye, a község északi határrészében levő — kb. 1,5 holdnyi — magas kiugró emelkedés, közvetlenül az egykori Bepányi-féle malom fölött van, középső része kissé horpadt, a malom-árok felé eső perem kissé kiemelkedik. Tompa szerint feltehető, hogy a lakótelepet az emelkedés peremén haladó sánc fogta körül. A földomlásos részekből megállapítható volt, hogy az egész emelkedés folyami hordalék. A peremek beomlásánál keletkezett profilokból megfigyelhető volt, hogy a kultúrréteg vastagsága 1,5—1,8—2 m között váltakozik.

2. Az ásítást az emelkedés északnyugati sarkában kezdték meg, a peremtől kb. 3 m-re, 10 m hosszú és 5 m széles felületen, amelyet később — nyugati irányban 1,5 m-rel — 5,6 m szélesre kibővítettek (I. kép). A humusz-rétegben előkerült cseréptöredékek későbronzkoriak: a fűzesabonyi—megyasszóói kultúrát képviselik.⁵

Az ásítási felület nyugati felében, annak szinte a teljes hosszában, már 0,4—0,5 m mélységben, vörösré égett málladék mutatkozott. A leletanyag meglehetősen szegényes volt, cseréptöredék, sima, dísztelen vagy seprős díszítésű házikerámia töredékei. Ezek mellett, aránylag csekélyebb számban előfordultak még olyan cseréptöre-

dékek is, amelyeken az előbb említett kultúrák plasztikus díszítése, árkolása, hornyolása, lécdíszítése, bütyök- és bekarcolt díszei találhatók. A vájatos, ansa-lunatára emlékeztető és a perem fölé emelkedő fül itt is előfordult. Csonteszköz kevés került elő. Három agancskapra töredéket, egy faragott csontár nyelét s néhány darab megmunkált csontot, csonteszköz töredéket (?) találtak még az ásítás folyamán. A konyhahulladékokban szarvas, őz és disznó csontjai kerültek elő. Ezenkívül cipőalakú őrlőkövek, dörzsölőkövek, kurtanyakú, kihajló peremű bögre és sima, öblös bögre töredékei is felszínre kerültek. Különösen jelentős volt az ívelt testű,⁶ felső felületén gömbölyű, alsó felében kerek lappal záródó agyag kemencedugó töredék. Parázsborító és a fűzesabonyi hordozható tűzhelyekhez hasonló töredékek egészítik ki a leltárt.⁷

3. Az ásítás további menetén, átlag 1—1,1 m mélységben erősen égetett agyagrétegben lesározott padozat nyomai kerültek felszínre. Az ásítási felület nyugati felében, ebben a mélységben, lesározott padozat részeit tárták fel. Az ásítási felület keleti szélé mellett kemence lesározott felülete mutatkozott — 1,1 m mélységben. Az 1,6 m malapszintet figyelembe véve, a kemence lesározott felülete tehát a lakóház padozatától számítva 0,5 m magasságban feküdt. A lakóház keleti felében nagyobb kavicsokból összerakott pernyés, kormos kőkupac, délnyugati sarkában ugyancsak hasonló, nagyobb kőrákás volt. A lakóház keleti felében levő tűzhelynél két nagyobb, összenyomott edény cserepei mutatkoztak. Nagyobb kerekalakú orsópörgettyű, pilléres fülű edény peremtöredéke és 6—7 cm hosszú faragott csontár került elő a rétegből. A két réteg leletanyaga között nincsen eltérés. Az ásítási felület fenekét barnás, humusszal kevert föld fedi. Az altalaj folyami hordalék.

A lakóház alapozása 1,6 m mélységben (— 1,6 m szintben) volt. Az alapot legalul, nagyobb kövekkel és kavicsokkal rakták ki. Ezek között kerültek elő a lakóház hosszukás, négyszögű alaprajzú nyomai. Az alapozáson csaknem arasznyi, átlag kb. 0,2 m vastag agyagos lesározás terült el, amely, minthogy a lakóházat tűz pusztította el, vörösré égett. Ebben az átégett agyag-

¹ Tompa Ferenc egyetemi tanár, az ásítás vezetője, az ásítás anyagának egy részét, a lakóházra vonatkozó adatokat feldolgozás és ismertetés céljából szíves volt átengedni. Ennek alapján ismerttem a barcai lakóházat az Orsz. Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1943. XII. 15-i felolvasó ülésén. Az ásítási napló, az eredeti helyszínrajz és a felvételek egy része az 1944—45-ös háborús események következtében az Ősrégészeti Intézetben megsemmisültek. A jelenlegi s a közölt rajz-és fényképanyag az eredeti helyszínrajz, felvételek stb. alapján, még korábban, az 1942-es években készült. Mindez Tompa Ferenc kitűnő és példás ásítási módszerét, megbízható felmérését, jegyzetanyagát stb. is bizonyítja. A megbízható felvétel, a hiteles felmérés, rajz stb. ugyanis későbbi alkalommal is, nemcsak az ásító személyéhez kötött, jól felhasználhatók. Tompa Ferenc ásításai ebből a szempontból is mintaszerűek.

² A kassai Múzeum jegyzetanyaga. — *Vajkai-Wagenhuber A.*: Néprajzi Értesítő. XXIX (1937) 263—273.

³ Az ásítási jegyzőkönyv szerint a korai lausitzi típusú urnák, csontvázas (hiányos) sírletelekről készült fényképfelvételek a košicei múzeum gyűjteményében vannak. A korábbi kutatások alkalmával előkerült bronzcsüngőkészlet — Tompa Ferenc szerint — teljesen azonos az orosi-pusztai (Bihar m. Bericht. 86. I. t. 34.) és a rákócizfalvi (Szolnok m. Bericht. 84. I. t. 31.) bronzleletekkel. Ez a korábbi bronzlelet is, Tompa szerint feltehetőleg arról a lelőhelyről való: a kultúra és a kor megegyező az itt talált kerámiaanyaggal.

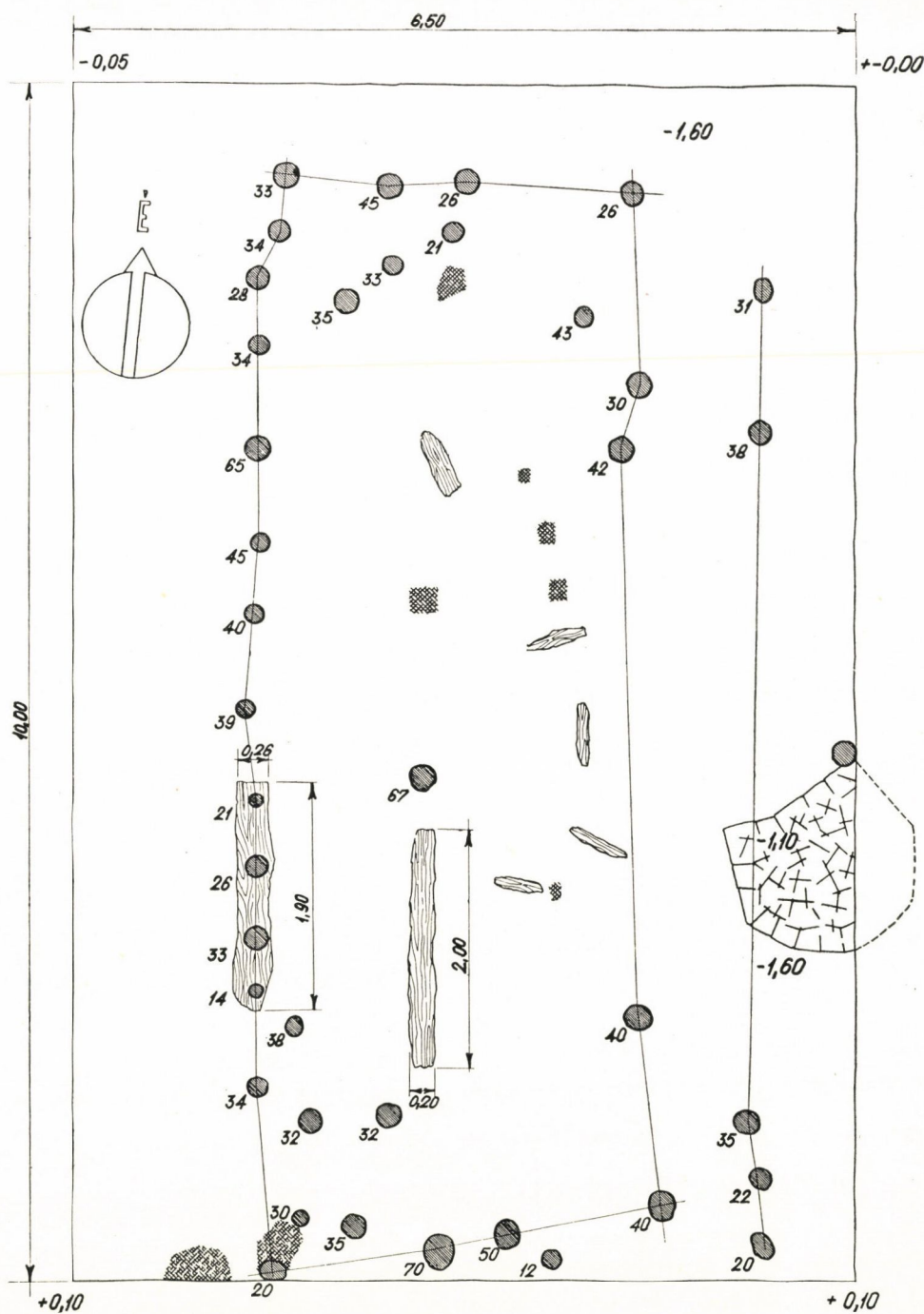
⁴ *Vajkai-Wagenhuber* i. m. 265. — Képét közli uo. 4. ábra.

⁵ *F. Tompa*, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 1912—1936. Bericht ... 1934—35. 90—98.

⁶ Feltehetőleg kónikus, csónakú alakú.

⁷ *Tompa* i. m. 93. Képét I. 94. lap 10., 11. kép. — *L. Hajek*, Vzácný nález z doby bronzové v Barci u Košic. AR. R. V. 1953. 319—322.

1. kép. Barca. Bronzkori lakóház alaprajza.

Рис. 1. Барца, план жилища бронзового века.

Fig. 1. Barca. Plan d'une habitation de l'âge du bronze.

rétegben helyenként faszénnyomok, sőt gerendák szénné égett nagyobb darabjai kerültek elő.⁸

A feltárt lakóház észak—déli irányban fekszik. Méretei a következők: az északi fal szélessége 3,1, a délié 3,5 m; a keleti falazat hossza 8,7, a nyugatié 9,4 m. A pontosan kivehető ágaszfák helyei — a cölöplyukak — az alaprajzot

⁸ Az átégett agygréteget — a lesározott agyagos padozat — töredékeit az alaprajzon keresztben sávozva jelöltük.

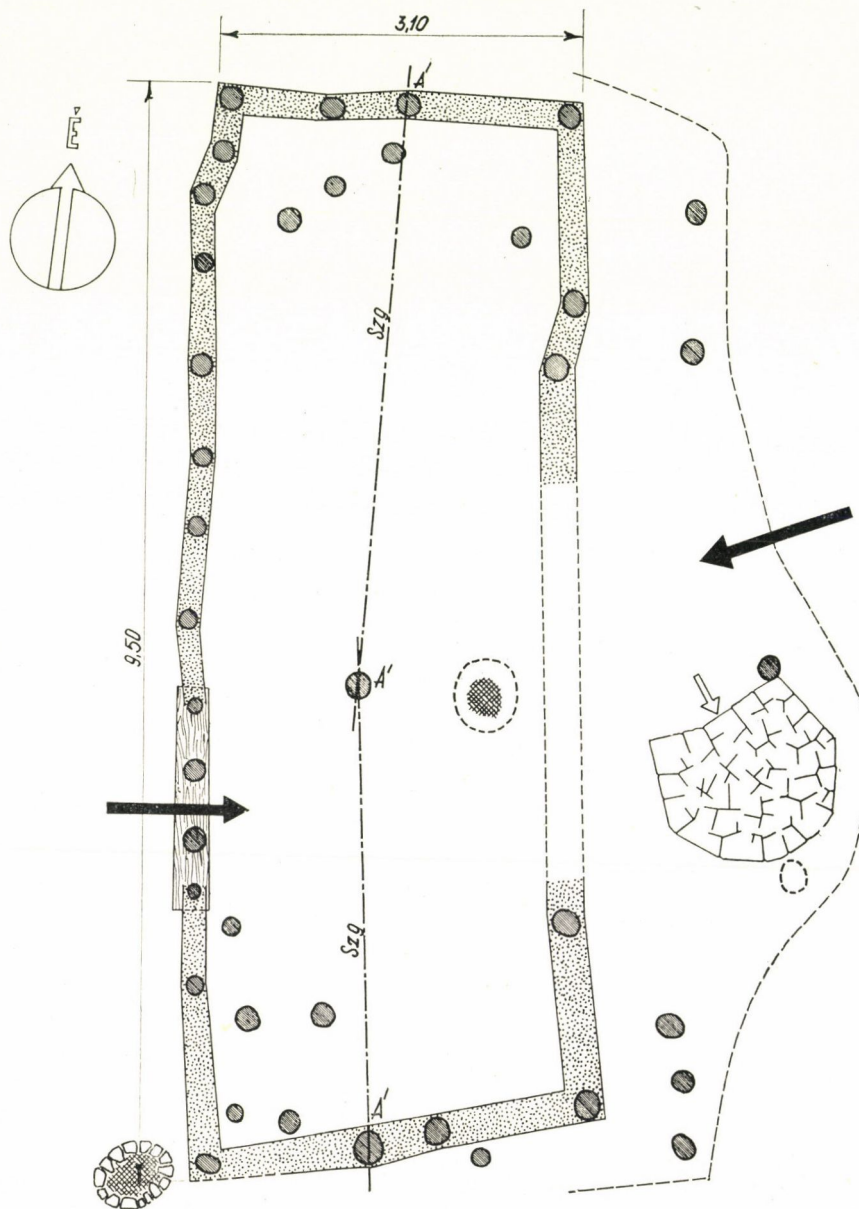
világosan meghatározzák; elsősorban az északi, a nyugati és a déli falazat ágaszfái határolják körül pontosan a lakóteret. A lakóház keleti falazatát teljes egészében — határozottsággal — nem lehet megállapítani, mivel itt, a középső részen az ágaszfák helyei hiányoznak. Az 5 cölöplyukkal meghatározott keleti falazattal párhuzamosan 6 db ágasfa helye került elő. Ezek — Tompa szerint — feltehetőleg a szomszédos lakóház falazatainak a tartózkodási is lehettek, a hatvan—strázsahegyi sűrűn egymás mellé épített bronzkori lakóházakhoz hasonlóan, de való-

színűbb, hogy a lakóház keleti részéhez tartozó eresztoldás szerkezeti elemei, tartóoszlopai⁹ voltak.

Az ásatási felületen összesen 40 különböző méretű és mélységű cölöplyuk került elő (XIII. t. 1, 2.). Ezek közül 23 kétségtől a lakóház térelhatároló falzatának a szerkezeti eleme; a lakóház keleti falzatával párhuzamosan 6 ágasfa áll. A lakóház belső terében, a külső térelhatároló falzattól részben függetlenül, 10 ágasfa helyét találták. Ezek közül azonban csupán a középső, a lakóház hosszanti tengelyében álló és *A*-val jelzett ágasfa szerkezeti (2. kép). Ez az északi és déli homlokfalban, a lakóház hosszanti tengelyében álló, másik két, ugyancsak *A*-val jelzett ágasfával együtt, a tetőszerkezet szelemen-

gerendáját vagy gerendáit tartó ágasfák helye.¹⁰ A lakóház északnyugati és délnyugati részében, a belső sarkokban egymástól függetlenül még több ágasfának — cölöpnek — a nyoma figyelhető meg (XIII. t. 2.). Az ágasfák átmérője 0,2—0,25 m között váltakozik, mélységük, az 1,6 m mélyen levő terepszinttől mérve 0,2—0,7 m között váltakozik.¹¹ A lakóház hosszanti tengelyében 2 m hosszú, átlag 0,2 m széles és 0,06—0,08 m vastag, megszenesedett gerenda került elő (1. kép, XIII. t. 1.). Mellette, a lakóház északi és keleti felében elszórva, hasonló üszkös, megszenesedett gerendadarabok feküdtek; a gerendarészek az északi irányban már csak nyomokban mutatkoztak. Az egyik nagyobb gerendatörredék: 0,3 m hosszú,

2. kép. Barca. Bronzkori lakóház kiegészített alaprajza.

Рис. 2. Барца, восстановленный план жилища бронзового века.

Fig. 2. Barca. Plan complété d'une habitation de l'âge du bronze.

⁹ Tompa i. m. 86. Alaprajzát l. 85. 6. Abb. — Tompa F.: Arch. Ért. 47. (1935) 132. — Tompa F.: Arch. Ért. 48 (1936) 16.

¹⁰ Az alaprajzban szaggatott vonal és *Szg.* jelzi a szelemengerenda irányát és helyét (2. kép).

¹¹ Az egyes ágasfáknak — cölöplyukaknak — az 1,6 m terepszinttől, a lakóház padozatától mért mélységét az alaprajzban cm-ben bejegyzett számok jelzik. A szokásos — (minus) jelet elhagytuk.

0,2 m széles. A lakóház nyugati falazatában 1,9 m hosszú 0,26—0,3 m széles és 0,07—0,10 m vastag boronagerendának — talpgerendának a roncsa került elő. Ebben a két szélén egy-egy kisebb, 0,1—0,12 m, a középső részén pedig két nagyobb, 0,2—0,25 m átmérőjű lyuk volt (1. kép).

A lakóház, amint ezt Tompa az ásátás folyamán megállapította, leégett: a vastag, átégett agyagréteg, a lesározott agyagpadozat, valamint az ágaskák helyein — a cölöplyukakban — talált faszénmaradványok mind ezt mutatták; a lakóház hossz tengelyében, a nyugati oldal falnál s a padozat több helyén talált megszenesedett gerendák, fadarabok, gerendaronsok is ezt bizonyítják.

Az ásátás részletes eredményeinek az ismertetése nem lehet a feladatunk. A leletanyagból, elsősorban az agancskapa töredékekből, örökövekből földműves életformát feltételezhetünk. Már fokozottabb földművelésre és jelentősebb állattenyésztésre kell gondolnunk: a kapás földművelésre és bizonyos mérvű nomadizáló állattenyésztésre.¹²

II. 1. A továbbiakban, mielőtt még részleteiben is vizsgálat alá vennők a barcai bronzkori lakóházat, s megkísérelnők annak a valószerű képét megrajzolni, szükségesnek tartjuk, hogy néhány szóval az őskori építkezés általános elvi kérdéseire is kitérjünk.

A termelési viszonyok mellett a táj sokfélesége, alakulása, a természeti adottságok, a vidék növényzeti viszonyai és az ásványi anyagok is hatékony módon alakítják a nép életét s befolyásolják annak további fejlődését is. A tervszerű ásátások tehát nemcsak a tárgyi emlékek sokféleségét tárják fel, hanem az egyes települési rétegek megállapításával a lakótelep időtartamára, nemzedékekre valló megületekre, a telephelyek kényszerű vagy önkéntes elhagyására, újbóli megtelepülésre, valamint az egyes kultúrákra is felvilágosítást nyújthatnak.

Az őskori telephelyek, az azokban található és a feltárt építmények egymáshoz való viszonya — az egyes építmények elrendezése, az építőanyag, a szerkezeti megoldások, a falazat, a tetőszerkezet stb. — a külső megjelenési forma jelentik a jelen tanulmányban a problémakör súlypontját. Természetesen, az egyes építmények belső térelosztása, az elsődlegesen jelentős tűzhely és annak tartozékai, a berendezés s végső fokon mindezek összessége, az őskori lakással összefüggő családi és társadalmi kérdések vizsgálata alkotja és tölti ki a problémakör fogalmát.¹³

Ezeknek az alapvetően fontos kérdéseknek a megoldásához, az etnográfia és az etnológia kutatásainak az eredményei, mint az ősrégészeti rokontudományainak a szerepe és felhasználása is szükséges és rendkívül jelentős. Az általános emberi beállítottságú *etnológia* és egy sajátos, szűkebb táji — hazai — *etnográfia*, mint az ősrégészeti egyenrangú társa, rokontudománya, alkalmas arra,

hogy az »... okozati összefüggések feltárása, törvények levonása, elvek leszögezése... továbbá... a leíró és magyarázó megismerési rendszer...«¹⁴ alapján valószínűen ismertesse meg a látszólagos holt anyagot, az őskor sokféle jelenségeit, a leletanyagot.

Az ősrégészeti leletanyag, így elsősorban az építmények összehasonlítása az azonos anyagból, hasonló vagy megegyező építési móddal és szerkezettel készült népi építményekkel kézenfekvő. Ha sok esetben nincs is és nem is lehet más és megbízható elképzelés, elképzelési kísérlet, a néprajzi, a ma is élő népi építményekkel, de elsősorban az egyes építőanyaggal és szerkezeti részletekkel világíthatjuk meg a vizsgált települést és a felszínre kerülő építkezési adatokat. Ezzel kapcsolatosan természetesen túlságos általánosításokra sem gondolhatunk. Annál kevésbé, mivel ugyanazon ásátási felület is lényegében különböző jellegű — bár hasonló rendeltetésű és szerkezetű stb. — építményeket is rejtget magában. Így például a füzesabonyi ásátás alaprajzai, nyeregtetős, ágaskás szelemenese és köralaprajzú, kunyhószerű házak egymásmellettsége, — egyidejűleg — kétféle lakóház-típust, kétféle szerkezeti megoldást is jelentenek.¹⁵

E kérdés további vizsgálatánál az egyes építményekben jelentkező eltérések sem lehetnek minden esetben döntő tényezők, bár az építőanyag, a szerkezet és a formai megoldások azonossága és egyezése is feltételezhető.¹⁶

Egyidejűleg a további vizsgálathoz — amint ez már csak a jelenség, az építmények jellegéből, szerkezeti váltából is nyilvánvalóan adódik — technikai ismeretek is szükségesek. Ez a joggal megkívánt technikai ismeret viszont elsősorban is néprajzi szempontú. Nemcsak azért, mivel az őskori építmények, hasonlóan a jelenlegi népi építményekhez, a természeti adottságok közel állandósága alapján is időhöz és térhez egyaránt »kötöttebb« jellegűek, ha nem gondolhatunk is mindebben egyúttal »hagyományosabb« építői készségre is. Elsősorban a táj építőanyaga, annak azonossága, az építőanyag legegyszerűbb vagy egyedül lehetséges technikai adottságai és lehetőségei azok a keretek és szempontok, amelyek alapján hasonlatokat és elkülönítéseket figyelhetünk meg.¹⁷

A továbbiakban mindezek figyelembevételével, elsősorban is néprajzi és építészeti-technikai szempontok alapján vesszük vizsgálat alá a barcai bronzkori lakóházat.

2. A lakóház valószínű — helyreállítási — alaprajzán az ágaskákat egységes falazatba foglalva jelöljük (2. kép); a falazatot pontozás jelzi. Az ágaskák, a barcai bronzkori lakóház vázas tartószerkezetének felelnek meg (3. kép). A tartószerkezet, tehát az ágaskák között s egyúttal azokat is egybefoglalva, tapasztott sövényfalas térelhatároló szerkezeti megoldást figyelhetünk meg. A leletanyag tanúsága szerint — Jaroslav Teplý kutatásai alkalmával — ugyanis sártapaszt rétegek, sártapaszt töredékek kerültek elő.¹⁸

¹² Sz. P. Tolszov, Ant H. III (1949) 5—7. — Tompa i. m. (Bericht... 90) szerint Tószeg D. Bronzkor. IV. periódus.

¹³ Tanulmányunkban természetesen minderre nem adhatunk választ, de nincs is helyünk ahhoz, hogy a fentiekben vázolt problémakör teljes összességét vegyük vizsgálat alá. Mindezeknek a részletes, átfogó, az egyidejű vagy egymástól független jelenségnek a vizsgálata szélesebb és megalapozottabb anyagközlést, s nem utolsósorban átfogóbb, tervszerűbb telephelyásatásokat is igényel. Már Tompa figyelmeztet, hogy »... a módszeres régészeti kutatás elengedhetetlen és első helyen álló eszköze az ásátás... az ásátás célja azonban nem lehet tisztára anyaggyűjtés, mert az anyag maga is csak eszköz a cél elérésére. A tervszerű ásátásnak csak problémák kutatása és megoldása lehet az alapja, tehát a rétegmegállapítás, kultúrákeresés és települési viszonyok (ház, lakás, erődítés stb.) tanulmányozása« (Tompa Ferenc: Régészet. 359—360. l.). — A hazai településkutatásból a következőkre hivatkozunk: Banner J.: Arch. Ért. 78 (1951) 27—36. — Banner J.: Arch. Ért. 1943. 1—14. — Banner J.: Dolg. IX—X (1933) 30—43. — Tompa F.:

Arch. Ért. 47 (1935) 132. — Tompa F.: Arch. Ért. 48. (1936) 16. — Párducz M.: Arch. Ért. 76 (1949) 85—89.

¹⁴ Vö. Tólas I., Néprajzi életünk kibontakozása Bp. 1948. 16. — A vonatkozó irodalomnak még a somfás felsorolására sem térhetünk ki. Vö. Csalogovits J.: Arch. Ért. 44 (1930) 28—52. — Hillebrand J.: Arch. Ért. 44 (1930) 211—213. — Hillebrand J.: Arch. Ért. 45 (1931) 248—251. — Móra F.: Etn. XLIII (1932) 54—68. — Mozsolovics A.: Etn. LVI (1945) 18—22. — Banner J.: Etn. LVII (1946) 39—31.

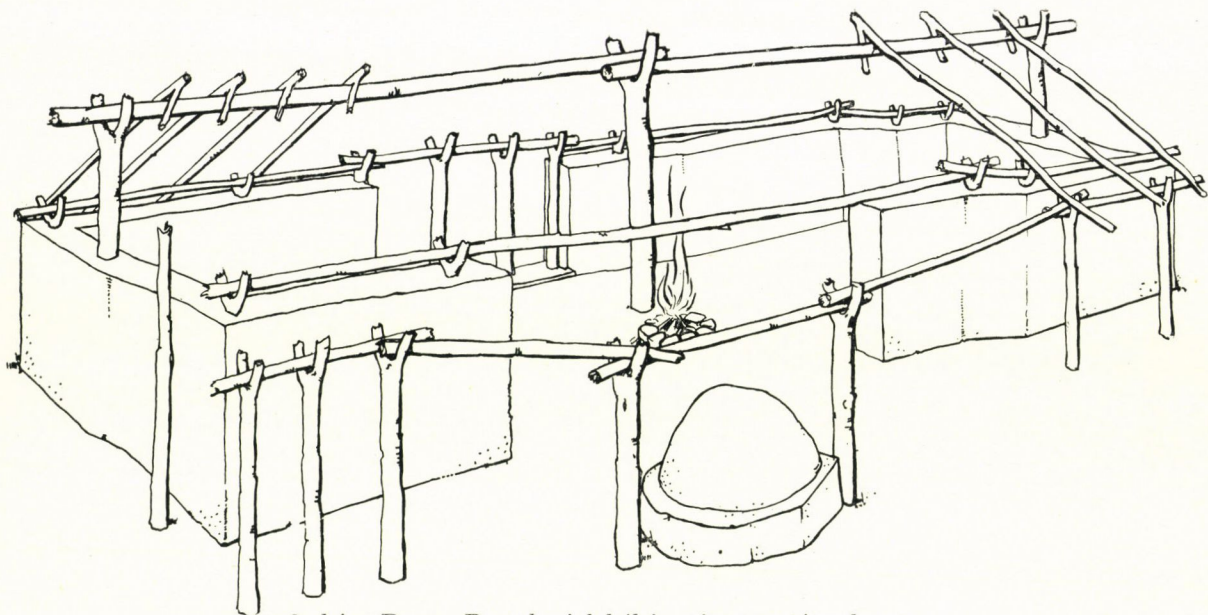
¹⁵ Tompa i. m. 90—94. Abb. 7., 8.

¹⁶ E kérdéscsoport általános, elvi és részletes taglalását »Szempontok a fa- és földházak vizsgálatához« c. tanulmányomban foglaltam össze. — Régészeti kézikönyv. I. Gyakorlati régészet. Bp. 194—215. l. (Szerk. Banner János.)

¹⁷ Ebből a szempontból igen figyelemreméltó a hódmezővásárhelyi Kőkenydombon feltárt sárfalu lakóház építési kérdése. Banner J.: Arch. Ért. 1943. 1—14. — Banner J.: Arch. Ért. 78 (1951) 27—36.

¹⁸ Vajkai—Wagenhuber A. i. m. 265. 4. ábra.

3. kép. Barca. Bronzkori lakóház vázas tartószerkezete.

Рис. 3. Барца, конструкция остова жилища бронзового века.

Fig. 3. Carcasse d'une habitation de l'âge du bronze. Barca.

A lakóház falazata tehát ágasfákkal merevített sövényfal, kívül-belül agyagos tapasztással. Hasonlóan az ideiglenes vagy állandó jellegű s ugyancsak ágasfás, szelemenes, sövényfalas gazdasági építményekhez, pl. a tiszántúli nyári lóállásokhoz, lóhívesekhez, színekhez és pelyvásokhoz (XIII. t. 4., 5.). A tiszavérnyai nyári lóhíves alaprajza, ágasfás szerkezetét tekintve, négy sarok ágast és két szelemengerendát tartó ágasfát, összesen hat ágasfa nyomát mutatja. Az oldalfalazatokban és a homlokfalazatban levő ágasok egy része egyúttal, a lakóház hosszanti tengelyében álló és *A*-val jelzett ágasokkal együtt, a tetőszerkezet is alátámasztotta. Az *A*-val jelzett és nagyobb méretű ágasfák támasztották alá a tetőszerkezet kb. 9,5–10 m hosszú, esetleg két darabból álló szelemengerendáját. (A szelemengerenda irányát az alaprajzban szaggatott vonal jelzi.) A szelemengerenda 2 m hosszú töredéke, az eredeti iránynak megfelelően, mintegy *alaprajzi vetületként*, több kisebb megszenesedett töredéke pedig egészen közel az eredeti irányvonalhoz került elő az ásátás folyamán. Ezek a kisebb-nagyobb gerendatöredékek az egykori szelemengerenda megszenesedett részei, a lakóház pusztulása, leégése alkalmával, eredeti helyzetének megfelelően hullottak a padozat felületére. A szelemengerendákon és azokkal párhuzamosan, a lakóház hosszanti oldalfalaiban álló ágasfákon nyugvó oldalszelemeneken nyugodtak a szarufák (horogfák vagy ragfák), amelyek a tetőzet hálalását hordták.

A lakóház keleti hosszanti falazatával párhuzamosan álló ágasfák feltehetőleg a tetőszerkezet és a héjazat ereszerű megnyújtását támasztották alá. A viszonylag nagyméretű szelemengerenda, vagy az esetleg két darabból álló szelemengerenda villás ágú, villás végződésű, lecsontolt, nagyméretű ágasfákkal volt alátámasztva. Az oldalfalazatok szelemengerendáit, az oldalszelemeneket kisebb méretű ágasfák hasonló szerkezeti megoldással támasztották alá. A szarufák (ragfák, horogfák) vagy horogszerűen lecsontolva voltak ráaggatva a szelemengerendára, s alsó végükkel párosan egymásba csipetve voltak összeerősítve, esetleg gúzsolva, korcolva, vagy élesre szegezett faszögekkel is rögzítve. A szarufákon nyugvó keresztbe fektetett husángokat, gallyazást, lecezt, karózást is vesszőgúzzsal, esetleg ugyancsak élesre hegyezett faszögekkel rögzítették.

A lakóház tetőszerkezetét borító, lefűdő héjazat minden bizonnyal növényi eredetű: lombtakaró, fű, gaz, nád, sás, gyékény stb., népi elnevezése szerint *sáté*, *csáté* lehetett, a hazai — tiszántúli — néprajzi példához

hasonlóan (XIII. t. 5.). A növényi eredetű héjazatot karók, hosszú faágak, gallyak is nyomhatták le, felső végükkel ugyancsak párosával összefogva, vagy növényi fonadékkal, szalmakötéllel többszörösen is átborítva.

A lakóház szelemengerendáját, az oldalszelemeneket, az alátámasztó villásvégű ágasfákat, valamint a szarufákat a szelemengerendákhoz vesszőgúzzsal erősítették meg, vagy kihegyezett faszögek, fapeckek, faékek merevítették azokat. Ez az eljárás a vázas tartószerkezetű ágasfás és paticsfalas megoldásnál általánosan ismert és gyakori. A belső tér északnyugati és délnyugati sarkaiban található ágasfák, feltehetőleg, részben a tapasztott sövényfal, részben a tetőszerkezet egyidejű vagy későbbi alátámasztására szolgálhattak. Feltehető azonban az is, hogy ezek az alaprajzilag kevésbé indokolt ágasfák esetleg a belső tér tagolására szolgáltak, vagy a belső berendezés tartozékai, felszerelései is lehettek.

A lakóház helyreállítási alaprajzában nyilakkal jeleztük a feltételezett bejárást. A lakóházak keleti hosszanti falában a tornácszerű, ágasokkal alátámasztott ereszalján feltehetőleg széles, nagy nyílás lehetett. Legáltalában ezen a helyen, a keleti hosszanti falazat irányában, semmiféle falazatnak sem maradt nyoma. Lehetséges, hogy a lakóház keleti részén, teljes egészében is nyitott bejárat, esetleg valamilyen, könnyen mozgatható, fonott sövényfalazat volt alkalmazva, egyszerűbb keretessel, esetleg részben tapasztva is.

A lakóház nyugati oldalfalazatában előkerült cölöplyukas talpgerenda egy másik bejárat megoldására is mutathat, esetleg egy későbbi épületjavítást, átépítést is jelez.

A lakóházat, amint az ásátási adatokból, az alaprajzi vázlatból, valamint a helyreállítási alaprajzból is kitűnik, hosszúkas, téglalapalakú, ágasfás, szelemengerendás, paticsfalas, nyeregterős, ereszes építménynek képzelhetjük el, az ereszalja alatt viszonylag nagyobb méretű kemencével.

A lakóház falazata természetesen nem volt és nem is lehetett szabályos. A különböző méretű ágasfák, egymástutáni sorba állítva, a vesszőfonás, az egyenetlen tapasztott sövényfal és különböző felülete nem adhat ma sem, s még kevésbé adhatott a múltban egységes, egyenes és arányos falazatot, egységes, sima felületet. A helyreállítási alaprajz falazatai indokolatlannak is tűnő törései, ha sommásan is, de az ágasfás szerkezetű, tapasztott paticsfalas építmény egyes falmezőinek a tömegét, a külső és a belső falsíkok eredőjét jelentik. A tapasztott

sövényfal átlagos vastagsága (szélessége), az ágasfák váltakozó keresztmetszeteit (0,2—0,25 m) is figyelembe véve, kb. 0,4—0,5 m-ben állapítható meg.

3. Az őskori építmények vizsgálatánál, a népi építményekhez hasonlóan, figyelembe kell vennünk, hogy a feltárt építmény, annak egyes maradványai, részletei sem mindig egyidejűek. Nem minden esetben jelent vagy jelenthet egy ásatási felületen feltárt építmény teljes egésze egyidejű építési módot, egyidejű építési kivitel, maradvékaltan, teljes építési egységet. Különböző korok keretében, hosszabb vagy rövidebb időközi átépítést, toldást, kibővítést, kiegészítést is joggal feltételezhetünk. Hozzájárul még mindezekhez az is, hogy a mai építészeti szemléletünk is sok esetben értelmetlenül áll szemben az olyan alaprajzi és szerkezeti jelenségekkel, amelyek — hasonló néprajzi példák alapján — nem értelmetlenségek, hanem csupán fogyatékos, egyszerű, kezdetleges szerkezeti megoldások. Az őskori építmények vizsgálatánál tehát az eredeti állapot és a lakhatóság, s végső fokon az építmény elvűlése, felhagyása, elpusztulása közötti alakítás lehetőségét is figyelembe kell vennünk. Ez általában — nincsen egyes korokhoz kötve. A néprajzi hasonlatok és példák alapján feltételezhető, hogy az egyes építményekben végbemenő változás — a *fejlődés* — módja és jellege is jelentős mértékben befolyásolhatta az egyes építmények eredeti elrendezését, szerkezeti megoldását.¹⁹

A fentiek alapján úgy véljük, helyesen járunk el, amikor a barcai lakóház alaprajzában megfigyelhető — s az általánostól, a szokásostól eltérő — szerkezeti alakítást az építmény életében beállott változás eredményeként is vizsgálat alá vonjuk. A lakóház keleti hosszanti falazata középső nagy szakaszán semmiféle falmaradvány nem került elő. Amint már az alaprajz leírásánál említettem, feltehető, hogy az aránylag nagy, kb. 4,5 m széles távolság állandó falazattal nem volt ellátva. Feltételezhető ugyanis, hogy az előtte húzódó széles s nyílván alacsonyabb ereszalja védelme mellett nyitott lehetett. Ebben az esetben a lakóház keleti falazatánál, közvetlenül az ereszalján emelt kemence és a lakóterben, közvetlenül a nagy falnyílásnál talált tűzhely melege bizonyos mérvű hőmérsékleti kiegyenlítést is biztosíthatott. Hazai néprajzi példák közül az 1938-ban emelt s időközben már elbontott türke—ecsegpusztai juhkarám bejárati megoldása áll legközelebb ehhez a megoldáshoz (XIII. t. 6.).

A türke—ecsegpusztai kerek alaprajzú juhkarám alaprajzilag ugyan eltérő a barcai lakóháztól, de ágasfás szerkezetével annak *szerkezeti mása*. A juhkarám széles, szabadnyílása sem volt elzárva.²⁰

Lehetséges azonban az is, hogy a lakóháznak ez a nagy, nyitott és széles nyílása valamilyen mozgatható, tehát nem beépített, fonott sövényfalazattal volt elzárva, amelynek a merevítésére közbeeső ágasokra, cölöpökre természetesen nem volt szükség. Ilyen mozgatható, fonott sövényfalazat, táblás eszerény, népi építményeknél, pajták, csűrők széles középső, áthajtó részén általánosnak mondható, általában ott, azon a vidéken, ahol a vessző-

fonáshoz megfelelő anyag bővíben volt található. Így pl. a Tisza árterületei mentén és a dombos vidékeken: Tiszántúlon, Tiszaszőlő, Tiszaszentimre, Derzstomaj községekben, az erdélyi Mezőségen, Dunántúl Göcsejben, Alsóörségen, Rábaközben, a palócságnál, még a közelmúltban, egy emberöltővel ezelőtt is általánosnak volt mondható ez a megoldás.²¹

A barcai lakóház keleti oldalán levő nagyméretű, széles falnyílás elzárását hasonló, esetleg táblás keretbe foglalt, vagy csupán merevített, fonott sövényfállal zárhatták le. Ilyen nagyméretű, kb. 4,5 m széles, két táblás, kisebb méretű és különnyíló bejárati ajtóval ellátott fonott sövény pajta-kaput az erdélyi Mezőségen még a mai napig általános használnak és készítenek is (XIII. t. 3.). Pl. a Csomafája községben az 1935-ben készült fonott sövényfal teljes egészében ezt a megoldást mutatja: szerkezetét és használatát is figyelembe véve, ilyen forma elgondolás, falnyílás elzárás is feltételezhető tehát a lakóház keleti falszakaszán.

Igen figyelemreméltó még a lakóház nyugati falában — eredeti helyén — előkerült talpgerenda, amelyben két nagyobb és két kisebb átmérőjű ágas (cölöp) helye pontosan felismerhető (1., 2. kép). Ez a talpgerenda, illetőleg a talpgerendába erősített és részben vagy egészében ugyancsak sövényfonásos ágasfás megoldás, esetleg egy későbbi toldást, javítást is jelenthet, amikor az aránylag egyszerűbb tapasztott, sövényfalas, paticsfalas építkezésben egy szerkezetében már fejlettebb talpgerendás, tehát gerendavázis megoldás is mutatkozik.²² Ez a talpgerendás szakasz azonban egyidejűleg is készülhetett a tapasztott sövényfállal és a bejárati nyílás szerkezeti megoldását is jelentheti. Feltevésünket támogatja még az is, hogy a tapasztott sövényfalazatnak csupán ezen a kis részén volt észlelhető ez a talpgerendás megoldás. Ebben az esetben a talpgerendás szerkezeti résznek a középső szakaszát véve figyelembe, 0,8 m széles nyílásra (ajtóra) is gondolhatunk.

A lakóház belsejének az északnyugati és a délnyugati részében volt ágasfák szerepe általában nem tűnik fel szerkezetének. Lehetséges azonban, hogy az alaprajzi és szerkezeti *rendbe* bele nem illeszkedő ágasfák esetleg későbbi változtatás eredményei. Részben a falazat, részben a tetőszerkezet támasztására is szolgálhattak, mintegy szükségszerű kiegészítésként. Feltételezhető azonban, hogy ezek az ágasfák (cölöpök) esetleg a belső berendezés tartozékai, felszerelése, *bútorzatai* is lehettek: így első sorban álló-szövöszékre s ülő és tartó bútorokra gondolhatunk. De az egyes sarkokat haránt, átlós irányban lezáró cölöpök esetleg kisebb háziállatok számára szolgáló kerítésfélék is lehettek. Gondolhatunk a továbbiakban még arra, hogy a tapasztott, döngölt padozatba állított karók, cölöpök és ágasok külön-külön vagy együttesen, egységes megoldásban, házieszközök, edények stb. tartására is szolgálhattak.

A már említett kemence, a lakóház alaprajzához, a lakóterhez is szervesen kapcsolódik, abban az esetben, ha a lakóház keleti falazatával párhuzamosan haladó

Az általában három oldalról zárt, szalmával kazalszerűen védett, ágasfás, sövényfalas, fedeles fészerek déli oldala minden esetben nyitott, öblösen nagy ívben ágasokkal elhatárolva, mintegy ereszszerű megoldásra is emlékeztetve.

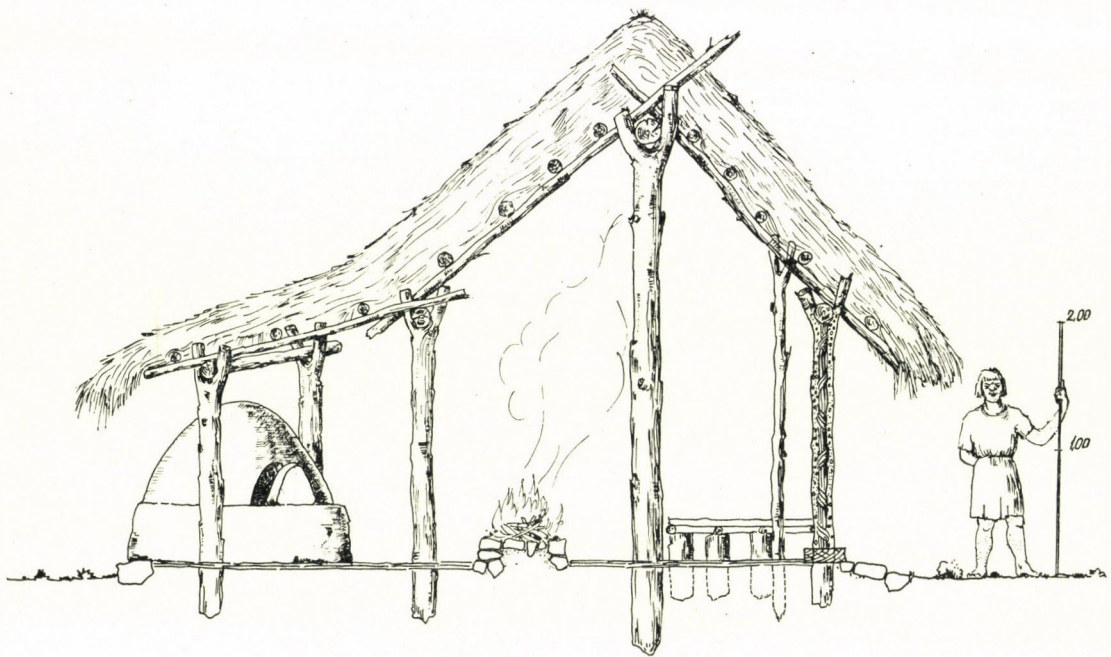
²¹ Magyarság néprajza. II. kiad. I. k. 203. Sövényfalas gabonapajta képét közli. — *Tóth J.*, Így épít a vasi nép. Szombathely. 1938. 107. 151. kép a pankaszi pajta képét közli, nagyméretű táblás sövényfonásos ajtóval. — *Seemayer V.*: Néprajzi Értesítő XXVI (1934) 65—81. Az istállópajták kapuja régente *fűzött* és egyszárnyú volt, tisztán *sövényből* fonva. 80. — *Gunda B.*: Néprajzi Értesítő. XXIX. (1937) 46—70. A Boldva völgyéből említi, hogy a csűrők kapuit régebben csak vesszőből fonták.

²² *Csalog J.*: Néprajzi Értesítő XXXI (1939) 35—41. Talpas (talpgerendás) sövényház keresztmetszeti vázlata. (I. t. 1. ábra.)

¹⁹ A vonatkozó gazdag irodalom teljes és részletes felsorolása nem lehet a feladatunk. Csúpan a jellemzőbekeket említjük meg. *Gönyey (Ébner) S.*: Néprajzi Értesítő XXIII (1931) 89—110. Elsősorban a kezdetleges, ősi faépítkezésre (sövényfal, paticsfal, boronafal, hasított tölgyfából emelt „töttés” stb.) utaló adatai igen becseksek. — *Csalogovits J.*, Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben. Néprajzi Értesítő XXVII (1935) 1—10. Ágasfás, sövényfalas szállások, lakóházak egyes szerkezeti elemeinek pótlására jó adatok. A decsi sövényház alaprajzán jól megfigyelhető, hogy az egyik oromfala eltérő építőanyagból, nádából készült (8. ábra). — *Vargha L.*, Tilalmasi tanyák építkezése. Adatok a nagykunsági népi építkezéshez. Bp. 1940. A nagykun tanyák alaprajzi, térbeli és építőanyag szerinti változása, alakulása és fejlődése: 46—60., II. V. VII. mell.

²⁰ Hasonló, egyszerű gazdasági jellegű épületekről ad jó áttekintést *Kovács A.*, Kezdetleges épületek Tolna vármegyében. Néprajzi Értesítő XIII (1912) 207—239.

4. kép. Barca. Bronzkori lakóház keresztmetszete.

Рис. 4. Барца, профиль жилища бронзового века.

Fig. 4. Barca. Coupe transversale d'une habitation de l'âge du bronze.

ágasfákat alátámasztásként, ereszként fogjuk fel (2. kép). Az eresztoldás az ágasfák alapján ugyanis szerkezetileg is jól elképzelhető, s használata is feltételezhető az építőanyag, a szerkezet megegyezése és azonossága mellett²³ (2. kép).

A lakóház belső tere, — amint ez a vázas tartószerkezetű megoldásoknál általában feltételezhető, az ágasfás, szelemengerendás szerkezetből is világosan következethető — a tetőszerkezettel egységes volt, a nyílt fedélszéknak megfelelően; tehát a belső térben födémszerkezetre nem gondolhatunk (4. kép). A tetőzet, a tetőszerkezet alkotta az egységes belsőteret lefedését, a népi építkezésben még napjainkban is megfigyelhető és hasonló szerkezetű ólak, színek stb. megoldásával jóformán teljesen megegyezően. Jó összehasonlításhoz szolgál ebből a szempontból — többek között — egy bolgár néprajzi példa.²⁴

A nagyméretű ágasfás és sövényfalas juhakol belsőtere, nyitott fedélszékevel, szerkezetileg és formailag is teljesen megegyezik a barcai lakóház belsőterének megoldásával. Hasonló megoldást figyelhetünk meg a tiszántúli — a nagykunsági és környéki — valamint a Heves és Borsod megye déli felében még ma is szép számmal található istállókban, tüzelőslakban, tanyaépületekben.²⁵

A tisztaörvényi tüzelőslak belsőtere is egységes, a tetőzet, a tetőszerkezet és a tetőfedés, a héjazat alkotja a belsőteret lefedését, s a közepén álló ágasfa, a barcai lakóházhoz hasonlóan, ugyancsak a nagyméretű szelemengerendát támasztja alá. A tisztaörvényi tüzelőslak belsőképe természetesen már technikailag is fejlettebb megoldást mutat: a szarufákon, a nádléceken fekvő nádazás belső — alsó — felülete már tapasztott és meszelt is

A lakóház keresztmetszetét mutató rajzon az egységes belsőteret jól megfigyelhető: építőanyagában és szerkezetében a bemutatott hazai — és az említett bolgár — példákkal teljesen megegyező, csupán méretbeli eltérésekre gondolhatunk (4. kép). A lakóház keresztmetszeti rajzán a már említett eresztoldás, ereszalja is jól érzékelhető, alatta a kemencével, amelynek a helyreállítási képe képzeleti,²⁶ erre vonatkozólag semmiféle adatunk nincsen, s inkább csak a kemence érzékeltetésére szolgál.

A lakóház külső formájáról tájékoztat egy további helyreállítási rajzunk, amelyen, az ágasfás, szelemen, nyeregteretős, fonott sövényfalas, tapasztott sövényfalas építmény egyes szerkezeti elemei tudatosan vannak hangsúlyozva (5. kép). A lakóház keresztmetszeti és homlokzati vázlatos — helyreállítási — képénél meg kell jegyeznünk, hogy a magassági méretek csupán feltételezettek, nem úgy, mint az alaprajznál, ahol minden adat, minden méret az eredeti helyzetnek felel meg, s ennél fogva az alaprajzi elrendezés a valóságnak megfelelően is ábrázolható. A lakóház helyreállítási rajzainál — a magassági méretek megállapításánál — magát az embert, az átlagos emberi magasságot véve alapul, úgy véljük, megközelítő pontossággal jártunk el.

4. A barcai lakóház vizsgálatánál az elmondottak alapján még két szempont érdemel figyelmet.

Az építőanyag egysége mellett is többféle technikai megoldást találunk: a fonott sövényfal, a tapasztott sövényfal, az ágasfás és talpgerendás szerkezeti megoldás együttesen, egységesen jelentkeznek, ebben az aránylag kisméretű s általánosnak is mondható bronzkori lakóházban. A viszonylag már fejlettebb szerkezeti mód

héjazat látható.

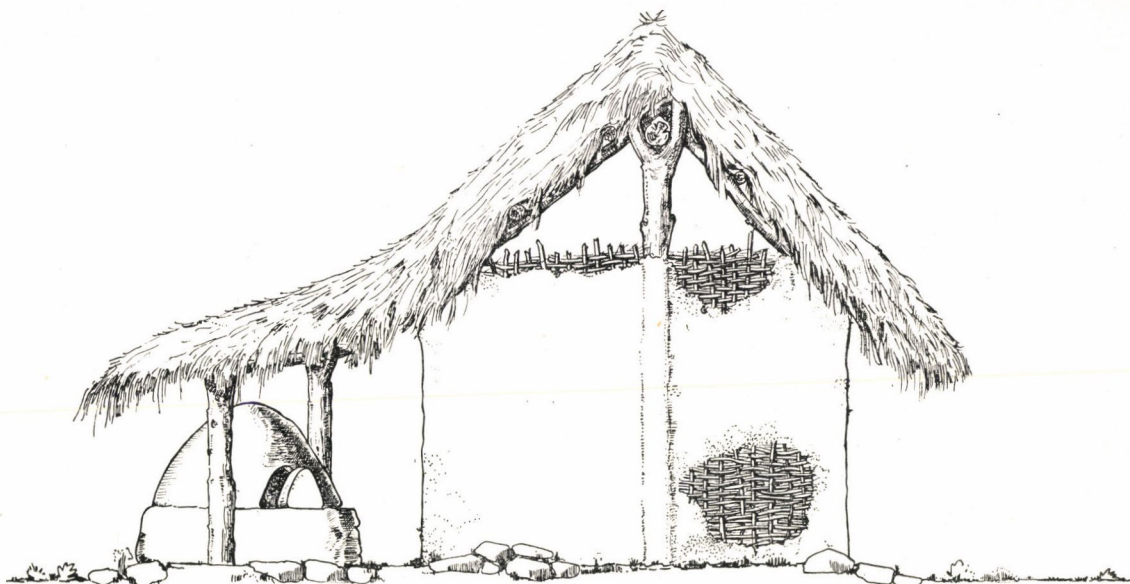
²⁶ A kemence helyreállítási képére nézve jó és használható támpontokat nyújtanak a vlagyimirovkai és a kolomijcsinai lakóházak tüzelőberendezései, kemencéi. — *T. Sz. Passek*, Periogyizacija Tripoljszkijh posselenijj. Moszkva—Leningrád. 1949. 245. (83., 136.) — *Vö. J. Filip*, Düm a osady nejstarších zemědělcův mladší době kamenné. AR. R. IV (1952) 330—333.

²³ Az alaprajzban feltüntetett szaggatott vonal a feltételezett ereszalj külső határvonalát jelzi.

²⁴ *H. Vakarelski*, Bit. Sofia. 1935. 288., 343. ábra. Mangyr. Caia. (Birkakol).

²⁵ *Vargha* i. m. 27. 3. ábra; 29. 5. ábra, 8. kép, II. IV. mell. Nyíltfedélszékes, ágasfás belsőterek rajzai, fényképei. — *Miskolczy L.*—*Vargha L.*, A Nagykunság vidék népének építészete. Bp. 1943. 118. és 119. kép. Az egykori tüzelőslak belsőtere egységes, a tetőszerkezet és a

5. kép. Barca. Bronzkori lakóház déli homlokzata.

Рис. 5. Барца, южный фасад жилища бронзового века.

Fig. 5. Barca. Façade méridionale d'une habitation de l'âge du bronze.

mellett tehát, egyidejűleg korábbi és egyszerűbb építési megoldás is megfigyelhető.

A bronzkor embere közösségi munka keretében végezte építőtevékenységét. Az építőanyag megszerzése és kitermelése, összegyűjtése, szállítása és felhasználása — beépítése — minden valószínűség szerint kisebb-nagyobb közösség (család, nemzetség, egy település lakói) közös munkáját jelenthette. Gondolunk itt első sorban az aránylag nagyobb méretű ágasok, ágasfák és szelemengerendák kitermelésére, szállítására és beépítésére. Ezek a munkák általában egy-egy ember munká-

ját természetsszerűleg meghaladják. Egy nagyobb méretű s mint jelen esetben 9,5—10 m hosszú szelemengerendának 2—4 m magasságra helyezése, az alátámasztó és tartó ágasfákra rögzítése, nyilvánvalóan és szükség-szerűen több ember — esetleg munkacsoport — gyakorlott közösségi munkáját kívánta meg és jelentette. Mindez a közösségi munka — az együttes építőtevékenység — szervezése és elvégzése viszont már bizonyos társadalmi szervezetet, szervezkedést is igényelt.

Vargha László

THE BRONZE-AGE HOUSE AT BARCA

The Museum of Košice and the Archeological Institute, University of Budapest, jointly undertook excavations of a house in the vicinity of the village Barca (near Košice, Czecho-Slovakia) in the autumn of 1941 with Francis Tompa in charge. Previously in 1936 Mr. J. Teply carried on investigations on the same site in the course of which potsherds were found dating from the 3rd and 4th periods of the Bronze Age as well as mud flakes deriving from a smeared flooring and other fragments of mud suggesting daubing.

The site of the excavation was north of the village Barca on a small elevation of about 1,5 cadastral yokes in area (hectares). The top of the elevation resembled a rather shallow pan with a slight depression towards its centre and a slightly raised rim at its outer edges. Tompa assumed that the house itself must have been surrounded by a protecting bank of earthwork. The rim of the elevation having fallen in, the profile showed the thickness of the cultivated layer varying between 1,5—2,0 metres. The excavation itself took place in the northwest corner of the elevation at about 3 metres from the rim and covered a surface measuring 10 metres by 5 metres that was subsequently widened westwards by 1,5 metres to a width of 6,5 metres (Fig. 1). The potsherds were dated from the late Bronze Age and belonged to the Füzesabony—Megyaszó culture. At the western part of the site already at a depth of 0,4—0,5 metres, crumbled portions of daubing were found that were burnt to a brick-red colour by some conflagration that had destroyed the house. Remnants were rather scanty: sherds from

undecorated household pottery and occasional pieces with besomlike (palm) decorations, a fragment of an antler-hoe, quern and smoothing stones, a truncated-cone clay stopper for the venthole of the bake-oven and fragments of a cover dish for embers. At a depth of 1,1 metres, on the average, flakes from a mud-smeared surface of a flooring, appeared in a layer of burnt clay, further on the mud-smeared vault of a bake-oven as well as two heaps of pebbles covered with flakes of some burning material.

The foundations of the house were lying at a depth of 1,6 metres (Fig. 1). The bed of the foundations was laid out with larger stones and pebbles. Over these there was spread a layer of clay smear a span wide and 0,2 metres thick. The clay was burnt to a brick-red colour. Larger fragments from charred barks of timber, were embedded in the clay coating of the stone foundations.

The house was situated in a north to south direction with a ground-plan surface measuring 8,7—9,4 metres in length and 3,1—3,5 metres in width. All over the recovered site, 40 stake holes were found varying in depth and width. Out of this number, 23 holes must have been cut for the reception of the uprights — the subsidiary poles — that formed the outer main walls of the house. A row of forked uprights (marked A) stood in the longitudinal axis of the house and served the function of carrying the ridge-pole of the roof between their prongs. A fragment of the ridge-pole, 2 metres long, was found lying on the floor exactly along the longitudinal axis, and a fragment of the balk of a cill, 1,9 metres in length,

was discovered over the stone foundations in the western wall.

The excavation has clearly established the structural layout of the house, and in the possession of these data we can now proceed to examine the various structural features of the house in the light of our ethnographical and architectural knowledge derived from building practices employed in this country and in other parts of the world. The forked uprights correspond to the rigid framework, the carcass, of a dwelling house, and show a structure not unlike to those still common in the outhouses of our farming population (Table XIII, 4—5). The supporting framework, including the forked uprights taken together with their interstices, show a wattle-and-daub construction (Fig. 2). The walls of the house were therefore made of wattle that was kept in place by the forked subsidiary poles, and was covered both inside and outside with a daubing of clay.

The larger sized forked poles — marked A — supported the sloping roof by holding between their prongs the ridge-pole that must originally have been at least 9.5—10 metres in length. A charred portion of this ridge-pole was found lying on the floor in its original direction and almost as a projection of the ridge-pole on the ground-plan. The rafters carrying the battens with the roof-covering, rested on the ridge-pole and on the eaves poles, the two running parallel; the eaves poles were between the prongs of the forked subsidiary poles of the side-walls (Figs 3—5). The rafters were either simply hooked onto the ridge-pole, or the pairs of them might have been jointed and lashed down with withes, probably the latter method was used to fasten the battens across the rafters too. The roofing material of the house probably consisted of vegetable material, a covering of leaves or grasses tied down with longer twigs or strands of vegetable fibres.

Inside the house but mostly round the corners, traces of poles have been found that might originally have served either as a support for the roof or were added later for a similar purpose, or else they were meant to articulate the inner house-space by providing partitions. It is, however, not unlikely that the poles were parts of the inner fittings or furnishings belonging to the household equipment (upright weaving-frames, pieces of furniture). The arrows in the Figures denote the places in the walls where the entrances were conjectured to have been. Probably there was a wide opening in the eastern wall under the wide eaves that were supported by a set of forked uprights, the whole structure resembling a pillared verandah (Table XIII, Fig. 6). The opening might have been shut and opened by a moveable wattle frame in the form of a wattle door (Table XIII, Fig. 3).

The portion of a cill from the western wall, shows traces of two thicker and two more slender poles (posts)

having been driven into them. The structure, probably also with a wattle wall, was either a later addition to the house, or else was due to repair. It cannot be excluded, however, that the structure was a feature of the original plan and thus contemporary with the general structural layout, in which case it must have been the structural solution for an opening 0.8 metres wide representing a kind of entrance.

The roof being open to the rafters, the house-space included the roof-space too, the two of them forming one common room. Similar structures can still be found in great numbers in the styes, stables, cow houses and outhouses, of peasant farms all over the Great Hungarian Plain.

The drawings of the reconstructed house, are based on the actual measurements of the ground-plan as far as the horizontal data are concerned, whereas all the vertical data have been conjectured.

The data of the excavation and the ethnological analogies, suggest that the house at Barca was a rectangular house with an oblong ground-plan, with forked subsidiary and main poles, wattle-and-daub walls, a lean-to hip-roof and a wide verandah supported by poles. There was an open fire-place in the interior near the wide opening of the eastern wall and outside the opening, under the eaves, there was a closed fire-place in the form of a dome-shaped, outbuilt bake-oven.

It is of some interest to observe that though the building materials and the structural layout, show a uniform character throughout, yet the technical solutions are of a varying order: woven walls and daubed wattle walls, forked uprights and cill having been used side by side. Certain and, relatively speaking, more developed structural solutions can be observed together with earlier and more primitive building techniques.

The building of houses like the one just described could have been performed in the Bronze Age by concerted social effort only. The co-operation of a smaller or larger group (family, gens, settlement) was needed to locate, produce and provide the building materials, to transport them to the site, to shape and build them into the house. A concerted effort of a number of skilled men must be assumed who would fell the trees for the forked uprights and the horizontal barks of timber, transport them and put them up, e. g. raise a ridge-pole 9.5—10 metres long to a height of 2—4 metres, and secure them all in their places. Building activities necessitated the co-operation of a community of effort, and organising and conducting, this type of work points to the presence of some social organism with powers of efficient organization.

L. Vargha

ITÁLIAI SIGILLATÁK UTÁNZATAI AQUINCUMBAN

Az aquincumi tábor-, illetve polgárvárosok területén eddig hat fazekasműhelyt tártak fel, s ezek anyaga időrendi sorrendbe állítva a II. sz. legelejétől a III. sz. közepéig tájékoztató a helyi kerámiagyártásról. Az I. sz.-ból azonban mindezideig hiányoztak a pontos adatok. Alig néhány lelet tájékoztató arról, hogy a római hódítás után milyen szerep jutott a bennszülött fazekasoknak az új provincia iparában. A fejlett kelta fazekasipar Britanniában, Galliában, Helvaetiában¹ a provinciális kerámiagyártás mellett is tovább élt egy ideig. A kerámiakutatás újabb eredményei számolnak be arról, hogyan ment végbe a koracsászárkori iparban a kétféle civilizáció egymáshatása.

¹ W. Drack, *Helvetische Sigillata-Imitation des I. Jh.* 1945, 54. — E. Ettlinger, *Die Keramik der Augster Termen.* Basel, 1947. 29. — A. Oxé, *Tr. Z.* 1941/2, 93.

Aquincum szomszédságában, a Gellérthegy lábánál az eraviszkusok lakónegyedében tárt fel Nagy Lajos egy szemétdödröt, amelynek anyaga már a római hódítás után került a földre.² A lelet együttes feldolgozása óta néhány olyan kerámiatöredék került elő Aquincumban, amely új szempontokkal bővíti a táborváros iparáról kialakult képet.

Óbudán a Miklós tér és Laktanya utca sarkán 1922-ben gázcsőfektetés alkalmával római kori szemétdödr került elő.³ A lelet együttesből kiemeljük azt a mély- és lapostányérokbl álló csoportot, amely kutatásaink szempontjából különös figyelemre tarthat számot. A hengeres, majd részsütös falú tálat az oldal törésvonalában körbe-

² Nagy L.: BpR. XIII (1943) 447. skk.

³ Az anyag az aquincumi múzeumban, ltsz. 41.669—691.

futó lécek keretezi. Az edények egészen vékony fallal készültek, jól kiégetve, a korongolás nyomokban kívül is látszik rajtuk. A kisebb-nagyobb átmérőjű tálak valószínűleg egy készlethez tartozhattak. Számunkra festésük a legjelentősebb, mert a narancssárgába átmenő vörös szín és csillogása a helyi bennszülött kerámia vörös festésével egyezik. Bónis koracsászárkori anyaggyűjtésében Poetovióból 13 hasonló példányt ismertetett, Savariából meg egy szürke színű változatot.⁴ Az aquincumi tányérok ezekről annyiban térnek el, hogy peremükről hiányzik a szegélyléc. Az edénytípusról Bónis azt írja, hogy Észak-Itáliából exportált korai sigillaták egyszerű, helyi utánzatai,⁵ korukat a sírleletegyüttesek alapján az I. sz.-ba teszi.

Az aquincumi személgödör anyaga is ebből az időből való. A korhatározást megkönnyítik a következő leletek: Drag. 25. típusú Pó vidéki sigillata töredéke, ötszirmú rozetta rátétes dísszel, belső lapján (q)SP bélyeggel.⁶ A feketére füstölt barbotine díszű bögre⁷ az itáliai kereskedelem révén érkezett Aquincumba. Ugyanez volt az útja a citromsárga zománcú tálának is,⁸ amelynek oldalát pikkelyszerű díszítés borítja. Korhatározó darabok közé tartoznak még egy volutás mécses⁹ és azok a hombár- és tányértöredékek, amelyek szürkészínű finoman iszapolt felületén besimított rácsmintát látunk. Ezt a díszítésmódot a kelta-eraviszkusz bennszülött fazekasok használták.¹⁰

Az előző személgödör anyagával teljesen azonos leletegyüttes került elő 1950-ben a Szőlő és Selmeci utcák sarkán.¹¹ A házedények egyik csoportjába itt is az itáliai sigillaták díszíttelen helyi utánzatai tartoznak, amelyek mindenben megegyeznek a fent leírt darabokkal. Az anynyira szembeszökő egyezés alapján feltehető, hogy ugyanannak a fazekasműhelynek áruja kerülhetett mindkét leletegyüttesbe. A Szőlő utcai személgödörben a besimított díszű bennszülött kerámia sokféle változatát találtuk. Itt sem hiányoztak a korhatározást megkönnyítő citromsárga mázú tálak töredékei, a terra sigillata töredékek,¹² amelyek La Graufesenque gyárában készültek.

Az itáliai sigillaták díszíttelen utánzatain kívül a Szőlő utcai személgödör kiemelkedő darabjai közé tartozik egy ugyanilyen tálka aljrésze, amelyben *planta pedis keretben L. GELL.* jelzést olvasunk¹³ (XIV. t. 1.), majd egy hasonló aljtöredék, amelynek belső lapján díszes kivitelű *lábbélyeg helyettesíti a mesterjelzést.*¹⁴ A névbélyeges darab vörös festésével ellentétben utóbbit szürkére füstölték. Pannónia területéről Poetovióból ismerünk néhány név- és lábbélyeges darabot,¹⁵ Bónis gyűjtésében, ezek közt a nevek között nem szerepel a Gellius bélyeg.

A Szőlő utcai személgödör együtteséhez két hasonló peremtöredék tartozott. Az egyik eredeti itáliai sigillata, Drag. 1–2. típusok változata (Ohlenroth 3. típus). A perem alatt palmettákban végződő füzér díszíti (XIV. t. 3.). A másik, nagyobbik töredék porózusabb anyagból

készült, festése ma már teljesen kopott, rátétes díszet — amely a mintául szolgáló darabbal azonos — elrajzolták. Jól látszik, hogy a fazekas a kész edényen utólag javított vésővel a palmetták körvonalain (XIV. t. 2.).

Az eddig felsorolt itáliai utánzatokkal kapcsolatban bemutattunk még néhány csoportunkhoz tartozó töredéket. Közelebbi lelőhelyüket ma már nem ismerjük, mint-hogy Kuzsinszky katalógusába csupán »Óbuda« megjelöléssel kerültek.¹⁶ Az egyik ilyen sigillata utánzat díszet *rátétes maszkból* áll, az eredeti darabok máza helyett kopott festés borítja (XIV. t. 4.). Ehhez a maszkos utánzathoz kapcsolódik egy további aquincumi tányértöredék, amelynek *díszét szembenéző füféj képezi* (XIV. t. 5.). A töredék színe az eddigiektől eltérően szürke.¹⁷

Négyféle változatban készültek tehát Aquincumban a felsorolt Pó vidéki sigillata utánzatok: 1. díszíttelen házikeraimában, 2. ugyanaz névbélyeggel, 3. rátétes füzérdísszel, 4. ua. maszkokkal.

Az itáliai sigillatákat a nyugati provinciákban is számtalan változattal utánozták díszítés nélkül a házikeraimában.¹⁸ Oxé foglalkozott egy hasonló galliai csoporttal.¹⁹ Szerinte az utánzatok jelentősége részben abban nyilvánul meg, hogy jelzi azt az időszakot, amikor a római városi fazekasok kivándorolnak az újonnan meghódított provinciákba s ott árujuk befolyásolja a helyi fazekasipart.

A galliai, rhaetiai edénycsoportok értékét fokozzák a névbélyeges darabok, amelyek kelta hangzású neveiből arra lehetett következtetni, hogy a meghódított tartományokban milyen szerepet töltöttek be a bennszülött kézművesek.²⁰ Sem a Gellius-bélyegű aquincumi utánzat, sem pedig a poetovioi tányérok nem alkalmasak ebből a szempontból névelemzésre. A divatos kerámiát Pannóniában bélyegével együtt másolták, anélkül, hogy a saját nevét a fazekas ráírta volna. Figyelemre méltó az, hogy az itáliai gyártmányok közül miért éppen a Gellius-gyártmányok szolgálták Aquincumban mintaképül.

Ohlenroth feldolgozásából azt látjuk,²¹ hogy a Gellius-gyár, amely közel egy évszázadig üzemben volt, működése vége felé jóformán csak Noricumba és Pannóniába exportált.²² Ezt Ohlenroth e gyár még ismeretlen kereskedelmi kapcsolataival magyarázta. Számunkra ezek a kereskedelmi kapcsolatok egészen világosak: Az I. sz. utolsó negyedében — amikor a galliai kerámia-gyártás kiszorítja a nyugati provinciák piacairól az itáliai árut — a letűnőfélben levő itáliai műhelyek legalább a kelet-dunai piacot igyekeztek maguknak biztosítani. Hogy erre megvolt a lehetőségük, bizonyítja többek közt a Laktanya és Szőlő utcák leletegyüttesének többi importárja is, amelyek Itáliából, vagy legalábbis délről, Emona, Pettau stb. felől érkeztek Aquincumba.²³

Sigillata utánzatainkkal kapcsolatban felmerülhet a kérdés, vajon helyben, Aquincumban készültek-e, vagy ezek is az előbb említett dél-pannóniai városok valamelyikében, amelyek virágzó kerámiaipara az I. sz. végén többféle díszedényt is exportált Aquincumba.

⁴ Bónis É., A császárszárkori edényművesség termékei Pannóniában. I. Diss. Pann. II. 20. XXI. t. 19. és 31.

⁵ Bónis i. m. 18.

⁶ Szájátmérő 7 cm, m. 3 cm. Itsz.: 41.684.

⁷ Bónis i. m. XX. t. 48., XXI. t. 3. és 19. old.

⁸ Bónis i. m. 20., XIX. t. 59., 60.

⁹ Iványi D., Pannóniai mécsesek. Diss. Pann. II. 1. 36.

¹⁰ Vö. Békásmegyer, Tabán: Bp. Tört. I/2, (1942) XXXV–XXXVI. t. — A. Major: ASA, 1918, 88., 92.; ASA, 1919, II. és III. t.

¹¹ Aquincumi Múzeumban, Itsz. 42.305–623.

¹² Knorr, Südgallische Terra Sigillata aus Rottweil. 1912. VI. t. 13., VII. t. 1–2. — Ua. Die verzierten Sig.-Gefässe von Rottenburg. 1910. V. t. 5. — Th. May, Cat. of the Roman Pottery in the Colch. and Essex Mus. XX. t. 7.

¹³ L. az I. jegyzetet és Ohlenroth, Italische Sigillata mit Auflagen aus Raetien u. d. röm. Germanien. 24/25

BRGK. 1934. 239. — Novotny: RLÖ, XII, (1914.) 170, Mitt. d. Musealvereins f. Krain. 18. 1905, 188. — C. Simonett, Tessiner Gräberfelder. 1941., 15. — E. Stähelin: ASA, 1938. 4. 265.

¹⁴ Bónis i. m. 21. XXXII. t. — Simonett i. m. 15.

¹⁵ Bónis i. m. 21–22., és 2., 4., 7. jegyzetek.

¹⁶ Aquincumi Múzeum, Itsz. 32.111.

¹⁷ Mócsy: Arch. Ért. 81 (1954) 187.

¹⁸ L. I. jegyzet.

¹⁹ Oxé i. m. 94., 20.

²⁰ Drack i. m. 48.

²¹ Ohlenroth i. m. 240.

²² Ohlenroth i. m. 245; Auerberg-i késő-kelta oppidumban, Pó vidéki Gellius-sigillaták egyenlő arányban kerültek elő dél-galliai terra sigillatákkal.

²³ Az említett kerámiaanyagon kívül megemlíthjük még a Szőlő utcai leletegyüttes hombárját. Ehhez: Bónis i. m. XXXII. t. 6/4.

A díszítetlen sigillata utánzatok narancsszínű festése és fénye, anyaga stb. (XIV. t. 1., 2.) a megtévesztésig azonos a helyi bennszülött kerámiával, így ezen az alapon gondolunk arra, hogy helyben készültek, bár mindaddig, ameddig a kemencék, vagy a műhelyre valló berendezések nem kerülnek elő, csak feltevéseket kockáztathatunk meg.

A maszkos táltörredék rátétes díszének mását egy sigillata utánzatú agyagkorsó füléről ismerjük,²⁴ amely Brigetióban került elő (jelenleg az Újkomáromi Múzeum gyűjteményéhez tartozik). A korsó széles szalagfület crotalumot csörgető maenas díszíti,²⁵ a fül és perem találkozásánál szerepel az említett maszk (XIV. t. 7.). Aquincumban a II. adiutrix legio legkorábbi fazekasműhelyében — amelyet a Kiscelli utca 79. sz. alatt tártak fel — a komáromi korsó füléhez hasonló töredékek egész sorát találták (XIV. t. 6.)²⁶ A széles szalagfüleken a táncosnő helyét állatalakok vagy növényi díszek foglalják el. A darabok közös jellemvonása, hogy a széleket mindenütt benyomással díszítették, s ezek — tojásfüzér egészen kezdetleges változata, rozetta-sor, egymást metsző körök stb. — esetenként változnak. A Kiscelli utcai fazekasműhely e mintadarabjai és hibásan égetett félig-kész áruja alapján arra gondolunk, hogy a műhely árujával rokon sigillata utánzatútál (XIV. t. 5.) és korsó (XIV. t. 7.) esetleg ugyanennek a műhelynek a készítménye. A felsorolt példák nálunk világosan látszik, hogyan módosítják a bennszülött fazekasok az itáliai mintákat a saját ízlésüknek megfelelően. A korsófüleken a középpontot elfoglaló díszítések még pontosan követik a mintát, térkitöltő elemként már becsúsznak a kompozícióba benyomott díszek, mint helyi motívumok.

Korhatározás szempontjából azt jegyezhetjük meg, hogy az itáliai sigillaták díszítetlen házikeramia-utánzatai, a Gellius-bélyegű sigillata másolata, valamint a

fűzérdíszű helyi készítésű tányérok leletegyüttesében helyben készült besimított díszű bennszülött kerámia mellett eredeti Pó vidéki sigillata és olyan import edények voltak, amelyek csak az itáliai kereskedelem révén kerülhettek Aquincumba²⁷ s koruk nem haladja meg az I. sz. végét. A rátétes díszű maszkos töredékek kapcsolatai már a Kiscelli utcai fazekasműhelyhez vezetnek át, amelynek kora az I–II. sz. fordulójára tehető.

Az anyag eddigi ismerete alapján Pannoniában az első terra sigillatát utánzó kerámia csoportba a szilasházi és papföldi reliefdíszű talakat sorolhattuk. Nagy Lajos dél-galliai mintákra vezette vissza ezeket a díszedényeket, amelyek szerint a II. sz. első évtizedeiben készültek.²⁸ Itáliai típusú sigillata utánzataink ahhoz szolgáltatnak adatot, hogy az *aquincumi kerámiaipar* már az I. sz. utolsó negyedében helyi gyártmányokkal igyekezett helyettesíteni a drága importárút. Az újfajta kerámiával egyidőben még tovább élnek Aquincumban a bennszülött technikák és díszítésmódok, a lakosság egyik része valószínűleg szívesen használta a megszokott iparcikkeket.

Láttuk tehát, hogy az I. sz. végén — mielőtt még légiót kapott volna Aquincum, s annak fazekasműhelye letelepedett volna a Kiscelli utcában — a földtábor katonaságát és a canabae lakosságát részben a szomszédos Tabánból áttelepült — vagy csak itt kereskedő — fazekasok látták el edényekkel, részben egy olyan műhely, amely valószínűleg a katonasággal érkezett a táborba és itáliai mintaképek alapján dolgozott. Az itáliai típusú díszedény és házikeramia nem volt hosszú életű. A II. sz. elején már a nyugati terra sigillatákat utánózzák az aquincumi fazekasok. A bennszülött iparosok egy része ekkorra már biztosította helyét a város fellendülő iparában, aminek nyomát a típusárak átszíneződésében látjuk.²⁹

Sz. Póczy Klára

NACHAHMUNGEN VON ITALISCHEN SIGILLATEN IN AQUINCUM

(Auszug)

Während der letzten Jahre trat im Laufe der Forschungen in Pannonien immer mehr die Frage in den Vordergrund, in welchem Masse die einheimischen Handwerker in den römischen Besetzung folgenden Zeiten an der industriellen Organisation der neuen Provinz beteiligt waren. Es ist zu erwarten, dass nach Aufarbeitung des Materials der Siedlung am Tabán-Gellérthege ein Teil der Probleme eine befriedigende Lösung finden wird. Die Ausgrabungen in Aquincum der vergangenen Jahre können jedoch diesbezüglich bereits eine gewisse Auskunft geben.

In Óbuda kamen an dem vermuteten südlichen und nördlichen Rand des Lagers je eine Abfallgrube zum Vorschein, deren Keramikmaterial teils aus den Erzeugnissen einheimischer Töpferwerkstätten, teils aber bereits aus provinzieller Typusware bestand. Beide Fundgruppen werden durch die aus Italien eingetragenen, für das I. Jahrhundert bezeichnenden Importwaren auf dieselbe Zeit datiert. Von den beiden erwähnten Gruppen der Hauskeramikindustrie sind unter den einheimischen Erzeugnissen die eingeglättete Keramik und die Speichergefäße mit weiter Mundöffnung typische Produkte der späten Eisenzeit. Die provinzielle Keramik besteht aus Sigillata-Nachahmungen mit italischem Typus, welche

in verschiedenen Varianten hergestellt wurden: rot gefärbte Schüsseln ohne Verzierung, dieselben mit dem Stempel L. GELL, schliesslich Schüsseln mit applizierten Girlanden und Masken (Taf. XIV. 2–4.). Unverzierte Sigillata-Nachahmungen kommen auch in Gallien und Helvetien vor, die Nachahmung des »GELLIUS«-Stempels ist uns in erster Reihe aus Pannonien bekannt. Letzterer Umstand ist wohl damit zu erklären, dass die im Niedergang befindliche italische Sigillataproduktion, nachdem sie nach den westlichen Provinzen jede Exportmöglichkeit verloren hatte, bestrebt war, sich in den unlängst eroberten Donauprovinzen ein neues Absatzgebiet zu sichern. Der Zusammenhang der Exemplare mit Masken mit einer späteren Töpferwerkstätte wurde ebenfalls gefunden. Die beschriebene Keramikgruppe enthält die aus den frühesten Terra Sigillata-Nachahmungen bestehenden Gefäße in Aquincum. Diese Werkstätte, die auch noch im I. Jahrhundert die erwähnten italischen Nachahmungen herstellte, sorgte auch für den Bedarf an keramischen Erzeugnissen des Lagers und der Canabae. In Aquincum waren zur selben Zeit auch noch die Erzeugnisse der einheimischen, eravis-kischen Töpfer im Gebrauch.

K. Sz.-Póczy

²⁴ Nagy Lajos hagyatékából. ELTE Régészeti Intézet fényképanyagában.

²⁵ Vö. Kuzsinszky, Aquincum (1934) 136. ábra.

²⁶ Nagy L.: Bp. Tört. I/2 628.

²⁷ A Laktanya utcai leletegyüttes szomszédságában 1953-ban bennszülött lakógödörökben koraesászárkori

leleteket tártak fel. Ismertetése előkészületben. A Szőlő utca szomszédságában szintén került már elő régebbi ásatások során ilyen korai leletanyag.

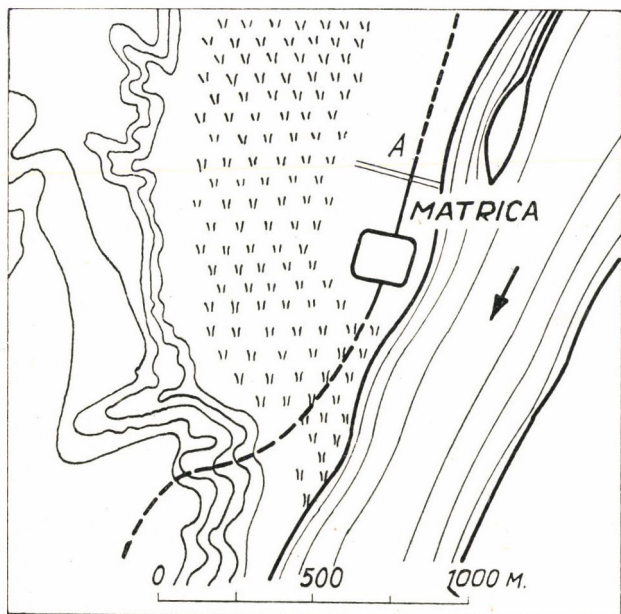
²⁸ Nagy L.: Arch. Ért. 1928, 96.

²⁹ Ettlinger i. m. 28.

A SZÁZHALOMBATTA—DUNAFÜREDI RÓMAI TÁBOR ÉS TELEPÜLÉS

Az alsópannoniai limes Aquincum-Intercisa közötti szakaszán már csak Matrica táboráról hiányoztak adataink. 1953 őszén e tábor közelében is alkalom nyílt kutatásra. A tábor¹ az Ercsi és Százhalombatta közötti árterület déli végén helyezkedik el,² ahol a Duna jobbpartját szegélyező löszfennsík vonulat északnyugat felé

1. kép. A százhalombatta—dunafüredi tábor környéke. A. az ásatás helye a canabaeban.

Рис. 1. Окрестности лагеря в Сазхаломбатта Дуна-фюреде. А. место раскопок в канабе.

Fig. 1. Les environs du camp de Százhalombatta—Dunafüred. A. lieu des fouilles dans les canabae.

elkanyarodik (1. kép). Az árterületet észak felől a löszfennsík százhalombattai kitüremkedése zárja le. A limes-út Aquincum felől ezen az árterületen halad a Dunával párhuzamosan. A tábor után délnyugat felé kis kanyarral felmegy a löszfennsíkra. Ezen a fennsíkron Ercsőtől északra az Eötvös- emlékmű mellett egy burgust érint.³

A tábor az itineráriumok adatai szerint 20 vagy 23 római mérföldre van Aquincumtól. Az Ercsiben in situ talált XXVI milia passuum-os mérföldkö alapján, amely Matrica táborától délre 4,5-km-re került elő, a 23 mérföld a valódi távolság.⁴

A castrum a felszínen ma is felismerhető. Jól kivehető sarkai és vallumának nyoma alapján hozzávetőleges méretei is megállapíthatók. A praetoria-oldal kb. 150, a principalis-oldalak hossza kb. 170 m. A táborra a napóleoni háborúk idején kettős föld-erőd épült rá, amely a tábornak egy részét elpusztította (2. kép, légifelvétel alapján).

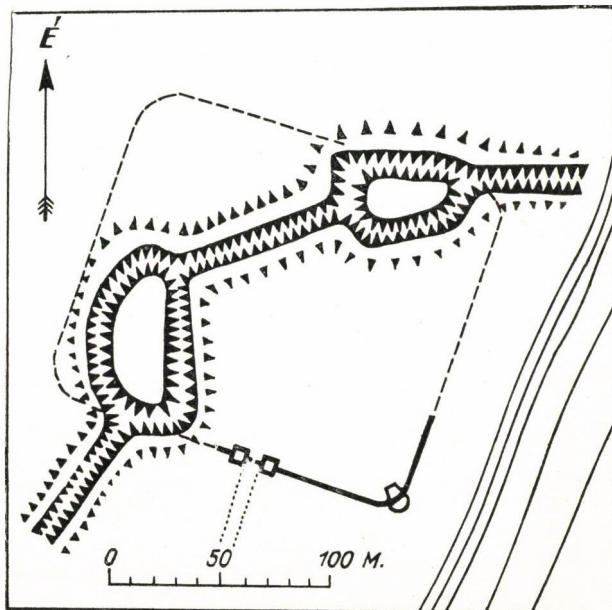
A tábornál északra terül el a canabae, amely egy auxiliáris táborhoz képest igen kiterjedt. Dunafüred házainak építése közben gyakran ütköztek falakba. A limes-úttól nyugatra eddigi tudomásunk szerint nem volt település. Ez a rész ma is mocsaras legelő, amelyet nagyobb árvizek idején a Duna, dél felől megkerülve a

tábort, el szokott önteni (pl. 1941-ben és 1954 nyarán). Valószínű, hogy kivételesen nagy áradások azt a földnyelvet is elöntötték, amelyen a tábor és a canabae fekszik. Ezeknek az áradásoknak iszaplerakódásait ásatásunk alkalmával is megfigyelhetjük.

A Corpus Inscriptionum Latinarum néhány feliratot közöl a tábor környékéről;⁵ egyéb anyag alig van innen a múzeumokban. Először Kereskényi Béla érdi plébános ásatott 1872-ben a tábornál északra, de eredményeiről alig tudunk valamit. Néhány téglabélyeget közöl azzal a megjegyzéssel, hogy épület falai között találta őket.⁶ — A következő ásatásra 1942-ben került sor, amikor az árterület vízlevezető csatornáját ásták. Ez a csatorna nyugat-keleti irányban a Dunára nagyjából merőlegesen, a tábornál mintegy 185 m-rel északra vágta át a canabae területét. Ez alkalommal Sági Károly egy villa két helyiségét tártá fel a csatorna területén. A keleti helyiség dél felől apszidális lezárású. Mindkét helyiséget dél felől fűtőkemencéből, fűtőcsatornák útján fűtötték. A terazzo-padlókat egyszer megújították (3. kép, 4. sz., VI.).

Végül 1943-ban Dormuth Árpád, a székesfehérvári múzeum akkori igazgatója ástott a tábor déli részén. Feltárta a délkeleti saroktornyot, több helyen átvágta a táborfalat és feltárta a porta principalis dextrát. Ásatásának eredményeit megmaradt jegyzetei alapján felhasználtuk.

Ásatásunkra 1953. aug.—szept.-ben az adott alkalmat, hogy az 1942-ben ástott vízlevezető csatornától délre,

2. kép. A százhalombatta—dunafüredi tábor. (Légifelvétel alapján.)

Рис. 2. Лагерь в Сазхаломбатта—Дунафюреде.

(С воздуха.)

Fig. 2. Le camp de Százhalombatta—Dunafüred (D'après une photo aérienne.)

¹ Nevére, távolabbi topográfiájára l. A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien (1936), 104.

² A régebbi irodalomban a tábor környéke Krizsándolina-pusztá, Kliszák néven is szerepel, hol Ercsivel, hol Battával kapcsolatban. A mai közigazgatási beosztás szerint a Százhalombattához tartozó Dunafüred határában terül el. — A tábor területén a napóleoni háborúk idején kettős földsánc épült, amit ma a helybeliek mint

»római sáncokat« emlegetnek. Vö. K. Kereskényi B., Érd és Batta községek történeti vázlata. (Székesfehérvár, 1874) 3. skk. Graf, i. h.

³ Barkóczy Lászlóval végzett limesbejárásunk eredménye, 1953.

⁴ Graf i. h.

⁵ CIL III 3385—3387, 10374—10377

⁶ K. Kereskényi B. i. m.

vele párhuzamosan újat ástak, a régít pedig egyidejűleg betemették. Az új csatorna a tábornól 175 méterre, 10–18 m változó szélességben, 340 m hosszúságban vágta át a canabae területét (1. kép, A). A limes-úttól nyugatra azonban egy kis épületen kívül semmilyen településre utaló nyom nem mutatkozott. A csatorna területét a kubikosmunka megkezdése előtt kutatóárok-kal vizsgáltuk át, majd az egyes épületek és gödrök feltárása a csatorna munkálataival párhuzamosan folyt.⁷

Mivel az újonnan ásott csatorna az egész települést 4–5 méter mélységben átvágta, ritka alkalom nyílt arra, hogy egy település rétegvizsnyait a település teljes szélességében megrajzoljuk (3. kép, I. sz.). A telep rétegződése a következő:

A bolygatatlan anyatalaj sárga homok, agyagos rétegekkel. Efelett következett a római kori humusz (sötétbarna, zsíros föld). A Duna partja felé ez a humusz-réteg erősen megvastagodik és az alatta fekvő sárga anyatalajtól éles vonallal válik el. A többi helyen a humusz bolygatatlan, alsó része árnyalati elszíneződéssel megy át az anyatalajba. A dunapart mellett élesen elváló vastag humusztöltés nem lehet más, mint egy mester-ségen kimélyített talajra utólag hordott feltöltés. Arra gondolhatunk, hogy a Duna partján valamilyen kezdetleges gáthoz termeltek ki innen földet, az így keletkezett gödröt pedig elegyengették máshonnan hozott földdel. A feltöltés alja a Duna felé emelkedik, talán a gát belső szélének nyoma ez. A feltöltés korát a II. sz. végére tesszük a belőle kikerült MAGIO-bélyeges terra sigillata töredék alapján.⁸ — A humuszréteg felett volt a kő-épületek és az ehhez tartozó törmelékes, kevert földű feltöltések rétege. E rétegben többhelyütt világosszürke iszaplerakódást figyeltünk meg. A feltöltéses réteg alatt, a humuszréteg felső szintjén lakógödrök jelentek. A kőépületek padlónívói mindenütt a humusz feletti törmelékes feltöltött rétegben voltak. — A kőépületek felett következett a változó vastagságú mai humusz-réteg.

A canabae rétegződése már magában is megközelítő kronológiát ad. Tárgyalásunkban e rétegződés szerint, alulról felfelé fogunk haladni.

Ut. A tábornól kiinduló út (limes-út) rétegződése a következő volt: a római kori humuszrétegen döngölt vagy csak a letaposástól kemény agyagos földút szintje. Két oldalán 70–80 cm széles, 30–50 cm mély árok húzódott.⁹ E földút szélessége a két árok között 8,5 m. Jóval keskenyebb volt (kb. 6 m) az erre épült erős, döngölt kő-rétegekből álló út. Hogy ezt szegélyezte-e árok, nem tudtuk megállapítani, de tekintettel arra, hogy szintje alig néhány centiméterrel a mai felszín alatt fekszik, azaz jóval magasabban a római kori felszínnél, elképzelhető, hogy nem volt szükség árokra. Meglepő

lelet volt a kövezett limes-út megépítésének korára egy Hadrianus-középbronz, amely a köves út alatt, a földút szintjén került elő.¹⁰ — A kőút metszete négy réteget mutatott, amelyek többé-kevésbé jól észrevehető kavics-rétegekké voltak elválasztva. A legalsó réteg igen nagy darva kövekből, a felette fekvő rétegek fokozatosan kisebbded kövekből álltak. A negyedik, legfelső rétegben már igen kevés, apró kő volt, nagyjából keményre döngölt, összeállt kavics. Hogy ezen a kavicsrétegen eredetileg meg volt-e a nagy lapos kövekből álló borítás, nem tudjuk. De így is elképzelhető mint *via glareata*.¹¹ A kőút rétegeinek vastagsága összesen 85–90 cm. Az út közepe jelentéktelen mértékben domborodott. Ami a konstrukciót illeti, hasonló volt az aquincum-brigetioi úté is,¹² ott azonban a szegélykövek is előkerültek. Az erős, jól megépített út-aléptmény rétegeivel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, vajon a négy réteg nem jelenti-e az út többszöri megújítását? Ez ellen szól az, hogy a rétegek fokozatosan kisebbded kövekből állottak, ami egyszeri, tervszerű felépítésre mutat. Egyébként sem hihető az, hogy olyan erős alapozású utat, mint amilyen az általunk feltárt is volt, teljes hosszában általános színtemeléssel kellett volna megújítani. Különösen olyan kőben szegény vidéken, mint az Aquincumtól délre eső limes-szakasz.¹³ Az út rétegeinek egyidejűsége mellett szól a következő körülmény is: A limes-úttól keletre egy kelet-nyugati irányú, keskeny, kavicsos út-felszín tártunk fel (3. kép, 4.). Merőleges a limes-útra, az I. épület előtt megszűnik. Ennek az útnak kavics-rétegebe egy terra sigillata-tál majdnem összes darabja volt bedöngölve, ami az út megépítési idejére meglehetősen szűk terminus post quem-et ad. A tál a rheinzaberni Cerialis mester köréhez tartozó CONSTAENI mester bélyeggel jelzett Drag. 37 formájú tálja. Készítési idejét, egyben a kis út elkészülésének terminus post quem-jét Antoninus Pius idejére tehetjük. Valószínű azonban, hogy ennél a kis út egy-két évtizeddel később, az I. épület megépülésekor készült el, mert szemmel láthatóan e jelentősebb, nagyobb épületet kötötte össze a limes-úttal. Az I. épület pedig, mint látni fogjuk, a II. sz. utolsó negyedében épült. Mármint a kis út felszíne alig volt alacsonyabban a limes-út legfelső szintjénél; a limes-úttól 55 m-re mindössze 4 cm-rel. Azt pedig alig képzelhetjük, hogy a Hadrianustól Marcusig eltelt időszakban a limes-utat háromszor meg kellett volna újítani.

Lakógödrök. A római kori humusz legfelső szintjén jelentek meg a telep legkorábbi periódusát képviselő gödrök (3. kép, 4, 1–3. sz.). Három nagyobb gödröt tártunk fel, ezeken kívül több apró, alakatlan leásás is mutatkozott, amelyek anyaggyödrök lehettek. A limes-úttól nyugatra egy foltban pedig igen nagyszámú sigillata-töredék került elő, anélkül, hogy gödör nyoma mutat-

⁷ Az ásáson résztvett B. Bónis Éva, segítségéért ezúton is köszönetemet fejezem ki. — Az ásás anyaga a Nemzeti Múzeum-Történeti Múzeumba került, leltári száma 53.41–53.46. Sági K. jelentése a Nemzeti Múzeum-Történeti Múzeum Adattárában, Dormuth Á. ásási feljegyzései a székesfehérvári István Király Múzeumban vannak.

⁸ Ugyaninnen került elő a XV. táblán bemutatott több töredék is: 14. Szürke, finom anyagból készült függőleges tálperem, megvastagodó és vízszintes párkányt képező bordáján fekete festéssel. — 15. Edény-töredék, vörös festéssel. — 16. Sigillata-töredék, lezoux-i áru. Oswald 1403 A. Lud. T 19 b. (Szintén lezoux-i darab két sima talptöredék is ugyaninnen: MARCEL-LVSF-ÉS MASCELLIOF-bélyeggel.) — 17. Szürke, jól iszapolt urna alakú edény töredéke, fekete festett zónával. — 18. Lezoux-i darab, Déch. 675, Osw. 1214. Lud. K 123, M 218. Knorr, I. Jh. Taf. 27. — 19. Szintén lezoux-i darab CINNAMVS mester bélyegével. — 20. Sigillata-töredék a rheinzaberni Primitivus mester műhelyéből. Lud. M 181, 200, T 343, KB 37, O 170. — 21. Szürke, nagyobb agyagedény töredéke a peremen átívelő fogantyúval. Ez a forma a magyarországi szarmata

telepek anyagában fordul előigénygyakran, vö. *Párducz M.*: *Dolg.* 14 (1938), 102, 7. kép, 3. 11 (1935), XXXV. t. 6, 8. 15 (1939), XVIII. t. 3. 17 (1941), XXX. t. 12. XXXI. t. 2, XXXV. t. 5. 18 (1942), IV. t. 11, 13. Arch. Ért. 79 (1952), X. t. 11. A szarmatai telepek eddig feltárt anyaga inkább a III–IV. sz.-ra datálható (*Párducz M.*: Arch. Ért. i. h. 41.), a mi darabunk ellenben a II. sz.-nál nem későbbi. Mégsem gondolhatunk eredetével kapcsolatban másra, mint hogy ez a II. sz.-i élénk szarmata-római közlekedés egy jele.

⁹ Vö. A. Grenier, Manuel d'archéol. gallo-rom. II (1934), 347. 109. kép.

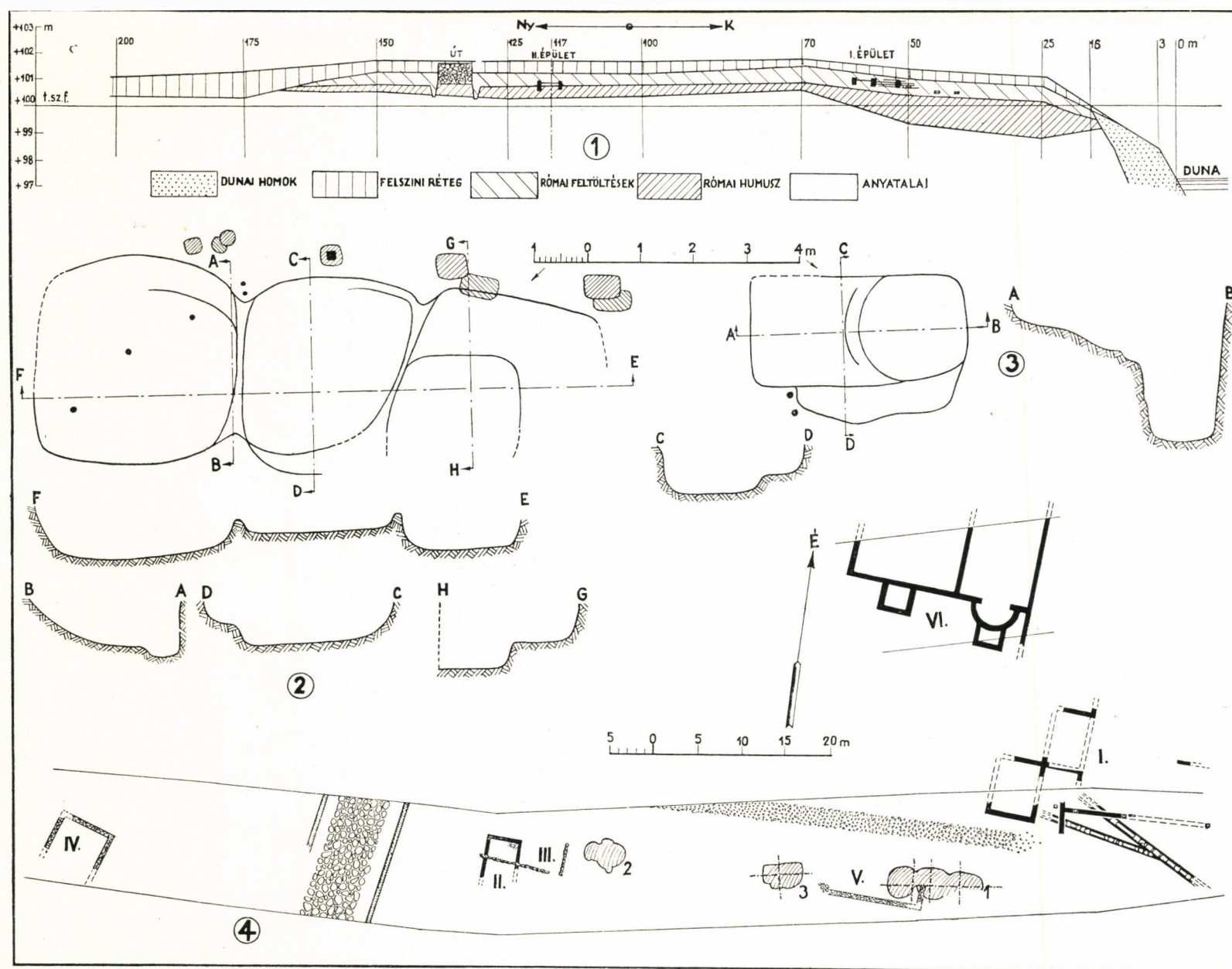
¹⁰ Av.: HADRIANVS AVGVSTVS, jobbránézó koszorús fej. Rv.: erősen kopott, álló nőalak, szelvényben COS III.

¹¹ Az ilyen utaknak is hasonlóan erős aléptményük szokott lenni. *Cagnat-Chapot*, Manuel d'archéol. rom. I (1916), 42.

¹² *Garády S.*: *Laureae Aquincenses*. I (1938), 183.

¹³ Százhalombattára a követ a mai napig a 18 km-re fekvő Sósoktról szállítják. A római épületek és az út is ebből a rosszminőségű mészkőből készültek.

3. kép. Százhalombatta—Dunafüred. 1. metszetrajz a canabaeról. 2—3. lakógödörök. 4. az ásatás helyszínrajza. — Рис. 3. Сазхаломбатта—Дунафюред. 1. профиль канабы, 2—3. жилые ямы, 4. план раскопок. — Fig. 3. Százhalombatta—Dunafüred. 1. Dessin d'une coupe des canabae. 2—3. Fosses d'habitation. 4. Levé de plan des fouilles.

kozott volna. A római humusz elegyengetésének korát e töredékek is a II. sz. végére teszik.¹⁴

1. sz. gödör (3. kép, 2.). Nagyméretű, három helyiséges lakógödör, amelyet keleti és nyugati végén későbbi leásások zavartak meg. Középső és keleti helyiségének déli oldalát nem tárhattuk fel. A gödör északi oldalán egymásba ázott cölöplyukak voltak, a középső helyiség előtt pedig egy leásott négyzetes keresztmetszetű cölöp gödre, benne sötétebb foltként a cölöp nyoma. Az egyik cölöplyukat a gödör keleti helyiségének széle átvágja (XIX. t. 1. a nyílnál), ezért ez a helyiség az átvágott cölöpnél későbbi. E keleti helyiség közepe mélyebb (XIX. t. 1.), de a mélyedés betöltése az anyatalajhoz hasonló sárga, homokos agyaggal volt elegyengetve, a gödör padkaszerű, magasabbszintű fenekével egy szintben. Valószínű ebből, hogy a korábbi cölöplyukak idején a keleti helyiség kisebb és mélyebb volt, később azonban ezt a mélyedést betömték és kiszélesítették. Ezzel a kiszélesítéssel egykorúak a későbbi cölöplyukak. A nyugati helyiség alja észak felé lejt, benne ívben három, 8–10 cm vastag karólyuk helyezkedett el. Tekintettel e helyiség lejtős fenekére, valószínű, hogy a három karó egy vízszintes deszkapadlót támasztott alá, amely a középső, magasabban fekvő gödör fenekével volt egy szintben. A gödör-lakás felépítését esetleg féltetős befedéssel képzelhetjük el, azaz a tető dél felé lejtett, északon pedig, ahol a cölöplyukak tartották, nyitott volt. Ez az északi tájolás kevésbé valószínű. A másik rekonstrukciós lehetőség lenne az, hogy ha feltételeznénk a gödör fel nem tárt déli oldalán is egy cölöpsort. Ebben az esetben a lakógödör félig földbeásva, félig a föld felett, faépítményes szerkezetű ház lett volna.

A gödör betöltéséből kikerült leletanyag meglehetősen pontos datálást enged meg. A kerámián kívül egy jó fenntartású, kevésbé kopott Antoninus Pius nagybronz is előkerült (C 813, veretési ideje 140). E betöltés azonban ennél későbbi. A legkésőbbi sigillaták Elenius westerndorfi mester tájának töredékei. A gödröt tehát Marcus Aurelius uralkodása alatt, vagy nem sokkal utána temették be. A legkorábbi sigillata-töredékek a gödörből egy IOVIS- és egy CRICROF-bélyeges táltöredékek a későflaviusi vagy traianusi időkből.

A gödör kerámiáját a XVI. táblán mutatjuk be. — 1. Fényes, sötétvörös mázú sigillata-töredék elmosódott ábrázolással. Valószínűleg Lezoux-i áru. — 2. Firmus rheinzaberni mester tájának töredéke. Lud. T 237, R 89, KB 72, O 352. — 3. Cobnertus rheinzaberni mester tájának töredéke, (cobne)RTVS F bélyeggel. vö. Lud. M 57, T 225. — 4. Táltöredék valamelyik rheinzaberni műhelyből. Lud. R 122. — 5. Lezoux-i darab, Déchelette II, 29 sz. — 6–7. Két apró Lezoux-i töredék. Déch. II, 5, 55. — 8. Rheinzaberni töredék. Lud. M 200, K 114, O 311. — 9. Comitialis táltöredéke. Lud. M 112–113, Kiss K., Arch. Ért. 1846–48, IV, 11., 56. Comitialis rheinzaberni idejéből való. — 10. Lezoux-i darab. Osw. 353. — 11. Cerialis töredéke. Lud. T 153, KB 79, Osw. 74. — 12. Töredék, a rheinzaberni Mammilianus elmosódott bélyegével. Lud. T 36, P 68, R 155. — 13. Töredék, a tojásfüzér felett... VIPOF bélyeggel. Ez a mester egyelőre ismeretlen a westerndorfi mesterek között, ahova a diszítőelemek egyébként sorolják: Kiss IV, 1, 9, 17, 46, 47, 48, 52. Comitialis köréhez tartozik. — 14. Rheinzaberni töredék. Lud. T 176. — 15. Elenius westerndorfi mester töredéke. Kiss IV, 4, V, 6, 33, VI, 94. — 16. Több-lángú, vörösfestésű méces töredéke. — 17. Elenius töredéke, Kiss V, 7, VI, 68, 90. vö. XXV, 17. — 18. Tál peremtöredéke narancssárga festéssel. — 19. Nyersszínű töredék vörös festéssel. — 20. Töredék barnászvörös festéssel. — 21. Tál peremtöredéke narancssárga festéssel,

fogantyú töredékével. — 22. Nyersszínű tálfenék tűzdelt dísszel. — 23. Nyersszínű töredék vörös rácsos festéssel. — 24. Nyersszínű, vörös festéssel, vésett dísszel. — XVII. t. 1. Narancsvörös festésű tál. — 2. Vastag, téglaszínű töredék hullámvonaldísszel. — 3. Fehér bögrétöredék füllel. — 4–5. Szűrőedény két töredéke, éles profillal, világos sárgásszürke. — 6. Fenéktöredék élénk vörös festéssel. — 7. Bögrétöredék füllel, fehér, néhol fekete foltokkal. — 8. Arcos edény töredéke a nyakkal és állal, nyersszínű, barna festéssel. — 9. Sötét téglaszínű nyak- és válltöredék, vastagfalú. — 10. Peremtöredék vörös festéssel, agyagszemcsés dísszel. — 11. Az előbbihez hasonló fenéktöredék. — 12. Válltöredék sárgásbarna festéssel. — 13. Szürke peremtöredék fogas dísszel. — 14. Fenéktöredék zöldesfekete, ezüstös fényű mázzal. — 15. Nyersszínű tálperem. — 16. Vaslándzsa hegye. — 17. Szürke, érdes felületű bögre peremtöredéke. — 18. Durva kivitelű, kézzel formált, sötétszürke edény töredéke.

2. sz. gödör. Váltakozó mélységű, szabálytalan leásás. Valószínűleg homokkitermelés nyoma, vagy több egymásba ázott személgödör. A betöltésből kikerült kerámia feltűnő módon nagyrészt csak szürke edénytöredékeket tartalmazott. Az egyetlen sigillata-töredék egy fényes sötétvörös mázú, apró tojásfüzérés töredék, amelyet pontosabban nem tudunk meghatározni. Talán még galiai termék.

A gödör kerámiáját a XVIII. táblán mutatjuk be. 1–5. Szürke, érdes felületű fazék- és tálperemek. — 6. Szürke, fényes festésű tálperem. — 7. Üveg pohár töredéke. — 8. Nyersszínű, nagy, váza alakú edény bronzos fényű festett zónával. — 9–10. Sötétszürke, kézzel formált töredékek függőleges seprőzéssel. — 11. Sötétszürke festésű, benyomott díszes tálperem. — 12. Világosszürke, benyomott díszű táltöredék. — 13. Világosszürke, fényezett felületű peremtöredék.

3. sz. gödör (3. kép, 3.). Téglalap alakú, déli oldalán magasabb szintű padkával. E padka nyugati végénél két vékony karólyuk. A gödör kelet felé lejt, keleti felében kerek, 2,5 m mély gödör volt. Kis méretére való tekintettel talán egy gödörlakáshoz tartozó verem lehetett. A belőle kikerült kerámia jelentéktelen.

Egy gödröt az I. épület alatt is átvágtunk, anélkül, hogy alaprajzáról képet kaphattunk volna. Innen való egy benyomott díszű, bronzos fényű tál töredéke (XV. t. 11.).

Az úttól nyugatra előkerült sigillata-töredékek, a Duna partja melletti humuszos feltöltés (gát) és az 1. sz. gödör anyagának alapján a római humusz szintjének mint felszínnek korát a II. sz.-ra tesszük. E század végén, nyilvánvalóan a Marcus Aurelius-féle markomann háborúk után történt a lakógödörök betemetése és a humuszfelszín elegyengetése. A település ezután már kőbe épül. Ugyanekkor töltik fel a Duna partján a gátat is. Ez a nagyarányú építkezés a cohors milliaria Maurorum ideérkezésével egyidőben vagy nem sokkal utána folytatható le, mert az úttól nyugatra egy foltban előkerült sigillaták között e cohors egy bélyeges tégláját is megtaláltuk.

A kőépületek közül egy villaszerű, nagyobb ház volt az I. épület (4. kép). A leletmentő ásás során csak a déli részét tárhattuk fel teljesen. További kiterjedését kutatóárokakkal kerestük, de összefüggő képet nem kaptunk. Legnagyobb hiánya a feltárasnak az, hogy egy kb. 3 m széles sávban az épülő csatorna szélén nem áshattunk. Éppen ezen a részen húzódtott feltevésünk szerint az épület déli zárófala. Az épület megépülésére három terminus post quem-ünk van. Az egyik az épület legalsó rétege alól kikerült kerámia, a másik az épület alatt átvágott gödör anyaga, végül az épület levezető csator-

¹⁴ Lezoux-i töredékek, Cerialis rheinzaberni darabjai, Cerialis egy heiligenbergi tájának töredéke, amelynek formatájtát is ismerjük (R. Forrer, Die röm. Terra sigillata-Töpfereien von Heiligenberg-Diensheim und Ittenweiler. 1911. XIX. t. 2.), mindhárom vezető westerndorfi mester, Comitialis, Elenius, Onnio tájainak

töredékei. Mesterbélyegek: MVSICI M, AVGVSTIO F, VICTORINVS, PIRVINCUS, TRIVPI M, és egy MATERINVS-bélyeges tálfenék, amelynek alján bekarcolva név olvasható: AVRILLIA RESPTA = Aurelia Resp(e)cta. — Ugyaninnen való a cohors Maurorum egy bélyeges téglája is (4. kép, 4.).

nájába befalazott cohors mill. Maurorum-bélyeges téglák (4. kép, 6., 9–10.). Az épület alatt előkerült kerámia a II. sz. végén zárul. Innen való egy FIRMVS-bélyeges sigillata-töredék, egy CERIALIS-bélyeges Drag. 33-as töredék, valamint több apró rheinzaberni töredék. A XV. t. 9. fényezett felületű, barnás színű benyomottdíszes töredék is itt került elő.

Mint ezt a 13. sz. árokban (4. kép) és a csatorna területén átvágott szintekből megállapíthattuk, az épületet többször átépítették, a padlókat megemelték. A periódusok a következők:

1. Valószínűleg egyszerűbb kivitelű, néhány helyiséges lakóház, amelynek déli zárófala a feltételezett, de fel nem tárt fal volt, keleti zárófala pedig a 13. és 20. árokban feltárt É—Dirányú fal. Ezt a falat igen mélyen alapozták, a korabeli felszín alatt 75 cm mélyen. Az alapozás alsó része kötőanyag nélkül bedobált faragatlan kövek, felette kötőanyaggal, de szabálytalanul rakott falazás. A felszín felett sima, vakolt falfelület (XIX. t. 3.). Az e periódusba tartozó padlószint alatt futott DK irányban a Duna felé egy, két irányból összetalálkozó, erősen megépített csatorna. Oldala habarcsba rakott kőfal, teteje nagy kőlapokkal, néhol igen nagyméretű téglákkal (80×50×10 cm) volt befedve. Feneke a talaj volt. E csatornába a cohors Maurorum, a coh. VII Breucorum és az Exercitus Pannoniae Inferioris bélyeges téglái voltak befalazva (4. kép, 3., 5., 6., 9–10.).

2. Az épület körül a felszínt feltöltik, a fal külső oldalát újra bevakolják. A kettős vakolatréteget a 13. árokban jól meg lehetett figyelni (XIX. t. 3.). E periódusban átépítéseket nem állapíthattunk meg a feltárt részekben.

3. A keleti zárófal mellett égés- és épületomladék-réteg fedi az előbbi periódus szintjét. Erre a pusztulási rétegre vastagabb töltés került. Az épületet külső megjelenésében is erősen átalakították. A déli zárófal elé oszlopsort építettek, amelynek három oszloplábazatát találtuk meg (XIX. t. 4, 5.). Valószínűleg ugyanekkor épült az épület belsejében a 13. árok és VI. blokkban feltárt K—Ny irányú fal, valamint magasabban alapozva, mint az első periódus fala. E falon a keleti fal mellett ajtónyílás volt. Az oszlopsor kapcsolódását az épülethez és kissé eltérő irányításának okát nem ismerjük. Lehetőség, hogy további periódusokban bontották el az oszlopsor nyugati folytatását. Ennek nyoma talán egy négyzetes bázis, amely a legnyugatibb oszloptól nyugatra került elő, és felső lapja egy szinten van az oszlopbázisok aljával.

4. Újabb szintemelés úgy, hogy az oszloplábak alatti pillérvökök eltűnnek, az oszloplábak így ezentúl a padlószinten állnak. Az oszlopsor szerepe megszűnik, az oszlopok közét szárazon rakott kövekkel befalazzák (XIX. t. 4.). Ez a fal az előző periódus szintjére alapozás nélkül került rá. Ezért valószínű, hogy nem lehetett magas és az épületben szerkezeti szerepe nem volt. Az oszlopok talán a helyükön is maradtak. Egy oszlopot ledöntve, a középső megmaradt oszlopláb mellett küszöbkőnek használtak fel (XIX. t. 5.). Az oszlop magassága 1,30 m, vastagsága az oszloplábaknak felel meg (24 cm). Ha az oszlop magasságához hozzáadjuk az oszloplábak magasságát (30 cm) és az előttünk ismeretlen oszlopfelvezeték hozzávetőleges magasságát, a homlokgerendával együtt az épület helyiségeinek belső magasságát 220 cm-re tehetjük (130+30+30+30). — Ugyanebben a periódusban építik meg az oszlopsorra merőleges É—D irányú falat, szintén alapozás nélkül, de igen erős habarcsos kötővel. E fal felső része téglából épült, ezek lenyomatait a habarcs őrizte meg. Az oszlopsortól északra a fal opus spicatum-os rakású. Az ajtónyílást építőtéglákból rakott száraz fallal befalazták (13. árok).

5. Az oszlopsorra merőleges falnak az oszloptoktól délre eső részét lebontják, ezt jelzi, hogy az új padlószint erre már ráhúzódik. A szintemelés igen nagy, ami valószínűleg árvíz miatt volt szükséges. Az új padlószint alatt vastag iszapréteg volt. A feltöltésből a legio II. adiutrix téglái kerültek elő (4. kép, 11–13., 19., 21.). Az épület délnyugati részén kiugró helyiséget építenek meg, ezzel egyidőben a feltételezett déli zárófal megfelelő részét elbontják. A helyiség északi falában jól elválik ez az új periódus. A régi, keskenyebb falra, amelynek felépítése opus spicatum-os volt, szélesebb, szabálytalanul, sok habarccsal rakott falat építenek, amelybe egy oszloplábat is befalaztak fekvő helyzetben (XIX. t. 2.). A kiugró helyiség felmenő fala az új padlószinthez igazodik. A helyiségben imbrexekből összeállított vízvezeték építenek, az imbrexeken EXERPANIN felirattal (4. kép, 1–2., XIX. t. 2.). E vízvezeték a falon túl kelet felé hirtelen eséssel tegulákon folyik tovább. Ugyanehhez a periódushoz tartozik a 17. árokban előkerült téglapadló is, amelyben nyílt, téglákból rakott keskeny csatorna fut K—Ny irányban.

6. E periódus szintje már olyan magasan fekszik, hogy csak egy ponton sikerült nyomát megtalálni. A többi helyeken rétegei már elpusztultak. Az előző periódus szintjére újabb iszaplerakódás rétege borul, erre került az oszlopsortól nyugatra egy helyen megmaradt terrazzoszint.

Az egyes periódusok szintjei között csak egészen kevés és jelentéktelen kerámia került elő. Viszont az épület területén a legfelső, kevert földben nagyobb mennyiségű, késői kerámatöredék^{14a} volt (XV. t. 1–8.).

A 28. árokban előkerült falesonk szerepét nem sikerült tisztázni. Alapozási mélysége az 1. periódusénak felel meg. Nem tisztázott a 20. árokban előkerült kőfalas csatorna hovatartozása sem, valamint a 13. árokban a faltól keletre előkerült sütőkemence időrendi helyzete. A kemence átégett alja téglatöredékekkel volt kirakva, közöttük egy cohors Maurorum-bélyegű töredék (4. kép, 9.).

Feltűnő az, hogy az 1. és 5. periódus között nem telhetett el több idő, mint egy évszázad, mert az 5. periódusba tartozó vízvezeték még biztosan a III. sz.-ban építették (exercitus Pann. Inf.-bélyege). Ez az öt átépítés magyarázatát leli a III. sz. bizonytalan viszonyai-ban és a település természeti körülményeiben (árvíz).

Lehetséges, hogy épületünk kapcsolathat van azzal a villával, amelyet Sági K. ásott ki 1942-ben (3. kép, 4. VI.). A 17. árokban feltárt téglapadló nyílt udvarra utal. Talán ekörül helyezkedtek el egy nagyobb villa helyiségei.

II. épület. A humuszból alapozott, erős habarcsból készült épület három fala került elő, majdnem teljesen elhordott állapotban. Legmagasabb részein is csak két sor kő maradt meg. A falak vastagsága 50 cm, az északi fal hossza 4,3 m. A déli zárófal nyomtalanul eltűnt. Az épület rövid ideig állhatott fenn, mert elbontott falára tűzhely kerek égésfoltja húzódtott, efelett pedig vastag töltésen újabb építmény került elő (III. épület).

III. épület. Egy sor szárazon rakott kőből álló keskeny fala került elő. Vastagsága 25–40 cm között váltakozott. Ugyanezen a szinten találtunk a falak körül több falban lekövezést is. A kövek között egy Valentinianus-kisbronz került elő.¹⁵ Ugyanitt volt egy csontszeton is, hátlapján bekarcolt Krisztus-monogrammal¹⁶ (XV. t. 10. és 5. kép). Az építmény mindezek alapján a IV. sz. második felére tehető.

IV. épület. A római humusz feletti feltöltésbe alapozott, gondosan rakott, de habarcs nélküli, száraz falakkal. A fal vastagsága 55 cm. Az északi oldal hossza 7,9 m. A falak alól előkerült kerámia legkésőbbi darabja Elenius westerdorfi mester egy Drag. 30 poharának töredéke.

^{14a} Analóg darabok az aquincumi cella trichora és a szentendrei tábor legfelső rétegéből: Nagy L., Ókeresztény cella trichora a Raktár-utcaiban. (1931), 70. 48. kép, 1–3., 6. — Nagy T.: Bp R., XIII (1943), 398., 43. kép.

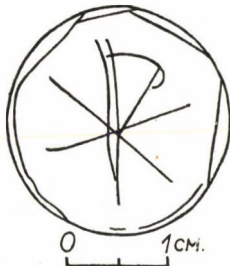
¹⁵ DNVALENTINI/ANVSPPFAVG, jobbránézó diadémás fej. Rv.: SECVRITASREI PVBLICAE, Victoria balra siet, szelvényben ASIS.

¹⁶ Vö. P. Steiner, Saalburg-Jb. 9 (1939), XXII. t.

V. épület. Az 1. gödör betöltése felett húzódtott K—Ny és É—D irányban két, szárazon rakott fal. Vastagsága 60 cm. Egy sor kőből állt, amelyek a fal két szélén helyezkedtek el. Közöttük apróbb kővek és cserépdarabok. A falat a belőle kikerült mázas dörzstál töredéke alapján a IV. sz.-ra tesszük.

A feltöltéses rétegből kikerült szörványanyagból említésre méltó egy épen megmaradt nyersszínű, hasán barnászörös festésű háromfülvű edény (XV. t. 12.) és egy függőleges falú, narancssárga festésű, szegletes profilú

5. kép. Krisztusmonogrammos csontszeton Százhalombattáról.

Рис. 5. Костяной кружок с инициалами Христа. Саз-халомбатта.

Fig. 5. Jeton en os à Christogramme de Százhalombatta.

pohár töredéke benyomott dísszel (XV. t. 13.). Ez a díszítéstechnika nem rokon a pannóniai II. sz.-i benyomott díszű edényekkel, de megvannak analógiái a dáciai agyagművesség emlékei között.¹⁷ A két lelet kora a rétegvizsnyok alapján a III. sz. Szörványként került elő az exercitus Pannoniae Inferioris monogrammatikus rövidítésű bélyeges téglája (4. kép 4.),¹⁸ a cohors Mauro-rum (4. kép 7—8.) és a legio II adiutrix (4. kép 14—18., 20.) több bélyegváltozata is. Végül szintén a feltöltés rétegből való egy oltártöredék, töredékes felirattal:

FORTV nae
M. SOS ....
LIAN .....
.....

Ásatásunk során alkalom nyílt arra is, hogy a táborban a Dormuth által 1943-ban feltárt DK-i sarkot felmérhessük és egy metszettel a rétegvizsnyokról is képet kapjunk. Dormuth a sarkon kívül feltárta a porta principalis dextrát, és egy árokkal átvágta a tábor keleti falánál a vallumokat is. Ennek az ároknak metszetrajzát is közöljük (6. kép, 3.).

A délkeleti saroknál (6. kép, 1.) a táborfal ívben kanyarodik, vastagsága 85 cm, a római kori szint alatt, tehát az alaphoz ennél valamivel vastagabb. Külső oldala 20—40 cm hosszú és 15—20 cm magas quaderkövekből volt építve, ezek azonban csak a saroktorony mellett keletre maradtak meg egy rövid szakaszon. Az alapozás jól kötött, malterbe rakott megdolgoztatlan kövekből áll, a római szint alatt kb. 1 méterrel a belső oldalon szabálytalanná válik, lesímitatlan felületű. A táborfalhoz csatlakozik a tábor belső oldalán a trapéz alakú beugró torony, 80 cm-es falvastagsággal, amelynek hátsó zárófala az első római padló szint felett még 1,80 m magasan áll. A táborfalon kívül félkör alakú, 90—95 cm vastag falú, kiugró torony került elő. A belső és külső torony falainak csatlakozását a táborfalhoz sajnos mindkét ponton mélyen elbontották.

Metszetünket kb. É—D irányban húztuk úgy, hogy mindkét torony belsejét és a vallumokat is átvágja (6. kép, 1. A—B metszet). A rétegrajz alapján (6. kép, 2.) a következőket mondhatjuk el: a táborfalon kívül, a kiugró torony falának mindkét oldalán egytagolású, meredekfalú, keskeny vallum szélei látszanak. Ennek betöltésére épült rá a toronyfal. A toronyfalon kívül pedig még két, részben egymásba ázott vallum mutatkozik. E három vallum hovatartozását eldönthetjük a Dormuth-féle metszetrajz segítségével (6. kép, 3.). Ebben a metszetben csak két vallum került elő, amelyek közül a falhoz közelebb eső megfelel a mi metszetünkben a toronyfal alatti kis vallumnak, a faltól távolabb eső pedig a mi metszetünkben a toronyfalon kívüli vallumok egyikének. A vallum csúcsa és a táborfal közötti távolság a falhoz legközelebb eső kis vallumnál mindkét metszetben 3 méter. A Dormuth metszetében feltárt nagyobb, külső vallum távolsága a táborfaltól 6 méter. Ez a távolság a mi metszetünkben a középső vallumnak felel meg. A mi metszetünkben mutatkozó legkülső vallum Dormuth metszetében nem került elő, ezért feltehető, hogy csak a saroktorony előtt volt meg. Akkor áshatták, amikor a külső félkör alakú torony megépült. A metszetünkben feltárt két külső vallum közül tehát a táborfalhoz közelebb eső volt a kőtorony eredeti valluma, amikor azután a kiugró félkör alakú tornyot megépítették, ezt a vallumot a torony előtt félig betöltték és néhány méterrel kijebb újraásták. A táborfalhoz legközelebb eső kis vallum, amelynek nagysága sem felel meg egy kőtorony szokásos vallumának, a tábor kőbeépítése előtti időből való. A táborfal alapozásához képest is túlságosan kicsi e vallum mélysége (6. kép, 2.). Ezek alapján egy palánktábor vallumát kell látnunk benne. A kőtorony fala, úgy látszik, pontosan ennek a korábbi tábornak palánkrendszerére épült rá.

Metszetünkben átvágtuk a belső torony padlószintjét is. Igen vastag feltöltéses humuszréteg felett, amely valószínűleg a palánktábor föld-töltése volt, vékonyabb, kevert, egyengetett szinten feküdt az első terrazzo-szint. Felette törmelékes feltöltés, és ezen következett a második padló, amely a belső és külső torony között elbontott táborfal fölé is ráhúzódtott. Efelett újabb feltöltés és újabb padlószint következett. E rétegsorból világos, hogy a belső, trapéz alakú torony épült korábban a két torony közül, majd a külső, félköríves torony megépülése után a két torony között a táborfalat elbontották, így a két torony egy közös belső tért képezett.

A kőtorony valluma is egységes, töltött földdel van betömve, ami arra mutat, hogy még a római korban egyengették el a tábor körül a földet. Ugyanezt figyelhetjük meg Intercisa táborában is, ahol ez a betöltés a legyező alakú saroktoronyok megépülése idején történt, a IV. sz. elején.¹⁹ Mivel Százhalombattán, mint láttuk, a külső, félköríves torony megépülésekor még megújítják a vallumot és csak később töltik fel, a torony megépülése a IV. sz.-nál korábbi időre kell esnie. Emellett szól az is, hogy a torony padlónívóit igen magas töltéssel újítják meg kétszer is, tehát a külső torony sokáig volt használatban.

A Dormuth által feltárt toronyfalaktól északra előkerült egy vékonyabb (50—60 cm vastag) falú építmény is, amely a belső torony hátsó falához csatlakozik. Dormuth ásatási feljegyzései szerint téglalap alakú építmény, hossza 19 m. Rendeltetése és kora egyelőre ismeretlen, de a tábor későbbi idejéből kell származnia, mert alapozásának szintje igen magasan fekszik.²⁰

Dormuth 1943-ban feltárta a porta principalis dextrát. Ennek két, négyzet alakú tornya egyenlő mértékben ki- és beugró volt. A kapunyílás kettős osztású, a tor-

Tört. I, LXXIV. t. 6.

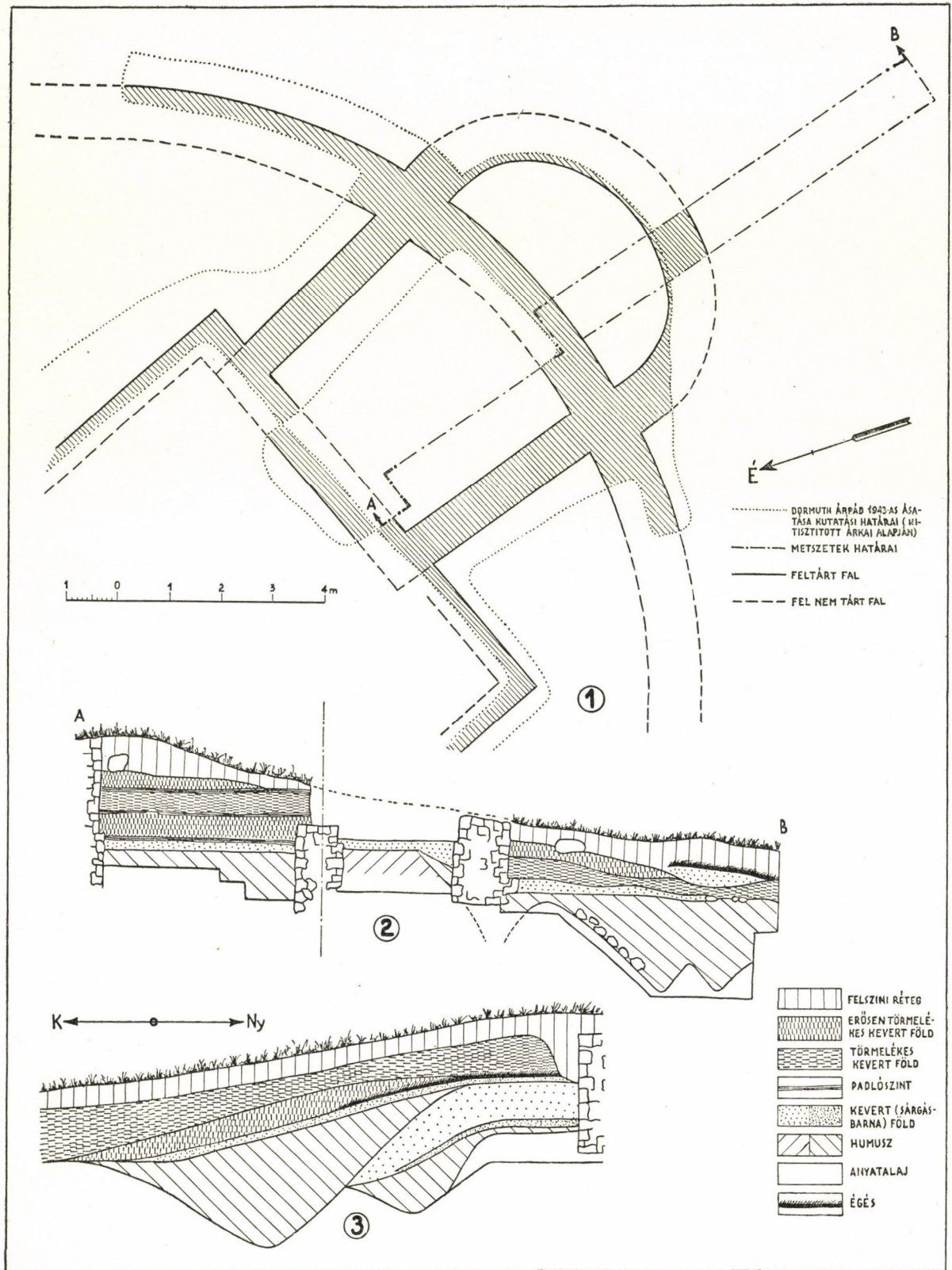
¹⁹ Barkóczi L., Intercisa, I AH. XXXIII. (1954), 20.

²⁰ Hasonló alaprajzú építményt tártak fel a Caerleon (= Isca)-i legióstábor saroktoronyainál is. JRS 24 (1934), PL. VI.

¹⁷ Székely Z., A komollói római erődített tábor. (1944), X. t. 13., 16.

¹⁸ Vö. Szilágyi J., Inscriptiones tegularum Pannonicarum. (1935), XXIX. t. 82—83. — Nagy L., Az eskütéri erőd, Pest város öse. (1946), 71. 67. kép. — Budapest

6. kép. A százhalombatta—dunafüredi tábor DK-i sarka.

Рис. 6. Юговосточный угол лагеря в Сазхаломбатта—Дунафюреде.

Fig. 6. Le coin sud-est du camp de Százhalombatta—Dunafüred.

nyokból kinyúló falnyújtványok között egy pillérbázis tagolta. A kapu és a saroktorony alaprajza erős rokon-ságot mutat a camponai táborral. Az ott feltárt porta praetoria²¹ méreteiben és alaprajzában azonos a százhalombattai tábor feltárt kapujával. A sarkokon a trapézalakú belső és a félkör alakú külső torony is megvan Camponában éppúgy, mint Matricában, méreteik is azonosak.²² Mindössze a IV. sz.-i legyezőalakú saroktorony nyomát nem találtuk meg eddig Százhalombattán. Nagytényben Paulovics szerint a belső torony az I. sz. végén, a külső torony a II. sz.-ban épült.²³ Százhalombattán az ásátás pontosabb időhatárokat nem szolgáltatott, de a canabae építési periódusai és a táborban állomásozott csapatok váltakozásának alapján bizonyos időpontokat valószínűsíteni lehet.

A canabae sigillata-leletei egy évszázadot ölelnek fel. A legkorábbi darabok a későflaviusi-traianusi időkre tehetőek, a legkésőbbiek Marcus Aurelius uralkodására (Elenius és Onnio tájlei). Feltehető, hogy a canabae települése később fejlődött ki, mint a tábor első megépülése, ezért a sigillata-import megindulását nem kell okvetlenül a tábor megépülési idejével kapcsolatba hozni. Annyi azonban bizonyos, hogy ha a canabae élete az I. sz. legvégén indul meg, jelentős élettartamú tábor az I. sz. folyamán Százhalombattán nem volt. A legelső ismert csapattest Százhalombattán az ala Scubulorum, amelynek bélyeges téglája Dormuth ásátásakor került elő.²⁴ Ez az ala a Flaviusok előtt állomásozott Pannóniában. Egy téglabélyeg-előfordulás alapján azonban nem tételezhetjük fel azt, hogy tábora volt itt. Téglája előkerült Tác-Fővenyusztán is.²⁵ Leginkább arra gondolhatunk, hogy az ala-nak kisebb őrállomása volt a környéken.

A következő, feltehetőleg Százhalombattán állomásozott csapatnak, az ala I Flavia Augusta Britannica c. R.-nak pannóniai tartózkodására legkorábbi adatunk 102-ből való.²⁶ Utolsó jel Pannonia Inferior-ban való tartózkodásáról, de egyáltalán létezéséről 167-ből van. Őt Százhalombattán a cohors milliaria Maurorum követi. Ideérkezésének időpontját nem ismerjük. Egyetlen datált feliratát Maximinus Thrax alatt állították.²⁷ A három említett csapat között eltelt időszakokat egyelőre nem tudjuk áthidalni. Feltűnő azonban az ala Scubulorum és az ala I Fl. Brit. közötti nagyobb időköz. Az ala Scubulorumnak, ha egyáltalán volt tábora Százhalombattán, annak nem a későbbi tábor helyén kellett állania. A helybeliek szerint a tábor előtti Duna-szakaszon a halászhálója gyakran kőfalakba akad. Talán az ala Scubulorum egy őrhelyének maradványai ezek. A tábor később sokkal beljebb építik meg a Duna vízének betörése miatt.

A metszetünkben megállapított palánktábor a feltételezett ala I Fl. Brit. első tábora lehetett. Az eddigi jelek szerint e palánktábort egyszer sem újították meg, ami a palánktábor rövid életére mutat. A kőtábort pontosan erre a palánktáborra építik meg. Ez arra enged következtetni, hogy közöttük nem volt jelentős időbeli különbség.

A kőtábor megépülésének idejét a limes-út kikövezésével hozhatjuk összefüggésbe. Ez az idő, mint az út

alól előkerült pénzlelet mutatja, Hadrianus uralkodása.²⁸ Vetus Salina és Intercisa tábora is ekkor épül köbe.²⁹ Az út alatt talált Hadrianus-középbronz hátlapján COS III olvasható. A köbeépítés időpontja ezért meglehetősen bizonytalan, mert 119-től haláláig Hadrianus ezt a consuli potestást viselte. Az érem kopottsága miatt azonban a szarmata háborúk ideje (118–119) nem jöhet szóba,³⁰ hanem inkább Hadrianus pannóniai látogatása 124-ben. A kőtábor beugró trapéz alakú saroktornya az e korra jellemző általánosan elterjedt formát követi. A félköríves külső torony megépülését Paulovics a nagytényi táborban a II. sz.-ra tette. Lehetséges, hogy Százhalombattán is ez volt a helyzet. Talán kapcsolatba hozható a cohors Maurorum ideérkezésével. Ennek idejére ásásunk némi adatokat szolgáltatott. A canabae-ban feltárt I. épület legelső periódusában már be vannak téglái építve. Ez az épület az alóla előkerült sigillaták tanúsága szerint nem sokkal Marcus után, vagy még az ő uralkodása végén épült, mert a westendorfi gyárnak ásátásunkban egyébként többször előkerült legkésőbbi termékei az I. épület alóli rétegekből hiányoztak. Az épület első periódusának szintje pedig közvetlenül a II. sz.-i humuszfelszínen fekszik. Mármost megfigyelhetjük azt, hogy a humuszfelszín elegyengetése és a partmenti gát elkészítése nagyszabású munka volt, amely kapcsolatba hozható a markomann háborúk utáni újjáépítéssel. Az I. épületből és a humuszrétegből másutt előkerült téglabélyegek alapján a cohors Maurorumnak ekkor már itt kellett lennie.

Így az ala I Fl. Brit. legkésőbbi adata (167) és a cohors Maurorum ideérkezése közötti időközre mindössze a markomann háborúk ideje marad meg. A cohors Maurorum ideérkezése ennek alapján talán a cohors Hemesenorum Intercisába történt helyezésével³¹ egyidejű, és a szarmata fronton a szarmatákkal rokon taktikájú lovas csapatok felhasználásával magyarázható. A cohors idehelyezése után épülhettek meg a tábor félköríves külső saroktoronyai.³² Ebből az időből Matrica környékén két felirat is hirt ad a limeserődítési munkákról. A korábbi felirat Commodus burgus- és praesidium-építkezéseit megőrkítő köveinek egy példánya, amely Battán került elő.³³ Lehetséges, hogy ennek a battai praesidiumnak áthelyezését és újbóli felépítését örökíti meg a másik felirat, amely szerint 194–197 között a helytartó *praesidium vetustate collapsum mutato loco manu militum restitutum iussit*.³⁴ Az a körülmény, hogy egy praesidiumot át lehet helyezni és hogy 10 év múlva már meg kell újítani, indokoltá teszi előttünk a Commodus-feliratokon olvasható megkülönböztetett burgus és praesidium között. A burgusokat e feliratok szövege szerint felépítik (*ex solo exstructis*), míg a praesidiumokat egyszerűen valahová helyezik (*per loca opportuna. . . positis*). Tehát nem kőből épült őrtornyok, hanem kisebb, valószínűleg földszáncal erősített őrállomások.³⁵

*

A canabae élete a tábor kialakulásával párhuzamos. A tábor megépülését követő időben fejlődik ki. Semmi nyom nem utal arra, hogy az őslakosság egy telepének folytatása lenne. A II. sz. folyamán az eddigi jelek szerint

²¹ Paulovics I., Il limes Romano in Ungheria. (Qua-derni dell'Impero, Il limes Romano, IV, 1938). II. t. 3.

²² Paulovics I. i. m. 13.; 14. kép.

²³ Paulovics I. i. m. 13. sk.

²⁴ Szilágyi J.: Arch. Ért. 1942, 179. — Radnóti A.-Barkóczi L.: Arch. Ért. 78 (1951), 89., 150. j. — K. Kraft, Zur Rekrutierung der Alen und Cohorten. (1951), 48.

²⁵ Szilágyi J.: Arch. Ért. i. h.

²⁶ Radnóti—Barkóczi, i. h. 81. és 92. 210. j.

²⁷ CIL III 10375.— A cohorsra vö. C. Cichorius, PWRE IV (1900), 315.—W. Wagner, Die Dislokationen der röm. Auxiliarfomationen. (1938), 167.

²⁸ Hadrianus útépítéseihez vö. B. d'Orgeval, L'empe-reur Hadrien. (1950), 274. skk.

²⁹ Barkóczi L. i. m. 26.

³⁰ Erre az időre tették a táborok köbeépülését Radnóti—Barkóczi i. m. 104.

³¹ Barkóczi L. i. m. 33. és 37. — Barkóczi L., — B. Bónis É.: Acta Arch. Hung. 4. (1954).

³² A kiugró tornyok megépítése az új taktika egyik követelménye volt, vö. Nagy L. i. m. 91. és R. E. M. Wheeler, JRS 16 (1926), 177.

³³ CIL III 3385.

³⁴ CIL III 3387. Lelőhelye Érd.

³⁵ Alföldi A.: Arch. Ért. 1941, 48. Ilyen praesidi-umok szép számmal ismertek a felsőgermániai-raetiai limesről.

csak szegényes, gödörlakásokból álló település volt, nyilván csak a katonák családjai éltek benne. Más auxiliáris táborok mellett is ismerünk már ilyen kezdetleges gödörlakások települést, amelyek mind a táborok megjelenése után alakultak ki.³⁶ Nagyobb szabású települést a legtöbb auxiliáris tábor mellett nem is várhatunk. A lakosság összetételét is elsősorban ez szabta meg; a katonacsaládok voltak túlsúlyban.

A markomann háborúk és a cohors Maurorum ideérkezése után a canabae képe egy csapásra megváltozik. A gödörlakások települést eltüntetnek, a terepet elegyengetik. A part mellett árvízvédelmi töltés, gát épül. Fontos azonban az, hogy a lakosság összetételében is változásnak kellett bekövetkeznie. A II. sz.-i település képéből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a lakosság egységes, tagolatlan volt. Az új periódusban már tagozódás figyelhető meg. A kisebb, egyhelyiséges épületek mellett (II., IV.) ott találunk nagyobb, villaszerű épületeket is (I. és VI.). A katonacsaládok mellé tehát új elemek csatlakoztak, ami a gyér feliratos anyagban is kiütözik; a három, magánszemélytől állított felirat közül kettőt polgári személyek állítottak.³⁷ Hogy a lakosság összetételének megváltozása kapcsolatban volt-e az új cohors révén idekerült új etnikummal, mint erre

Intercisa nyújt jó példát, nem tudjuk. Az új helyzetet azonban végső fokozatig azzal az átalakulással is indokolhatjuk, amely a katonai élet gazdasági körülményeiben gyökeres változást idézett elő Septimius Severus uralkodása alatt.³⁸ A canabae életének fellendülése e korban sokhelyütt kimutatható.³⁹

A százhalombattai canabae szórt települési formája élesen elüt a legiostáborok melletti canabae zártan települt, városias formájától. Az ilyen, kisebb táborok mellett ugyanis nem hatott olyan jelentős települési vonzóerő, mint a legiostáboroknál. A kisebb canabae települési formájára ez az esetlegesség ütötte rá a bélyegét.

Matrica további sorsáról már alig tudunk bizonyosat. A tábor fennállt a IV. sz. folyamán is,⁴⁰ a canabae területén szintén van még élet. Ebben az időben több kisebb, gyengén épített ház jelenik meg (III., V.). Ezeknek rétegeit a mezőgazdasági művelés már elpusztította. A canabae lakott volt még Valentinianus idejében, ebből az időből a kereszténység nyomát is megtalálhattuk. Néhány késői kerámiatöredék még az, ami a település életét mutatja.⁴¹

Mócsy András

ROMAN CAMP AND SETTLEMENT AT SZÁZHALOMBATTA

The camp was the second auxiliary camp south of the legionary fortress at Aquincum about 150×170 metres in size (Fig. 1.). It was partly destroyed in the Napoleonic Wars (Fig. 2.) when it served as a site for artillery. The camp was situated at a distance of 23 milia passuum from Aquincum and was named Matrica.¹

North of the camp extended the canabae. It was here that our investigations were carried out in the autumn of 1953 somewhat south of the Roman villa that Charles Sági opened up in 1942 (Fig. 3:4. No VI. is the building unearthed by Charles Sági). The excavations became indicated when a drain canal was dug that cut across the canabae at a length of 340 metres and at a width of 10–18 metres (Fig. 1, A). Along this entire length traces of the Roman settlement could be discovered extending only 175 metres from the bank of the Danube (Fig. 3:1,4). The adjacent land west of this stretch is swampy even today. The strata of the settlement were measured along their entire width (Fig. 3:1). Over the sandy subsoil we found the humus of Roman days that, judging from the ceramics found in it (Table XV. 14–21), must be dated from the 2nd century A. D. The grey potsherd (Table XV. No 21.) is a characteristic piece of Sarmatian ceramics that had so far not yet been found elsewhere in Pannonia.¹ In the course of the 2nd century the settlement had only pit-dwellings for human accommodation (Table XIX, No 1. Fig. 3 Nos 2–3). The ceramics from the earth filling pit-dwelling No 1 are shown on Tables XVI–XVII., and those of pit-dwelling No 2 on Table XVIII. The surface of the soil was levelled in the 2nd c., and to protect the settlement against floods an embankment was raised as can be plainly seen in the section on Fig. 3:1. Between the 16th and 70th metres — the embankment was to the east — can be seen the fillings in of the pits out of which the earth had been cast up for the embankment. At the same period — end of the 2nd century — stone buildings were erected. They are all above the humus soil in the rubbly layer. Buildings

I and VI must both have been parts of a larger villa dating from the last quarter of the 2nd century that subsequently was re-built at least five times in the course of the 3rd century (Fig. 4.). Building No II was put up at the end of the 2nd century too (Fig. 3:4, II.) but it did not endure long. Its site was filled up with a thick layer of earth on which a roughly constructed building was put up with flimsy walls dating from the second half of the 4th century (Building No III.). The layer was assigned to this period by means of a valentinianus and a jeton of bone with a Christogramme carved into it (Fig. 5. and No 10 of Table XV.). Building No IV, presumably from the 3rd century, was set up from stones dry without mortar.

Building No V, also of flimsy material, was constructed in the 4th century. Findings from the 3rd century layers included a three-eared vessel (No 12. Table XV.) and a potsherd of Dacian character with impressed decorations (No 13. Table XV.). The layers dating from the 4th century were disturbed by subsequent agricultural cultivation. To this period must be assigned a few grey potsherds of a later date that were found in the topmost disturbed layers (Nos 1–8. Table XV.).

*

Excavations were carried out in the auxiliary camp of Matrica as early as 1943, but the findings have not yet been published. To complete the notes and observations of these excavations, a section was made in the south-west corner of the camp (Fig. 6.) that had already been opened up. A section of the 1943 excavation is shown in Fig. 6:3 that presents the eastern wall of the camp and the construction of its vallum-system.

At the south-west corner of the camp the foundations have been found of two turrets, one being a trapeziform inner and the other a built-on semi-circular outer turret. At the corner three sets of vallum were found (Fig. 6,2), the innermost of these, close in front of the walls of the outer turret, belonged to a palisaded camp

³⁶ Mócsy A.: Acta Arch. Hung. 3 (1953), 186.

³⁷ CIL III 10374, 10376.

³⁸ E. M. Stajerman: VDI, 1946, 3, 263. — Mócsy A. i. h. 189. skk.

³⁹ Mócsy A. i. h. 191. — Nagy L., Budapest Tört. I, 362. skk. — Barkóczi L., Brigetio, (1951), 20.

⁴⁰ Not. Dign. Occ. XXXVI, 36.

⁴¹ Az Árpád-korban az I. épület még álló falai közé újra meglepedtek. E ház előtt, a legfelső római-kori szinten került elő egy szájjal lefelé elásott hullámvonaldiszes bögre, amelynek belsejében baromficsontokat találtunk.

and the central one to a stone camp. The outer vallum is missing from the section of the 1943 excavations (Fig. 6.:3) suggesting the inference that the vallum was thrown up only because of the outer, semi-circular turret round the corner, when the earlier vallum of the stone camp was deliberately filled up round the corner in the course of constructing the turret.

Judging from the floor levels of the turrets the chronology of the camp corner can be thus reconstructed: over the palisaded camp a stone camp was constructed with an inner, trapeziform corner turret. Somewhat later the semi-circular turret was built on to the earlier turret, and the camp wall between the two was pulled down so that the two turrets enclosed one room between them. The floor level of this room was raised to a considerable height once more later on. Following upon this re-construction, the vallum was advanced towards the outside when the outer turret was put up.

Inferring from the sigillata finds in the canabae, life in the camp must have commenced somewhere round the end of the 1st and the opening of the 2nd century A. D. This must have been the date when the palisaded defence works were put up. The first troops stationed at Matrica must presumably have been the Ala I Fl. Aug. Brit. c. R. (see Radnóti—Barkóczi, Acta Arch. Hung. I, 1951, pp. 204ff, 216). Somewhat later the camp was re-constructed in stone probably in the days of Hadrian when the other military camps of the lower Limes in Pannonia were put up (Intercisa I, Arch. Hung. 33. — Barkóczi, L. and B. Bónis É., Acta Arch. Hung. 4, 1954). This assumption is further corroborated by a find from under the road of the Limes that was cut across when excavating for the canabae (Fig. 3.:4). The find in question was a rather worn middle bronze of Hadrian's minted between 119—138 A. D. (COS III). The rather worn state of the coin excludes that it could have got into the layer as early as 119, and therefore the road of the Limes could not have been paved during the Sarmatian Wars (118—119). The paving of the

Limes can be assigned to the period when the auxiliary camps were reconstructed in stone all over Pannonia. Inferior presumably due to Hadrian's visit in 124 A. D.

The Ala I Fl. Aug. Brit. c. R. was still in Pannonia in 167 A. D., but all traces of it were lost after that date. In the 3rd century we know of the Cohors miliaria Maurorum being stationed in Matrica. The stamped bricks of this Cohors (Fig. 4 Nos 6—10) were found in the levelled layer of humus from the 2nd century, and so we must assume that the Cohors arrived here in the last quarter of the 2nd century. Their being moved to this garrison, must have been connected with the transference of the Cohors miliaria Hemesenorum to the garrison of Intercisa in the days of Marcus Aurelius (Barkóczi, L., Intercisa I, Arch. Hung. 33). Reconstruction on large scale took place in the canabae at the end of the 2nd century when the embankment was built and the settlement was re-constructed in stone. It is not unlikely that the semi-circular turret was put up at the same time in the camp. This is also made unlikely by the observation that the floor level of the turret was considerably raised suggesting that the turret endured for a rather long time. When the turret was built, the vallum was re-set round the corner which must have taken place before the 4th century since the vallums of every Pannonian camp were filled up in that century (Intercisa, Campona).

During the excavations in 1943 there was also unearthed the porta principalis dextra. The building plan and size of this exactly agrees with the porta praetoria of the camp at Campona.²¹ The corner turrets of the two camps are also alike with the only difference that the large, fan-like, semi-circular outer corner turret of Campona, was not copied at Matrica. The semi-circular outer turret at Campona was built in the 2nd century according to Mr Paulovics, its excavator.

A. Mócsy

ÖRTORNYOK INTERCISA ÉS ANNAMATIA KÖZÖTT

Az Országos Levéltár A. 156. szám alatt őrzi Michael Karpe »Mappa Constitutionem Controversiae inter Terrena Oppidi Földvár et Praediorum Pázmánd et Baracs vigentis experimentum feliratú térképét, amelyet a Királyi Helytartótanács 1775-ben hitelesített (1. kép).

A részletes és gondosan készített térkép néhány értékes adatot őrzött meg számunkra az Intercisa-Annamatia limes-szakaszról. A térkép jobb felső sarkától DDNy irányban a pentele-földvári országotat látjuk (egyenetlen, keskeny útjelzés). Ennek K-i oldalán »Vestigia Viae Regiae« felirattal a római út egyenes vonala húzódik (kettős útjelzés).¹ Ennek a római útvonalnak valamivel azután, hogy a későbbi országút Ny felé elkarnyodik, nyomavész.

Különösen fontosak számunkra a római út és a

későbbi országút Ny-i oldala mellett feltüntetett kis négyszögű jelzések, amelyekben Marsigli ismert vázlatának² őrtornyait ismerhetjük fel. Az első a »Pars Terreni Penteleiensis« határán, de már kisapostagi területen fekszik, a második a Kisapostagról kiinduló »Via Alben-sis« és a római út kereszteződésénél, annak DNy-i oldalán, míg a harmadik a későbbi országút félkör alakú kiöblösödésének közepén, a római út irányvonalától némiképpen eltérve helyezkedik el.

A dunaparton, az »Insula Baracsiensis« felső végénél, kisebb emelkedésen téglalap alakú jelzés mellett »Romai sancz« felirat áll. A sánc helye pontosan megegyezik Annamatia castrumával.³ A castrumtól valamivel É-ra, a partfal éles kiszögellésében egy másik, az előbbihez hasonló, de kisebb, négyzetformájú jelzést látunk, fel-

¹ A XIX. század elejéig készített dunántúli térképeinken a még használatban levő római utak nehézség nélkül felismerhetők. Nemcsak egyenes vonaluk, szélességük különbözteti meg a komoly alapozást nélkülöző helyi utaktól, de nevükben is találunk utalást eredetükre. Egyes helyeken »Királyi út«-nak nevezik, mint az Érdtől D felé vezető utat, vagy »Római út«-nak, mint a buda-mohácsi útnak Matricától Eresin átvezető szakaszát.

² Marsigli, Danubius Pannonico-Mysicus. (1726) II. 5.

³ A tábor körvonalai ma is jól megfigyelhetők, egy részüket a Duna már elmosta. Derecskey Lajos földbirtokos 1869—1870-ben szőlőforgatáskor a tábor területét

átkutatta és 80 öl hosszúságban és 40 öl szélességben megtalálta a tábor falait. (Hőke L.: Arch. Ért. 2 [1869—1870] 8—10., 311—312. — Derecskey L.: Arch. Ért. 2 [1869—1870] 170. — Wosinsky M., Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. 2 (1896) 755. skk. Hasonló eredményre jutott Polgár is, aki a tábor területét É—D irányban 200, K—Ny irányban 100 lépésnek állapította meg. (Polgár I.: SzSz. 2 [1932] 8.) A castrumtól eddig rendszeres ásatás nem tárt fel. — Cziráky Gy., Tolnavármegyei Dunaföldvár múltja és jelene. (1910) 33. skk. Régeztelen irodalommal; Graf A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. — (Diss. Pann. I. 5.) 107.; Radnóti A., Barkóczi L.: Arch. Ért. 78 (1951) 93. s. k.

1. kép. Michael Karpe térképe 1775-ből. — Рис. 1. Карта Мишеля Карпе из 1775 года.
 Fig. 1. Carte de Michel Karpe de 1775.

irat nélkül. Végül az országút és a »Ductus Novus Földváriensium« metszéspontjától É-ra »Rudera pontis« felirat áll.

Marsigli hozzávetőleges térképábrázolása »Pantalia« és »Fudvar« között kilenc, többé-kevésbé szabályosan elhelyezett és megközelítőleg egyenlő méretű őratornyot tüntet fel. Ezek elhelyezéséről csak annyit jegyez meg, hogy a kiemelkedő, egyenesvonalú út Ny-i oldalán épültek.⁴ Ezek az erődítmények Dunaföldvár fölött még a múlt század negyvenes éveiben is megfigyelhetők voltak,⁵ 1866-ban azonban, amikor Rómer a limest bejárta, az őratornyok körvonalait a föld művelése már többé-kevésbé eltüntette.⁶ Azóta legtöbbjükkel az utolsó nyomok is megsemmisültek, úgyhogy ma már pontos helyüknek megállapítása pusztán régészeti terepbejárással lehetetlen.⁷ Sajnos, sem Marsigli, sem Rómer nem rögzítette le az őratornyok elhelyezését.

Intercisa felől az első őratornyot légifelvétel segítségével Radnai Lorándnak sikerült lokalizálnia.⁸ Ez a sztálinvárosi Béke tér KÖZÉRT-barakkjának területén állott, a két mérföldkö mellett, ahol a mai országút a római útra kanyarodik. Karpe térképe most lehetőséget ad arra, hogy további őratornyok pontos helyét tisztázhassuk.

Marsigli térképén az őratornyok Intercisától Földvárig húzódnak: következképpen a burgusok egyikében — a Dunapart közelébe eső hatodikban — Annamatia castrumát kell látnunk.⁹ A Béke téri első és a baracsi hatodik erődítés közé tehát négy őratorny elhelyezhető, — ezek közül Karpe térképe három helyét adja meg. A legészakibb, amely Marsigli harmadik erődítésének felel meg, közvetlenül Pentele és Kisapostag határán fekszik, — ez a határ azóta sem változott, — a negyedik a székesfehérvári útkeresztződésnél, azaz mindkettő ismert helyen.¹⁰

Karpe a legdélibb (Marsiginál ötödik) őratornyot a castrum felé kanyarodó római út irányából feltűnően kiesve, valószínűtlen helyen tünteti fel, a Ny felé félköralakúan kitérő későbbi út Ny-i oldalán. Az őratorny valóban nem épült közvetlenül az út mellé,¹¹ helyének meghatározása azonban térképünkön alighanem elrajzolás. Rieder Józsefnek 1826-ból származó térképén¹² (2. kép) a későbbi útnak bizonytalan vonalú kitérőjét nem látjuk. Az út itt egyenes vonalban halad tovább, nyilván a római uton, elhalad egészen közel a mélyen benyúló völgy mellett, amelynek a Dunára néző É-i végénél állott a burgus Karpe térképén. Az út itt kissé

megtörik, majd a második, kisebb völgy mellett a római utat jelző széles vonal megszűnik. A gyengébb minőségű út a Duna felé kanyarodva halad tovább. Ez a szakasz is eredetileg római nyomokat követhetett, amíg a völgybe ereszkedve vissza nem kanyarodott Ny-nak, míg a római út az emelkedő dombháton egyenes vonalban haladt a tábor felé.¹³ A feltételezett őratorny helye tehát — Karpe partmenti burgusával egyvonalban — a második völgy fölött, a római út elkanyarodásánál lehetett. A terepalakulás is e mellett szól: az úttól mintegy 100 méterre Ny felé kisebb halom emelkedik, amelyről kitűnő az áttekintés minden irányba, É felé a római útra a negyedik őratornyig, K-re az említett völgyre és a kiemelkedő közeli castrumra, D felé a Dunához lekanyarodó szorosra, Ny felé egy széles, elmélyülő völgyre.¹⁴

Intercisa és Annamatia között a még tisztázatlan második őratornyot az első és a harmadik között, körülbelül a közepre helyezhetjük. Ezt az 1954. évi terepbejárást is igazolta. A Farkas-majortól É-ra mintegy 50 m-re, a 151-es magassági pontnál, közvetlenül az út mellett, az őratornyot körülvevő árok elmosódó vonala ma is felismerhető. Ez is, mint az előbb említett őratornyok, a terep legkiemelkedőbb pontján épült, ahonnan az első őratornyig és Intercisáig, illetve a harmadik őratornyig jól szemmel lehet tartani a limes-utat.

Az őratornyok egymástól való távolságának vizsgálatánál nem mellőzhetjük az Intercisa és Annamatia közötti útvonal egyes kérdéseinek részletesebb megvilágítását. Intercisa az Itinerarium Antonini szerint 46 mille passusra volt Aquincumtól,¹⁵ míg Annamatia 55 római mérföldre. A két tábor közötti távolság azonban csak 12 360 méterre tehető,¹⁶ azaz nem 9, hanem 8 és egyharmad mérföldre. Mivel Annamatia táborakapujánál három 55 MP jelzésű mérföldkö került elő, feltételezhetően eredeti helyén,¹⁷ Intercisát kell a 46 és 47 MP-ok közé helyezni. Ezt a feltevést egyébként a Sztálinváros területén talált és mérföldjelzéssel bíró kövek is támogatják. A 46 ezer lépést jelző kő a Szalki szigeten került elő.¹⁸ Eredeti helye nem lehetett messze, mintegy 900—1000 méterre a castrumtól. A 47 MP¹⁹, és 48 MP²⁰ mérföldköveket ezzel szemben a tábortól D-re találták.²¹ A 47 MP helyét mintegy 500 méterre a tábortól, a temető területére tehetjük.²² A 48 MP-os mérföldkövek a tábortól 2 000 méter távolságra álltak.²³

Ezen a helyen ma is két mérföldkö áll, ezeket a helyi hagyomány Nagy Lajos királynak tulajdonítja. Mindkettőt egyik oldalán téglalap alakban egyenesre

⁴ Marsigli i. h.

⁵ Cziráky Gy. i. m. 30.

⁶ Rómer F., kiadatlan jegyzőkönyvei, 20 (1866) 76. skk.

⁷ Terepbejárás 1952-ben. (A Magyar Tudományos Akadémia Limes-kutató munkaközösségének keretében.) — Ugyanezt állapította meg már Wosinsky M. i. m. 658.

⁸ Radnai L.: Arch. Ért. 1940 62. skk.

⁹ Radnai Marsigli térképén az őratornyok mellett húzódó vonalat sáncnak nézi. Ennek iránya azonban pontosan megfelel a két tábor között ma is használt egyenes római útnak, amelynek Annamatian keresztül kellett haladnia. Rómer feljegyzéseiben is a hatodik »halom« Kornis-Baracs előtt fekszik.

¹⁰ Graf A. i. h. tévesen Kisapostagig három, ettől lefelé hat burgust feltételez. 1954-ben Karpe térképe alapján végzett terepbejárásunk igazolta a két őratorny helyét. A harmadik burgus pontos elhelyezését nem sikerült ugyan megállapítanunk, de az csak a két község határán húzódó terephullám tetején lehetett, ahonnan mind Intercisa, mind a D-felé továbbvezető útra és az út K-i oldalán kezdődő mély völgyre jó kilátás nyílt. A negyedik őratornyot az említett útkeresztződéstől ÉNy-ra, az úttól mintegy 120 méter távolságban kisebb dombhajlat tetején megtaláltuk.

¹¹ Rómer F. i. m. 79. szerint 56 öltre az úttól.

¹² A Székesfehérvári Állami Levéltárban, címe: »Tekintetes Nemes Fejér Vármegyét keresztül folyó

DUNA VIZNEK 's a' mellette lévő Helsegeknek Rajzolatja. Melly fölméretődött a Magyar Országí Kir: Duna Mappátio által 1826. Eszt: Rieder József a' fent tisztelt Megyének rendes Földmérője által pedig lerajzoltatott 1830.«

¹³ Terepbejárás 1952-ben.

¹⁴ Terepbejárás 1954-ben.

¹⁵ It. Ant. 245. 3.

¹⁶ A távolság viszonylag pontos megállapítását két körülmény teszi lehetővé. Egyrészt a sztálinvárosi Béke tértől (első őratorny) csaknem a baracsi castrumig a római út egybeesik a ma használt műúttal (l. Radnai légifényképét), tehát a távolságmérésre a mai kilométer-jelzések is felhasználhatók. Másfelől a mérési számadatokat megerősítik a mérföldkövek: a Béke téri és a baracsi kövek között a távolság pontosan 7 MP. Ez a megegyezés nemcsak arra mutat, hogy a baracsi kövek valóban eredeti helyükön kerültek elő, hanem a Béke tériek is ott álltak.

¹⁷ CIL III 10639—10641.

¹⁸ CIL III 3726=10635.

¹⁹ CIL III 3728=10636.

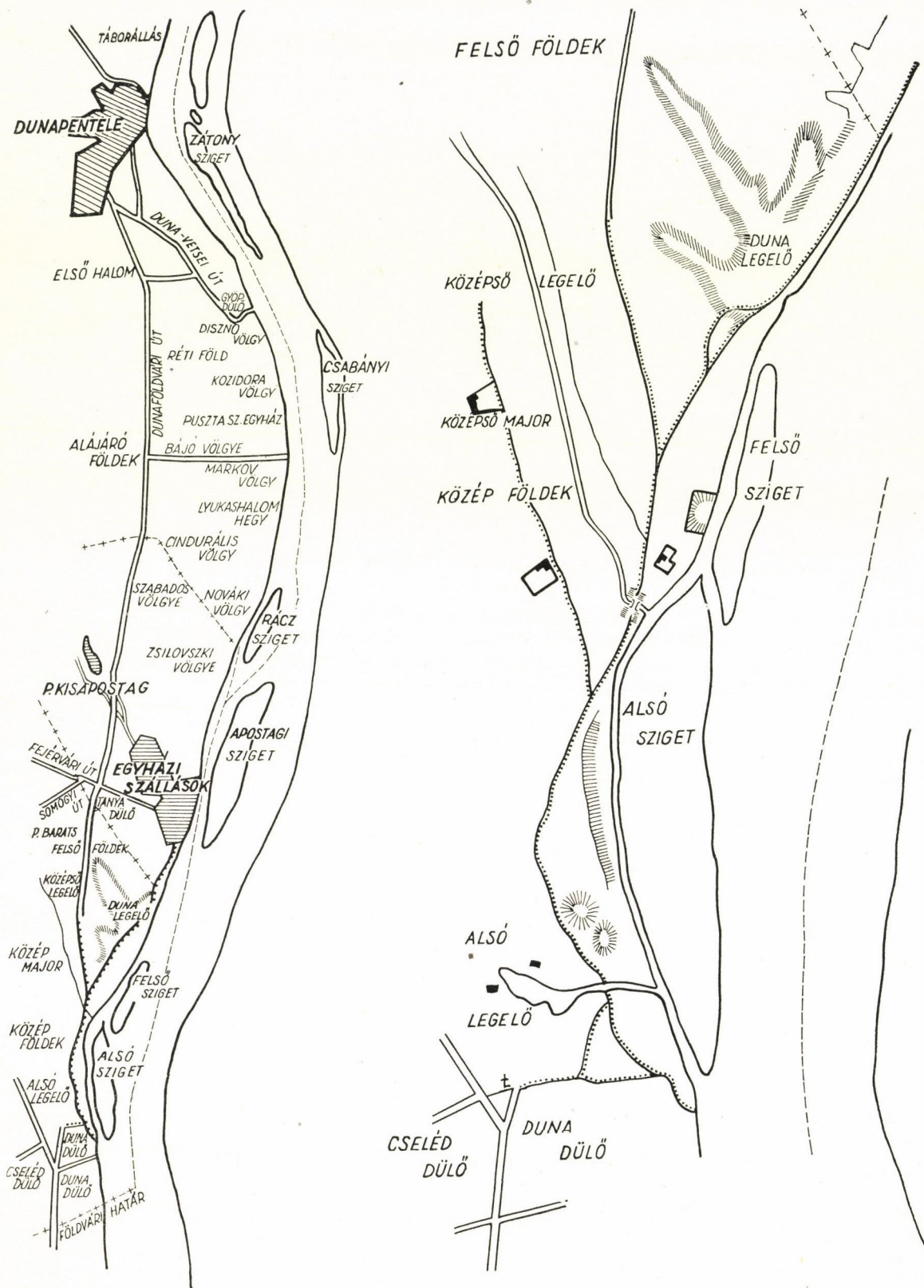
²⁰ Mahler E., Jelentés a MNM 1911. évi állapotáról. 153. 5. sz.; 155. 6. sz.

²¹ A táborba beépített követ itt nem vettük tekintetbe. (Mahler E., Arch. Ért. 29 [1909] 243. sk. 12. sz. és 30 [1910] 123.)

²² A 2024 hrsz. tájéka.

²³ L. a 16. jegyzetet.

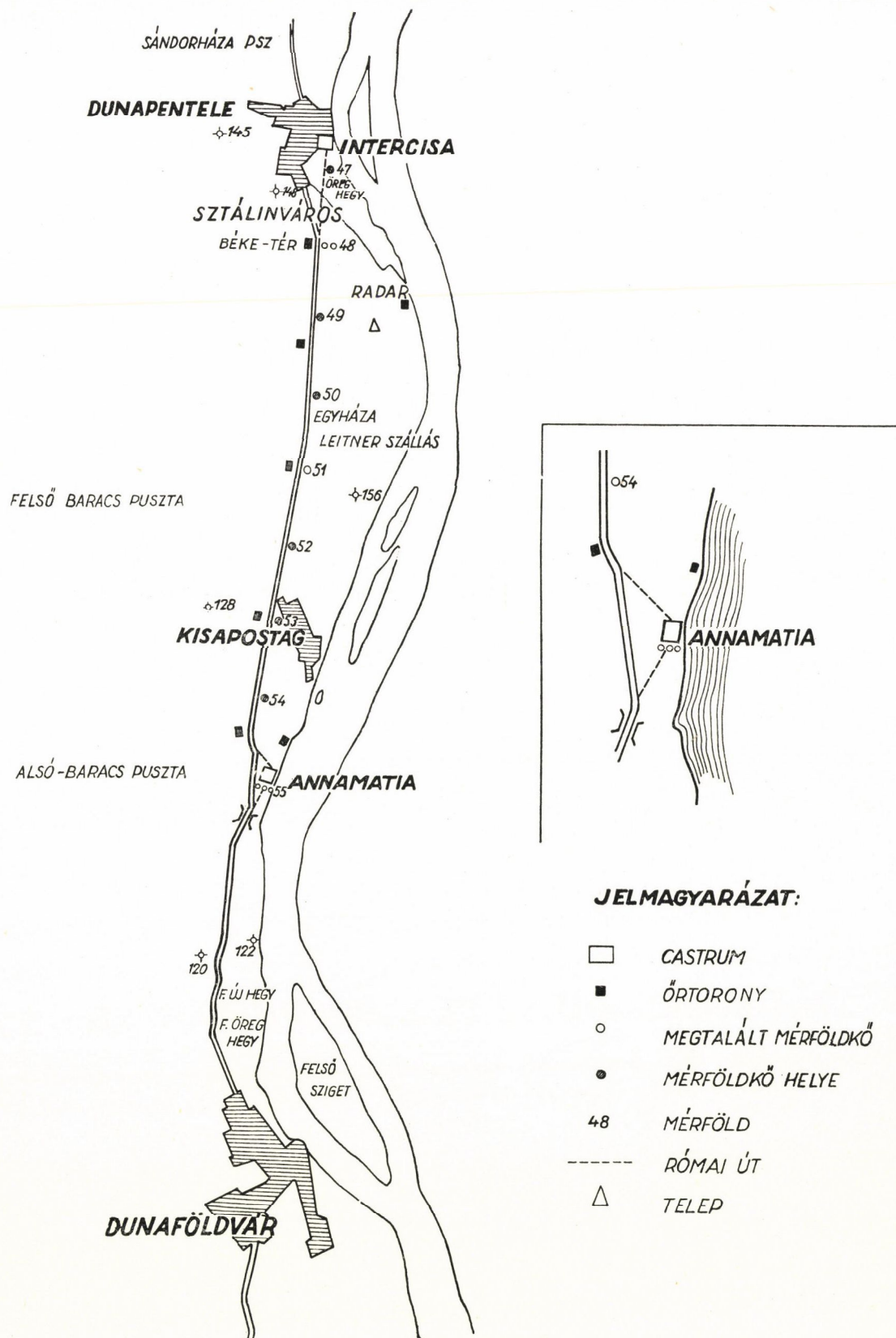

2. kép. Rieder József térképe 1826-ból.
Рис. 2. Карта Йожефа Ридера из 1826 года.
Fig. 2. Carte de Joseph Rieder, de 1826.

FÖLDVÁRI HATÁR

3. kép. A római limes Intercisa és Annamatia között.
 Рис. 3. Римский лimes между Intercisa и Annamatia.
 Fig. 3. Le limes romain entre Intercisa et Annamatia.

faragták és vasráccsal fedték. Mint felirat nélküli, bizonytalan eredetű köveket sem a CIL, sem Fülepe²⁴ nem említi. Római eredetük azonban nemcsak helyük, formájuk alapján kétségtelen, de egyikükön nehezen olvasható, eredetileg vörösre festett felirattöredék is van.

ON
TRB POT
PROCOS
LTC
EM
CO

A felirat kiegészítését a következőképpen kísérelhetjük meg: [Imp. Caes. /M. Iulio Philippo/ p. f. aug. p[ro]n[t. max.] trib. pot. [cos. p. p.] /procos. [et/ Marcia]e Otac[i]/liae S[er]v[er]ae sanctissimae /aug.] co[n]niugi aug. n./ab Aq. m. p. XLVIII].²⁵

A Béke tér és a baracsi tábor között eddig csak egy mérföldkövet ismerünk, Kisapostag határából.²⁶ Ennek távolsága Aquincumtól 51 MP, azaz Intercisától 6 440 méter. Megjegyzésre méltó, hogy ezen a helyen állott harmadik őrtornyunk is. Felvetődik a kérdés, vajon véletlen egybeesésnek kell-e tekintenünk, hogy két őrtornyunk is mérföldkö mellett épült, vagy a burgus és a kö összefüggésbe hozhatók egymással és a torony építése a mérföldkö állításával kapcsolatos útjavítás alkalmával történt? Az a tény, hogy mindkét erődítésünk előtt a mérföldkö Gordianus császár útjavító tevékenységét örökíti meg, az utóbbi feltevés mellett szól.²⁷ Útépítéssel kapcsolatos őrtoronyépítkezésre egyébként másutt is találunk példát. Baisweilban az első burgus építését Ohlenroth Septimius Severus 201-ben végzett útjavításának idejére teszi, míg a második burgus építési idejét a 213-ban végbement alemann betörés utáni 215. évi útjavítás határozza meg.²⁸

Az őrtornyok egymástól való távolsága a következőképpen alakul (3. kép):

Intercisa	— 1. őrtorony	2 000 m
1. őrtorony	— 2. őrtorony	2 500 m
2. őrtorony	— 3. őrtorony	1 900—2 000 m
3. őrtorony	— 4. őrtorony	2 550—2 650 m
4. őrtorony	— 5. őrtorony	2 200 m
5. őrtorony	— Annamatiá	1 110 m

Az erődítések egymástól való távolsága tehát nem mutat szigorú szabályosságot. A köz két burgus között átlago-

san 2 000—2 500 m között váltakozik, ennél csak az 5. őrtorony Annamatiától való távolsága kevesebb, mint egy fele az átlagnak, 1 110 m. Az őrtornyok sűrűsége a limes mentén sehol sem mutat egységes rendszert,²⁹ a terepviszonyok és a védelmi szakasz veszélyeztetettsége határozza meg egymástól való távolságukat. Germania Superiorban a Rajna és a Lahn között a távolság 300—905 m között váltakozik,³⁰ Raetia egyes részein 600—700 m,³¹ Stein am Rheintől Baselig 1 200—1 500 m-es átlagról beszélhetünk.³² Ugyanezt a távolságot — egy római mérföldet — találjuk Ausztriában³³ és az Aquincum—Ulcisia Castra szakaszon.³⁴ Kevésbé veszélyes és jól áttekinthető részekben 4—5 km távolságra is következnek őrtornyok egymás után, így Bingen és Simmern között,³⁵ vagy Raetiában.³⁶ Intercisa—Annamatiá szakaszunkon megállapított átlagos távolság körülbelül a Carnuntum—Scarbantia útvonalon levő őrtornyokénak felel meg: az átlagos távolság itt 2 650—2 700 m.³⁷

Az őrtornyok helyének megválasztását a stratégia szempontjából döntötték el. A limes mentén mindenütt kisebb magaslatocon, a limes kiugró sarkain, folyók fölött találjuk őket, ahonnan a katonai utat és a túlsó partot nagyobb távolságra megfigyelhették és a szomszédos őrtornyokkal jelzések útján érintkezhettek.³⁸ Útszakaszunkon, — mint azt az egyes őrtornyok helyének megállapításakor részletesen leírtuk, — burgusainkat az út kiemelkedő pontjain találjuk, ahonnan a dombos-völgyes környéket jól szemmel tarthatták. Nem épültek közvetlenül a Duna mellett, így a folyó és a túlsó part ellenőrzése nem volt feladatuk. A stratégiai legkedvezőbb helyek megválasztásánál nem ragaszkodtak mindig ahhoz, hogy az közvetlenül az út mellé essék. A negyedik őrtorony az úttól mintegy 120 m-re,³⁹ az ötödik 56 ölre, azaz ugyanannyira állott, kisebb emelkedőn.⁴⁰ Hasonló elhelyezést találunk a Carnuntum-ad Flexum útvonalon levő őrtoronynál, Carnuntumtól 1 MP-ra, amely 155 m-re volt az úttól,⁴¹ vagy a Carnuntum—Scarbantia út burgusánál Carnuntumtól 600 m-re, amely az út fölötti emelkedésen helyezkedett el.⁴² Általában az őrtornyokat nem építették 100 m-nél messzebbre a parttól vagy az úttól,⁴³ de van rá kivételes példánk — Acheggben —, amikor a távolság 850 m.⁴⁴

Az őrtornyok méreteire és alakjára ma már csak néhány bizonytalan adatból következtethetünk. Marsigli a következőket mondja: »...Fortalitia novem certis intervallis sunt adstructa, figurae quadratae cuncta, et, sicut et via ipsa, et terra et glareae congesta.«⁴⁵ Vázlatos térképén a burgusokat földhányás közepébe rajzolt négyszögekkel jelölte. A belül rajzolt négyszögek változatos nagyságúak és helyzetűek.⁴⁶ Rómer 1866-ban a még látható körvonalatok lerajzolta és felmérte.⁴⁷ Tőle a következő adatokat kapjuk:

1. őrtorony 14°×14° méretű, sekély árokkal körülvett, felszántott terület. Az árok D-i oldalát az út miatt nem tudta megállapítani. Az É-i oldal lekerekített. (4. kép).

2. őrtorony 20°×20° méretű, »egészen a szántás által elmosva. Beljebb az országúttól, az előzőtől 1/8

²⁴ Fülepe F., Intercisa. AH 33 (1954) 267. skk.

²⁵ A kiegészítést a hasonló szövegű CIL III 3717 mérföldkö alapján adtuk. A Philippus-mérföldkön kívül egy Elagabalus- és egy Gordianus-mérföldkö is állott ugyanitt.

²⁶ Polgár I.: SzSz. 4 (1934) 46. skk. Gordianus-mérföldkö.

²⁷ Leletanyag hiányában a kérdés egyelőre nem dönthető el.

²⁸ L. Ohlenroth: BRGK 29 (1939) 151. skk.

²⁹ Fabricius: PWRE 13, 578. skk.

³⁰ Fabricius i. m. 599.

³¹ Fabricius i. m. 614.

³² E. Staehelin, Die Schweiz in römischer Zeit. (1948) 295. skk.

³³ Fabricius i. m. 637.

³⁴ Nagy L., Bp. tört. 2, (1942) 754.

³⁵ G. Behrens: Germania. 4 (1920) 15. skk.

³⁶ P. Reinecke: Der Bayerische Vorgeschichtsfreund. 8 (1929) 24.

³⁷ M. Groller: RLIÖ 3 (1902) 10, a Höfleini castellumtól Mattlerthurmig.

³⁸ Fabricius i. m. 599. 614.— P. Reinecke i. m. 24.— E. Staehelin, i. h.

³⁹ Terepbejárás 1954-ben.

⁴⁰ Rómer F. i. m. 79.

⁴¹ M. Groller: RLIÖ 1 (1900) 52. skk.

⁴² M. Groller: RLIÖ 9 (1908) 83.

⁴³ E. Staehelin i. h.

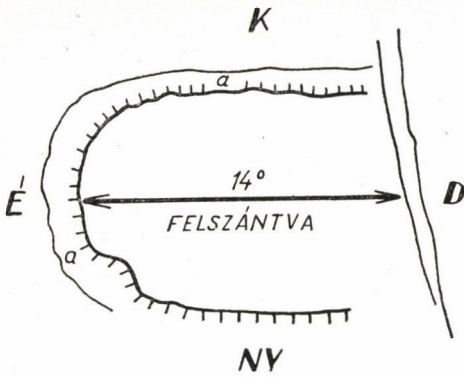
⁴⁴ P. Reinecke: Germania. 19 (1935) 33. skk.

⁴⁵ Marsigli i. h.

⁴⁶ Radnai L. i. h.

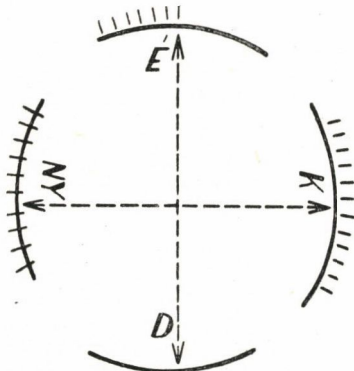
⁴⁷ Rómer F. i. h.

4. kép. 1. őrtorony.
Рис. 4. 1. Сторожевая башня.
Fig. 4. Tour de guet. 1.

mérföldre fekszik.⁴⁸ Téglának semmi nyoma.« É-i és D-i oldala lekerekített (5. kép).⁴⁹

5. kép. 2. őrtorony.
Рис. 5. 2. Сторожевая башня.
Fig. 5. Tour de guet. 2.

3. őrtorony $20^\circ \times 18^\circ$ méretű, az országút mellett. »Ez a legépebb. Semmi műemlék.« Négyzetes, széles árokkal. Metszetet is közöl róla, amely körülfutó mély árkot, azon belül sáncot mutat (6. kép).

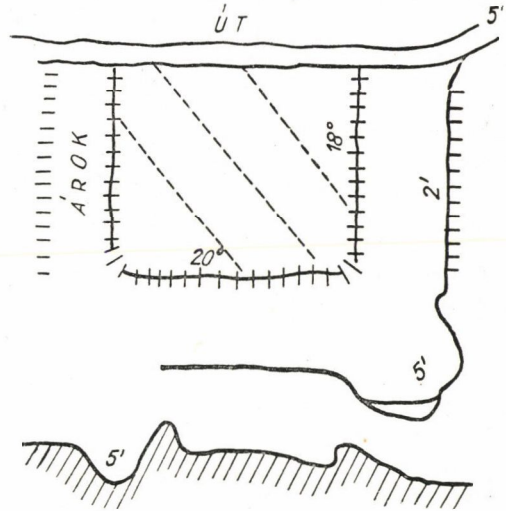
4. őrtorony $12^\circ \times 12^\circ$ méretű.⁵⁰

5. őrtorony $20^\circ \times 20^\circ$ méretű. »Apostag előtt az úttól 56 ölnyire. Felszántva, elenyésző-félben.« Négyzetes. Metszete elmosódó, ennek ellenére az árkon belül sánc még felismerhető (7. kép).⁵¹

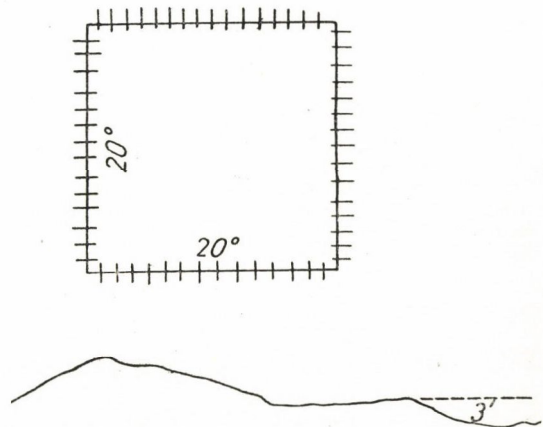
A felsorolás alapján őrtornyaink sem nagyság, sem alak tekintetében nem egységesek. Az 1. és a 4. őrtornyok $14^\circ \times 14^\circ$, illetve $12^\circ \times 12^\circ$ méretűekkel lényegesen kisebbek, mint a másik három, amelyek $20^\circ \times 20^\circ$ nagyságúak. Az 1. és a 2. torony kerek, vagy lekerekített alaprajzot mutat,⁵² míg a 3. és 5. négyzetes. A 4. őrtorony alakjáról semmi adatunk nincs. Öt őrtornyunk ilyenképpen legalább három variációt mutat,⁵³ és csak a 3. és

5. őrtoronyról állapíthatjuk meg kétséget kizáróan, hogy egyforma.

A védőárokkal körülvevő kerek udvarok eredetileg mindenütt fatornyokat vettek körül.⁵⁴ Ezeket később a

6. kép. 3. őrtorony.
Рис. 6. 3. Сторожевая башня.
Fig. 6. Tour de guet. 3.

7. kép. 5. őrtorony.
Рис. 7. 5. Сторожевая башня.
Fig. 7. Tour de guet. 5.

legtöbb helyen körtoronná építették át.⁵⁵ Fa őrtornyokkal már az első században találkozunk. Vindobona és Carnuntum között egy leégett fatorony ásatásakor gazdag első századi fegyverlelet került elő.⁵⁶ A fischamendi őrtornyot egy Nerva-sestercius datálja.⁵⁷ Az Oberflor-

⁴⁸ Rómer az első négy őrtorony mindegyikénél megjegyzi, hogy egynyolcad mérföldre van az előzőtől, illetve az első a falutól. Ezek az adatok azonban nem felelnek meg a valóságnak.

⁴⁹ Rómer megfigyeléseit az 1954. évi terepbejárás is igazolta. A mai műút az őrtorony udvarának már csak mintegy felét hagyta meg. É—D irányban 44 m-t, K—NY irányban 26 m-t mértünk. A K-i oldal lekerekített.

⁵⁰ Az ároknak már semmi nyomát nem találtuk.

⁵¹ Az őrtorony jól felismerhető körvonalait az 1954. évi terepbejárás alkalmával megtaláltuk. A négyzet-

letes kiemelkedés méretei megegyeztek Rómer adataival.

⁵² Az első őrtorony, amely a sztálinvárosi építkezések következtében elpusztult, a Radnai által közölt légifelvételen is kör alakú.

⁵³ Ha a 4. őrtornyot a méretegyezés alapján kereknek feltételezzük, míg ha négyzetes volt, a variációk száma négy.

⁵⁴ Fabricius i. m. 614.

⁵⁵ L. Ohlenroth i. m. 152.

⁵⁶ Fabricius i. m. 637.

⁵⁷ M. Groller i. m. 4 (1903) 23. skk.

stadt—Gross-Krotzenburg szakaszon álló fa őrtornyok a korahadrianusi időből valók.⁵⁸ De még a III., sőt IV. században is találunk fából épült tornyokat. A védőárok nélküli Baisweil I. burgus építését Ohlenroth 201-re, a védőárkos Baisweil II.-ét 215-re tette, de faszerkezetű volt a Baisweil III. őrtorony is, amely 306—320 között épült.⁵⁹ A raetiai és a germaniai limesen ezek az őrtornyok 4 cölöpre épültek és ezeken nyugodott a 2,5—5 m nagyságú négyszögletes faépítmény.⁶⁰ A fischamendi torony 4,3×4,50 m méretű volt.⁶¹ Az udvar átlagosan 15—20 m,⁶² a körülvevő árok a sarkokon kissé lekerekített⁶³ — mint nálunk —, vagy teljesen köralakú.⁶⁴ Az udvart körülvevő fal Germaniában paliszád, Carnuntum környékén kőfal.⁶⁵

Kő őrtornyok körül is találunk védőárkot,⁶⁶ ez azonban nem olyan általános, mint a fatornyoknál. Az árok alakja négyszögletes⁶⁷ vagy lekerekített,⁶⁸ nagyságát az őrtorony mérete szabja meg. Ez a limes mentén mindent a legnagyobb változatosságot mutatja, egészen kicsi, 4×4 m-től⁶⁹ 20—25 m nagyságú erődtékekig.⁷⁰

A kisebb, 4—6 m méretű tornyok, amelyek tartós védelemre nem voltak alkalmasak és csak megfigyelésre, jeladásra használták őket,⁷¹ a császárkor első feléből valók. Az említett petronelli őrtornyot a XV. legio bélyegestéglái az első századra datálják.⁷² A pfaffenbergi két burgus a XIV. legio bélyegei alapján a második század elejéről való.⁷³ Ezek a kis tornyok elsősorban a germániai,⁷⁴ raetiai⁷⁵ limesről ismeretesek, ahol a védelem korábban épült ki. A római védelmi rendszer megváltozása a harmadik század folyamán a határmenti védőberendezések egyre fokozódó megerősítéséhez vezetett.⁷⁶ Az őrtornyok is ettől kezdve egyre nagyobbak lesznek, faluk megvastagszik és kisebb-nagyobb őrsereget fogadnak magukba. A legnagyobb és legerősebb burgusok Valentinianus korában épülnek. Ilyen az etzgeni őrtorony, amely a legio VIII építési felirata szerint 371-ben készült, vagy a koblenzi, ahol a felirat Valentinianust, Valens és Gratianust említi.⁷⁷ A Neckarau melletti őrtorony építésénél maga Valentinianus is jelen volt.⁷⁸ Ezek az őrtornyok 15×25, illetve 17×23 m nagyságúak, a hasonló niederlahnsteini őrtorony falvastagsága 3,6 m.⁷⁹ Pannonia Inferiorból eddig ismert burgusaink a császárkor második feléből származnak, nagy többségük Valentinianus építkezéseivel hozható összefüggésbe.⁸⁰

Őrtornyaink közül az első és a második kerek, illetve lekerekített védőárok fogta körül. Ez faszerkezetű toronyra enged következtetni, de a négyszögletes vallum-

mal megerősített őrtornyok jelentékeny része szintén fából készült.⁸¹ A felső-germániai és raetiai szakaszon a faszerkezetű tornyot felváltó kőépületet sohasem annak helyén, hanem kisebb-nagyobb távolságra, mellette építették.⁸² Ilyen átépítésnek nálunk nincsen nyoma. A nyugati limesen a fa őrtornyok a felszínen kissé kiemelkedő, lapos dombok formájában maradtak fenn,⁸³ ez a mi őrtornyainkra is jellemző. A körülárkolás, a későbbi torony áthelyezésének hiánya, valamint az a megfigyelés, hogy sehol sem voltak kőépületre mutató törmelékek, cserépdarabok a felszínen,⁸⁴ inkább faszerkezetű tornyok mellett szól. Ezzel szemben Dunaföldvár határában körülbelül Marsigli 9. őrtornyának helyén Cziráky feljegyzése szerint 1897-ben több kocsi- és téglatöredéket hánytak ki,⁸⁵ amelyek kétségtelenül kőépülethez tartoztak. A kérdést véglegesen csak ásatás döntheti el, annyi azonban valószínű, hogy a burgus-sor nem volt egyöntetű. A kő őrtornyokat elsősorban a négyszögletes védőárkok közepén kereshetjük, a nagyméretű udvarok alapján legalább 12—16 m nagyságúnak kell feltételeznünk őket.⁸⁶ Ez megfelel az Aquincum környékén ismert méreteknél.

A pannóniai limes őrtornyainak felderítésével és feldolgozásával kutatásunk mindeddig adós maradt.⁸⁷ Az egyes építési korszakok ismeretének hiánya őrtornyaink datálását rendkívül megnehezíti. Alföldi feltételezi, hogy már Domitianus alatt teleszórhatták őrtornyokkal a Duna partját,⁸⁸ a Traianus-oszlop cölöpkerítéssel körülvett őrtornyok ábrázolását őrizte meg számunkra a dunai limesről.⁸⁹ Commodus 185-ből való feliratainál⁹⁰ korábbi időből sem epigráfiai, sem régészeti adatot nem ismerünk, amely burgusokra vonatkozna. Commodus feliratai közül 11 Intercisa területén, másodlagos felhasználásban került elő.⁹¹ Ezeket az onnem ripam megerősítő burgusokból szállították ide, a nagy Valentinianus-kori építkezések idején.⁹² A IV. századi temetőben való felhasználásuk következett.⁹³ Nem lehet kétséges, hogy a Commodustól származó őrtornyok ekkor már nem voltak használatban, vagy átépítésükkor eltávolították róluk a feliratot. A Duna partján elhelyezett Commodus-féle burgusok közül ma még csak a csilaghegyi kis őrtornyot ismerjük.⁹⁴ Nem tartjuk valószínűnek, hogy őrtornyaink, amelyek kifejezetten a limes-úttal vannak összefüggésben, kapcsolatba hozhatók lennének az egészen más rendszerű Commodus-kori építkezéssel. A feliratok kifejezetten parti erődtésekről beszélnek.

⁵⁸ Fabricius i. m. 599. skk.

⁵⁹ L. Ohlenroth i. m. 151. skk.

⁶⁰ Fabricius i. m. 599. skk.

⁶¹ M. Groller i. m. 4 (1903) 23. skk.

⁶² M. Groller i. m. 4 (1903) 26.

⁶³ Fabricius i. m. 614.

⁶⁴ M. Groller i. m. 4 (1903) 23. skk.

⁶⁵ M. Groller i. m. 4 (1903) 26. skk.

⁶⁶ J. Röder: Germania. 30 (1952) 115. skk.

⁶⁷ J. Röder: i. h.

⁶⁸ G. Macdonald: BRGK 19 (1929) 49.

⁶⁹ O. Paret: ORL 51 (1935) 18.

⁷⁰ Nagy L.: TBM 4 (1936) 24. skk.

⁷¹ M. Groller i. m. 9 (1908) 84. skk.

⁷² M. Groller i. m. 9 (1908) 81. skk.

⁷³ M. Groller i. m. 1 (1900) 67. skk.

⁷⁴ Fabricius i. m. 600. skk.

⁷⁵ Fabricius i. m. 614.

⁷⁶ F. Oelmann, The Rhine limes in late roman times.

(The Congress of roman frontier studies 1949) 1952. 81.

⁷⁷ L. Laur-Belart, The late limes from Basel to the Lake of Constance. (The Congress of roman frontier studies 1949) 1952. 61.

⁷⁸ F. Oelmann i. m. 96. skk.

⁷⁹ F. Oelmann i. h.

⁸⁰ Nagy L., Bp. tört. 2 (1942) 750. skk.

⁸¹ Fabricius: ORL 52 (1935) 21. skk.

⁸² Fabricius: ORL 45 (1928) 17. skk.

⁸³ Fabricius: PWRE 13, 614.

⁸⁴ Terepbejárás 1954-ben.

⁸⁵ Cziráky Gy. i. m. 37.

⁸⁶ Nagy L., Bp. tört. 2 (1942) 756, a Lupa-csárdánál levő őrtornyot 41×43 m, tehát a miénkkel egyező méretű terasz vette körül. Az őrtorony 16,30×14,80 m.

⁸⁷ Részletesebb, — bár közelről sem teljesen mondható — kutatás csak Aquincum környékén folyt. (Összefoglalólag Nagy L., Bp. tört. 2 [1942] 74. skk.) Valószínűnek kell tartanunk, hogy az őrtornyok nemcsak itt, hanem a szomszédos provinciákhoz hasonlóan (a moesiai őrtornyokról l. E. Swoboda, Forschungen am Obermoesischen Limes, Schriften der Balkankommission 10, 1939) limesünkön is sűrűn követték egymást.

⁸⁸ Alföldi A.: Arch. Ért. 2 (1941) 37.

⁸⁹ Cichorius, Die Reliefs der Trajanssäule, 4—5. t.

⁹⁰ Fülep F. i. m. 208. skk.

⁹¹ Fülep F. i. m. 265. skk.

⁹² Alföldi A. i. m. 36. feltételezi, hogy nagy részüket az Aquincum környéki őrtornyokból szedték ki és az aquincumi kövekkel együtt a hajón vitték Intercisába. Magunk részéről lehetségesnek tartjuk azonban, hogy a szétszórta burgusok kőanyagát elsősorban Intercisa közeléből fuvarozták az építkezés helyére, vagy egységes rendelet intézkedett a part-menti Commodus-őrtornyok felhasználásáról.

⁹³ Hekler A.: Jelentés a MNM 1912. évi állapotáról: 217.

⁹⁴ Nagy L.: Bp. R. 12 (1937) 272.

Örornyaink út-melletti jellege⁹⁵ következtében foglalkoznunk kell annak lehetőségével is, hogy azok építése, javítása a III. század folyamán összefüggésben állhatott a limes-út ismételt helyreállításával.⁹⁶ Intercisa és Annamati között (47–55 MP) a következő útjavításokról van tudomásunk a mérföldkövek alapján: az első Elagabalus nevéhez fűződik (48 MP),⁹⁷ a 218-as évszám alapján valószínű, hogy itt csak a Macrinus és Diadumenianus császárok által 217-ben végrehajtott nagy útjavítási munkák helyi befejezéséről van szó.⁹⁸ Az intercisai leletanyagban van egy mérföld-jelzés nélküli Macrinus-kő,⁹⁹ lehet, hogy ez erről a szakaszból való.¹⁰⁰ A 217–218 évek után Maximinus császár állította helyre az utat (47 MP¹⁰¹ és 55 MP¹⁰²). A baracsi kő alapján ezt a 237-es évre tehetjük. A következő 12 évben a túlpárti barbárok pusztító betöréseinek tulajdoníthatjuk az út gyakori javítását. Gordianus 238-ban (48 MP)¹⁰³ és 242-ben (51 MP),¹⁰⁴ Philippus 245-ben (48 MP¹⁰⁵ és 55 MP¹⁰⁶), végül Decius 249-ben (55 MP)¹⁰⁷ végzett útjavítást. Az 1. és a 3. örtony előtt álló Gordianus mérföldkövek esetleges datáló szerepéről feljebb már szoltunk.

Diocletianus nagyszabású erődépítkezéseit datálható burgusaink között eddig mindössze egy képviseli, Békásmegyeren.¹⁰⁸ Ezzel szemben Valentinianus korának nagy erőfeszítéseit a határvédelem megszilárdítására a burgusok terén is meglehetősen ismerjük. Nemesak epigráfiai¹⁰⁹ és irodalmi¹¹⁰ adataink vannak örtony-építéséről, de a fennmaradt emlékek nagy része is ebből a korból származik. Nagy Lajos Aquincum környékén 11 örtonyról állapította meg Valentinianus-kori használatát,¹¹¹ de valószínű, hogy a még meg nem határozott korú burgusok jelentékeny hányada szintén ebből az időből való. A sűrűn elhelyezett, erős örtonyok láncolata és a balparti hídfőállások, őrállomások rendszere ekkor éri el végső, legfejlettebb formáját.¹¹²

Örornyaink kormeghatározásában egyetlen biztos adatunk van: az 1954. évi terepbejárás a 4. örtony helyén IV. századi kerámiát, köztük több mázastöredéket talált. Az 1. és 2. örtony kerek, illetve lekerekített formája faszerkezetű építményre utal, ami a Valentinianus-kori építkezéseknél már nem fordul elő. Ezek tehát — ha esetleg használták is őket, átépítve a IV. század második felében is — a III. század elejéig visszanyúlhatnak. A négyszögletes védőárokakkal körülvett örtonyok méretei valentinianusi építést tesznek valószínűvé.

Az Annamatiából kivezető út a dombháton lefelé haladva egyenes irányban érte el a Baracs patak hidját.¹¹³ Karpe térképén a »Rudera pontis« elnevezést a híd római eredetéről vonatkoztatták. Rómer 1864-ben az akkor használt (azóta megújított) híd mellett másik, római (?)

híd nyomait fedezte fel.¹¹⁴ A híd iránya ma is a castrum felé mutat, míg a völgyben haladó új út nagyobb kanyarodással és töréssel ér el hozzá.¹¹⁵ A római út további folytatása Dunaföldvár felé Rieder térképén maradt meg számunkra. Az Alsó Sziget közepe magasságában bekövetkező törésig az új út feltehetően a római haladt. Lejjebb, a sziget D-i végének magasságában az előbbi folytatásaként ismét feltűnik az egyenesvonalú római út (az Alsó Legelő és a Duna Dülő határától). Az útvonalat ezen a szakaszon — Dunaföldvár felől — Wosinsky a következőképpen írja le: »A mazsolai szőlőkön rézsut, de mindig egyenes irányban követhető az út és egyenes vonalban a Derecskey Lajos-féle szőlőben álló présház előtt talált 3 mérföldköig vezet.«¹¹⁶ Rómer, aki az utat szintén bejárta, a következőket mondja: »Az öreghegyi szőlő és a Felsőtő közt legközelebb az országúthoz kaviccsos út, melynek domborodását a legelőn látni mintegy 1000⁰-nyi távra, — Paksnak egyenesen.«¹¹⁷ Marsigli 7–9. örtonyaival, amelyek ezen a szakaszon helyezkedtek el, nem kívánunk részletesen foglalkozni. A 7. örtony feltehetően a híd D-i oldalától mintegy 150 m-re levő emelkedésen lehetett.¹¹⁸ A 8. és 9. örtonyokról Rómer¹¹⁹ és Cziráky¹²⁰ feljegyzéseiből tudunk. Az utóbbi örtony azonban már lényegesen délebbre esik, mint Marsigli térképe mutatja, az előző toronytól való távolsága is szokatlanul nagy, ezért lehetséges, hogy az erődör nem szakadt meg Marsigli 9. tornyánál, hanem az ismertetett részlethez hasonlóan tovább követte D felé a limes-utat.

A két castrum között a limes-út menti tornyokon kívül Karpe térképe alapján egy másik, külső erődör körvonalai bontakoznak ki előttünk. Annamatiától É-ra, mintegy kilométer távolságra, a magas partfal egy szakadás okozta éles kiszögellésében másik négyszögletes tábor-jelzést találunk. Valamivel kisebb a castrumnál, de szembeszökően hangsúlyozottabb az útmenti tornyoknál. A part pusztulása következtében ma már helyét nem tudjuk megállapítani.¹²¹ Hasonló burgust jelzett Marsigli Intercisától D-re, közvetlenül Apostag fölött. Paulovicsnak sikerült ezt a 153. magassági pontnál, a mai »Radar« területén lokalizálnia.¹²² A »ma is feltűnően szemlélhető örtony, — illetőleg burgus-méretű, részben árokkal körülvett, fűvel benőtt maradványokat magam is lerajzoltam s megállapíthatom, hogy azoknak kiterjedése ma is teljesen összefügg Marsigli rajzával. Rómer 1866-ban vázlatot készített a 8°×8° méretű sáncról és erősen tagolt metszetét is megadta (8. kép).¹²³ A négyszögű burgus egyik, közelebből meg nem határozott sarkán volt a 153. magassági pont elhelyezve. 1950-ben a sztalinvárosi építkezések megkezdésekor a burgus területét lehordták, ez alkalommal vastag, jól kötött római falakat találtak és romboltak szét.¹²⁴

⁹⁵ A német szaknyelv Strassenturnnak nevezi ezeket, megkülönböztetésül a Wachtturntól.

⁹⁶ Erre vonatkozóan l. a 74. lapon.

⁹⁷ Mahler E. i. m. (1911) 153. 5. sz.

⁹⁸ Az Aquincum-Mursa limes-út javítási munkáival más helyen fogok foglalkozni.

⁹⁹ CIL III 10637.

¹⁰⁰ Ez azért is valószínű, mert a 45. és 46. mérföldkről már van Macrinus mérföldkövünk.

¹⁰¹ CIL III 3728=10636.

¹⁰² CIL III 10639.

¹⁰³ Mahler E. i. m. (1911) 155. 6. sz.

¹⁰⁴ Polgár I.: SzSz. 4 (1934) 46. skk.

¹⁰⁵ L. 74. l.

¹⁰⁶ CIL III 10640.

¹⁰⁷ CIL III 10641.

¹⁰⁸ Nagy L.: Bp. R. 12 (1937) 272.

¹⁰⁹ CIL III 3653.

¹¹⁰ Cod. Theodos. 15, 1, 13. Valentinianus rendelete Dacia Ripensis duxához 365-ben: »In limite... praeter eas turreas, quas refici oportet (si forte indigeant refecione) turreas administrationis tempore quotannis locis opportunis extruere.«

¹¹¹ Nagy L., Bp. tört. 2 (1942) 748. skk. — Nagy L.:

Arch. Ért. 42 (1939) 131. skk. — Nagy L.: Bp. R. 13 (1943) 455. skk.

¹¹² Valentinianus védelmi rendszeréről összefoglalólag W. Schleiermacher: BRGK 33 (1943—1950) 177. skk.

¹¹³ Terepbejárás 1952-ben.

¹¹⁴ Rómer F. i. m. 13 (1864) 108.

¹¹⁵ A későbbi út Annamatiánál is, akárcsak Intercisánál vagy Matricánál, a tábor előtt letért az egyébként használt római útról és megkerülte azt. Erre a kitérésre a tábor romjai kényszeríthették annak idején az út használóit.

¹¹⁶ Wosinsky M. i. m. 692.

¹¹⁷ Rómer F. i. m. 13 (1864) 100.

¹¹⁸ Terepbejárás 1954-ben.

¹¹⁹ Rómer F. i. m. 19 (1866) 69. a földvári út mellett, Kömlöd felé jobbra 18°×18° méretű sáncot említ.

¹²⁰ Cziráky Gy. i. m. 37. a Középfomokerdő É-i részén.

¹²¹ Terepbejárás 1954-ben.

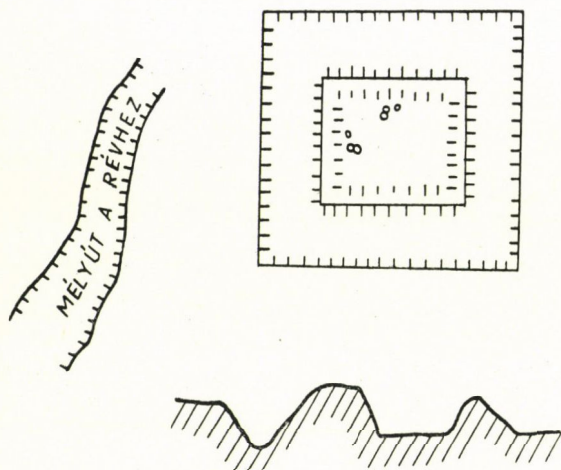
¹²² Paulovics I., A dunapentelei római telep (Intercisa), AH 2 (1927) 9. skk.

¹²³ Rómer F. i. m. 20 (1866) 77.

¹²⁴ A helyszínen dolgozó munkások és mérnökök közlése 1951-ben.

A sztálinvárosi építkezések 1950-ben a Radarnál levő burgus környékén kisebb római település nyomait hozták felszínre. A gépi erővel végzett földgyalulás nem tette lehetővé, hogy az előkerülő emlékeket rendszeres

8. kép. Őrtorony a »Radar« helyén.

Рис. 8. Сторожевая башня на месте »Радар«-а.

Fig. 8. Tour de guet l'endroit dit »Radar«.

ásatás tárja fel, ezért csak a szórványos adatokból és megfigyelésekből tudjuk a település helyét, kiterjedtségét körülhatárolni. Azon a helyen, ahol a Szállítási Igazgatóság D-i kerítésfala a gyári vasútvonalat eléri, 1950-ben több nagy égetőkemence volt megfigyelhető.¹²⁵

Ezen a területen az 1951. évi ásátás 5 római sírt tárt fel (A.2, A.11, A.255, A.256, A.257). Az A. 2. sír csontvázas volt, bronz övcsattal és bronz gyűrűvel, a többi négy égetéses. Ugyanitt került elő 1952-ben egy 278 darabból álló érelelet 260 elejéről.¹²⁶ Ettől a helytől mintegy 500 m-re DK irányban az 1951. évi bronzkori temetőásatás elszórtan 4 égetéses sírt (540, 543, 545, 891) és egy római kori tűzhelyet (797) tárt fel. A szórványleletek között az érmek Hadrianus és Gordianus közötti időből valók. A Radartól Ny-ra álló tűzoltólaktanya mellett végzett 1953. évi ásátás alkalmával ugyancsak a 260-as évekre tehető két érelelet, valamint egy trák lovasisten-kötéltálcáska került elő.¹²⁷

A partmenti tornyok korára, szerepére bizonyos óvatos határok között Rómer vázlata alapján következtethetünk. A Radar helyén állt őrtorony az útmentiekhez hasonlítva feltűnően kicsi volt. A mintegy 15 × 15 m-es védőárok által körülfogott és sáncsal megerősített udvarban legfeljebb 6–8 m nagyságú megfigyelő-tornyot feltételezhetünk. A kis méret alapján, amely inkább korai, mint késői építést sejtet, a partmenti elhelyezés figyelembe vételével talán Commodus egyik őrtornyát ismerhetjük fel benne.

Intercisa és Annamátia között a partvédelem képét ez a két elpusztult dunaparti őrtorony teszi teljessé. Burgusaink között, a magas partfal kiugró helyein, ahonnan a lapos tulsó partot nagy messzeségben látni és ellenőrizni lehet, a Dunáról felvezető szűk utak fölött még néhány hasonló őrtornyot feltételezhetünk. Ezek nemcsak egymással érintkezhettek, de a velük párhuzamosan elhelyezett belső, útmenti erődítésekől is látótávolságra voltak. Egyelőre nincsenek adataink rá, de az aquincumi fronthoz hasonlóan a Duna balpartján is lehettek ellenerődjeik. Az őrtornyoknak ezzel egy mélységben is tagozott rendszere áll előttünk.

Fitz Jenő

BURGI ZWISCHEN INTERCISA UND ANNAMATIA

(Auszug)

Auf der Landkartenskizze von Marsigli² waren südlich von Intercisa (Dunapentele—Sztálinváros) noch die Spuren von neun römischen Befestigungen verzeichnet. F. Rómer konnte jedoch in seinem Grabungsbericht aus der zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts nur mehr die mehr oder weniger verschwommenen Konturen der Befestigungen aufzeichnen.⁶ Seither sind infolge der intensiveren Erdarbeiten diese Spuren vollkommen verschwunden und selbst mit Hilfe von Luftaufnahmen war nur mehr der Standort des ersten Strassenturms festzustellen.⁸

Die aus dem Jahre 1775 stammende Landkarte von Michael Karpe, im Besitze des Országos Levéltár (Landesarchiv für Urkunden), die sogenannte »Mappa Constitutionem Controversiae inter Terrena Oppidi Földvár et Praediorum Pázmánd et Baracs vigentis exprimens« (Abb. Nr. 1) bewahrte uns vor dem Castrum von Annamátia (Baracs) den genauen Standort von drei entlang der Strasse errichteten Strassentürmen. Der nördlichste von diesen befand sich in der Nähe der Grenze der Gemeinden Pentele und Kisapostag, der mittlere an der Strasse, die von Kisapostag nach Székesfehérvár führt, während der dritte, südlichste Strassenturm unmittelbar vor dem das Castrum von Baracs bezeichnenden Viereck, in der Strassenwendung stand. Diese mit kleinen Vierecken bezeichneten Strassentürme entsprechen auf der Landkartenskizze Marsiglis den Befestigungen drei, vier und fünf, da wir in der sechsten, der Donau zu fallenden Befestigung Annamátia zu sehen haben.

Die Feststellung des Standortes des zweiten, noch ungeklärten, Strassenturms zwischen Intercisa und Annamátia verursachte keine besondere Schwierigkeit. Es war möglich, ungefähr in der Mitte zwischen den bekannten Strassentürmen eins und drei, auf dem höchsten Punkte des Geländes, die Spuren der von Rómer eingezeichneten kreisförmigen Befestigung zu finden.

Nach dem Itinerarium Antonini war Intercisa 46, Annamátia 55 römische Meilen von Aquincum entfernt.¹⁵ Die gegenseitige Entfernung der beiden Lager betrug aber nur 12.360 m, d. h. nicht neun, sondern nur acht und ein Drittel Meilen. Da uns vor dem Lagertor von Annamátia drei Meilensteine mit der Bezeichnung 55 MP bekannt sind,¹⁷ ist Intercisa zwischen die MP 46 und 47 zu verlegen, welcher Annahme übrigens auch die Meilensteine entsprechen.^{18–20} 2000 m von Intercisa entfernt, wo die mit 48 MP bezeichneten Meilensteine wohl gestanden haben dürften, sind uns zwei Steine bekannt, die auch heute noch an ihrer ursprünglichen Stelle stehen. Der eine der Steine weist keine Inschrift auf, die bisher unpublizierte Inschrift des zweiten ist — mit ihrer Ergänzung — im ungarischen Text veröffentlicht. Die beiden Meilensteine standen übrigens vor dem ersten Strassenturm. Von den Meilensteinen 48–55 ist uns nur ein einziger von der Gemeindegrenze Kisapostag bekannt und zwar bei MP 51.²⁶ Dieser Meilenstein kam in der Nähe des dritten Strassenturms zum Vorschein. Es ergibt sich die Frage, ob bei den Meilensteinen 48 und 51, wo Wachturm und Meilen-

¹²⁵ Mithay Sándor közlése.

¹²⁶ R. Alföldi M.: NK 52—53 (1953—54) 5. skk.

¹²⁷ Török Gyula ásátása.

stein zusammen erscheinen, aus der Aufstellung des Meilensteins nicht auch auf die Errichtungszeit des Turmes gefolgert werden darf, — dies umso mehr, da an beiden Stellen Gordianus-Meilensteine standen. Auf einen ähnlichen Zusammenhang zwischen Strassenbau und Strassenturm lenkte auch Ohlenroth in Baisweil die Aufmerksamkeit.²⁸

Die Entfernungen der einzelnen Befestigungen von Intercisa bis Annamatia gestalten sich folgendermassen (Abb. Nr. 3): 2000—2500—1900—2000—2550—2650—2200—1110 m. Die Entfernungen zeigen also bei weitem keine strenge Gleichmässigkeit. Die Entfernung zwischen zwei Türmen variiert im allgemeinen zwischen 2000—2500 m, mit Ausnahme des Turmes 5, dessen Entfernung von Annamatia nur ungefähr die Hälfte beträgt. Diese ungleichmässige Entfernung der Türme war durch strategische Gesichtspunkte bedingt. Wie überall, so wurden auch hier die Türme auf erhöhten Punkten, entlang der Strasse, errichtet oder, wie im Falle der Türme 4 und 5, in einer Entfernung von 100—120 m von derselben.

Masse und Form der einzelnen Strassentürme sind uns aus den beiläufigen Zeichnungen (Abb. Nr. 4—7) und Messungen Rómers bekannt. Diesen Aufzeichnungen nach waren die Türme weder der Grösse, noch der Form nach einheitlich. Die Strassentürme eins und vier sind mit ihren Massen 14×14, bzw. 12×12 Klaftern wesentlich kleiner, als die übrigen drei, die eine Grösse von 20×20 Klaftern aufweisen. Die Türme 1 und 2 haben einen runden, bzw. abgerundeten Grundriss, während die Türme 3 und 5 viereckig sind. Bei den mit runden Schutzwällen versehenen Strassentürmen ist auf Grund von germanischen und raethischen Analogien⁵⁴ in erster Reihe an eine Holzkonstruktion zu denken welche Annahme auch dadurch bestätigt erscheint, dass an dem Standort der Türme weder Stein-, noch Schieferreste gefunden wurden. Die an dem Standort von Marsiglis 9. Strassenturm gefundenen Gebäudereste⁵⁵ weisen jedoch darauf hin, dass neben den Holzbauten auch Strassentürme aus Steinen entlang der Strasse errichtet waren. Auf Grund der umfangreichen Höfe ist die Annahme berechtigt, dass diese Steintürme zumindest 12—16 m gross waren.⁵⁶

Da das Burgusnetz Pannoniens noch ziemlich unerforscht ist, stösst die Zeitbestimmung der Wachtürme auf grosse Schwierigkeiten. Der Umstand, dass

die Türme entlang der Strasse errichtet waren, gestattet es, ihre Entstehung mit den im Laufe des III. Jahrhunderts wiederholt vorgenommenen Reparaturen der Limesstrasse in Zusammenhang zu bringen. Auf Grund der Meilensteine sind uns zwischen Intercisa und Annamatia folgende Strassenausbesserungen bekannt: unter Elagabalus im Jahre 218,⁹⁷ unter Maximinus wahrscheinlich im Jahre 237,^{101—102} unter Gordianus in den Jahren 238¹⁰³ und 242,¹⁰⁴ unter Philippus im Jahre 245,^{105—106} und unter Decius im Jahre 249.¹⁰⁷ Die umfangreichen Burgusbauten in der Umgebung von Aquincum weisen neben den für die zweite Hälfte des IV. Jahrhunderts charakteristischen Massen ebenso, wie das am Standort des 4. Strassenturms im Jahre 1954 gehobene Keramikmaterial darauf hin, dass die Türme — wenn sie auch eventuell früher entstanden — in der Zeit des Valentinianus ebenfalls in Verwendung waren.

Auf der Landkarte Karpes ist, ausser den Türmen entlang der Limesstrasse, nördlich von Annamatia, unmittelbar neben der Donau, auch auf der hohen Uferwand ein Burgus eingezeichnet. Von einer ähnlichen Befestigung berichtete auch Marsiglis Karte südlich von Intercisa, unmittelbar vor Kisapostag. Masse und Form dieser Befestigung sind uns ebenfalls aus den Aufzeichnungen Rómers bekannt (Abb. Nr. 8). Sie war 8×8 Klafter gross und von einem kleinen Schutzgraben mit viereckigem Grundriss umgeben. Die Steinmauern des Turmes wurden im Jahre 1950 anlässlich der Bauten von Sztálinváros abgebrochen. Die Annahme ist berechtigt, in diesem kleinen Turm einen jener entlang des Ufers errichteten Burgustürme zu sehen, welche, wie aus zahlreichen Inschriften bekannt,⁹⁰ unter Kaiser Commodus erbaut wurden. Zwischen den beiden Burgustürmen entlang des Ufers können noch einige, bisher nicht genau festgestellte Wachtürme angenommen werden, die von ihrem erhöhtem Standpunkte aus nicht nur das jenseitige Donauufer weithin überwachen konnten, sondern auch in Schweite von den Türmen der Limesstrasse waren. Obwohl diesbezüglich vorläufig keine sicheren Angaben zur Verfügung stehen, dürften sich, ähnlich wie auf der Front von Aquincum, auch auf dem linken Donauufer entsprechende Gegenbefestigungen befinden haben. Wir haben es also mit einem auch in die Tiefe gegliederten Befestigungssystem der Wachtürme zu tun.

J. Fitz

ROVÁSÍRÁSOS GYŰRŰK MAGYARORSZÁCON

A nagyszentmiklósi aranykincs rovásírástól feliratainak, amelyeket *Németh Gyula* a besenyőkhöz fűzött, csak *három* betűje található meg a kök-török rovásírásban.¹ Tehát ez az írás messzebb esik a kök-töröktől, mint a többi rokon rovásírás, sem az Orhon-, sem a Jenyiszej-vidék, sem pedig a Talasz-völgy feliratainak közvetlen közeli hatása alatt nem állott. Így a nagyszentmiklósi feliratok rovásírás rendszere sem szibériai, sem pedig besenyő rovásírás nem lehet.

A besenyők hazája az Ural-folyótól keletre, a Volga-bolgárok, a kazárok és oguzok között feküdt,² tehát az írásuk is teljesen a nyugat-szibériai kök-török rovásírás rendszeréhez kellett hogy tartozzék. Ez a következőknél, a magyarországi Árpád-kori besenyő és kun rovásírástól gyűrűknél ki is derül.

A Szovjetszkaja Archeologija, XIX (1954) kötetében, a 280. lapon érdekes összehasonlító táblázat jelent meg újabb rovásírástól emlékekről, kulacsfeliratokról, amelyek

a Don mellett Novocserkaszkan és Majackojeban kerültek elő (*M. I. Artamonov és A. M. Scserbak* dolgozatai).

Ha az újonnan ott előkerült rovásbetűket összehasonlítjuk a nagyszentmiklósi aranykincs rovásjeleivel, meglepetéssel látjuk, hogy mintegy *tizennégy* betűje mondható azonosnak vagy rokonváltozatnak. A nagyszentmiklósi feliratok odautalnak, ahonnan az edények párhuzamai is származnak, a Don—Kubán közti területre. Novocserkaszkan és Majackoje szorosabban fűződik Nagyszentmiklóshoz, mint az Orhon—Jenyiszej—Talas-völgyi kök-török írásosoport. De a Don vidéki írás is csak szomszédságot jelent, mert számos rovásjel nem található meg a nagyszentmiklósi feliratokon.

Összefüggést mutatnak a következő rovásjelek (1. kép.):

Meglepetés számunkra, hogy a székely rovásírás z jelének, amelynek eddig kapcsolatát nem leltük, a novocserkaszki z rovásjelben találjuk meg a párját.

¹ J. Németh, Die Inschriften des Schatzes von Nagyszent-Miklós: Bibliotheca Orientalis Hungarica, II,

Budapest—Leipzig, 1932. 34.

² Uo. 46.

	NAGYSZENTMIKLÓS	NOVOCSEK.	MAJACKOJE	ORCHON-JENISZ.	SZÉKELY ROV.
$\alpha, \tilde{a}$	>	>	>	> > (o, u)	
o, u	□	∩			
$i, \tilde{i}$	у	у	у		
b'	ᄁ	ᄁ	ᄁ		
b^2	ᄂ (v)	ᄂ		ᄂ	
g	з		ξ? ε?	ε	
k	ᄋ ᄌ ᄍ	ᄋ ᄌ (k')	ᄋ (k')	N (T.v.)	ᄋ N
l'	ᄎ ᄏ	ᄎ?			ᄎ (ly)
n'	ᄑ		ᄑ ᄒ? (n')	ᄑ	ᄑ
η	8		8		
mb				ᄔ (m)	ᄔ
s^2	ᄕ	ᄕ	ᄕ	ᄕ	ᄕ
t'	ᄖ	ᄖ	ᄖ		
t^2	ᄗ (r)		ᄗ		
$\check{c}$	ᄘ ᄙ ᄚ	ᄘ		ᄘ	ᄘ ᄙ
$\check{s}$	ᄛ	ᄛ	ᄛ		
$d\check{z}$	ᄜ		ᄜ?		
z	ᄝ	ᄞ			ᄞ

Patai, 1936.

1. kép. A nagyszentmiklósi, a Don vidéki, a kök-török és a székely rovásírásrendszerek közötti kapcsolatok. (Majackojenál tévesen szereplő k rovásjel az orchon-jenisz. csoporthoz tartozik).

Рис. 1. Связи между системами срезов Надьсентмиклоша, Подонья, көк-тюрөк и секлеров.

Fig. 1. Les rapports entre les systèmes d'écritures runiques de Nagyszentmiklós, de la région du Don, «kök»-turque et sicule.

A Don vidéki írásrendszer, bár a legközelebb áll Nagyszentmiklóshoz, mégsem tartozik a kök-törökhöz, tehát nem azonosítható a besenyő és a kun rovásírással sem.

A ladánybenei és a kunkerekegyházi rovásírásos gyűrűk

Szabó Kálmán kecskeméti múzeumigazgató 1932-ben Ladánybene és Kunkerekegyháza határában egy-egy

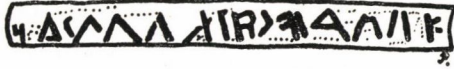
Árpád-kori temetőt tárt fel. A ladánybenei 7. számú feldúlt női sírban és a kunkerekegyházi 6. számú női sírban ezüst szalaggyűrűt talált rovásírással felirattal. Mindkét sír mellékletéhez hajkarikák is tartoztak. A rovásírással gyűrűk rajzát és megfejtését 1936-ban Mészáros Gyula közölte.³ A temetkezési szokások alapján a sírok, illetve a rovásírással gyűrűk idejét a XIII. századra határozták meg, a két gyűrűfelirat szövegét pedig a kun nyelv eddig ismert legrégebbi nyelvmemlékének tekintették.⁴

³ Mészáros Gyula, Rovásírással kun nyelvmemlékek. Népiünk és Nyelvünk, Szeged, 1936. 161—178.

⁴ Uo.

A gyűrűk a kecskeméti múzeum anyagával együtt elpusztultak. Sajnos, a publikációban fényképük nincs meg, így a feliratok hitelességét csak annyiban állapíthatjuk meg, amennyiben betűik jellegét más felirati emlékek is igazolják.

2. kép. A ladánybenei gyűrű rovásfelirata.

Рис. 2. Руническое письмо на кольце из Ладаньбене.

Fig. 2. L'inscription runique de l'anneau de Ladánybene.

A ladánybenei gyűrűfelirat és megfejtése Mészáros Gyula szerint (2. kép.):

... $j^2(\ddot{u})z^2(\ddot{u})g^2\ddot{u}k\ddot{o}z^2(\ddot{a})l^2$ ...

Az alkotórészeire tagolt és hangtanilag helyesbített szöveg:

jüzügü közül — »gyűrűje szépe.

3. kép. A kunkerekedházi gyűrű rovásfelirata.

Рис. 3. Руническое письмо на кольце из Кункеркед-хаза.

Fig. 3. L'inscription runique de l'anneau de Kunkerekedház.

A kunkerekedházi gyűrű keretelt felirata és megfejtése (3. kép.):

$d^2(\ddot{u})\eta^2(i) d^2(\ddot{u})n^1 j^1(a)i \eta^2(\ddot{o}) n^1\ddot{u} \acute{s}(\ddot{i}\ddot{u})$

A negyedik téglányból kifelejtett n^1 írásjegy pótlásával, mondatrészekre felbontva:

$d\ddot{a}n-ti d\ddot{u}n\ddot{a}(n)i\eta t\ddot{o}n\ddot{u} \acute{s}i(\ddot{u}) = \text{»hasonló-volt a világnak forgása»}.$

A ladánybenei felirat szövege hiányos. Jobbra és balra nem »térkitöltő díszítőelemek« vannak rajta, hanem a hasonló feliratos gyűrűk tanúsága szerint, itt is végig

A ladánybenei és a kunkerekedházi gyűrűfelirat időrendjének és népi kapcsolatának megállapítása döntő fontosságú. Mészáros Gyula a gyűrűk korát a XIII. századba helyezte és használatát a kunokhoz fűzte. Az eddigi adatok azonban mindkét megállapításnak ellene mondanak.

A rovásírásos ezüst szalaggyűrűk, főként a kunkerekedházi típus, amelynek betűi téglalapalakú vonalkeretbe vannak foglalva: Szent László—Szent István-kori érmekkel kísérték, tehát a XI. században voltak használatban (Klárafalva, Deszk). Az egyszerű és S-végű fülkarikák, a szájba tett érmék, a behajlított karok, már keresztény temetési szokást mutatnak. A kecskeméti múzeum fenti gyűrűinek a XIII. századba való besorozását így semmi sem indokolja. A kunkerekedházi gyűrű azzal az első településsel függ össze, amely a tatárjárás korában (1241 körül) pusztult el. Az 1239 után betelepülő kunoktól, akik csak évszázadok múlva tértek át a kereszténységre, semmiképpen sem származhatnak a rovásírásos gyűrűk. Kerekedház neve újra csak 1359-ben tűnik fel az oklevelekben.⁵

A ladánybenei és kunkerekedházi rovásírásos gyűrűt, olyan kereszténnyé lett XI. századi besenyők hagyatékának tarthatjuk, akiknek telepeit a tatárjárás korában pusztították el.

A battonyai rovásírásos gyűrű

Battonyán, a II. kerület Ságvári utca 18—25. számú házak között, 1910-ben egy dombot hordtak el, amely több telekre terjedt ki. Anyagát házépítésekhez használták fel. A dombban meg nem határozható temető volt, 1 m mélyen, meszelt sírokkal, mellékletek nélkül. Volt még egy tömegsír, amelyben beszakított koponyák és összetört csontok heverték. E sírban »rézgombokat« is találtak. Egy lovassírban, a férfi koponyájába nyílhegy volt befürödve. Lókoponyák is kerültek elő. Egy csontvázat guggoló helyzetben leltek. Felszínre került még agyagedény, továbbá Hadrianus ezüstje és II. Constantinus középbronza.

Mag István telkén, 20. sz. alatt, az említett domb elhordása után, annak lábujában, kertásás közben lelték a 4. kép alatti rovásírásos bronzgyűrűt, amely jelenleg Frech Miklós tanárjelölt, battonyai lakos tulajdonában van, akinek szívességéből foglalkozhatom a gyűrű feliratával.

4. kép. A battonyai pecsétgyűrű rovásfeliratának pozitív és negatív képe. Kétszeres nagyság.

Рис. 4. Позитивная и негативная картина рунического письма на печатном кольце из Баттонья.

Fig. 4. Images positive et négative de l'inscription runique de l'anneau sigillaire de Battonya. 2 : 1.

betűjelek vannak felröva, amelyek azonban a felület kopottsága folytán rosszul vehetők ki.

Mindkét felirat betűtípusa egységes; a szöveg jobbról balra olvasandó. Hangtani értékekre nézve a kök-török rovásírással egyeznek meg. Legközelebbi magyarországi kapcsolataik: Battonya, Deszk, Klárafalva rovásírásos gyűrűi.

A battonyai gyűrű zárt karikájú, feje lapos, tojásdad kerületű. Rajta nagy keresztvassal ellátott kétélű, hosszú, egyenes kard mintája a felületet hosszában két részre osztja. Két oldalán hat-hat rovásjelből álló fel-

⁵ Uo. 164.

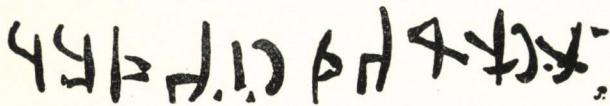

irat van, amit egy-egy keskenyedő vonalkeret szegélyez. A peremrészen még szabálytalannak látszó geometrikus díszítmény vehető ki. A nyakon jobbról és balról hármás ékalakú, fogazott szalagdisz látszik. A gyűrűkarika $2,4 \times 2,2$ cm átmérőjű, a gyűrűfej h. 1,8, sz. 1,4, v. 0,2 cm.

A gyűrű alakja, nyakának fogazott dísz, a felületére vésett kétélű, hosszú, egyenes kard felett keresztvása alapján a XIII. századra tehetjük rovásírásunkat, amelyet ugyanaz a mester vésett ki, aki a gyűrűt is készítette és díszítette.

A felirat olvasati módját a kard helyzete és a két rézsítosan szűkülő vonalköz dönti el. A szövegolvasást a kardmarkolatától jobbról balra irányulóan kell elkezdeni, mégpedig az ékkel jelzett rovásjeltől. A betűk jellege azt mutatja, hogy a kök-török írás családjába tartozik. A betűk elhelyezési módjából pecsétgyűrűre lehet következtetni, ezért az olvasás irányának megfelelő könyvképet (4. kép jobbra) is már így készítettem el. Szóelválasztó jelként háromszögű kicsiny ékeket használ a betűk lábánál.

A szétbontott, 12 rovásjeltől álló gyűrűfelirat a következő (5 kép.):

12. 11. 10. 9. 8. 7. 6. 5. 4. 3. 2. 1.

5. kép. A battonyai gyűrűfelirat rovásjelsora.

Рис. 5 Строка рунического письма на кольце из Баттоны.
Fig. 5. La ligne de signes runiques de l'inscription de l'anneau de Battonya.

(A 6. számú rovásjelnél a két ék középen összeér, de nem függ össze!)

Valamennyi rovásjel a kök-török rovásírásból vezethető le.

A 2. és 7. rovásjel azonos, az *n* betű jele. Egyaránt megvan még azonos hangérték mellett és azonos alakkal: a kök-törökben, a székely rovásírásban, Nagyszentmiklóson, a kunkerekegyházi gyűrűfeliraton és Majackojában.

A 8. írásjel az *s* betű jele. Előfordul a kök-törökben, a székely rovásírásban, Nagyszentmiklóson, Ladánybenén, Novocserkaszkban és Majackojában.

A 6. és 10. rovásjel azonos, a *g* betű jele, de kétféle változatban, egyenes és kissé íves szárral szerepel. Megtaláljuk hasonló alakban a kök-török rovásírásban. A battonyai *g* jelnek sajátossága a kifelé összehajló kettős rovátká. Lehetséges, hogy a ladánybenei gyűrű első »terkitöltő eleme« a miennkel azonos rovásjel. Egyébként fordított, változott alakban is előfordul ott hasonló hangérték mellett.

Az 1. a *d* rovásjele. Leegyszerűsített alakban mind a kök-törökben, mind a kunkerekegyházi feliraton is megvan.

A 3. betű az *š* rovásjele. A kök-törökben azonos átkötés mellett találjuk. A székely rovásírás száraz *š* jele (Karácsonfalva, Székelyderzs) úgy látszik, összefüggést mutat ezzel, de fordítva ábrázolják és keresztrovás nélkül. Változata Kerekegyházán van meg.

A 4. a *b* rovásjele. A kök-törökben rokon változatot találunk. Utóbbinak megfelelő jel Nagyszentmiklóson *v* hangértéknek felel meg.

Az 5. és 9. a *t* rovásjele. Rokon alakban a kök-törökben és Kerekegyházán látható. A szövegben a *g* jelével együtt azonos sorrendben ismétlődik.

A 11. a *k* rovásjele. Jobbról néző orientáció mellett a kök-törökben és Ladánybenén találjuk *kő* hangérték mellett.

A 12. szózáró rovásjel; gondolni lehet elsősorban a kiírt *ö/ü* jelére, mint a kök-törökök hasonló, de fordított betűjére.

Amint látjuk, az összes rovásjeleknek megfelelőjét, kapcsolatát a kök-törökben találjuk meg, vagy teljesen

azonos alakban, vagy annak változatában, vagy pedig fordított, vagy ellenkező oldalra néző orientáció mellett. Egyetlen rovásjel sem akadt, amelynek hangtanilag is pontos megfelelőjét a kök-törökben ne találtnók meg. Ugyanígy összetartozik a battonyaival, mint írásváltozat, a kunkerekegyházi és ladánybenei XI. századi besenyő rovásírásos gyűrű-felirat is.

A battonyai felírás jellemző sajátossága, hogy a magánhangzókat a mondatzáró *ö/ü* jel kivételével sehol sem ábrázolja.

Feltűnő, hogy amíg a battonyai rovásírás a magyarok által nem használt rovásírásrendszert követi, amit csak a besenyők és kunok hozhattak keletről magukkal, addig a gyűrűfejen szereplő hosszú, kétélű egyenes kard keresztvassal, egyáltalán nem mondható keleti örökségnek, besenyő vagy kun fegyverfajtnak.

A leletkörülmények, régészeti adatok nem segítenek a népi kapcsolatok és időrend felderítésénél. Egyedül a gyűrű jellege, a kardábrázolás jellege és a felirat rovásírásos kapcsolatai adhatnak útbaigazítást.

A battonyai felirat jobbról balra olvasva, a következő hangértéket és megoldást adja:

$D^2(\ddot{a})\ n^1(a)\ \ddot{s}\ (b^2(\ddot{o})\ t^2(\ddot{u}))\ g^2\ n^1(a)\ s^2(e)\ t^2(e)\ g^2(\ddot{o})\ k\ddot{u}$

Természetesen a törökösen hangzó szöveg helyes megoldását csak törököül tudó szakember végezheti el.

Amíg a ladánybenei és kunkerekegyházi gyűrűk női ékszerdarabok voltak és feliratuk is ezzel kapcsolatos, tartalmuk pedig közmondás jellegű, addig a karddiszel ellátott battonyai pecsételő gyűrű nem lehetett női ékszerdarab, hanem hivatalos funkciójú kun előkelő ember pecsételője. A feliratának tartalma pedig bizonyára a gyakorolt hatalommal függhetett össze és esetleg az illető nevét és rangját is tartalmazza.

A ladánybenei és kunkerekegyházi gyűrűket és rovásírásrendszerüket XI. századi besenyőkhöz fűzöm, a battonyait pedig a kunok egyetlen rovásírásos emlékének tartom és a XIII. század végére határozhatom meg. A gyűrű alsó peremszegélyén levő szabálytalan alakú jelek esetleg nem díszítmények, hanem évszámok is lehetnek.

A deszki gyűrű és felirata

Móra Ferenc 1931-ben tárta fel a Deszk D. 87. számú Árpád-kori sírt, amelyből rovásírásos gyűrű került elő. A rovásjelek csak a konzerválás folyamán, 1953-ban lettek láthatókká. A gyűrű összes, keretbe foglalt betűjeleit fényképeztettem (6. kép). A felirat rajzát az alábbiakban mutatom be (7. kép):

A sír mélysége 75, a csontváz hossza 165 cm volt. Karok nyújtva, lábbal K-nek feküdt. Álla alatt két rosszzeüst hajkarika, S alakú végekkel; átm. 1,4 cm. Balkezén (a középujjon) gyűrű ezüstmű. Szalagalakú, összehajtott végű, átm. $2,2 \times 1,9$ cm. Szélessége 6 mm, vastagsága csaknem 1 mm. Lelt. sz.: 53, 14. 161–164. Továbbá két ezüstérem. Meghatározásuk: Réthy, 3. tábla, III. sorozat, 26. és 36. sz.; I. Lászlótól (1077–1095).

A temetőből mintegy 52 érem került elő. A meghatározott példányok közül, I. Istváné (1000–38) volt 2, I. Endréé (1046–61) 5, I. Béláé (1048–1060, 1060–1063) 3, Salamoné (1063–1074) 2, I. Lászlóé (1077–1095) 8 darab. Tehát gyűrűnkre nézve is a legutolsó veretek az irányadók.

A 87. sír ezüst szalaggyűrűjén a rovásjelek 10 téglalapalakú vonalkeretbe vannak foglalva, éppen úgy, mint a kunkerekegyházi, ahol 7 volt a keretek száma. A temető gyűrűi ezüstmű, rosszzeüstmű és bronzból valók voltak. *Sodrott, csavart és fonott* gyűrűket találtak: a 3., 12., 21., 28., 33., 36., 42., 73., 82., 86., 96., 97., 108., 125., 136., 139., 146., 150. sírban. Nyitott és zárt *karikagyűrűt*: a 7., 8., 16., 29., 54., 82., 111., 119., 167., 200. sírban. Négyélű *karikagyűrűt*: 3., 34., 45.; *vaskos* karikagyűrűt: a 6. sírban. *Fejesgyűrűt*: 33. sírből, karikája fonatmintás; 82. sírből fejes; 91. sírből fejes, 3 karika-

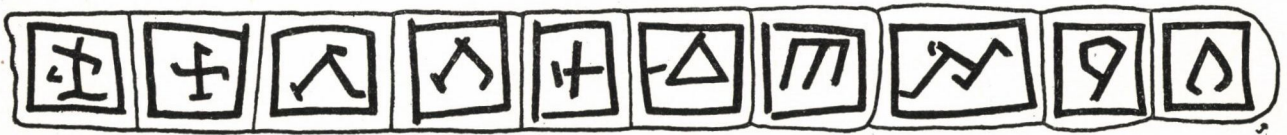

6. kép. A deszki gyűrű feliratának részletfelvételei. 1 : 1.

Рис. 6. Снимки по частям рунического письма на кольце из Деска.

Fig. 6. Détails de l'anneau de Deszk.

7. kép. A deszki gyűrű rovásjelsora.

Рис. 7. Строка рунического письма на кольце из Деска.

Fig. 7. La ligne de runes de l'anneau de Deszk.

díszítéssel; 97. sírból köves; 100. sírból köves, szára fonatmintás, anyaga rosszezüst, mint Klárafalva. *Hólyagos* szalaggyűrűt bronzból, a 68. sírból. A feliratos gyűrűkhöz kapcsolódó *lemezes gyűrűk*, keskeny és szélesebb szalagból: 1. sír, keskeny szalaggyűrű ezüsből; 10. sír, széles szalaggyűrű bronzból; 15. sír, széles szalaggyűrű, váltakozó háromszögű mintákkal, azonos recézéssel, mint a 87. sír gyűrűjén; 20. sír, keskeny szalaggyűrű ezüsből; 37. sír, keskeny szalaggyűrű bronzból; 56. sír, I. László érmével keskeny szalaggyűrű bronzból, a vonalkeretekben geometrikus mintákkal, ugyanott ezüst szalaggyűrű, keretes, benne x alakú mintákkal; 93. sír, dupla szalaggyűrű bronzból; 94. sír (I. Endre érmével), ezüst szalaggyűrű, azonos anyagból készült, mint Klárafalva.

A gyűrűtípusok felsorolását azért tartottam fontosnak, mert a kunkerekegyházi keskeny szalaggyűrű keretelt rovásírást a Deszk D. 87-es sírban, a vonalkeretek geometrikus és x alakú mintákkal pedig az 56. sírban találták, mindkét esetben I. László érmeivel. A lánybenei keskenyszalagú ezüstgyűrű rovásírást analógiája Klárafalváról került elő, ennek kapcsolatát pedig a 94. sírnál, I. Endre érmével együtt láttuk.

A felsorolt bizonyító anyag, a keretelt és keret nélküli szalaggyűrű-párhuzamok azt mutatják, hogy Kunkerekegyháza és Ladánybene ehhez a csoporthoz és időkerethez tartoznak, tehát népi és időrendi besorolásuk téves volt. Mindkettőnek használata ideje 1060–1100 közötti évekre teendő, amikor a kunok ott még nem települtek meg és főképpen nem keresztény temetkezési szokások szerint temették el halottaikat. Ezért Ladánybenére és Kunkerekegyházára nézve a besenyő kapcsolatot kell előtérbe helyezni.

A deszki írás 10 keretelt mezőben van elosztva. Az írás: rovásírás jellegű. Ha jobbról balra próbáljuk fejteni, az ötödik és a tizedik rovásjel után elválasztójelet találunk. Mind hangértékű, mind rovásjellegű megállapítása nehéz. Ismerve a gyűrűtípusok és azok feliratainak kapcsolatát, utóbbiaknak a kök-törökből való levezetését, így a deszkinél is elsősorban ezt az írásrendszert kell alapul venni. A kereszténységgel való kapcsolata már a régészeti adatok alapján is nyilvánvaló, de a feliraton is meglátszik a 9–10. keret rovásjelenél a hatása.

Az 1., 7. és 8. keret rovásjele az *š*. Megtaláljuk a kök-törökben Kunkerekegyházán és a székely rovásírásban.

A 2. keret rovásjele a *j*². Ladánybenén, a kök-törökben, Novocserkaszkban egyaránt előfordul.

A 3. keret rovásjele, valószínűleg a kök-törökben meglevő *lt*. változata lehet, esetleg az *n* rovásjelenek fekvő alakja.

A 4. rovásjelnél, a kök-török *g* vagy a székely rovásírás *p* jel, változatára lehetne gondolni.

Az 5. rovásjelnél is a kök-török *j*¹ vagy a *k* rovásjele vehető figyelembe.

A 6. jel az *η*, a kök-törökben szintén megvan, de Kerekgyházán is. A mellette levő rovást mint választójelet tekinthetjük.

A 9. rovásjel a *d*-nek felel meg. Leegyszerűsödött alakjában a kök-törökben és Kerekgyházán látjuk.

A 10. rovásjelnél ugyancsak a *d* vagy az *i* változatát, jelölését várhatjuk.

A betűsort összeállítva, a következő képet kapjuk:

$\check{s}() j^2() lt/n() g/p() j^1/k() \eta() \check{s}() \check{s}() d^2() i/d$

A felirat megfejtése a magánhangzók biztos ismerete nélkül meddő feladat.

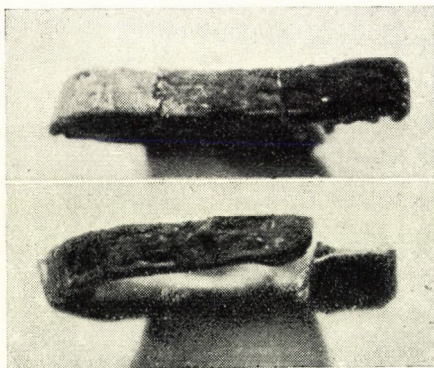
A magánhangzók nem jelölése, kétségtelenné teszi a szöveg rovásírás jellegét, a szótagírást. I. László-kori keresztény rovásírásos emlékek *ivan* *dolgunk*, amely idejénél fogva kunnak nem tekinthető. Mint Ladánybenén és Kunkerekegyházán, itt is keresztény besenyőt kell feltételezni, aki még ismerte vagy használta az ősi, kök-törökkal kapcsolatos rovásírást. Mint női sírból előkerült gyűrűnek, bizonyára ennek is közmondást vagy varázserőt kellett tartalmaznia. Feltehető még a tulajdonos nevével való összefüggés is.

A klárafalvi rovásírásos gyűrű

Klárafalván Faragó György vendéglős kertjében 1939 októberében 11 Árpád-kori sírt tártam fel. A 6. számú sírban volt a rovásírásos gyűrű. A sír mélysége 96 cm. A női csontváz, amely 148 cm hosszú volt, lábbal DK-nek feküdt. Jobb karja a mellre behajtván; a mellén

ezüst hajkarika S-alakú véggel. Jobb kezén nyitott, rossz ezüst szalaggyűrű felírással. A gyűrű átm. $2,7 \times 2,1$ cm, szélessége 3–4, vastagsága $\frac{3}{4}$ –1 mm.

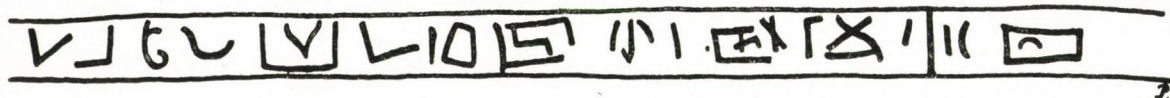
8. kép. A klárafalvi gyűrű. 1 : 1.

Рис. 8. Кольцо из Кларафальва.

Fig. 8. L'anneau de Klárafalva.

A csontvázak keresztény temetési módot mutatnak. A 7. számú férfi sírban még löfej, kengyelvas és a lábnál csomóban vasnyílhegyek kerültek elő. Jellegzetes temetkezési módjuk és a sírok tartalma I. László korát mutatja, ahol még él a pogány temetési mód.

A rossz ezüst szalaggyűrűnek mind Deszken, mind Ladánybenén és Kunkerekegyházán megtaláljuk a párját. Felületét 10 téglalapalakú keret díszíti, mindegyikben rovásjel. A felület kopottsága folytán a gyűrű fényképezése nem sikerült, még ultravörös megvilágítás mellett sem lehetett a szöveget megbízhatóan elolvasni (8. kép). Csak akkor sikerülhet a felirat megoldása, ha már a rovásírás rendszerét, ábécéjét tökéletesen ismerjük és a rovásjeleket külön tudjuk választani a vonalkerettől. Rajzát mellékeltem bemutatni:

10. 9. 8. 7. 6. 5. 4. 3. 2. 1.

9. kép. A klárafalvi gyűrű olvasható rovásjelei.

Рис. 9. Читаемые срезы на кольце из Кларафальва.

Fig. 9. Les runes lisibles de l'anneau de Klárafalva

Ugyancsak a kök-török írás segítségével kell a megoldását keresni. Néhány rovásjele tisztán kivehető:

3. $\times$, a d^2 rovásjele.

6. $\neg$, talán a z rovásjele, ahonnan a függőleges kö-zépső rovátka hiányzik.

8. v , az l rovásjelenek látszik.

4. r , a t^2 rovásjele.

A többi még bizonytalanabb.

A deszki, ladánybenei, kunkerekegyházi gyűrűkkel, sírletekkel való összefüggés folytán, a klárafalvi gyűrűt és rovásfeliratát ugyancsak az I. László-kori keresztény besenyőkhöz fűzöm.

A pomáz—klisszai rovásírásos gyűrű

Bottyán Árpád 1944. évi ásatásából származó bronzgyűrű, amely csak rajzában maradt meg, Erdélyi

István és Sashegyi Sándor másolatában. Az eredetije elveszett. Másolatát itt bemutatam (10. kép).

10. kép. A pomáz-klisszai gyűrű rovásfelirata. —

Рис. 10. Руническое письмо на кольце из Помаз—Клисса.

— Fig. 10. L'inscription runique de l'anneau de Pomáz—Klissza.

A gyűrű kiszélesedő közép-részen összetett rovásjel van, amely tulajdonjegynek látszik. Ettől jobbra és balra rovásírásos szöveg. A baloldali rész megkopott, így olvasása bizonytalanra vált.

A többi rovásírásos gyűrű kök-török kapcsolatait ismerve, ugyancsak ennek segítségével próbáltam a rovásjelek összefüggését és hangértékét megállapítani.

Jobbról balra olvasva:

Az 1. rovásjel l^1 -nek felel meg.

A 2., 4. az s^2 rovásjele.

A 3. az r^1 jele.

Az 5. az l^2 jelét mutatja.

A 6. rovásjelet a kök-törökből nem lehet levezetni.

A 7. rovásjel o/u .

A bal szélén levő két utolsó betű az s^2 -nek és az δ -nek a rovásjele.

A betűsört összeállítva, a következőket olvashatjuk ki:

$l^1()s^2()r^1()s^2()l^2()?( )o/u$

Tulajdonjegy

$?s^2( )\delta$

A kök-törökben meglelt rovásjelek alapján, a pomáz-klisszai bronzgyűrű feliratát is besenyő emlékeknek tartom az Árpád-kor elejéről.⁶

A ladánybenei, kunkerekegyházi, battonyai, deszki, klárafalvi, pomázi rovásírásos gyűrűk ismertetésével a magyarországi rovásírásrendszerek megismeréséhez, szétválasztásához, időbeli és népi kapcsolataik tisztázásához kívántam új adatokat szolgáltatni. Ezt a kört, amelyet részben kereszténnyé vált besenyőkhöz, részben kunokhoz fűzök, a maga kök-török írásrendszerével, változataival, szinte ismeretlen területnek tekinthetjük. A nagyszentmiklósi aranykincs kök-töröktől eltérő rovásírás-rendszere azt mutatja, hogy nem ez a besenyők emléke, hanem a rovásírásos gyűrűk, amelyek teljes egészükben a szibériai írás formáit követik, annak bizonyítékául, hogy annak hatása alól kerültek át Magyarország területére. A tárgyalt rovásírásos gyűrűnk sem a székely írással, sem a germán rúnákkal közvetlen rokonságot nem mutatnak.

Csallány Dezső

⁶ Időközben bukkantam rá a székesfehérvár—maros-hegyi Árpád-kori temető rovásírásos ezüst szalaggyűrű-

jére is, melyet eredetben még nem tanulmányozhattam (Marosi Arnold: Arch. Ért. 1920—1922, 26., 3. ábra).

КОЛЬЦА С РУНИЧЕСКИМ ПИСЬМОМ

(Резюме)

В общеизвестных рунических надписях на золотых предметах клада из Надсентмиклоша только 3 знака увязываются с письменностью сибирских кёк-тюрок, но с новейшими руническими памятниками они показывают тождественность и родственный вариант уже при помощи 14 знаков. Клад из Надсентмиклоша и система его рунической письменности вследствие тесной связи с Подоньем – Прикубаньем, из Сибири не могут происходить. Продолжение рунической письменности сибирских кёк-тюрок обнаруживается у другой системы рунической письменности Венгрии, именно на кольцах с рунической письменностью эпохи Арпадов, изложенной в настоящей статье, которую с полным правом можно считать археологическим и письменным наследием печенегов и куманов, пришедших из Сибири. В новочеркасском тексте, впрочем, мы находим синоним знака «з» рунической письменности секлеров, связь которого до сих пор нам не была известна.

Продолжение и варианты письменности сибирских кёк-тюрок мы можем обнаружить на следующих надписях 6 колец из венгерского места нахождения.

Ладаньбене (2 картина). Кольцо погребено вместе с материалом Музея г. Кечкемет. Его рисунок и расшифровка известны из публикации Дюла Месароша. Его рунические знаки, которые следуют из рунической письменности кёк-тюрок дают следующий тюркский текст: »iüzüğü közäl« (Его) кольцо красивое.

Согласно анализу надписей колец, текст неполный. Срезы, рассмотренные в результате стертости как «элементы, восполняющие паузы» оказались письменными знаками. На основании погребального обряда и датирующих археологических аналогий, данная могильная находка — наследие печенежской крещеной женщины XI в., таким образом, оно предшествовало расселению пришедших в 1239 г., языческих куманов. Следовательно, данную надпись нельзя считать древнейшим куманским языковым памятником, как это предполагал Месарош.

Кункерекедьхаза (3 картина). Его рисунок и расшифровка по Месарошу »dän ti dünjā(n) in tönüsi)ü« подобное было вращени(ю) мира.

Кольцо с рунической надписью в прямоугольной перегородке по аналогии кольца из Деска можно отнести ко времени Св. Ласло (Владислава), и тоже не куманское, а было обнаружено в могиле печенежской женщины, как серебряное кольцо из Ладаньбене.

Баттонья (4—5 картины). Печатное кольцо из бронзы, обнаруженное у подножья снесенного холма во время полевых работ. В холме были могилы, кладбища, находки различного времени, которые погибли без научного наблюдения. Их связь с кольцом, не доказуема. Кольцо по его украшению и форме можно датировать на XIII в. Оно могло быть печатными кольцом куманского человека, исполнявшего публичные обязанности, а содержание тюркской надписи, вероятно, могло находиться в связи, с исполнявшейся обязанностью, и возможно надпись может содержать имя и сан владельца.

Руническая надпись из Баттонья, читая ее справа налево дает следующие звуки и расшифровку.

$$D^2 (\ddot{o}) n^1 (a) s (.) b^2 (\ddot{o}) t^2 (\ddot{u}) g^2 n^1 (a) sz^2 (e) \\ +^2 (e) g^2 (\ddot{o}) k \ddot{u}$$

Правильную расшифровку текста тюркского характера может делать только специалист, знающий тюркские языки, в таком виде ее можно считать только попыткой чтения.

Деск (6—7 картина). Кольцо было обнаружено в женской могиле № 87 кладбища »D« эпохи Арпадов, руническая надпись серебряного кольца находится в прямоугольном поле, отгороженное линиями. Время могильной находки датируют две серебряные монеты Св. Ласло (Владислава). В инвентаре фигурируют еще 2 височных кольца S образным концом из серебра низкого качества. 52 монеты, обнаруженные на кладбище, охватывают время I Иштвана (1000—1038 гг.) (Степана) и I Ласло (1077—1095 гг.) (Владислава). Тип ленточных колец мы знаем из нескольких могил.

Составляя ряд букв мы получаем следующую картину:

$$\frac{S [(j^2) (lt) (g) (j^1) (\eta) (s) (s) (d^2)] i}{ny \quad p \quad k \quad d}$$

Отсутствие гласных делает несомненным рунический характер текста, слоговое письмо. Расшифровка надписи без точного знания гласных — безнадежное дело. У данного кольца можно предполагать наследие крещеной печенежской женщины, так как надпись связана с кёк-тюркской и кольцо указывает на время Св. Ласло (Владислава).

Кларафальва (8—9 картина). Серебряное ленточное кольцо, обнаруженное в могиле № 6 кладбища эпохи Арпадов, самая поздняя датировка которого тоже — период Св. Ласло (Владислава). Скелеты кладбища указывают на христианский обряд погребения. Руническая надпись кольца окаймлена, большая их часть стерта до неразборчивости. Некоторые знаки расшифровываются при помощи кёк-тюркской письменности так, например знаки »d²« возможно »z«, »l« и »t²« кажется можно прочесть. В результате связи с кольцами и могильным инвентарем из Деска, Ладаньбене, Кункерекедьхаза кольцо из Кларафальва и его руническую надпись также связываю с крещеными печенегами, пришедшими до воцарения Св. Ласло (Владислава).

Помаз-Клисса (10 картина). Бронзовое кольцо, происходящее из раскопок, из которого сохранилась только руническая надпись.

Составив буквенный ряд, следующее читается

$$L^1 (sz^2) (r^1) (sz^2) (l^2) (...) (o) u \text{ тамга } \dots sz^2 ( ) s$$

На основании рунической письменности, которая связывается с кёк-тюрами, надпись на кольце из Помаз-Клисса я считаю печенежским памятником с начала эпохи Арпадов.

С публикацией в главных чертах колец с рунической надписью я желал дать новые данные для ознакомления с системой рунической письменности Венгрии, для ее разделения, и для ее этнического и хронологического выяснения. Эту группу рунической письменности, которую можно связать с отчасти крещеными печенегами в XI в., а с другой стороны с кумаками XIII в., (Баттонья), со своей кёк-тюркской системой письменности и ее вариантами эту группу письменности можно считать почти незнакомой для истории письма. Система рунической письменности на предметах клада из Надсентмиклоша, отличающаяся от кёк-тюркской системы показывают то, что они не являются памятниками печенегов, а кольца с рунической надписью являются таковыми, которые в целом следуют формам письменности сибирских кёк-тюрок, доказывая то, что они попали в Венгрию из-под влияния указанной письменности.

Д. Чальвань.

CSERÉPBGRÁCSAINK KÉRDÉSÉHEZ

Ha a folyóink, vizeink partjain emelkedő teraszokat, dűnéket járjuk, ismételten és nagy számban találjuk egy ismert középkori edénytípusnak, a cserépbográcsnak jellegzetes peremtöredékeit. Vízparti településeinkre annyira jellemző ez az állandóan visszatérő lelet, hogy az őskori kultúrák mintájára (»harangalakú edények kultúrájára«) mintegy a »cserépbográcsok kultúrájáról« beszélhetnénk.

E leletek nagy számához és jelentőségéhez mérten tudományunk keveset foglalkozott velük. Első ízben Höllrigl foglalkozott ilyesfajta edényeinkkel.¹ Számba veszi az 1933-ig ismert példányainkat s alakjuk szerint két csoportba osztja őket. Az egyik a bombaalakú edények csoportja, ezeknek gömbölyű alakjuk van s csipetű segítségével helyezték őket a tűzre. Ilyen edények analógiáit a németországi XII—XIII. sz.-i kerámiában ismeri. Nálunk csak egyetlen példányt ismer Gorzsárol. Ezt két egyszerű hajkarika datálja szerinte a XII—XIII. sz.-ra. Az üstalakú edények csoportja sokkal számosabb lelettel szerepel. Ennek az edénytípusnak őseit a szögéri és bölcskei népvándorláskori temető füles, üstszerű edényében véli megtalálni, de céloz arra is, hogy már a római bronzedények között is vannak nagyon hasonló darabok, s említ egy modern darabot, amely Indiából származik. Az edénytípust végül is részletesebb indoklás nélkül keletről származtatja, s a nálunk előforduló darabokat főleg a XIII. sz.-ra datálja.

Szabó K.² már félnomád szállásaink jellegzetes darabjaként mutatja be üstalakú főzőedényeinket, amelyek »a XII—XIII. sz.-beli lakóhelyek legjellemzőbb és mindenütt megtalálható tárgyai«. Az edényeket jellemző tömör leírását idézem: »Az üstalakú főzőedény darabjai leginkább szürkés vörös vagy vörös színűek, néha akad közöttük fekete is. Gyakran erősen füstösek, anyaguk szemcsés, oldaluk vékonyfalú, de peremük erősen megvastagodik. A peremet két helyen egymással szemben párosan átfúrták, kétségtelenül a felfüggesztő zsinór részére.« Az edénytípust ő is a XII—XIII. sz.-ra datálja, s eredetéről csak röviden annyit említ, hogy mivel az Nyugat-Európában ismeretlen, valószínűleg a magyarság hozta magával keletről, vagy pedig »első Árpádházi királyaink uralkodása alatt, keleti kapcsolatok útján terjedt el nálunk«.

A két dolgozat közül csak Szabó Kálmáné köti a cserépbográcsot egy bizonyos gazdasági életformához, az edénytípus származását illetően azonban mindkét cikkíró megmarad az általánosságoknál.

Az alábbiakban e hiányokat pótolandó a cserépbográcsok települési, gazdasági és etnikai hátterével, továbbá ez edénytípus eredetével szeretnék bővebben foglalkozni.

A Kisalföld területén terepjárások során a cserépbográcsok elterjedését, ill. előfordulását Győr környékén a Rába és Marcal mellékén a Rábaköz keleti részében, a Duna mellékének Győr és Komárom közötti szakaszán, a Nyitra és Zsitva folyóknak Érsekújvár (Nové-Zámky) körüli mintegy 20 km-es szakaszán tanulmányoztam. E helyen részletesen csak a Rába és Marcal folyóknak Gyirmót és Koroncó községek határába eső szakaszával fogok foglalkozni, mivel ezen az összefüggő területen a cserépbográcsokkal kapcsolatban felvetődő kérdések jól megvilágíthatók.

A Rába és Marcal folyók jobboldali teraszának Győrtől délre eső szakaszát 1947-ben kezdtük felkutatni, s ez a munka azóta is folyamatban van kiegészítő terepjárások és kisebb, főleg mentő jellegű ásatások formájában. A gyűjtött anyag a győri múzeumban van.

Későbbi mondanivalóim szükségessé teszik, hogy ezt az anyagot röviden közöljem.

1. *Gyirmót*—Kolonics-tag³ (8—1947). Cserépbográcsok töredékei, főleg ki- és behajló széles peremtöredékek. Anyaguk szemcsés, belül sötét, kívül téglapiros, valószínűleg kézikorongon készültek (a továbbiak során az ilyen típusú leleteket egyszerűen téglapiros cserépbogrács-töredékeknek nevezem). A lelőhelyen előfordulnak — párhuzamok alapján — a X—XII. sz.-ba sorolható edényeserepek⁴ is.

2. *Gyirmót*—Szalontai-telep (9—1947). Tégla- piros cserépbogrács-töredékek. Gömbölyűen kihajló edény-peremtöredékek, színük, anyaguk mint a bográcsoké.

Gyirmót község területén a teraszon levő két nagyobb telket — Miklós Jánosné (Szt. László u. 3) és a plébánia kertjét — vizsgáltuk meg. Mindkét helyen a kerti művelésben apróra töredezett cserepeket találtunk. Anyaguk és a színük a bográcsokéval egyezik, cserépbogrács peremtöredéket azonban ezideig nem találtunk.

3. *Gyirmót*—Köles-domb (26—1947). Tégla- piros cserépbogrács-töredékek és egyéb, kora Árpád-kori csereptöredékek.

4. *Gyirmót*—Pap-tag (32—1947). Kiseb- b faluszerű település nyomai. A területen fekszik Gyirmót mai temetője s ennek közelében egy ma már nem használt nagy homokbánya (»Kubikgödör«). A kettő közötti területen, a szántóföldeken téglalapalakú földkunyhók hamuszürke foltjai rajzolódnak. Sok bográcsperem- és oldaltöredéket gyűjtöttünk itt, egy részük sötét, szürkés- barna színű, sok a téglapiros színű is. Nagy számban találtunk a bográcsokéval azonos anyagú és színű főző- edénytöredéket is. A település nyomai a Kubikgödörön túli földnyelven is folytatódhatnak. A nyert értesülések alapján feltételezhető, hogy a településtől kissé beljebb, kelet felé soros temető rejtőzik (Illés József gyirmóti lakos földjén).

5. *Gyirmót* — az ún. Köles-dombbal szemközt, az ér túlsó partján levő dombvonulaton téglapiros cserépbogrács-töredékek és hasonló edények cserepei (65—1947).

6. *Gyirmót* — a Probszt- vagy Csukási-major ÉNy-i szomszédsága (46—1947). A földszínen földkunyhók elmosódó szürkés foltjai. Sok téglaszínű cserépbogrács- töredék, és hasonló főzőedények cserepei.

7. *Gyirmót*—Köles-domb (13—1947). Tégla- piros cserépbogrács nagy peremtöredéke.

8. *Gyirmót*—Sebes-tag (14—1947). Sebes, elpusztult középkori község helye. Első okleveles nyomait már a XII. sz.-ban megtaláljuk. A XVII. sz. folyamán pusztult el végleg.⁵

Az 1930-as években a Marcal folyó új gátjának építése közben a munkálatokkal megbízott vállalat le- hordatta a területnek egy kiemelkedő dombját. Ezen valaha kicsiny, kerek alaprajzú templom állott, alap- falainak maradványai ma is láthatók. Körülötte temető volt, amelyet szintén elbukoltak.

A Sebes-tag felszínén tömegtelen a cserép, köztük igen sok bográcsperem-töredék is. Ezek mind anyaguk finomságában, mind színükben, méreteikben és profiljuk rajzában a legnagyobb változatosságot mutatják. Föl- tételezhető, hogy a községben már a korai Árpád-kortól működtek fazekasok. A győri múzeum 1947 őszén próbaásatást végzett a területen, amelynek eredménye- képpen egy XV. sz.-i fazekasudvar, edényekkel teli égetőkemence, vertfalú ház alapjai kerültek elő. (Az ásatás közöletlen.)

9. *Gyirmót*—Galambos-tag (12—1947). Sok téglapiros cserépbogrács-töredék, kevés velük egykorú főző-

múzeum cserépnaplójának számát jelzi.

⁴ *Kraskovská L.*, Nové nálezy slovanských pamiatok na Slovensku. Sborník MSS, 1940—41, 127—132, I—II. t. — *Höllrigl J.*: Arch. Ért. 46., 153, 94. kép.

⁵ *Lengyel A.*, Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében. (1944) 55.

¹ *Höllrigl J.*, Árpádkori keramikánk. Arch. Ért. 46.

² *Szabó K.*, Az alföldi magyar nép művelődéstör- teneti emlékei. 1938.

³ A lelőhely előtti sorsszám a térképmellékletre utal, míg a lelőhely után zárójelben közölt szám a győri

edénycserép. A Sebes-tag közvetlen szomszédságában levő területen csak kora középkori cserepek fordulnak elő, későbbiek nem.

10. *Koroncó*—Bábota. Nagyterjedésű és igen gazdag régészeti lelőhely. A győri múzeum az 1941. évben ásatott itt. Az erről szóló jelentésben a következőket olvassuk: »A kutatóárkok által érintett e területen Árpád-koriföldkunyhó maradvékát találtuk. A földben csak a gondosan megépített tűzhely volt kivehető. A vastag, cca 2 cm-es és erősen kiégetett sárgadka alatt a tűzhely szórványosan alá volt cserepezve. A cserepek egy bográcshoz tartoztak, melyet Domanovszky György a XIII—XIV. sz.-ba datált.«⁶ A cserepekből összeállított bogrács (3. kép) 197 mm magas, szájának átmérője 285 mm. Szemeses agyagból készült, színe sötétszürke, világosabb, barna foltokkal. Fésűvel belekarcolt egyenes, körbefutó szalag és elnagyolt lapos hullámvonal díszíti. Gömbölyded alakja eltér a szokott formáktól, anyaga is inkább a régibb Árpád-kori kerámiához hasonlít, így korát is inkább a XI. sz.-ba helyezném. A Bábota különböző pontjain eddig három⁷ honfoglaláskori magyar sírt tártak fel.

Koroncó első okleveles említése 1206-ban történik,⁸ a tárgyaló terasz-szakasz legszámottevőbb települése a múltban s ma is. A falu belterületén, a Pusztá-temetőn 1941. évben próbaásatást végzett a győri múzeum. Ez alkalommal több századon át használt, emeletes temető egy részét tárták fel. Közben szórványosan egy arany S-végű hajkarika került elő.⁹ A temető kora ezek szerint a XI. sz.-ig nyúlik vissza.

11. *Koroncó*—Templom-domb. Bogrács-töredékek. Anyaguk durva szemeses agyag, színük barna. Czigány B. ált. isk. igazgató gyűjteményében, Győr.

12. *Koroncó*—Temető. Bogrács-töredékek. Az egyik szürke színű, világosabb, barna foltokkal. Anyaga finomszemeses agyag. A perem alatt hullámvonal és egyenes vonal fut körbe. Ez alatt össze-vissza haladó vonalak nyomai. A másik töredék anyaga szintén finomszemeses, sötét színű, vöröses foltokkal. A perem alatt fésűs hullámvonal díszíti. Czigány B. gyűjteményében.

13. *Koroncó*—Haraszt (134—1947). A 125. sz. magassági ponttól ÉNy-ra emelkedő domb. Téglasszínű bogrács nagy peremtöredéke.

14. *Koroncó*—Baka-domb (128, 130, 131—1947). Három különböző helyen — nyilvánvalóan földkunyhók helyén — téglasszínű bogrács-töredékek és velük egykorú edénycserepek.

15. *Koroncó*—Brányi-dűlő (67—1947). Tégla- és bogrács-töredékek. A 117. 1. sz. magassági pontnál IV. István-kori (1162—1163) »bizánci és keleti típusú bronzpénzek«¹⁰ kerültek elő.

16. *Koroncó*—Bőse-domb DNY-i lejtője (69—1947). Tégla- és bogrács-töredékek.

17. *Koroncó*—Öreghegy (50, 70—1947). A domb ÉK-i nyúlványán tégla- és bogrács-töredékek, magán a dombon ugyanilyen bogrács-töredékek és hasonló színű, anyagú, valamint szürkésbarna szemeses anyagú edények cserepei.

18. *Koroncó*—Rác-domb (52—1947). Tégla- és bogrács-töredékek és edénycserepek. 1934-ben földmunka közben honfoglaláskori magyar sír került itt felszínre. Megmentett leletei Czigány B. gyűjteményében.¹¹

19. *Koroncó*—Rákosi-telep. 1951 májusában Eklies I. háztelken hulladékokkal kitöltött gödröt tártunk fel. A 3 m átmérőjű, 1,85 m mély gödör vízszintes metszete szabályos körlap volt, falai egyenesek és függőlegesek voltak. A kb. 50 cm mély humusz alatt előbb kevésbé rétegződött hulladék réteg következett, ez alatt azonban vegyes hulladékból álló rétegek következtek, amelyek

úgy helyezkedtek el, hogy fekvésükből az látszott, a szemetet a gödör szélén állva öntötték bele. A gödör falához közel több szemet jutott, magasabban állott, beljebb a szemet szög alatt hullott le. Mivel a szemetet több oldalról is öntötték, a rétegek középen tölszerűen találkoztak. A gödörbe Eklies I. háza felől öntötték a legtöbb szemetet. A gödröt kitöltő szemet földdel kevert és tiszta hamuból, faszénből, szalma-pernyéből (ebben búzaszemek), égett patics-töredékből, állatsont-töredékből, cserépbogrács-töredékből, fazék-cserép-töredékből állott. A bogrács-töredékek színe barnás, díszítés nélküliek. E hely közelében, Domán S. telkén az 1952. év tavaszán egy honfoglaláskori magyar sírt tártak fel. Leletei közöletlenek, a győri múzeumban. A sír feltáráskor is sok bográcsperem-töredék került elő szórványosan.

20. *Koroncó* község belterületén 1952. év tavaszán silőépítés földmunkái során kemencés földkunyhók kerültek napvilágra. A mentőásatás munkáját Mithay S. végezte. Sok, főleg barna színű bogrács-töredék és velük egykorú fazékcserep került innen a győri múzeumba.

* A térképre vetett pillantás (1. kép) a következőkről győző meg bennünket: cserépbogrács-töredéket a folyómenti teraszra úgy szőlővén minden, településre alkalmas pontján találtunk. Előfordulnak ezek a töredékek a falutelepülések területén, feltűnő azonban, hogy nagy számban találhatók ezek körül is, itt azonban már nem keverednek közéjük a falutelepülések területén oly sűrűn előforduló, későbbi századokból (XIV—XVII. sz.) származó cserepek. Cserépbográcsok töredékeit a teraszvonalnak mindig közvetlenül vízparti szegélyén találtuk. Az említett teraszszakaszt a vízpartról számított egy, sok helyen két km mélységben is átkutattuk, de erre bogrács-töredékekkel jellemezhető települést sohasem találtunk. A Rábába és Marcalba torkolló erek mentén természetesen felhúzódnak a nyomok. A Rábaköz és a Duna-mellék vízjárta talajából kiemelkedő kisebb-nagyobb dombhátak úgy szőlővén mindegyikén megtalálhatók a cserépbogrács-töredékek.

Meglevo adataink rendkívül szőrt településrend képét tárják elénk. A túlnyomórészt kicsiny leletcsoportok egy-egy helynek rövid ideig és megszakításokkal történt lakottságát bizonyítják. Az a körülmény, hogy a települési gócek körül nagyobb mennyiségben fordulnak elő a bogrács-töredékek, arra utal, hogy ide huzamosabb időn át tértek vissza lakni. Ennek az okát a települési góc közelségének különböző előnyeiben kereshetjük. A tömörülés különösen a téli időben aránylagos biztonságot nyújtott, itt állott a templom, körülötte a környék temetője, itt volt a kézművesség (pl. fazekasok Sebes faluban) lakóhelye stb. A szoroson a víz mentén történt település az életmódra is következtetni enged. Víz közelségét feltételezi mind az állattartás, mind a halászat, a terasz beljebb eső területein folyt a szükséges földművelés.

A Rába és Marcal teraszától Ny-ra a Rábaköz mocsárvilága, K-re pedig a Bakony nyúlványainak erdőségei terültek el. Koroncón még él az emléke annak, hogy a folyók szabályozása előtti időkben nyárra a Rábaköz vizes, nádas talajából kiemelkedő legelőkre verték ki a falu állatállományát. De emlékeznek hatalmas tölgyfákra is, a Bakony idényülő rengetegeinek utolsó hírnökeire.

Ilyen természeti adottságok között a folyómenti terasz a téli szállások keresett helye volt. A terasz jó védelmet nyújtó félszigetein (Gyirmót, Sebes) és szigetein (Koroncó) alakultak ki az állandó jellegű települések, kicsiny kultúrcentrumok. A télire itt összegyűlt nép innen szédelt el a tavaszi áradások után az állatállo-

⁶ Gallus S., A győri városi múzeum 1941. évi koroncói ásatása. Gy. Sz. XIII. évf. I. sz., 45.

⁷ a) Fehér J., Győr megye és város egyetemes leírása. (Bpest, 1874) 377. — b) Arch. Ért. 1912, 214. — c) László Gy., A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH. XXVII.

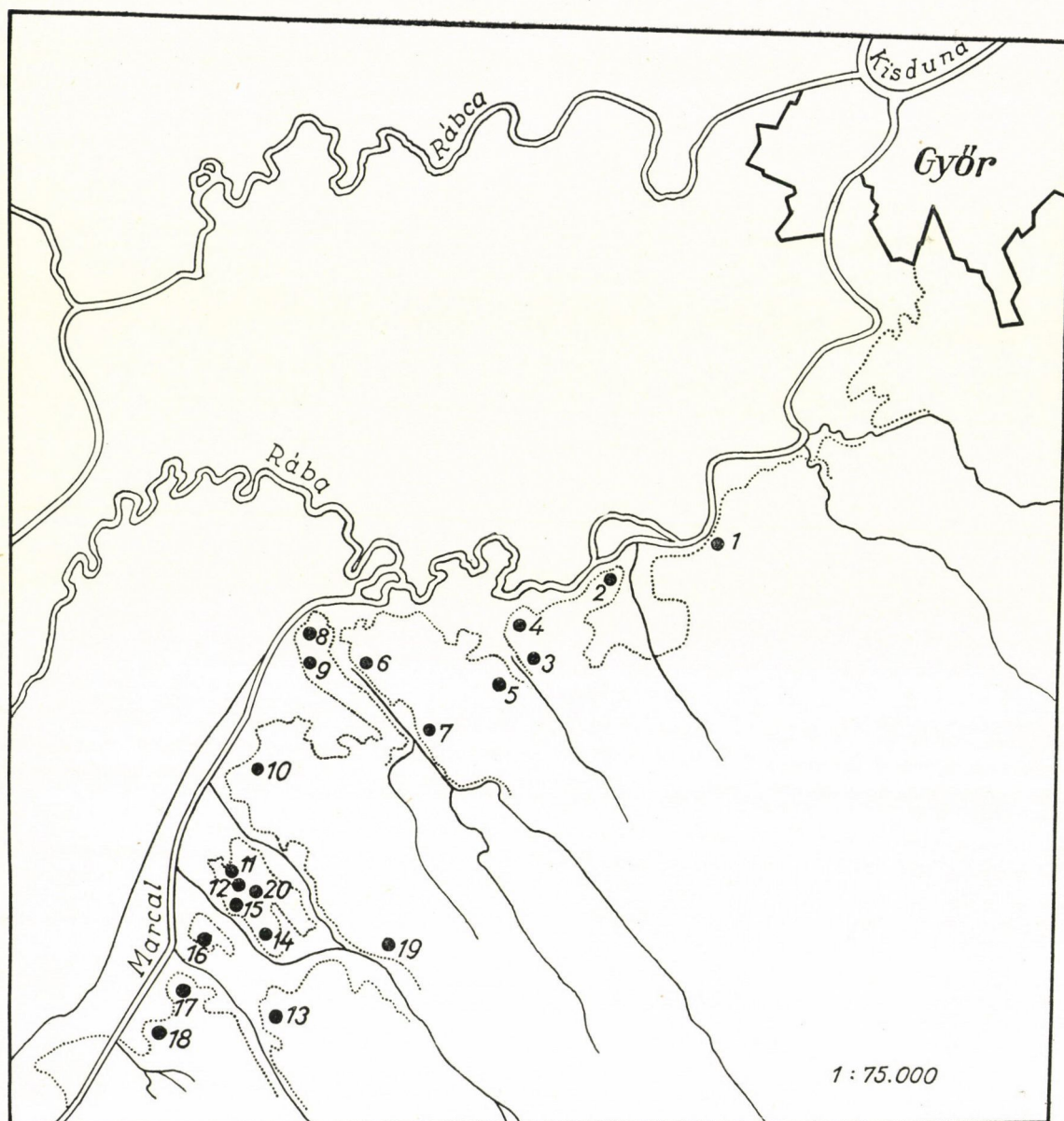
⁸ Lovas—Orbán, Koroncó történeti földrajza. Kny. a GySz. 1939. szept. 15-i szám. 9.

⁹ Gallus S. i. m. 45.

¹⁰ Lovas E., Győrmegye régészeti katasztere. Koroncó c. alatt. Kézirat a győri múzeumban.

¹¹ Szőke B., Arch. Ért. 81 (1954) 125.

1. kép. Cserépbogrács lelőhelyek a Rába és Marcal teraszán.

Рис. 1. Места нахождения глиняных котлов на Террасе Рабы и Марчала.

Fig. 1. Sites de chaudrons de poterie sur la terrasse des fleuves Rába et Marcal.

mányt legeltetni. Nagyobb veszedelmek idején a Bakony nyúlványaiban megbújó sáncvárokba húzódott a lakosság. Erre enged következtetni az a nagyobbszámú cserépbogrács-töredék, amelyet a Győr megyei Sokorópátka határában fekvő Harangozó nevű, minden valószínűség szerint őskori sáncvárból találtunk.¹²

A Győr környékén felkutatott területen megtaláltuk mind az ideiglenes pásztorszállás, mind az állandóbb jellegű földkunyhók cserépbogrács-töredékekkel jellemzett maradványait.

Győrszentiván határában a Seprűs-dombon (a Dunamellék mocsaras talajából kiemelkedő domb) egymástól nagyobb távolságra három helyen találtunk bogrács-töredékeket (a domb több részét akácos erdő takarja, ez további lelőhelyeket rejtethet). Az egyik ilyen helyen

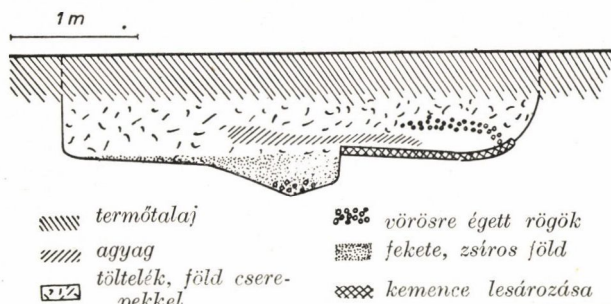
a domb sárga homokjától elütő szürke, hamus, nagyobb tűzhely nagyságú foltot találtunk. Ezen belül öklömnyi és nagyobb folyami kavicsok hevertek, voltak köztük olyanok, amelyek egész felületükön kormosak voltak, mások csak egyik felükön viselték tűz nyomát. Velük együtt, elkeveredve hevertek állati csonttöredékek, bogrács-töredékek és egy vas árszerű szerszám. A leletcsoportot rövid ideig lakott pásztortanya maradványának tartjuk.

Dörön (Győr–Sopron megye) a Kápolnai dűlőn levő homokbánya déli, meredek partjában egy földkunyhó keresztmetszetét mértük fel (2. kép). A metszet jobb felében látszó kemence lesároozása úgy készült, hogy közvetlenül az elsímitott laza homokra egy sor cserepet és csonttöredéket raktak s ezt a felületet borították 3–6 cm vastagságban agyaggal. A kemencének hosszanti keresztmetszetét kaptuk. Alja a száj felől befelé egy kissé lejt, majd a vége felé ismét kis ívben felemelkedik. A kemencelesároozás felett látható agyagrétegek, vörösre égett szemcsés agyagrogók valószínűleg a ke-

¹² A Harangozó szerkezete a pákozdi Várhegyre hasonlít (Nováki Gy.: Arch. Ért. 79 [1952] 5.) A leletek és lelőköri körülmények leírása a győri múzeumban.

mence összeomlott falai. A kemence előtt tüzelőgödör-szerű mélyedés rajzolódik. Ezt a gödröt és a földkunyhó alját fekete, zsíros föld töltötte ki, benne elszórtan apró,

2. kép. Dör—Kápolnai dűlő. Középkori földkunyhó keresztmetszete.

Рис. 2. Проселочная дорога Дёр—Капольна. Профиль средневековой землянки.

Fig. 2. Le terroir de Dör—Kápolna. Coupe transversale d'une chaumière enfoncée sous terre du moyen âge.

égett agyagrögök voltak. A kemence lesározásának egy részét felbontottuk, és az onnan kiszedett cserepekből sikerült egy fazék felét összeállítani. A 192 mm magas, téglapiros edény pereme enyhén kihajló, alatta 2—3 sor körbefutó ferde böködéses dísz, ez alatt pedig négy

3. kép. Koroncó—Bábota. Cserépbogrács.

Рис. 3. Коронцо—Бабота. Глиняный котел.

Fig. 3. Koroncó—Bábota. Chaudron de poterie.

egymástól távolosó, körbefutó egyenes vonal díszíti az edény falát. A kemence lesározásában és a földkunyhót kitöltő földben hasonló edények és bográcsok töredékeit találtuk. Ez a földkunyhó huzamosabb ottlakásra készült, ámbar a kemencének mindössze egy ízben történt lesározása arra vall, hogy nem sokáig, semmiesetre sem több évig használták. Hasonló földkunyhó maradványait tárták fel Koroncó-Bábotán és több, valószínűleg egymásra és egymásba épült földkunyhó maradványait Koroncó község belterületén.

A Koroncó—Rákosi-telepen feltárt nagy hulladékgödör a közelében levő lakóhelyek tisztántartásáról

tanúskodik. A hamut, hulladékot, szemetet a kunyhókból és környékükről eltávolították, egy helyre hordták össze. Az itt talált szalmapernye és búzaszemek pedig arról tesznek tanúságot, hogy a cserépbográcsokkal jellemzett, alapjában véve téli szállásnak tartott lakóhelyeken földművelés is folyt.

Az eddig tárgyalt településrendhez hasonlólt észlelt Méri I. a Nagyalföldön és a Tisza mellékén.¹³

A középkori települések itt is »szétszórt, rendszeretlennek látszó« képet mutattak és a későbbi települések szélein túlterjedtek. A cserépbogrács ezeknek a településeknek is jellegzetes lelettárgya. Méri I. Tiszalök—Rázomon a Tisza partján emelkedő kiterjedt földháton nagyszámú, kicsiny földkunyhóból álló települést tárt fel kisebb részében. A földkunyhókat nem egyszer megújították, gyakran korábbiakba későbbi kunyhókat ástak bele. Mindegyikhez tartozott kemence, amelyek Méri I. leírásából ítélve nem voltak több rétegben lesározva. A Dör—Kápolnai dűlőn felmért földkunyhó keresztmetszeti képe arra enged következtetni, hogy a korai középkorban itt is a tiszalök—rázomi földkunyhókhoz hasonlókat építettek. Az a véleményünk, hogy ezek a kunyhók csak egy-egy időszakra épültek, semmi esetre sem voltak több éven át lakottak. Ez a körülmény magyarázza meg Tiszalök—Rázom földkunyhóinak feltűnő nagy számát s azt, hogy ezek a koraközépkori kunyhók rendszerint széles karéjban veszik körül a későbbi, sokkal kisebb területen fekvő falukat. Tiszalök—Rázom, Dör—Kápolnai dűlő (a Rábaköz vizes talajából kiemelkedő széles dombháton), Sebes és Koroncó a korai középkorban még nem nevezhetők a későbbi fogalmak szerinti falvaknak. A falvak lakossága ezekben a korai századokban télire felduzzadt, a földkunyhók száma megnövekedett, tavasszal pedig elszéledt a népesség a közelebbi-távolabbi pásztor- és halászszállásokra, a földkunyhók egy része lakatlanul maradt, kitéve az időjárás pusztító erejének.

Összegezve a bogrács-töredékek előfordulásának lelő-körülményeiből nyert adatokat s összevetve azokat népünk középkori életéről az okleveles kutatás eredményeivel nyert képpel — nagy vonalaiban azonos képet nyerünk. Elsősorban Belényesi Mártának a magyar tanya középkori gyökereiről írt dolgozatára gondolunk itt.¹⁴ Belényesi a középkori »telkekről« szólva általános jellemzőként azt mondja róluk, hogy »még csak településeknek sem mondhatók, legfeljebb telepeknek.«¹⁵ Hozzáteszi azonban, hogy az ország különböző részein a különböző természeti, etnikai stb. körülményekhez viszonyulva különböző települési és gazdasági rendet feltételezhetünk e fogalom mögött. A XII. sz. végéig szinte a telkeknek elsősorban a nomád állattartásban volt szerepük mint teletető helyeknek. A XII. sz. végétől a közösen birtokolt nemzeti szállítás-területek bomlása és a magángazdálkodás kialakulásától kezdődően a telek értelme, tartalma is megváltozott, »valamely személy magángazdálkodásának színhelyévé« vált, amelyen már kezdetleges tanyaépületet is feltételezhetünk.¹⁶ Véleményünk szerint cserépbográcsaink ezeknek a »telkeknek« jellegzetes velejárói. Ugyanúgy jellemzik az apró vízmentí halásztanyákat, mint a nomád pásztorok kunyhóit s a pásztorok és földművelést egyaránt űző állandóbb jellegű telepeket.

Eddigi ismereteink szerint a cserépbográcsok a XIV. sz.-tól kezdve eltűnnek népünk étkezésének felszereléséből. Ennek hátterében bizonyosan azok a mélyreható változások állnak, amelyek a köztulajdon végleges felszámolásával, a földművelés mind nagyobb térhódításával és a falutelepülések végleges kialakulásával jelentkeztek.

*

A cserépbográcsok, itt ismertetett alakjukban a magyarsággal együtt jelentek meg a Duna-melléki síkságon. Genetikus összefüggés köztük és a rómaiakori

¹³ Méri I.: Arch. Ért. 79 (1952) 49.

¹⁴ Belényesi M., Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. (Bpest, 1948.)

¹⁵ I. m. 15.

¹⁶ I. m. 21.

hasonló darabok, valamint a böcskei avarkori temető bronzüstjei¹⁷ vagy a szőregi füles cseréppüst¹⁸ között nem kereshető. Az utóbbiakkal pedig csak annyiban, hogy közös, Fekete-tenger környéki gyökereik feltételezhetők. A cserépbográcsok — eddigi ismereteink szerint — a Kárpát-medencében a magyar etnikum velejárói. Jellemző például hozhatom fel emellett az alábbiakat: a terepjárással felkutatott Komárom—Győr közötti dunapart-szakasz, Győr környéke, a Rába és Marcal alsó szakaszának melléke, a Rábaköz rendkívül gazdag cserépbogrács-leletekben. Ez a terület honfoglaláskori — a X. sz. első feléből származó magyar leletekben is rendkívül gazdag.¹⁹

A Dunától É-ra eső kisalföldi területen különösen a Nyitra—Zsitva folyók alsó völgye gazdag cserépbogrács-leletekben. Magam felszíni kutatás révén az alábbi helyeken találtam bogrács-töredékeket: Andód (Ondód) község határában a »Csontos tábla« nevű dűlön. Ez nagyobb kiterjedésű dombhát, melyen a gőzeke középkori falu maradványait — épületek, templom, temető — szántotta fel. Bagota község határában a »Cséplős part« nevű dűlön. Ez a Zsitva folyóra néző félszigetszerű terasznyúlvány. Martos (Martoš) község határában a »Tóttemető« nevű alacsony dombháton. A felszínen középkori és XVI—XVII. sz.-i cserépeket is találtam.

A. Točík szíves közlése szerint a legújabb szlovák ásatások is több helyen tártak fel cserépbogrács-leleteket. Hurbanovo (Ógyalla) mellett az ún. Abadombon (Aba elpusztult középkori község helyén) középkori edényeket — kemencékkel együtt egész cserépbogrács-sorozatot találtak. Egy teljesen ép példány Imel (Imely) környékéről származik. Chotín (Hetény) közelében mélyszántással középkori falu maradványait forgatták fel. Innen nagyszámú cserépbogrács-töredéket mentettek meg. Jellemző, hogy a Kisalföldnek ez az Érsekújvártól délre eső területe ugyancsak igen gazdag honfoglaláskori magyar leletekben.²⁰

Ezzel szemben pl. Somogy megyében a Koppány patakának Képuszta környékétől kisbárapáti községig átkutatott völgyében nem találtam egyetlen bogrács-töredéket sem. Pedig a völgy a XI. sz.-tól folyamatosan települt volt, ahogyan azt a feltárt képusztai XI. sz.-i temető és a völgyben két helyen megállapított, a XVI—XVII. sz.-ban elpusztult község emlékei tanúsítják. A völgyben azonban mind a régészet és embertan (a képusztai temető embertani és régészeti anyaga), mind pedig a nyelvtudomány erős szláv népességet állapított meg. Természetesen a felvetett kérdést csak egész táj-
részeinket feltáró terepbejárások eredményei világíthatják meg és dönthetik el véglegesen. Tényként könyvelhetjük el azonban azt, hogy cserépbográcsokat szlováklakta,²¹ morva és cseh földön, valamint Ausztria

területén nem találtak, ezzel szemben erős magyar etnikumú tájainknak jellemző leletdarabjai.

Cserépbográcsaink hazai — mintegy félévezredes — tipológiai fejlődésével még nem foglalkoztak. Eddigi leleteink legnagyobb része hiányosan keltezett vagy teljesen keltezetlen, nem ásatásból, hanem véletlenül került elő, vagy felszíni gyűjtésből származik, s így ezt a munkát a ma rendelkezésünkre álló anyaggal elvégezni nem is lehet. Pedig, véleményünk szerint, a cserépbográcsok tipológiai osztályozása tenné lehetővé honfoglaláskori — X. sz.-i — szállásaink felkutatását. Mert kétségtelen, hogy ezt az edénytípust a honfoglaló magyarság hozta magával s használta félnomád életmódjának teljes eltűnéséig. Eddig általában a XII—XIII. sz.-ból keltezték ismert cserépbográcsainkat, pedig már a verchnesaltovoi kultúra körébe tartozó Alsó-Don melléki és Azovi-tenger parti gorodiscsék és telepek leletei között szerepelnek a mi cserépbográcsainkkal azonos edények. A közbeeső több évszázadnyi szakadék, amelyben a magyarság nem használta volna ezt az edénytípust, indokolatlan. Az összekötő anyag hiányát a kutatás hiányamagyarazza. Utalunk itt a Koroncó-Bábotán kiásott cserépbográcsra, amely valószínűleg korai, XI. sz.-i darab.

Artomonov az Alsó-Don menti középkori településekről írva²² a potajnovszki gorodiscséből származó cserépbogrács peremtöredékét mutatja be mint olyan leletet, amely a többi kerámiai lelettől feltűnően különbözik.²³ A bogrács korongon készült szürke agyagból, a peremtöredéken jól látható a két belső fül függőlegesen átfúrt lyukkal. Hasonló cserépeket tárt fel nagy mennyiségben M. A. Millner az Azovi-tenger partján Taganrog közelében az ún. A telepen. 1929-ben Artomonov is kutatott ezen a lelőhelyen. A nagymennyiségű feltárt kerámiai anyag majdnem kizárólag cserépbográcsokból áll. Anyaguk itt is szürke, homokkal és tört kagylóhéjjal kevert agyag, s ugyancsak korongon készültek. Az anyag leírásából a mi cserépbográcsainkra ismerünk. Aljuk gömbölyű, peremük széles és belső részén mindig párosával és szemben elhelyezett függőlegesen átfúrt füllel, melyek arra szolgáltak, hogy a felfüggesztő zsinór a lángtól megóvják. A cserépbográcsok technikája, fésűs díszítése rokonságot mutat a cimljanszki gorodiscsék (Szarkel) és a sztyep települések kerámiájával, s ugyanaz a kerámiafajta jellemzi a verchne-saltovói kultúrát is. Artomonov a cserépbográcsok analógiáit az északi Kaukázusban és a bulgár Aboba-Piszskából is ismeri.

Mindezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy a magyarság már évszázadokkal a honfoglalás előtt megismerte a cserépbográcsot és ez az edénytípus vele együtt jelent meg a Kárpát-medencében.

Szőke Béla

К ВОПРОСУ О НАШИХ ГЛИНЯНЫХ КОТЛАХ

(Резюме)

Глиняный котел — характерный предмет находок низменных областей Венгрии. В результате раскопок и собирания с поверхности земли мы имеем обильные данные о том, что он встречается около Дьёра и главным образом на террасе рек Раба и Марцаль. Порядок расселения, который можно характеризовать глиняными котлами, весьма разбросанный. Глиняные котлы — характерные спутники наделов, известных по средневековым документам. Они характеризуют мелкие рыбацьи стоянки вдоль водных пространств, равно как и жилища кочующих пастухов, а так же поселения постоянного характера, жители которого занимались и ското-

водством, и земледелием. По нашим нынешним данным глиняный котел в XIV в., исчез из кухонного инвентаря венгерского народа. Убедительные данные говорят о том, что глиняные котлы — спутники венгров на территории, окруженной Карпатами. Типологическое развитие глиняных котлов нам ещё мало известно. Тождественные с глиняными котлами посуду мы знаем из поселений нижнего Подонья и побережья Азовского моря. Вероятно, что венгры уже столетиями до занятия современной территории Венгрии познакомились с глиняными котлами, и этот тип посуды вместе с ними появился в венгерских низменных областях.

Б. Сёке

¹⁷ Hampel, A régibb középkor emlékei Magyarhazban. (Bpest, 1894). LXXXI. t.

¹⁸ Höllrigl i. m. 91, 29. kép. — Móra F.: Etn. 1932. I. sz., 66.

¹⁹ Szőke B. i. m.

²⁰ Szőke B.: FA. III—IV. — Ua. Honfoglaláskori magyar sírok Pozsonyvezekényen. UMM 1944, V. I. (IX.).

²¹ K. Černohorský (Arch. ústav ČSAV. odb. Brno) szíves közlése szerint sem a brünni régészeti gyűjteményekben, sem a Morva vidéki múzeumok gyűjteményeiben nincsenek cserépbogrács-leletek.

²² М. И. Артамонов, Средневековые поселения на Нижнем Дону. По материалам северо-кавказской экспедиции. (Огиз. 1935).

²³ I. m. 29. kép.

HILLEBRAND JENŐ

(1884. jún. 10—1950. márc. 6.)

A magyar őskőkor ismeretével s ezen is túl: ősrégészetünkkel elválaszthatatlanul összeforrt Hillebrand Jenő neve és munkássága. A céltudatos és tervszerű hazai paleolit-kutatás számára megindulásától a legutóbbi időkig az ő pallérozott logikája, szaktudása és nem utolsósorban szakmaszeretete építette fel a magyar őskőkori leletek rendszerét és tette világszerte ismertté értékes anyagukat.

Hillebrand Jenő Sopronban született. Szülőhelyén tette le az érettségit, majd a budapesti egyetem bölcsészeti fakultására iratkozott. Disszertációját, amelyben tekintélyes mennyiségű embertani anyagot dolgozott fel és a fogazatról új, máig is érvényes megállapításokat tett, 1908-ban írta meg. 1910-ben a Pázmány Péter Tudomány Egyetem Embertani Intézetében Török Aurél tanársegédjeként kezdte meg pályafutását, majd rövidesen a Nemzeti Múzeumba került, ahol pályája derekán a Régészeti Osztályt igazgatta hosszú éveken át.

1910-től tevékeny munkát végzett a Földtani Társulat Barlangkutató Bizottsága tagjaként, 1924-től kezdve a Nemzetközi Anthropológiai Kongresszus állandó bizottságának is tagja lett. Egyetemi magántanári habilitációját 1913-ban nyerte el, majd később megkapta a rendkívüli egyetemi tanári címet. Termékeny és sokoldalú tudományos munkája, valamint múzeumi elfoglaltsága mellett tevékenyen kivette részét az egyetemi fiatalság neveléséből is. Évekig megbízott előadója az Embertani Intézetnek, utoljára a felszabadulás után hirdet ősember-tani és származástani kollégiumokat 1948-ig.

Hillebrand Jenőt azonban mégsem az anthropológia vonzotta elsősorban. Sokkal inkább érdekelték őt az őskőkor emberének életkörülményei, anyagi kultúrájának maradványai.

A rendszeres, hazai paleolitikus kutatás 1906-ban kezdődött, amikor Kadić O. Herman Ottó irányítása szerint ásásokat kezdett a Büdöspesztben és a Szeletában. Az első gazdag eredmények 1907-ben jelentkeztek. Hillebrand már 1909-ben — alighogy befejezte tanulmányait — a Földtani Intézet megbízásából ásást vezet a Szeletában. Átveszi munkatársától, a rendszeres és pontosan dolgozó Kadićtól ásási módszereit, s széleskörű természettudományi megfigyeléssel alátámasztott észleleteit világos okfejtéssel összefoglalva közli. 1911-ben már önálló feladattal bízzák meg: a Balla-barlang rétegeit tárja fel. Itt, már pályája kezdetén, eléri minden ősemberkutató legmerészebb célkitűzését, megtalálja az ősember csontmaradványait, a híres Balla-barlangi gyermekkoponyát és kísérő leleteit.

Magyarországon ebben az időben még csak a »protosolutrei« és »solutrei« kultúra maradványait találták meg. Ő kezdetben a »protosolutrei«-t csenevész szakóccákkal jellemezett aurignacinak tekinti, mert csak így tudja összeegyeztetni időrendileg a hazai leleteket a nyugat-európaiakkal, de már 1913-ban megpendíti azt a gondolatot egy külföldi folyóiratban, hogy a magyarországi és a francia solutrei egymástól független kultúrák, továbbá, hogy a mi »protosolutreink« egyidős az itteni aurignacival. Ez a feltevés volt az alapja a legutóbbi évek kutatásaival bizonyított megállapításoknak a magyarországi »solutrei« és aurignaci kultúrák tényleges helyzetét illetően.

Értekes és a kor szintjéhez viszonyítottan mindig haladó szellemű koncepcióit az évről évre szaporodó magyar őskőkori leletek támasztották alá. A Balla-

barlang után a Kiskevélyi-barlang, Jankovich-barlang, Pálffy-barlang és az Istállóskő ásatai az aurignaci és »magdalen« kultúra eszközeit is napvilágra hozták és gyarapították a jellegzetesen magyar szeleta-kultúráról alkotott ismereteket.

Hillebrand időközben többször járt külföldön és a legkitűnőbb szakemberek vezetése mellett ismerkedett meg a híres francia és német őskőkori lelőhelyekkel, leletekkel, sőt ásataison is résztvett. Ennek is köszönhető az, hogy a hazai leleteket oly biztos ítélettel és — eléggé sohasem hangsúlyozható — logikával határozta meg, írta le mind a magyar, mind a külföldi szaklapokban. Ez időben sok cikke jelent meg idegen kiadványokban: így kapcsolta be tudományunkat a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe, megismertette és megbecsülést szerzett eredményeinknek.

Eredeti szaktárgyához, az embertanhoz sem lett hűtlen. Dolgozataiban foglalkozott a »fosszilis ember kérdése«-ivel, s hála annak, hogy személyesen tanulmányozta a legtöbb külföldi leletet, fölünyes szaktudással, biztos érzékű monofiletista és darwinista nézőpontból ítélte meg a legnehezebb származástani kérdéseket is.

Általában elmondhatjuk, hogy még esetleges hibái is kora színvonalához mért haladó álláspontját tükrözik. Jó példa erre a 20-as évek elején kialakított monoglacialis felfogása, amely — ha ma már idejét múlt is — akkor, a hazai leletek alapján, a külföldi járószalagtól való egészséges elszakadását bizonyította.

1925-ben elsőként ad hírt arról, hogy Magyarországon megvannak az addig hiányzóknak vélt középső-kőkor leletei is, majd néhány esztendővel később a híressé vált avasi mezolit bányaleletet ismerteti. Ugyanezekben az években tárja fel a bodrogheresztúri, pusztatvásházi rézkori és a zagyvapálfalvai bronzkori lelőhelyeket. Véglegesen eldönti az önálló rézkor kérdését és bizonyítékokat hoz fel a rézkori kereskedelem mellett.

Állhatatosan vissza-visszatér azonban az őskőkor kérdéseire. Átveszi és számos vonatkozásban ésszerűbbé építi az akkor oly nagyjelentőségű paleolit vándorlási-elméletet, amelynek segítségével szellemesen magyarázza a döntő fontosságúvá növekedett hazai aurignaci-solutrei egyidejűség problémáját.

Munkásságának betetőzése a hazai őskőről írt tömör, de annál sokatmondóbb monográfiája. A leletek rövid ismertetése mellett szilárd alapokon nyugvó elvi véleményt alkot olyan kérdésekről, amelyek ma is központi problémái a magyar őskőkor-kutatásnak. Így pl. a jégkori klímacyklusok és kultúrák párhuzamáról, általában a természettudományos adatok és a komplex kutatási-módszer fontosságáról, a hazai »magdalen« kultúrának a tőlünk északra és keletre fekvő vidékek epipaleolit kultúráival való genetikai összefüggéseiről stb., stb.

Hillebrand Jenő munkás élete tudományos eredményeinek kiértékelését nem lehet beleszorítani egy rövid megemlékezés kereteibe. Meg kell itt elégednünk annak leszögezésével, hogy észleletei, megállapításai mindig a haladás irányába mutattak, hogy célkitűzései, amelyeket utolsó cikkében is körvonalazott, az utódok szemével nézve is minden szempontból követendőnek és megvalósítandóknak bizonyultak. S nem áldozhatunk szebben a tanító emlékének, mint azzal, ha célkitűzéseinek megvalósítására törekszünk.

Vértes László

LELETMENTŐ ÁSATÁSOK AZ 1953. ÉVBEN

Az Országos Történeti Múzeum Adattárának elmúlt évi közleményéhez hasonlóan, melyben az 1952. évi leletmentő ásatások rövid ismertetését adtuk, leelőhelyek szerinti sorrendben,¹ ez évben is közrebocsátjuk az elmúlt 1953. év leletmentéseinek rövid összefoglalóját. Az ilyenfajta összefoglalásokat a munka elvégzését követő esztendőben folyamatosan közreadjuk, hogy addig is, míg az egyes leelőhelyek és leletek feldolgozása az ásatást végző szakember tollából részletes közlésben megjelenik, az anyagra a tudományos kutatás figyelmeztet felhívjuk.

A leletmentések felsorolása, mint az elmúlt évben is, leelőhelyek szerint négy nagy csoportra osztva történik: őskor, római, népvándorlás, magyar középkor (a honfoglaláskori leletek is ideszámítanak, valamint idesoroljuk az újabb korból származó leletanyagot is). A nagy korszakokon belül az őskorban az ország három nagy tájegységét külön tárgyaljuk (Dunántúl, Alföld, Felvidék). A római korban kézenfekvő a területi felosztás, a római tartomány: Pannónia és a szarmaták által megszállt Alföld között. Az ezt követő népvándorlásokban a felosztást megtartottuk, minthogy a Duna gyakran alkotott határt az egyes népek és törzsek között. A magyar középkor és az utána következő időszak leelőhelyeit az egész ország területére kiterjedő egységben soroljuk fel. A megadott csoportosításban belül a leelőhelyek betűrendben sorakoznak egymás után, mégpedig a könnyebb tájékozódás érdekében legtöbbször kettős névvel. Az első név a közigazgatási egységet jelöli, a második a leelőhely szűkebb környékének nevét és ha még pontosabb megjelölésre is szükség van, akkor egy harmadik név is csatlakozik ehhez. Ha a leelőhelyen különböző korokból származó leletanyag fordul elő, akkor azt csak egy helyen ismertetjük, de a másik csoportban utalás történik a leelőhelyre. A leletmentési beszámoló után a zárójelben lévő arab számok a térképmelléklet jelzéseinek felelnek meg. Minden esetben külön megemlítjük azokat a kutatókat, akik a leletmentést vagy terepbejárást végezték. Ezek közül első helyen azt a szakembert, aki a jelentést beadta. A leletmentésből származó anyag elhelyezését a különböző múzeumokban római számokkal jeleztük.²

Őskor

A) Dunántúl

Balatonalmádi—Káptalanfüred (Veszprém m., balatonfüredi j.). Az alsóőrs-veszprémi vasútvonal töltése

és a balatoni műút között Keller Ferenc balatonalmádi lakos telkén földforgatás közben bronzkori sírok kerültek elő. Mire a veszprémi múzeum tudomást szerzett a leletről, sok edény pusztult el. A leletmentő muzeológus összesen 5 sírt tárt fel. A sírok bronzkoriak. Az öt sír alapján a ritusról annyit lehetett megállapítani, hogy a hamvakat vagy egy nagyobb urnába helyezték és körberakták edényekkel, vagy pedig a földre tett hamvak mellé helyezték az edényeket. A sírok közül egy fölött kőpakolás mutatkozott. (4) Fitz Jenő (XXXIV).

Borsosgyőr (Veszprém m., pápai j.). A téglagyár agyaggödreben a bronzkor II. periódusához tartozó ovális alaprajzú sárral tapasztott putrilakásokat tártak fel.

Ugyanitt avarokori kerámia is előfordult. (15) Kiss Ákos (XXXIV).

Budakalász (Pest m., szentendrei j.). Csatlakozva az 1952. évi leletmentés területéhez, 1953-ban ezen a helyen 106 sírt tártak fel. A homokbánya szélétől É és Ny-i irányban, ebben az évben mintegy 1500 m² területet kutattak át. A sírok közül tizenkét újabb szórthamvas temetkezést találtak. Négy sírban olyan edénymelléletek voltak, melyek kétségtelenül bizonyítják a pécsi kultúrához való tartozásukat. A hamvasztott sírok csontvázasokkal keveredve kerülnek elő, nem alkotnak külön csoportot. Az 1953. évi ásatási kampány alatt négy szimbolikus sír is felszínre került. Ezek közül háromban melléleteket, egyben azonban csak kőpakolást találtak. Több kettős, illetve hármas temetkezés is előfordult a csontvázas sírok esetében. Az egyik gyermeksírból összetört kétosztatú tál, egy férfisírból hasonló tál töredékei (163), másik sírban négyosztozatos bütykökalpas merítőpohár. Ezzel egyező formát mutat a 177-es számú szimbolikus sír edénye, amelyen a bütyköstalp helyét négy tömör agyagkerék foglalja el. A kocsi-formájú edényen kívül-belül piros festés nyomai látszanak.³ A többi sír anyaga megfelel a korábban feltárt sírok edénymelléleteinek. A 155-ös sír gyermek-csontvázájának nyakán átfúrtvégű vaddisznóagyar volt. A temetőben eddig nem szereplő új munkaeszközök kerültek elő, a nyéllyukas csónakalakú kőbalták. (A 164. sz. férfisírból 2 db, a 194. sz. férfisírból 1 db) (16.) Soproni Sándor (IV—XXVII).

Budaörs—Repülőtér (Pest m., budai j.). A repülőtér Ny-i beépítetlen szakaszán bronzkori cserepek kerültek elő szabálytalan gödrökben. Ugyanitt a budapest—győri vasútvonaltól D-re egy melléklet nélküli csont-

¹ Radnóti Aladár, Leletmentő ásatások az 1952. évben. Arch. Ért. 1954. 69 skk.

² A múzeumok jegyzéke:

Baja, Türr István Múzeum I
Balassagyarmat, Palóc Múzeum II
Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum III
Budapest, M. Nemzeti Múzeum—Történeti Múzeum IV
Budapest, M. Nemzeti Múzeum—Term. Tud. Múzeum V
Budapest, Budapesti Történeti Múzeum VI
Debrecen, Déry Múzeum VII
Esztergom, Balassa Bálint Múzeum VIII
Győr, Xantus János Múzeum IX
Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum X
Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum XI
Jászberény, Jász Múzeum XII
Kaposvár, Rippl Rónai Múzeum XIII
Kecskemét, Katona József Múzeum XIV
Keszthely, Balatoni Múzeum XV
Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum XVI
Makó, József Attila Múzeum XVII
Miskolc, Herman Ottó Múzeum XVIII
Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum XIX

Nagykanizsa, Thury György Múzeum XX
Nyíregyháza, Jósza András Múzeum XXI
Oroszlány, Szántó Kovács Múzeum XXII
Pécs, Janus Pannonius Múzeum XXIII
Sopron, Liszt Ferenc Múzeum XXIV
Szeged, Móra Ferenc Múzeum XXV
Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum XXVI
Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum XXVII
Szentot, Koszta József Múzeum XXVIII
Székesfehérvár, István király Múzeum XXIX
Szolnok, Damjanich János Múzeum XXX
Szombathely, Savaria Múzeum XXXI
Sztálinvárosi Múzeum XXXII
Vác, Vak Bottyán Múzeum XXXIII
Veszprém, Bakonyi Múzeum XXXIV
Visegrád, Mátyás király Múzeum XXXV

A jelentéseket minden esetben rövidítve közöltük, és a kormeghatározáshoz a jelentéstevő szakember adatait használtuk fel.

³ Vö. Soproni Sándor, A budakalászi kocsi. FA VI. (1954) 29. skk.

vázát és több lakógödörből származó, mészbetétes bronzkori cserepeket, eszközöket, állatsontokat, kagyló-hulladékot találtak (17). A leletmentésben részt vett K. Kaba Melinda, Fehér Kálmán, Nagy Tibor irányításával (VI).

*Budapest XX., Soroksár, Marx Károly út.*⁴ A 249—255. sz. telkeken egy új épület alapítása közben közvetlen a szomszédos vasútvonal mentén hat urnasírt tártak fel, amelyek a vatyai csoportba sorolhatók. A további leletmentés a vasúti pályatesten túl még négy urnasírt eredményezett, bizonyítva a temető nagyobb kiterjedését. (27) Nagy Tibor, Fejér Kálmán (VI).

Iszkaszentgyörgy (Fejér m., székesfehérvári j.). L. 110. o.

Kapuvár—Kistölgyfajamajor (Győr—Sopron m., kapuvári j.). A majortól D-re a kavicsbányában csontváz sirt találtak. A csontvázon bronz karspirális volt, nyakában borostyánkőből készült gyöngyök. A sír keletezése bizonytalan. Valószínűnek látszik, hogy nem halstatt-kori, hanem kelta. (68) Nováki Gyula (XXIV).

Keszthely—Méntelep (Veszprém m., keszthelyi j.). L. 100. o.

Kesztlő—Bivakbarlang (Komárom m., dorogi j.). A barlang a Pilis hegyen nyílik a Legény- és Leány-barlangok között. Bejárata megközelítőleg Ny-ra néz, a rétegsor mindössze 130—140 cm vastag. Az alsó rétegekben 6 db paleolit eszközt találtak, amelyek közül a legjellegzetesebb babérlevélalakú felpálból készült lándzsahegy, amely korai-szeletainak (solutréeennek) tekinthető. Még további három eszköz ugyanebbe a kultúrába sorolható. Két csonteszköz: hasított alapú lándzsahegyek, aurignaci. A felső rétegben kisebb méretű magdalenien kultúrával egyidős pengetőredéket és egy szaruszilánkot is találtak. (76) Vértés László (IV).

Koronc (Győr—Sopron m., téti j.). Itt ÉNy—DK-i irányítású csontváz sirt tártak fel, melyben több edény és egy vaslándza volt. A mellékletek alapján a sír a La Tène C-be sorolható. (81) Mithay Sándor (IX).

Lábatlan—Cementgyár (Komárom m., dorogi j.). A lábatlani cementgyár homokbányájában kelta urnasír került elő. Az urnasír mellékletei a nagy urnán kívül: vaskard, egy korongolt tál és két kézzel formált edény. A nagy urnán a nyakrészen bekarcolt rajzon két ragadozó egy szarvasszerű állatot tép szét. A hitelesítő ásatás újabb sírokat nem eredményezett. A közelben őskori cserepek és egy paticsos ház maradványai voltak, amelyben egy kemence volt felismerhető. Mindezek azonban korábbiak a kelta sírnál (84) Mócsy András (IV).

Mezőlak—Szélmezőpuszta (Veszprém m., pápai j.). Tözegetelepen szórványos anyagként bizonytalan korú csontkalapács és egy badeni típusú edény került elő. (91) Kiss Ákos (XXXIV).

Papkeszi (Veszprém m., veszprémi j.). Kamondi Kálmán papkeszi (Újmajor) lakos telkén vályogkitermelés közben bronzkori cserepeket találtak. Az edény-fészkek egymástól való távolsága kb. 1,5 m volt. A fészkekben néhol 20 kis edény is volt. A leletmentő ásatás során három bolygatott, szórthamvas sirt is találtak. Az egyikben nagyobb urna volt. A sírok mellékletei kisebb-nagyobb mészbetétes edények, az ún. veszprémi kultúrához tartoznak. (106) Kiss Ákos (XXXIV).

Rácalmás—Kulcs—KÖMI puszta (Fejér m., adonyi j.). A Kömi 202. sz. császártanyai vállalatának telepén földmunkák közben edények és bronz ékszerek jöttek

felszínre. A több holdra terjedő faültető munkálatok során a kisebb-nagyobb csoportokban urnasírok kerültek elő. A megfigyelők szerint egymástól 50—100 m-re eső 5—15 sírból álló sorosan haladó kisebb csoportok keletkeztek. A csoportok között időrendi különbséget lehet megállapítani. Az eddigi leletmentések során 4 sírcsoport jelentkezett, ezek közül feltárták az elsőt 9 sírral, megközelítőleg a másodikat 21 sírral, a harmadik csoportból összesen 6 sirt tártak fel. A nagy urnák mellett kisebb edények vannak. Néha ökölnagyságú kövekkel rakták körül az urnát. Az 1/3-as sírban bronz karperec és bronz lándzsacsúcs is előkerült. (109) Bóna István (XXXII).

Répcévis (Győr—Sopron m., soproni j.). A téglagyárban agyagbányászás közben különböző korú cserepeket találtak. Legnagyobb számban kőkorszakbeli cserép jött elő, ezenkívül néhány római peremes téglá és kerámia. (110) Nováki Gyula (IX).

Sármellék—Repülőtér (Veszprém m., keszthelyi j.). A repülőtérnek a betonkifutótól Ny-ra eső területe foglalja magába a koravaskori telepet. A teleptől É-ÉK-i irányban terült el az urnatemető, melyből négy urnasírt tártak fel. Az urnák, behúzott szélű talak, bronzkarikák és karperecek egységesen a korai vaskorra utalnak. (112) Nováki Gyula (XV).

Sávoly (Somogy m., marcali j.). Az épülő új nagykanizsai betonút Sávoly és Főnyed közötti szakaszán csontváz La Tène sírra bukkantak. A megfigyelések szerint a csontváz D—É-i irányítású volt. Nyakán aprószemű bronzlánc, jobbkezénél csuklós vas kardlánc, a mellkas mellett egy tál volt elhelyezve. Két gyöngyözött bimbós karperec, valamint két egybefűzött bronzkarika volt még a sírban és a váz lábánál egy urna. A leletmentés során további sírok nem kerültek elő. (113) B. Kutzián Ida (IV).

Szentendre—Cementgyár (Pest m., szentendrei j.). A szentendrei Cementáruipari Vállalat gyártelepén (Dózsa Gy. út 86.) a Dunaparton fekvő homokbányában cserepek kerültek elő. A gépesített művelés csak kevés lehetőséget nyújtott a leletek pontos megfigyelésére. A három lakógödörben és négy veremben előjött cserepekből több edényt lehetett összeállítani. A 2. sz. lakógödör alaprajza hosszényszögű. Az előkerült kerámia egységes és megfelel a budapest—tabáni ún. dák kerámiának. A telep hosszan elnyúlik a Dunaparton, a szomszédos papírgyár területére is. Egyelőre még nem dönthető el, hogy az anyag a La Tène C vagy D periódusba tartozik. (119) Soproni Sándor (XXVII).

Szentendre—Pannónia-telep (Pest m., szentendrei j.). Az 1952. évi leletmentő ásatás területéhez csatlakozva, az újabb ásatás további négy sirt tárt fel. A sírok bronzkoriak voltak. A Duna jobbpartján földkitermeléskor különböző gödrök kerültek elő. Néhány római eredetű, több bronzkori cserepet találtak. Ugyanitt egy bolygatott urnasír és egy zsugorított csontváz gyermeksír került feltárára. (120) Mozsolics Amália, Bokor István (XXVII).

Sztálinváros—Dunadűlő (Fejér m., adonyi j.). A Dunadűlőben a barakok mellett 3 urnasírt tártak fel, amelyeken a fedőtálak jó állapotban maradtak meg. A cementgyártól D-re, közvetlenül az 1951. évi ásatás D-i végének folytatásában újabb leletmentés vált szükségessé, ahol 7 urnasírt tártak fel. Megállapítást nyert, hogy a temető D-i szélét elérték. (125) Bóna István (XXXII).

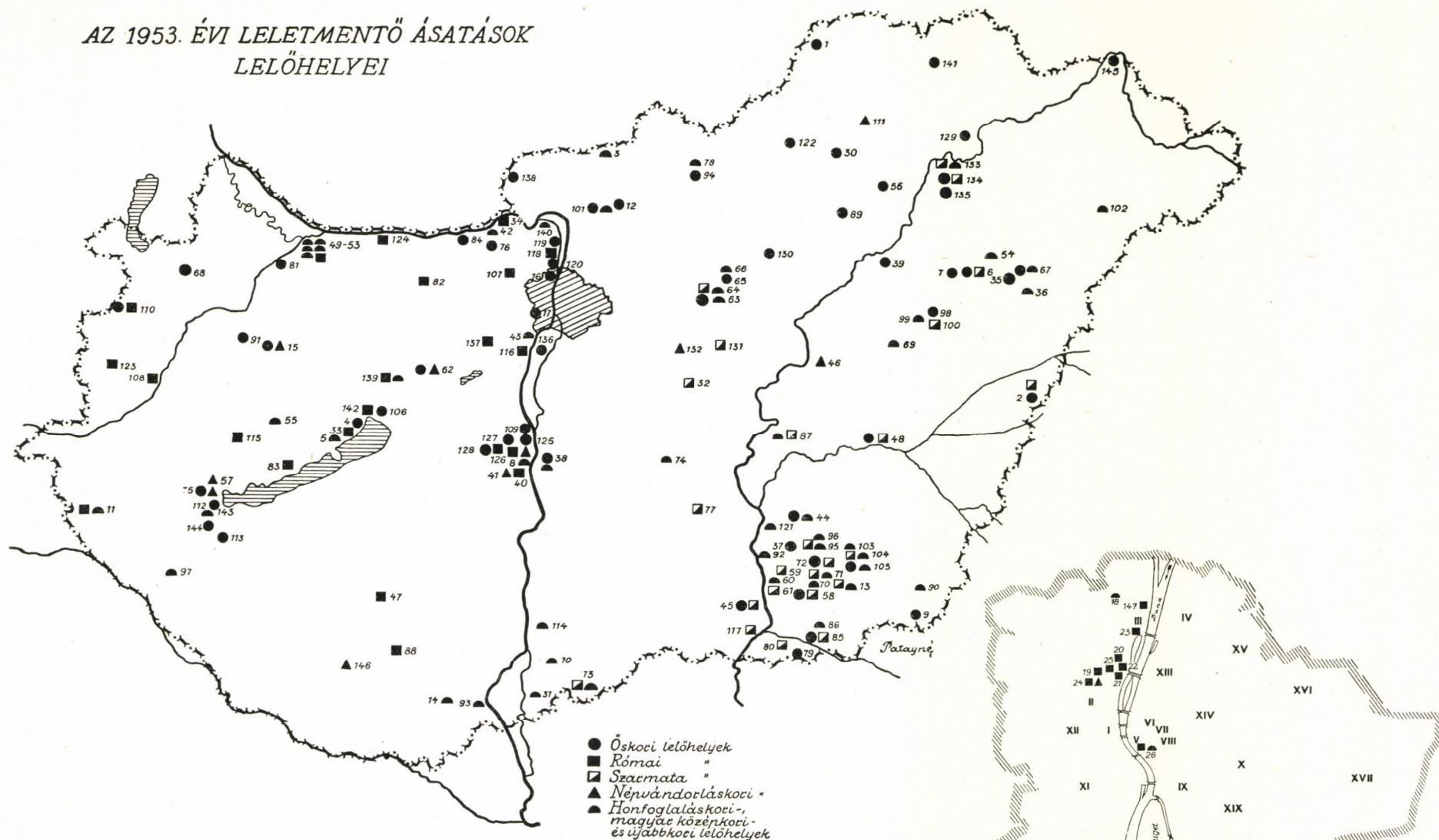
⁴ Szilágyi János, Előzetes jelentés a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályának 1951—53. évi

ásatásairól és gyarapodásáról. BpR. XVI. kötet. Megjelenés előtt.

AZ 1953. ÉVI LELETMENTŐ ÁSATÁSOK LELŐHELYEI

94

Места раскопок спасательного характера в 1952 году. Местонахождения древнейших времен (обозначены кругом). Местонахождения римлян (обозначены четырехугольником). Местонахождения сарматских времен (обозначены подразделенным четырехугольником). Местонахождения эпохи переселения народов (обозначены трехугольником). Венгерские местонахождения средневековья и нового века (обозначены полукругом).

Carte des fouilles exécutées de l'année 1952 sur des terrains de construction (fouilles de «sauvetage»): Sites préhistoriques (marqués d'un cercle). Sites romains (marqués d'un carré). Sites sarmatiques (marqués d'un carré divisé en deux). Sites de l'époque de la Grande Migration (marqués d'un triangle). Sites du moyen-âge hongrois et d'époque plus récente (marqués d'un demi-cercle).

Sztálinváros—Táborállás (Fejér m., adonyi j.). A sztálinvárosi Óvárosban a táborállás magaslapon méhkaptár számára szolgáló barlang áása közben edénytöredékekre találtak. Az edények partszakadás következtében kerültek jelenlegi helyzetükbe, így másodlagosan feküdtek. A leletek között korai és középbronzkori urna, táltöredékek, kis kancsók, agancseszközök, dörzsölőkövek, durva kerámia jött elő. Ezek alapján feltehetjük, hogy a táborállás nemcsak bronzkori urnatemető, hanem telep is volt. (127) B. Vágó Eszter (XXXII).

Sztálinváros—Tűzoltóaktanya (Fejér m., adonyi j.). L. 98. o.

Tököl (Pest m., ráckevei j.). A Csetneki Jelenik Elek által feltárt 2. sz. temető mellett folyt az ásatás, itt több részben megbolygatott koravaskori urnafészket tártak fel. Ezek közül egyet sikerült teljes egészében kibontani. A lelőhelytől távolabb valószínűleg telep helyhez tartozó későbronzkori s koravaskori edénytöredékek jöttek elő. Ez alatti rétegből korabronzkori és a zóki kerámiához tartozó töredékek. Két tűzhelyet sikerült megállapítani, lakóházakat azonban nem.

Ugyanitt egy kecske eltemetett csontvázát találták. Teljes anatómiai rendben feküdt, csupán a feje volt levágva. Mellette köpenge. (136) Bálint Béla (IV.)

Vámosmikola—Istvánmajor (Pest m., szobi j.). Silógödörásás közben négy keltakori csontváz asír került elő. Az egyikben behúzott szélű szürke kelta tal volt. (138) Gábori Miklós (XXXII).

Zalavár—Ürmöspusztá (Veszprém m., keszthelyi j.). A zalavári határ ürmöspusztai részén egy koravaskori raktárelet került elő. A lelet kizárólag törött, hibás tárgyakat tartalmazott. Lándzsák, tokosbaltákat, tokosvesszőt, sarlókat, kardpengetőreket, borotvátü töredékeket és öntörögöt. (144) Radnóti Aladár (XV).

B) Alföld

Ártánd—Zomlín (Hajdú—Bihar m., biharkeresztesi j.). A debreceni útfenntartó vállalat jelentette, hogy a zomlini homok- és kavicsbányában löszerszámdiszeket, gyöngyöket és vaseszközöket találtak. Az utóbbi években több sír emlékménye került be innen a Debreceni Múzeumba, amelyek közül az ún. kimmér csoport löszerszámdiszerei gazdagon voltak képviselve. Kb. 6—7 sír leletei voltak elkülöníthetők egymástól. A leletmentés a bányászati által közvetlenül veszélyeztetett területet tárta fel, ahol főleg szörványos emlékményeket talált. Néhány kerámiadarab korábban megfelelt a kimmér csoportnak, de a többi sírból származó anyag nagy többségben szarmata volt. (2) Csalog József (VII).

Balmazújváros—Kadarcs (Hajdú—Bihar m., debreceni j.). A Tiszántúli Öntözőcsatorna nyomvonala a balmazújvárosi—hajdúböszörményi országút és a debreceni—balmazújvárosi országút között érinti a Kadarcs nevű széles, vízállásos terület ármentes nívójának szélét. Ezen a területen bronzkori és szarmatakor cseréptöredékek kerültek elő. A csatorna vonalában megejtett leletmentő ásatás bebizonyította, hogy ezek a cserepek szörványosak és egy közeli telepről, illetve telepekről származnak. (6) Csalog József (VII).

Balmazújváros—Kárhozott halom (Hajdú—Bihar m., debreceni j.). Balmazújvárostól DK-re 4 km-re fekszik a halom,⁵ melyet a katonai térképen 112 magassági pont jelez. Közvetlen környezetéből 8 m-re emelkedik ki. A halom közelében jelölték ki a Tiszántúli Főcsatorna vonalát és a csatornát átvéelő híd feljárójához a földet a nevezett halomból vették. A földkitermelés során a legmagasabb pont alatt 2 m-re egy magányos kelta urnasírra akadtak. A sírban előkerült két edény, a La Tène B—C periódushoz tartozik. A halmot egészen

alapjáig feltárva, egy sírkamrára bukkantak. A sírkamrában fából összerótt nagyalakú »sírház« (szarkofág) volt. A sír favázának szerkezete jól megfigyelhető, különösen a dorongok összeillesztése. A faváz asírban belül ülő helyzetben csontváz került elő, amely nemez takaróval volt lefedve, feje mellett bronzkarikával. A temetkezést szkítakorinak határozták meg. (7) Csalog József (VII).

Battonya—Téglagyár (Békés m., mezőkovácszázi j.). Battonya gödrösök nevű területén földkitermelés közben őskori cserepeket találtak. A községben lakó Frech Miklós jelentette, hogy ezen a területen különböző korú régiségek kerültek elő. A leletmentés két kőkori ház részét tárta fel. A házak nagyjában téglalap alakúak és valószínűleg két egymásutáni építkezési periódust képviselnek. Az egyik házban egy tűzhely nyoma is előkerült. A házak területén igen sok paticsnyomot találtak. A kerámia a tiszai kultúrába sorolható, néhány festett darab is előkerült egyszínű festéssel. (9) Bálint Alajos (III).

Debrecen—Nyulas (Hajdú—Bihar m.). Debrecenből ÉNy-ra, a Hajdúböszörmény felé vezető út K-i oldalán a régi nyulási csárdaépülettől 0,5 km-re transzformátor építkezésnél bronzkori urnákat találtak. Több alkalommal végzett leletmentés egy rézkori kettős csontváz sírt hozott felszínre egy nagyobb edénnyel. Közvetlenül a rézkori sírok mellett négy későbronzkori urnasír jött elő. Az urnák mellett gazdag díszítésű edények voltak. A kiásott síroktól távolabb egy zsugorított csontváz asír, mellette egy későbronzkori csupor feküdt. A környéken aeneolitikus rézkori, bronzkori és koravaskori telepeket találtak (35) Mérey Kádár Ervin (VII).

Derekegyháza (Csongrád m., szentesi j.). Tarján János tanyáján gödörásás közben korongolt cserepek, égett állatsontok, és téglavörös »maltértörmelékek« kerültek elő. A leletek közül egy ép szkíta urnát szállítottak be a Szentesi Múzeumba. (37) Mérey Kádár Ervin (XXVIII).

Dunavecse—Homokszentlőrinc—Milkómajor (Pest m., dunavecsei j.). A homokszentlőrinci állami gazdaság Milkó majorjában istállóépítkezések bronzkori urnasírok kerültek elő. A munkások az 1. sz. istállónál kb. 10—12 urnasírt találtak, a 2. istállónál három, a 3. nál egyet. Az istálló alapján belül húzott kutatóárkokban négy urnasírt találtak. Az urnák az ún. vatyai típusú csoportba tartoznak. Fedőtálat és a peremeket az eke elszántotta. Kisebb edények ritkán vannak az urnákban. Az urnatemetőtől 30 m-re XII—XIII. sz.-i üstalakú edénytöredékek jöttek elő. (38) Szabó Kálmán (XIV).

Egyek—Rózsástelek (Hajdú—Bihar m., polgári j.). Egyhádsó mintegy 500 m távolságra egy protobükki vonaldiszes neolitikus zsugorított csontváz temetkezés és hamvasztásos bronzkori temető van. (39) Mérey Kádár Ervin (VII).

Fábiánsebestyén—Kántorhalom (Csongrád m., szentesi j.). Péceli, és bronzkori kultúrákból származó cserepek szörványosan keveredve fordultak itt elő Árpád-kori éksztöredékekkel. (44) Mérey Kádár Ervin (XXVIII).

Felgyő—Újmajor (Csongrád m., csongrádi j.). A községtől D-re a Szeged felé vezető műúttól K-re fekvő újmajori csikótelepen istállóépítkezés közben őskori cserepek kerültek elő. A rövid hitelesítő ásatás néhány hulladékgödört tárta fel, ezekből a Körös-kultúrához tartozó gabonartató hombárok töredékei kerültek elő.

Földegyengetések és oszlopásások alkalmával újból kerültek elő régészeti leletek, többek között egy madártestű és emberarcú kerek, csövesnyakú kacsafarmájú agyagedény és több körömdíszítésű edény. Ezen kívül három szarmatakorai sír, bennük bronzfibulák, pasztagyöngyökkel. (45) Bálint Alajos—Szabó János (XXV).

Gyoma—Téglagyár (Békés m., gyomai j.). A téglagyár agyagbányájából bronzkori füles bögre került elő.

⁵ Csalog József. A balmazújvárosi Kárhozott halom feltárása. FA. VI. (1954) 37. skk.

Ennek alapján megkezdődött a leletmentés az agyagbánya szélein. A bronzkori edény egy távolabb fekvő vagy elhordott telepről származhatott, mert a leletmentés újabb bronzkori anyagot nem eredményezett. Előkerült egy D—É-i irányítású szarmata sír szürke edénnyel, vaskéssel és bronzhuzalból készült karikával. Ugyanitt szarmata telepről származó leletanyag is volt. (48) Zalotay Elemér (III).

Hódmezővásárhely—Gorzsa (Csongrád m.). A leve-lényi Állami Gazdaság Gorzsán levő majorja szélén silógödör ásásból még 1952 szeptemberében kőkori, a tiszai kultúrához tartozó cserepeket és kultuszszobor-töredékeket találtak. Újabb silógödörásás közben bronz-kori településbe ástak, a kikerülő leletanyagból a bronz-kor II. periódusába tartozó edényeket lehetett össze-állítani. A bronzkori telep felett 6 db csontváz szarmata sírt tártak fel. A sírok D—É-i irányításúak. A sírokban szürke cserépbögrék, poharak, korongos ezüstfibula, aláhajtott lábú fibula és vaskések voltak. A temetkezés a II—III. sz.-ra datálható. (58) Zalotay Elemér (XI).

Jászberény—Borsóhalom (Szolnok m., jászberényi j.). Az 1952. évi ásatáshoz csatlakozóban 1953-ban a Nyavalka nevű ertől É-ra a leletmentő ásatás 24 réz-kori sírt tárt fel. A zsugorított csontvázak mellett több edény került elő. A csontvázak irányítása különböző volt. A sírok egy része erősen bolygatott. A temető területén négy gödröt találtak, amelyekben bronzkori és koravaskori cseréptöredékek kerültek felszínre. Az ertől D-re, a feltételezett őskori teleprészen nem sikerült a telepet megtalálni. Ezen a helyen azonban egy középkori lakóház alapjait meg lehetett menteni. A ház téglalap alakú, $6,5 \times 4,80$ m, a cölöplyukak alapján szerkezete rekonstruálható. Valószínű, hogy az 1530-ban elpusztult Borsóhalma nevű község egyik házát tárták fel. (63) Csalog József (XII).

Jászdósa—Kápolnahalom (Szolnok m., jászapáti j.). Az eredetileg Szihalomnak nevezett halom tövében a bronzkor első periódusából származó cserepek kerültek elő. A szomszédos területen bronzkori urna-sírok voltak. A dombon a háború előtt ásatás volt, megállapították, hogy bronzkori lakótelep. Fecske Pál tanyája mellett a halom környékén Morvai Pál földjén egy szórthamvas sírt tártak fel 7 edénnyel. Az edények a bronzkor III. periódusába tartoznak. (65) Csalog József (XII).

Józsa (Hajdú—Bihar m., debreceni j.). A józsi erdőbe vezető út földmunkálatainál néhány bronzkori sír került elő. A sírok elpusztultak, csak egy edényt sikerült megmenteni. Ugyanitt volt egy középkori öröklő is. (67) Balogh István (VII).

Kiszsombor—Juhos tanya (Csongrád m., makói j.). A ferencszállási vasútállomás és az ún. Aladármajor közelében az állami gazdaság telephelyén silógödörket ástak. A nyolc silógödörben elszórtan bronzkori településnek kemenyenyomai, hulladékgödrei kerültek elő. (79) Bálint Alajos (XVII).

Makó, Királyhegyesi út—Gerzonics tanya (Csongrád m., makói j.). L. 99. o.

Nádudvar—Bojárhollos (Hajdú—Bihar m., püspök-ladányi j.). A vasútállomás mellett folyó építkezésnél egy bronzkori raktárlelet került elő. (98) Balogh István (VII).

Orosháza—Ravasz tanya (Békés m., orosházi j.). A tanyától D-re bekötő út építéséhez ástott árokban bronzkori telepről származó kerámia került elő. A rövid hitelesítő ásatás egy tűzhelyet hozott felszínre. A kerámia a bronzkor első periódusából származik.

Ugyanakkor 7 Árpád-kori sírt ástak ki, a sírokban hajkarikák, gyűrűk voltak. Az egyikben vassarló (5. sír). Irányításuk K—Ny. A temető a XI. sz.-ra datálható. (105) Olasz Ernő (XXII).

Tiszavasvári—Téglagyár (Szabolcs—Szatmár m., zalótiski j.). A vasútállomástól kb. 1 km-re D-re a vasút-

vágánytól és az úttól K-re fekszik a téglagyár agyag-gödre. Ebben koravaskori bronzleletet találtak. Ugyan-ott sírok is kerültek elő. A csontvázakon kívül azonban ezek egyebet nem tartalmaztak. (135) Szabó György (XXI).

Tiszavasvári—Bereckihalom (Szabolcs—Szatmár m., tiszalöki j.). L. 99. o.

Záhony—Vasútállomás (Szabolcs m., záhonyi j.). Koravaskori telepen két tűzhelyet tártak fel több cserépedénnyel. A tűzhelyek egymástól kb. 18 m-re voltak. A telep többi része elpusztult. (145.) Mérey Kádár Ervin (XXI.).

C) Felvidék

Aggtelek—Cseppkőbarlang (Borsod—Abauj—Zemplén m., putnoki j.). A cseppkőbarlang Denevérágában új betonutat létesítenek, ezért szükséges volt itt a rétegek előzetes feltárása. Barlangi medvesontok már korábban is előkerültek innen, de ősembernek eddig nyoma nem volt. Egy korábbi próbagödör kitisztításával rétegsort kaptak. Legfelül vékony kultúrréteg volt neolitikus és koravaskori cserepekkel, csontokkal és cölöplyukakkal. Alatta 50 cm szürke agyag, ebbe mélyednek a cölö-lyukak. Ez a réteg már pleisztocén korú. Alatta 70 cm vastag vöröses agyag, majd 60 cm-re sárga agyag követ-kezik. A legalsó rétegben cseppkőkéreg van. A cseppkő alatt és benne faszéndarabkák jelzik a hajdani tűzhely nyomait. Eszközöket nem találtak. (1) Vértés László (V.).

Bercel—Szandai drótkötélpálya (Nógrád m., balas-sagyarmati j.). A nógrádkövesdi kőbányavállalat drótkötélpályája feszítőjénél bronzkori és koravaskori telep hulladékgödrei kerültek elő. (12) Patay Pál (II.).
Bükkszentlászló—Óhuta—Csengősteber (Borsod—Abauj—Zemplén m., miskolci j.). A zombolyban egy bölény csontjait találták, melyet valószínűleg az ősember hajszolt bele, és ott feldarabolt. Emellett bizonyít a vele talált tarandagancseszköz. (30) Vértés László (IV).

Hejőszalonta—Homokbánya (Borsod—Abauj—Zem-plén m., mezőcsáti j.). A község D-i részén a Hejő-bába felé vezető út végén homokbányászás közben egy koravaskori bronz bogrács került elő, benne 7 db tű, 3 db karperec és 2 db bronzkard. Továbbá még 2 db bronz bogrács töredéke. (56) K. Gnant Pálma (IV).

Mezőkeresztes—Maszolaj 2. sz. telep (Borsod—Abauj—Zemplén m., mezőkövesdi j.). A 43-as úttól DNY-ra 2 csontváz sirt korábban elpusztított az építkezés. A harmadik sírt sikerült ásatással megmenteni. A zsugorított váz É-nak feküdt, jobboldalán, fejénél és térdénél edénymellékletekkel. A leletek alapján aeneolitikus kori. A környéken szétszórva koravaskori cserepeket is találtak. (89) K. Gnant Pálma (XVIII).

Nagybátony (Nógrád m., salgótarjáni j.). A község határában a Zagyván átvelő közúti hídtól D-re, mintegy 200 m-re a nagy urnatemetőtől kb. 1 km távolságra koravaskori urnasirt találtak. (94) Patay Pál (II).

Nógrádkövesd (Nógrád m., balassagyarmati j.). A leletmentés során egy hamvasztásos kelta sírt, egy zsugorított szkíta sírt és egy bolygatott honfoglaláskori sírt találtak a vízmedence körül. A domb oldalába húzott vízvezeték-árókban még további három zsugo-rított szkíta sírt tártak fel. Egy újabb, rövidebb fel-tárási időszakban egy szórthamvas kelta és egy zsugorított csontváz sirt találtak. A földmozgatás közben hulladék-gödörből zselizi kultúrához tartozó kőkori cserepek kerültek elő. A leletmentés befejezésekor még két zsugorított vázat és egy szórthamvas sírt találtak. A temető legtöbb lelete a szkíta és keltakor érintkezésé-ből származik. (101) Patay Pál (II).

Szilvásvár (Heves m., egri j.). A mészüzem mellett csontváz sirta bukkantak, melynek tájolása DK—ÉNy. A csontváz mellett korongolatlan és koron-golt edény is volt. A leletet késővaszkorinak határozták meg. (122) Vértés László (XVIII).

Tarcal (Borsod—Abauj—Zemplén m., tokaji j.). A lelőhely a budapest—sátoraljaui helyi vasútvonal mellett fekszik, a miskolc—sátoraljaui helyi műút és a tokaji útelágazástól Ny-ra, kb. 3 km-re a mezőzombori vasútállomáshoz. A kisebb emelkedésen a mélyszántás kőpakolási csontvázas sírokat bolygatott meg, koravaskori edénymellékletekkel. Az egyik sírban egy átört bronzhenger; egy másik sírban bronz karperecek voltak. (129) Bóna István (IV).

Tarnabod (Heves m., hevesi j.). A Boconádra vezető úttól É-ra a községtől kb. 1,5 km-re az ún. »Bábitag« nevű dűlőben, egy enyhe terephullámon fekszik a rézkori telepely. A rövid próbásatás megerősítette ezt a feltevést. (130) Patay Pál.

Vízsolly (Borsod—Abauj—Zemplén m., abauj-szántói j.). Meszesgödör ásása közben egy zsugorított bronzkori sírt találtak, a csontváz fejénél tállal. (141) K. Gnandt Pálma (XVIII).

Rómaikor

A) Dunántúl

Belsőárd (Zala m., lenti j.). Bejelentés alapján a római útnak egyik szakaszát figyelték meg. Az út mellett három helyen középkori, XIII—XIV. századi cserepeket találtak. (11) Pekáry Tamás.

Budapest V., Curia u. 37. Modern épület alapozási munkálatai közben római kori faragott mészkőtöredékek kerültek elő. Az egyiken egy kantharos látható. Ugyanitt közép- és újkori leletek is voltak. (26) Sz. Póczy Klára. (VI).

Budapest III., Fényes Elek u. Budapest III., Bécsi-út 134—136. alatti Újlaki Téglyagár lakótelepén a Fényes Elek utcai kapu közelében vízvezetők-cső lehelyezésekor római kőkoporsót találtak. A kőkoporsó a III. sz.-ból való, feliratos. Mellette bolygatott csontvázas sír. (19) K. Kaba Melinda—Szilágyi János.

Budapest III., Hunor u. 20. sz. telken óvodaépület alapásakor római falakra bukkantak. A metszetekből négy építési periódus állapítható meg. A legalsóban egy íves lezárású falrészszel bezárt terrazzós padlózat mutatkozott, amely talán medence volt. Ezt később kijavították, majd egy újabb épületet emeltek helyére a római korban, mindezeket az építési szakaszokat jellemző rétegeket átvágta egy későrómai fal. A leletanyag kevert, II—IV. sz.-i cseréptöredékek, kisebb fal-festmény töredékek. A falak felett bizonytalan eredetű mellékletek nélküli csontvázas sír volt. (20) K. Kaba Melinda (VI).

Budapest III., Kiscelli út 10. Az I. sz. pontház, valamint a Korvin Ottó u. 63. sz. pontház közötti területet a BUVÁTI megbízásából átkutatták.⁷ Erre a területre az 1950—51-ben feltárt római házalapok átnyúltak. A terület feltárása szükség volt a lakóházba beépítendő múzeum környezetének rendezéséhez. Itt magasabb szinten hat É—D-i irányítású római csontvázas sír került elő. Közöttük egy gyermeksír. Az egyik sírban Diocletianus bronzérme. A másik, korábbi sírtáblából összerakott kőládásír. A sírtáblák a II. századból származnak. Az alsó rétegekben a III. sz.-i építmény öt helyiségből álló szárnya került elő. Kísérő leletek westerndorfi sigillaták, firmamécesek és III. sz.-i kerámia. Az ásatás folyamán előkerült az épület vízlevezető csatorna-rendszere is. (21) Sz. Póczy Klára (VI).

Budapest III., Laktanya u. 31. A folyamór laktanyában iskolaépület alapozásakor római falakra bukkantak, amelyekből két önálló periódust képviselő római épületrész bontakozott ki. A felső periódus falainak lábázata

márvány inkrusztációk jöttek elő. Az épülethez gazdag stukkóanyag tartozott.⁹ Egyrésztük figurális, másrésztük gazdag növényi ornamensekkel tagolt. Az előkerült leletek az épületet a III. sz.-ra datálják. Az alsó periódus datálásához jó adatot szolgáltatott a legio X. gemina lábalakú téglabélyege, amely alapján a II. sz. elejére tehető az épületrész. (22) K. Kaba Melinda (VI).

Budapest III., Óbuda—Gázgyár. A gáztartály D-i végével egy vonalban, attól K-i irányban házalapozási munka folyt. Az árok É-i vonalától tovább 1 m-re 5 pillérnégyeszet mélyítették ki. Az itt előkerült csontváz mellékleteit nem ismerik. Irányításuk É—D. Az aknában K—Ny-i irányban újabb két csontváz feküdt, melyek mellett római korsó és több agyagedény volt. Sok szörványos kerámiát eredményezett az ásatás, legnagyobb részt a III. sz.-ból, de kevés terra sigillata is volt. A sírok későrómaiak.

Ugyancsak a Gázgyár területén a koksztér É-i szegélyén pillérgödörökben terra sigillata, II. sz.-i kerámia és 3 É-D-i keletelésű sír jött felszínre. (23) K. Kaba Melinda és Sz. Póczy Klára (VI).

Budapest III., Római part, Nánássy út 96—97. A fürdő gyermekmedencéjéhez csatlakozó mélyedésben Silvanus isten tiszteletére állított római oltárkövet találtak. (147) K. Kaba Melinda (VI).

Budapest, III., Szépvölgyi út 41. A 23/II. Építő-vállalat az építkezésnél régészeti emlékeket jelentett. A 24×8 m-es kiásott alapokban sírok, épületnyomok jöttek elő. Az egész földmunkától érintett 200 m hosszú és 30 m széles területsáv Ny-i végén egy a VI. sz. második harmadára keltezhető longobárd temető 6 sírja került feltárára. Az említett felület K-i felében egy 30 m hosszú villa urbana É-i traktusát találták meg. A villa legkorábban a II. sz. végén épülhetett. A K-i szárnyon részben feltárt kettős terrazzo rétegű helyiség kétszeri átépítést mutatott. A Ny-i szárnyhoz tartozó falakon kétszeri átfestés volt megfigyelhető. Az épület pusztulása a III. sz. második felénél korábbi időpontra nem tehető. A díszes villaépület ÉNy-i sarokrésze mellett Jupiter-szentély állott. Berendezését az előkerült emlékek alapján a II—III. sz. fordulójára teszik. (24) Nagy Tibor (VI).

Budapest—Újlaki Téglyagár. A téglyagárban a Bécsi-út 136. sz. telekhez tartozó, de már a Remetehegy vonulatában levő homokbánya Ny-i lejtőjének második terraszán, robbantás közben, Jupiternek szentelt feliratos oltárkö került elő. (25) K. Kaba Melinda (VI).

Csopak (Veszprém m., balatonfüredi j.). A Kőkoporsó-dűlőn a volt Irgalmasrendi otthon mellett egy római kőfalvédő tető, kézimalom alsó részét, egy teljes zömök római oszlopot találtak, sima geometrikus idomú, abacusán négy saroklevél dísszel. (33) Kiss Ákos (XXXIV).

Előszállás—Bibichegy (Fejér m., adonyi j.). A község határában fekvő bibichegyi homokbányából az Előszállás—Nagykarácsony országút építkezéséhez való homokkitermelés alkalmával több csontvázas sírra bukkantak. A hitelesítő ásatás két ÉNy-DK irányítású sírt tárt fel, a második számú sírban bronzsartot találtak. A kísérő leletek a sír korát a későrómai időkre határozzák meg. (40) Fitz Jenő (XXIX).

Esztergom—Bajcsy Zsilinszky út (Komárom m., dorogi j.). A 26. sz. ház pincealap ásásakor római út és telep nyomaira bukkantak. A telepet korai kerámia jellemzi, mely a III. sz. elejével zárul. Az út a jelenlegi út alatt fekszik, metszetben pontosan konstatálható volt. (34) B. Thomas Edit (VIII).

Gölle—Felsőhetény (Somogy m., kaposvári j.). Felsőhetény és Nak község között elterülő erdőben valószínűleg a későrómai korból származó falazott sírt találtak. A sírban a váz mellett csak egy agyagkorsó volt. (47) (XIII).

jelenés alatt.

⁹ K. Kaba Melinda, Római épületek belső díszítéséről a Laktanya u. 31. sz. alatt. BpR XVI. kötet. Megjelenés alatt.

⁷ A budapesti leletmentéseket vö. Szilágyi János megjelenés alatt álló idézett művével.

⁸ Sz. Póczy Klára, Római lakóházak Óbudán a Kiscelli u. 10. sz. alatt. BpR XVI. kötet. Meg-

Győr—Sztálin út, Czuczor Gergely u. sarok L. 111. o.

Környe (Komárom, tatái j.). A község belterületén a halastótól É-ra, a nagy esőzés római falakat mosott ki. A falak a környei későrómai erődhez tartoznak. (82) Mócsy András.

Kővágóörs—Ecsérpuszta (Veszprém m., tapolcai j.). Az ecséri templomrom helyreállításakor a templom mellett egy korábban ismert de eltűnt feliratos oltárkövet találtak, vö. CIL III. 4147 (83) Pekáry Tamás — Radnóti Aladár (XV).

Mecsekjányosi—Közüzemi völgy (Baranya m., komlói j.). A komló 49/4. Anyagellátó és Szállító vállalat jelentette, hogy iparvágányok építése alkalmával római épületmaradványokra akadtak. A kiküldött szakértő megállapította, hogy itt egy római villának néhány falát találták meg. (88) Lakatos Pál (XXIII).

Perbál (Pest m., budai j.). A helybeli tsz földjén cserépedényben 736 db IV. sz.-ból származó bronzpénz került elő. (107) IV.

Rábakovácsi (Vas m., sárvári j.). Rábakovácsi községtől ÉK-re kb. 1 km-re az ún. Bazsó-tagon arany nyaklánc töredékei kerültek elő,¹⁰ a Rába füzesei mellett, a felszíntől kb. 60 cm-re. A területen egyéb lelet nem volt, tehát jellegzetes kincslelet, amelyet a hely különösebb kiválasztása nélkül rejtettek el. (108) Radnóti Aladár—B. Vágó Eszter, Mócsy András (IV).

Répecevis (Győr—Sopron m., soproni j.). L. 93. o.

Sümegecséi (Veszprém m., sümegi j.). A községtől É-ra kb. 400 m-re az ún. keszthelyi kútnál az arra vezető dűlőút alatt egy római villa fekszik. Az épület méretei nagyjából 15×12 m. A falak vastagsága 40 cm. A villától ÉK-re kb. 20 m-re a falakkal párhuzamosan kerítés mutatkozik. A területen téglák, kövek találhatók, magát a dűlőt is Téglás-dűlőnek nevezik. A villa keskenyebb oldalával Ny-, illetve K felé fekszik. (115) Pekáry Tamás.

Százhalombatta—Dunafüred (Pest m., budai j.). A római tábornál 150 m-re belvíz levezető csatornát ástak. A csatorna K—Ny-i irányú. A csatorna bevágása alkalmat nyújtott arra, hogy a benne levő római épületeket egy kutatóárok szélességében megvizsgálják. Nagyobb villaépület került itt elő D-felé néző oszlopos tornáccal, melynek oszlopait későbbi átépítésnél a falba beépítették. Az épületnek három biztosan megállapítható periódusa volt: Az alsó két réteg II. sz.-i, az utolsó periódusba III. sz.-i téglabélyegek voltak beépítve. A település korához adatot szolgáltatott egy háromosztatú gödör Antoninus Pius nagybronzával. A csatorna más szakaszán közvetlenül a felszín alatt két épületrész került elő a IV. sz.-ból. Egyik szakaszon a limes-utat is átmetszették, így szerkezete tanulmányozható volt. A kövezés alatt az alsó földút szintjén Hadrianus közép-bronzát találták. A limes-úttól tovább Ny-ra egy száraz fallal körülvett egyhelyiséges épületet tártak fel.¹¹ (116) B. Bónis Éva—Mócsy András (IV).

Szentendre—Áfort telep (Pest m., szentendrei j.). A szentendrei teher p. u. mellett lévő Áfort telepen földmunkák során későrómai téglasírokra bukkantak. A két első téglasírt szétrombolták. A szétrombolt sírok leleteit sikerült megmenteni: vasláncsahegy, fibula, érmek és üvegedények kerültek így elő. A leletmentés további 3 sírt tárt fel, a sírokban hagymafejes fibula, korszó, csat, szíjvég és érmek voltak, melyek a temető korát a IV. sz.-ra határozzák meg. (118) Soproni Sándor (XXVII).

Szombathely (Vas m.). A város belterületén a Bajcsy Zsilinszky út és Tolbuchin utca sarkán épületalapozáskor római falakra bukkantak. Ugyanitt egy római kút is volt. A kútban 3 feliratos követ találtak, az egyiken Colonia Claudia Savaria rövidítése van. A kisleletek közül egy Claudius és egy Nerva középbronz érdemlel említést. (123) Türr Ervin (XXXI).

Szöny—Maszolaj (Komárom m., komáromi j.). A gyár területén a laboratórium háta mögött, ahol Paulovics István már korábban későrómai temető-részletet ásott ki, kőlapokból összeállított későrómai sír egyik oldalaként a III. sz. első feléből származó sírkő került elő. A halott Masuinnus Amicus. Felirata sima keretben, 2 mezőben három mellkép, a tympanonban rozetta látható. (124) Barkóczi László.

Sztálinváros—Öreghegy (Fejér m., adonyi j.). Az É-i lakótelep DX épülete melletti csatornaárókban csontvázak voltak. 9 sírmetszet mutatkozott itt, ettől D-re, a hasonló K—Ny-i árokban további 1 sír jelentkezett. A sírok mind bolygatottak. Ezekkel egyidőben a területtől 78 m-re ÉK felé egy 6×4 m-es földterület kiásásakor ugyancsak sírok mutatkoztak. Ezek közül 2 bolygatatlan volt. A sírokban levő leletek az i. sz. utáni IV. sz.-ra utalnak. A római síroktól ÉK-re, jóval mélyebben, egy avar lovassír bolygatott részeit találták, tájolása É—D-i. (126) B. Vágó Eszter—Bóna István (XXXII).

Sztálinváros—Tűzoltóaktanya (Fejér m., adonyi j.). A laktanya környékén egyengető munkát végeztek földgyalukkal. A gyalulás közben a Sztálinváros területén előkerült urnatemető 9 urnafészket tártak fel, jelentős bronzanyaggal: bronztű, félholdalakú bronzsüngő és ptykék. Végül spirál rugókból készült bronzgyöngy. Ugyanitt egy kis római edényben 58 db Gallienus-kori ezüstérem jött elő. A kis edény a dunavidéki lovas-istenek kultuszához tartozó kis domborműves votív-márványtáblával volt lefedve. (128) Török Gyula—Fitz Jenő (XXXII).

Váldoboz—Szentgyörgypuszta (Fejér m., bicskei j.). A válszentgyörgypusztai állami sertésenyésztő mintatelep jelentette, hogy csatornaásás közben kőlapokkal körülvett sírok kerültek elő. A feltárt sírok két korban és ritusban eltérő rétegre választhatók szét. A korábbiak magasabban feküdtek, a későbbi sírok ásása tette tönkre őket. Tájolásuk K—Ny-i irányú, nem voltak kőlapokkal körülvéve. A későbbi csoportba sorolható sírokat mélyebbre ásták, részben elpusztítva a felső réteget, irányításuk É—D-i. Deszkalakoporsó nyomok jelentkeztek. A 8 sírban melléklet nem volt, pontos kormeghatározásuk nem végezhető el. (137) Fitz Jenő (XXIX).

Várpalota (Veszprém m., veszprémi j.). A Fő téri közelében csatornázási munkálatoknál római kori hulladékgödört és egy ismeretlen korú, Ny—K-i irányítású csontvázás sirt találtak. A hulladékgödörben szürke, benyomott díszű kerámia jött elő. A 71/3. Építővállalat irodahelyiségével szemben több csontvázás sirt találtak, az egyik mellől egy vaskard került elő. A sírok XV—XVI. századiak (139) Pekáry Tamás.

Vöröserény—Fűzfő gyártelep (Veszprém m., balatonfüredi j.). A telep Ny-i szegélyén fekvő műúton túl eső erdőben csontvázás sirt találtak. A csontváz derekán áttört díszű bronzesat volt, mellette még két kis bronzlemez. A sír kora későrómai. (142) Kiss Ákos (XXXIV).

B) Alföld

Ártánd—Zomlin (Hajdú—Bihar m., biharkeresztesi j.). L. 95. o.

Balmazújváros—Kadarc (Hajdú—Bihar m., debreceni j.). L. 95. o.

Békéssámsón (Békés m., orosházi j.). A község belterületén szkíta és szarmatakori telep szemetes gödreit tárták fel. A szarmatakori gödrökből nagymennyiségű II—IV. sz.-i keramikus anyag került felszínre. A község XVI. sz.-i településéből egy lakóházat és a temető 18 sírját tárták fel. A házakból edénytöredékek, kályhaszemek, a sírokból vaseszköz, koporsó-

¹⁰ R. Alföldi Mária, A rábakovácsi római ékszerlelet FA. VI. 1954. 61. skk.

¹¹ Mócsy A., A Százhalombatta—Dunafüredi római tábor és település. Arch. Ért. 1955. 1. old.

szögek, hajkarikák, ezüstruhakapocspár és pártamaradványok kerültek elő. (13) Olasz Ernő (XXII).

Csemő (Pest m., ceglédi j.). Cegléd ÉNy-i kijáratától ÉNy-i irányba vezető kisvasut melletti kövesúton kb. 9 km-re, onnan homokos dűlőúton további 2 km-re van a csemői tőzegtelep. A tőzeg kitermelése során sokszor kerültek elő szarvas, disznó stb. csontok. Ugyanitt több bronzkori csonteszközt és egy szarmata edényt találtak. (32) Kaposvári Gyula.

Felgyő—Újmajor (Csongrád m., csongrádi j.). L. 95. o.

Gyoma—Téglagyár (Békés m., gyomai j.). L. 95. o.
Hódmezővásárhely—Téglagyár (Csongrád m.). A Csongrád megyei Tanács Téglagyarak Egyesülete IV. sz. telepén agyagkitermelés során állatesontokra és edénymaradványokra találtak. A leletmentés szarmata-kori telephez tartozó két szabálytalan alaprajzú házat tárt fel tűzhellyel. Az előkerült cserepek a II. sz.-ra mutatnak. (61) Mérey Kádár Ervin (XI).

Hódmezővásárhely—Gorza (Csongrád m.). L. 96. o.
Hódmezővásárhely—Kishomok (Csongrád m.). A kishomoki tsz. épületalapozásánál cserepek kerültek elő. Az alapozási árokra húzott merőleges kutatóárookban szarmata-kori szemetesgödörök jelentkeztek. Ugyanitt egy kemence nyoma volt látható vastagon lerakott szürke edénycserepekkel. Szórványos anyagként kőbaltát került elő. (59) Zalotay Elemér (XI).

Jászberény—Szentpálhalom (Szolnok m., jászberényi j.). L. 101. o.

Kardoskút—Rostástanya (Békés m., orosházi j.). A vasútállomástól D-re földkitermeléskor leleteket találtak. A leletmentő ásatás két szkítakori hulladékgödört tárt fel, ugyanitt 8 szarmata sírt bontottak ki. A női sírok gazdagabb mellékletűek voltak. Az egyik női sírban ezüst női karperec, karika, fibula és edény volt. A temetőt a IV. sz. első felére datálhatjuk. Ezen kívül még két hulladékgödörből XIV—XVI. sz.-i kerámia jött elő. (71) Olasz Ernő (XXII).

Kardoskút—Sportpálya (Békés m., orosházi j.). A sportpálya építésével kapcsolatban nagyobb felületet egyengettek. Az 1952. évi leletmentés folytatásaként ebben az évben újabb leletek kerültek elő. A nagyszámú hulladékgödörből háromban *Körös*-kultúra kerámiája, valamint szkíta-korból származó cserepek alkották a leletanyagot. Ugyanitt nagy kiterjedésű és hosszú ideig élő szarmata telep is volt. Négy darab négyszögletes cölöpökkel jelzett házat tártak fel. Ezekből lényegesen eltérő szerkezetű hosszúnégyszög formájú házak is voltak, melyekben az előkerült cölöplyukak nyeregletes épületszerkezetre vallanak. A házakon kívül méhkas, henger és lefelé szűkülő csonkakúp alakú gödörök kerültek elő. A gödörökben őrlőkövek, cserép és állatesontok voltak. A telep kerámiája legnagyobbbrészt szürke korongolt áru, de van kézzel formált darabja is. A telepet úgy látszik árok vette körül. Ugyanitt 7 szarmata-kori D—É-i tájolású sírt is feltártak. A sírok a IV. sz.-ból származnak, de néhány bennük előkerült lelet a hun—germán korra jellemző (72) Olasz Ernő (XXII).

Katymár (Bács—Kiskun m., bácsalmási j.). A téglagyár agyaggyödrében egyenes falú hulladékgödöröket találtak, melyekben legnagyobbbrészt szarmata-kori cserepek és agyagkorong jöttek elő. Három gödörben középkori cserépanyag is volt. Ezen kívül feltártak itt még középkori sírokat. A 23. sírből pártanyomok, pitykegombok, csüngők, üveggyöngyök kerültek elő. A sírok Ny—K-i irányításuk és hozzávetőlegesen a XII—XIV. sz.-ból származnak. (73) Komáromy József—Szabó György (I).

Katymár—Kigyósér. Az útépítéshez szükséges földkitermelő munkánál 4 csontvázas sírt találtak. Ezek közelében nagyméretű hombáredény. Három hulladékgödörben szarmata-kori cserepek és állatesontok jöttek felszínre. (73) Lakatos Pál (I).

Kiskunfélegyháza—Külső Galambospuszta (Bács-Kiskun m., bácsalmási j.). A várostól DNY-ra elterülő Külső Galambospuszta a kijelölt új út az ún. Kővágó-éren halad keresztül. Az ér feltöltésére a vizenyős terület-

ből szigetszerűen kiemelkedő dombot kezdték lehordani. Földkitermelés közben csontvázas sírokat találtak, amelyek közül több elpusztult. A sírokból bronzleletek és római-kori kerámia került elő. A leletmentés további 7 szarmata sírt és hulladékgödöröket tárt fel. Az egyik sírban Hadrianus ezüstpénze határozta meg a temető hozzávetőleges korát. (77) Mezősi Károly (XVI).

Klárafalva (Csongrád m., makói j.). A község belterületén Pásztor Sándor udvarán kútásás közben csontvázat találtak (208. sz. ház). A ház DK—ÉNy-i fekvésű, lábánál kis edény, mellette vaskés töredékei. Szarmata-kori. (80) Bálint Alajos (XXV).

Makó, Királyhegyesi út—Gerzonics tanya (Csongrád m., makói j.). A városi tanácsháztól 5 km-re a Királyhegyesi út mellett téglakitermeléshez agyagot bányásztak. Az anyaggyödrében 15 csontváz került elő, mely kivétel nélkül szarmata-kori. Ugyanitt kevés bronzkori kerámia is volt. (85) Bálint Alajos (XVII).

Martfű (Szolnok m. szolnoki j.). L. 115. o.

Nagymágócs—Bojtártelek (Csongrád m., szentesi j.). A községi tégláégető területén elszórva szarmata és középkori edények kerültek elő különböző átmérőjű gödörökben. Legnagyobb részük a III—IV. sz.-ra datálható. (95) Mérey Kádár Ervin (XXVIII).

Nádudvar—Vajózug (Hajdú—Bihar m., püspök-ladányi j.). A Nádudvarról—Hajdúszoboszlóra vezető műút É-i oldalán a 97-es magassági ponttal jelzett Külsőhalom nevű őskori halomtól K-re egy szarmata sír került elő kézzelformált edénnyel, üveg, kalcedon és paszta gyöngyökkel. Ettől DNY-ra a hortobágyi főcsatorna K 87-es sz. pontjában ugyancsak szarmata-kori emlékek kerültek elő telephelyről. (100) Balogh István—Radnóti Aladár (VII).

Orosháza, Orosházi tanyák—Vasútállomás (Békés m., orosházi j.). Az 1953-ban feltárt terület közvetlenül csatlakozott az 1952-es leletmentéshez és 11 csontvázas sírt tárt fel. A sírok egymástól elég nagy távolságra fekszenek, irányításuk általában D—É. Gazdag női sírok, a mellékletek között ezüst és bronz fibulák, nyitott végű díszített karperecek, kettős csonkakúp formájú orsógombok, felesavart végű ezüsfüggők, kalcedon gyöngyök és lecsiszolt sarkú, hasáb formájú üveggyöngyök kerültek elő. A kerámia kézzel formált dák jellegű, van azonban bennük kelta előképre visszavezethető provinciális római is. A leletek általában a III. sz.-ra datálhatók. Feltártak 12 Árpád-kori gödört is, amelyben jellegzetes XII. sz.-i kerámia és egy cserépüst töredéke volt. A gödörök egy közeli településhez tartoztak. Közelebbi datálást ad III. István (1161—1173) denárja. (104) Olasz Ernő—Nagy Gyula (XXII).

Szeged—Belterület (Csongrád m.). A Móricz Zsigmond rakpart 3. sz. ház előtt nagy mélységből szarmata-kori talpas edény töredékei kerültek felszínre. A Béla utcában XVIII. sz.-i kályhaszemek, edénycserepek kerültek felszínre. A Roosevelter tér 14. sz. előtt mellékletek nélküli bolygatott csontváz. (117) Bálint Alajos (XXV).

Tápiógyörgye—Téglagyár (Pest m., nagykáti j.). A téglagyár agyagbányájában egy szarmata-kori csontvázas sírt találtak. A leletmentő ásatás újabb sírokat nem eredményezett. A sírből 2 edény került elő, egy nagyobb tál és egy kisebb bögre. (131) Csalog József (XII).

Tiszalók—Rázompuszta (Szabolcs—Szatmár m., tisza-lóki j.). Az iparvágány elágazásától É-ra vezető útvonalról K-re szarmata-kori kemencecsoportot találtak. A két egymásba épített kemencében kevés kerámia is volt.

Tisza-lóktól K-re az ún. Halmi tanya közelében földforgatás közben K—Ny-i fekvésű sírt találtak. Koponyája mellett S-végű hajkarikát találtak.

A korábban megtalált tisza-lók-rázompusztai temetőből egy újabb sír került elő. (133) Szabó György—Méri István (IV).

Tiszaszavár—Bereckihalom (Szabolcs—Szatmár m., tisza-lóki j.). A Bereckihalom tulajdonképpen nem halom, hanem barkán egy régi vízműs mellett. A barkán tetején kőkori telep volt, amelyben, a bükki és tisza-

kerámia volt képviselve. Ugyanitt temetkezés is volt. Szarmata-jazyg leletek is fordultak elő, részben sírok, részben telepről származó anyag. Nem ritka a vörös okkerrel bekenet koponyájú csontváz. A jazyg sírokból terra sigillaták és házi kerámia jött elő. Feltártak két jazyg házrészletet is. (134) Csalog József (XXI).

Népvándorlaskor

A) Dunántúl

Borsosgyőr (Veszprém m., pápai j.). L. 92. o.
Budapest—Szépvölgyi út 41. L. 97. o.

Előszállás—Ménesmajor (Fejér m., adonyi j.). A Bajcsi-hegy Ny-i oldalán 1952-ben az ásátás területét É-i irányban 20 m-rel hosszabbították meg. Elérték a temető É-i végét. A temető ÉD-i hosszúságú 95 m. A domb D-i aljában a vasúti sín pár áthelyezése során avar sírok kerültek elő. Ezek közül csak a vízlevezető árokban levő (200 sz.) sír volt feltárható. Egyelőre nem tisztázható, vajon ez a temető rész összefüggött-e a dombon kb. 100 m távolságban levő temetővel.

A temető széleinek meghatározása mellett a mezőgazdasági kisvasút építésével tervezett további földkitermelés által veszélyeztetett terület feltárását végezték. Az 1952. évi ásátási területhez csatlakozva D-re feltártak összesen 130 sírt (131—269. sz.).

A temető legmagasabb részének a dombtető mutatkozott. A múlt évben feltárt 9 sír mellett újabb 4 lovassírt találtak. Ezek közül a 218. sírban részleges temetkezési rítusára lehet következtetni. A sírgödrök metszeteinek vizsgálata az 1952. évi ásátás megállapításait módosította. A sírok egy kis csoportjában az É-i szél 20 m-es szakaszában a sírmetszet a nyak és boka táján összenyúlott, majd a sír végfelé ismét kiszélesedik. A temető középső részében több ízben előforduló sírtípus volt a sírgödör két oldalán több kiszögellést mutató sír. E kiszögellések cövekektől eredtek. (41) Fitz Jenő—Bóna István—Wenger Sándor (XXIX).

Hévíz—Dobogó (Veszprém m., keszthelyi j.). A korábbi ásátásokból jól ismert Hévíz község határához Dobogó dombon (Alsó-dobogó) kőbánya termelését kezdték meg. A korábbi bányászattal összefüggő terület megmaradt részeit figyelték meg. A bányászat mindössze egy melléklet nélküli csontváz sirt hozott felszínre. (57) Pekáry Tamás.

Iszkaszentgyörgy—Kincsesbánya (Fejér m., székesfehérvári j.). Az Iszkaszentgyörgy felé vezető út bal oldalán a bitói kőfejtés területén avar sírokat találtak. Ny—K-i irányítással. A sírok leleteit egy VI—VII. sz.-i vasbaltát, egy hasonlókorú kengyelt és egy VIII. sz.-i vasszekercét sikerült összegyűjteni.

Ugyanitt a jordansmühi kultúrát képviselő bögre és korsó volt. (62) B. Kutzián Ida—Petőcz László (XXIX).

Keszthely—Mentelep (Veszprém m., keszthelyi j.). A menteleptől a Deák Ferenc utcából kiindulva csatorna-árkot ástak. Az egymásra merőleges két árok csontváz sirtokat vágott át. A leletmentés során előkerült 20 sír általában Ny—K-i tájolású. A sírokból hajkarikák, vaskések, vaskarperecek, nyílhegyek kerültek elő.

A sírokon kívül egy neolitikus gödrt is találtak. (75) Pekáry Tamás (XV).

Zsibót—Domolópuszta (Baranya m., szigetvári j.). Az Állami Hús- és Zsírforralmi NV. domolópusztai gazdaságában silógödör ásása közben csontváz sirta bukkantak. A helyszínre utazó Dombay János múzeumvezető a csontokat megmentette és a szétszóró leleteket összegyűjtötte. A koponya torzított. Leletek a következők: ezüst-aranyozott germán fibulapár, a gombok helyén állatfejekkel, rekeszes almandin díszítéssel. Két ugyanilyen csak vastag tuskével, 2 db tömörezüst karperec, aranylemez, gyöngy, kosaras arany fülbevaló almandin berakással. (146) Dombay János (XXIII).

B) Alföld és Felvidék

Karcag—Tilalmasi Gazdaság (Szolnok m., szolnoki j.). A Tilalmasi Állami Gazdaság területén, a volt tótanya melletti halom oldalában honfoglaláskori lovas-sírt találtak. (69) Kaposvári Gyula (IV).

Sajóecseg—Homokbánya (Borsod—Abaúj—Zemplén m., miskolci j.). Sajókeresztúr és Sajóecseg között a Sajó kanyarulatában a Bábonny pataktól D-re homokbánya van. A domb alsó részét a víz elmosta. A talajban hulladékgödrök mutatkoztak állatesontokkal és széles peremű, vandál jellegű edénytöredékekkel. (111) K. Gnant Pálma (XVIII).

Tápiószentmárton—Sőregi dűlő (Pest m., nagykátai j.). A sőregi dűlőben a kisvasúttól D-re 120 m-re a Zilahy-tanya irányában egy sírt találtak, mellette néhány cseppalakú bronzgyöngyöt. (132) Blaskovits János.

Honfoglalás—magyar középkor

Balassagyarmat—Belterület (Nógrád m., balassagyarmati j.). A régi városháza mögötti térségen vízvezetékcsövek lefektetése közben csontvázak kerültek elő, amelyek egy korábbi temetkezést bolygattak meg. A temetőben a feltöltésben cserépedények voltak. A sírok a katolikus templom körül elterülő XVIII. sz.-i temetőhöz tartoznak. (3) Patay Pál—Manga János (II).

Balatonfüred—Temetőkápolna (Veszprém m., balatonfüredi j.). A balatonfüredi temetőben álló középkori eredetű kápolna szentélyét szabadították meg a lezuhant kötőrmelékktől. Ugyanitt kisebb ásátás is folyt. 5 m hosszban, a hajó É-i falát tárták fel, ahol három freskó jött napvilágra. A szentélyben elérték a padlószintet, végében négyszögletes körmelvény maradványait találták. A diadalívet tartó falpillér lábazata a XIV. sz.-i gótika jellegzetes vonásait mutatja. Ugyancsak négy darab jellegzetes kőborda-részlet is előkerült. A hajóban gótikus keresztelomedence és kevés középkori házi kerámia volt. (5) Kiss Ákos.

Baracs—Apátszállás (Fejér m., adonyi j.). Apátszállástól ÉK-re, az ún. Matesz dűlőbe vezető úton a Wesselényi utcánál az útkereszteződéstől 500 m-re a földút anyagából csontokat mosott ki az eső. A környéken folytatott leletmentő ásátás két egymásba temetett sírosort 7 sírját tárta fel, vasesat, vasszeg és egyéb kis vastöredékekből álló mellékletekkel. A sírok egymáshoz közel voltak, valószínűnek látszik, hogy soros, K—Ny-i irányítású középkori temető. (8) Fitz Jenő (XXIX).

Bátmonostor—Kispusztá (Bács—Kiskun m., bajai j.). Bátmonostor határában a községtől D-re, a Pintértanya mellett két homokdomb közötti bevágásban sírok mellett bronzveretek és vastárgyak kerültek ki. A leletmentő ásátás három bolygatott honfoglaláskori sírt tárt fel. Az egyik sírban egy tegez vasalásai olyan módon kerültek elő, amelyből a tegez formája rekonstruálható volt. (10) Szabó György (I).

Belsősárd (Zala m., lenti j.). L. 97. o.

Budapest XXII., Budatétény—Csut. A Hárosi falemezgyár teleprendezése folyamán 1942—43-ban kiásott középkori Csut község centrumában földmunkák folytak. A földmunkák során megtalálták a templom sekrestyéjét és DK-i homlokzati falát. Az itt előkerült leletek a XIV. sz.-ból valók. A hitelesítő ásátás feltárta a templom teljes alapját s megállapítást nyert, hogy a félköríves, belül nyolcszögletű apsisos román kori templom a XIII. sz.-ban épült, majd a XIV—XV. sz.-ban gótikus toronnyal és sekrestyével látták el, valamint a hajót is nagyobbították. A templomkerthez csatlakozó épületek közül 2 kőalapú épület került elő. A leletanyag a XVI. sz.-ig nyúlik, jelöl annak, hogy a község a törökök pusztításakor ment tönkre (1541). (29) Gerő Győző—Seitl Kornél (VI).

Budapest V., Curia u. 3. L. 97. o.

Budapest III., Csillaghegy-Téglagyár. A téglagyár (volt Nagybátony-Újlaki) irodaépületeitől ÉNy-ra mintegy 100–150 m-re az agyagréteg feletti humusz lefejtésekor kb. 10 csontvázat bolygattak meg. A vázak mellékletei S-végű hajkarikák voltak (18) Nagy Tibor—Fehér Kálmán (VI).

Budapest XX., Pesterzsébet—Tatárdomb. A Gubacsi úton lévő téglagyár földkitermelését az ún. Tatárdombon folytatja. A lefejtő földmunkák során XIII. sz.-i cserepek kerültek elő. Ezen a területen Szabó Béla, a helyi gimnázium igazgatója 1933–34-ben ásásokat végzett. Az anyaggyűjtő metszetében mutatózó rétegek telepre mutatnak. A hitelesítő ásítás több lesározzott tűzelőhelyet, kemencét tárt fel, öt teljesen vagy részben egymás fölé épült kemencéből változatos XIII. sz.-i kerámia került ki. A kemencék egymásra épülésének időtartama kb. 8–10 év. A felettük lévő rétegből XIV–XV. sz.-i kerámia, a legfelső rétegből Mátyás denárja került felszínre. (28) Gerő Győző—Seitl Kornél (VI).

Bóly (Baranya m., mohácsi j.). Útépítéssel kapcsolatban középkori falu emlékei kerültek elő több helyen a község belterületén. Ugyanitt Árpád-kori temető néhány sírja is előfordult. A leletmentés három Árpád-kori sírt tárt fel, a csontvázaikon fonottdíszítésű gyűrű volt. (14) Lakatos Pál (XIX).

Csátalja—Vágóthegey (Bács—Kiskun m., bajai j.). Az 1951–52. évben folytatott leletmentő ásáshoz csatlakozó sírokat tártak fel. Az Árpád-kori sírokból S-végű hajkarikák, gyöngyök, vaskések kerültek elő. (31) Szabó György (I).

Debrecen—Szata (Hajdú—Bihar m.). A Szata patak partján É—D-i irányban húzódó homokdombon Varga János tanyája mellett rövid ásás volt, ahol egymástól 10–15 m távolságra 12 házát sikerült felismerni tűzhelynyomok alapján. A tűzhelyek elég nagyméretűek, belül lesározás nyomaival és cserepekkel. Valószínű, hogy az 1406-ban még említett, de később elpusztult Szata község nyomára akadtak. (36) Mérey Kádár Ervin (VII).

Esztergom—Sziget (Komárom m., dorogi j.). Az Esztergom mellett lévő szigeten a felszínen is található falcsontokban a korábbi kutatás római kiserőd romjait látta. A leletmentő ásítás a Dunai Vízmű építésével kapcsolatban egy keletelt középkori templom hosszahajóját, arcus triumphalis alapját és a szentély egy részét tártta fel. A falak két periódust képviseltek a gótika korából. Az előkerült márványburkolat és padló-téglák a XIV–XV. sz.-ból származnak. A kiserőd kerámia Árpád-kori, ezzel együtt keverten római anyag is felszínre került. (42) Zolnay László (VIII).

Érd—Homokbánya (Pest m., budai j.). A postástelken fekvő korábbi Kucsera-féle soderbányában XV. sz.-i cserepek kerültek elő. A cserepek valószínűleg középkori falu emlékeanyagát képezik (43) Mozsolics Amália (IV).

Fábiánsebestyén (Csongrád m., szentesi j.). L. 95. o.

Győr—Belvárosi temető (Győr—Sopron m.). Győr belterületén a Gabona tértől egy kisebb magaslat fut be a régi belvárosi temetőbe. Ezen a helyen vasúti síneket fektettek le és az elhordott földet állandóan figyelemmel kísérték. Több érekeporsós sír került elő a XIX. sz.-ból. (49) Mithay Sándor (IX).

Győr—Lenin út 20. (Győr—Sopron m.). Az épülő új bérház alapozási munkálatainál feltöltött rétegből kevés római, főleg azonban XVI–XVII. sz.-i kerámia jött elő. A feltöltés a korábbi várak betömésére szolgált. (51) Mithay Sándor (IX).

Győr—Likócspuszta (Győr—Sopron m.). Az épülő új bérház alapozási munkálatainál feltöltött rétegből kevés római, főleg azonban XVI–XVII. sz.-i kerámia jött elő. A feltöltés a korábbi várak betömésére szolgált. (51) Mithay Sándor (IX).

Győr—Sztálin út—Czuczor Gergely u. sarok (Győr—Sopron m.). A bérház alapozási munkálatainak építkezésénél egy bizonytalan korú sír és újabbkori szemetes

gödörök kerültek elő. Ugyanitt római kori kiszedett falak is mutatkoztak, kevés római cserépanyaggal. (52) Mithay Sándor—Türr Ervin (IX).

Győr—Vas Gereben u. (Győr—Sopron m.). Az utcai csatornázás árkában különböző korú feltöltési rétegek mutatkoztak. Legnagyobb részt középkori és újabbkori kerámia jött elő. Az egyik helyen 4 középkori sírt vágott át a csatorna árka. (53) Mithay Sándor (IX).

Hajdúböszörmény—Téglagyár (Hajdú—Bihar m., debreceni j.). A város É-i szélén a hajdúnánási országtűt K-i oldalán levő téglagyár agyagbányájában egy sírra találtak DNy—ÉNy-i fekvéssel. Mellékletek nem voltak. (54) Balogh István—Janó Ákos.

Halimba (Veszprém m., devecseri j.). A Cseres nevű területen az 1953. évi leletmentések során a X—XII. sz.-i temető 181–650. sz. sírjainak feltárása folyt.¹² Egyidejűleg 16 koravaskori hamvasztásos sírt is megmentettek. A X—XII. sz.-i temető feltárása során alkalom nyílt a temető időrendi keresztmetszetének pontos áttekintésére is. Meghatározható volt a X. sz.-i első és második, a XI. sz. első és második, végül a XII. sz. első felének temetkezése és emlékeanyaga. A feltárt temetőrész I. László király pénzének verési sorrendjére, a hajkarikák kialakulására nézve döntő bizonyítékokat hozott. A temető mintegy 200 sírjában volt edény vagy pénz melléklet. (55) Török Gyula vezetésével Fehér Géza—Lőrincze Lajosné—Nemeskéri János és Cs. Sós Ágnes (IV).

Hódmezővásárhely—Serház (Csongrád m.). A hódmezővásárhelyi ún. Serház épülete alatt alagutakra bukkantak, mely alagutak korát a falrakás és a téglák alapján a XVIII. sz.-ra határozták meg. Az alagutak nagyobb hosszban folytatódnak a többi épületek alatt is, 90 cm szélességben, mintegy 2 m-es magasságban. (60) Zalotay Elemér.

Jászberény—Borsóhalom (Szolnok m., Jászberényi j.). L. 96. o.

Jászberény—Szentpálhalom (Szolnok m., Jászberényi j.). Az 1952. évi rövid leletmentés folytatásaként a halom É-i oldalán megnyílt homokbánya szélén 1953-ban a XI—XII. sz.-i temetőből további 21 sírt tártak fel. Egy részben feldúlt sír a jazyg-szarmata korból származik. A sírokból sodrottvégű hajkarikák, kigyófejes karperecek, nyakpereg, üveggyöngyök, vaskés került elő. A temető sorosnak látszik, a sírok Ny—K-i irányításúak. Helyenként gödörökben Árpád-kori cserépanyag is előkerült. (64) Csalog József (XII).

Jászdózsa—Négyszállás (Szolnok m., Jászapáti j.). A négyszállási iskola mellett Almásy Flórián tanyáján tapasztóanyag kitermelése során középkori sírokat találtak. Az egyik sírből edénytöredékeket sikerült megmenteni. A sírok Ny—K-i irányításúak. (66) Csalog József.

Józsa (Hajdú—Bihar m., debreceni j.). L. 96. o.

Kardoskút—Hajdú Bálint tanyája (Békés m., orosházi j.). Az 1952-es leletmentés folytatásaként újabb három XII—XIII. sz.-i sír került elő. (70) Olasz Ernő (XXII).

Kardoskút—Rostás tanya (Békés m., orosházi j.). L. 99. o.

Katymár (Bács—Kiskun m., bácsalmási j.). L. 99. o.

Kecskemét—Miklós telep (Bács—Kiskun m.). A kecskeméti Sernevál miklóstelepi új disznólak építkezésénél a vasútállomástól D-re középkori edények, emberi csontok kerültek elő. A leletmentés XII—XIII. sz.-i telep nyomait tártta fel. A kisméretű, félig földbevéjt putrik és tűzhelynyomok kisebb családok lakóhelyei lehettek, a leletek között peremén átfűrt bogrács és egyéb, ugyanebből a századból származó kerámia jött elő. Az egyik lesározzott padlót megújították. (74) Komáromy József (XIV).

¹² Török Gyula, Halimba—Cseres X—XII. sz. temetője. FA VI. (1954) 95 skk.

Kisterenye (Nógrád m., salgótarjáni j.). A bányatelep É-i részén drótkötélpálya építése közben XI—XII. sz.-i edényeket, vaskést találtak. A leletek telephelyről származhattak, azonban valószínű, hogy találásukkor másodlagos fekvésben voltak. (78) Patay Pál (II).

Makó—Óföldrégi út (Csongrád m., makói j.). A József Attila tsz. két nagy istállót épített, a térszínből kissé kiemelkedő szigeten, az alapozásnál Árpád-kori edények kerültek elő. A leletmentés szelvényében kemence-rész és fenék jött elő, ugyanitt középkori temető is volt. (86) Bálint Alajos—Péter László (XVII).

Martfű (Szolnok m. szolnoki j.). A vasútállomástól D-re 1 km-re akácossal borított homokdombvonulaton művelés alatt lévő homokbányában, a vasúttól Ny-ra 100 m-re kigyófejes Árpád-kori karperecet találtak.

Ugyanezen homokdombvonulatnak a vasúttól K-re eső részén kb. 500 m-re lévő Tisza tsz. istállóépítkezésénél alapárok mélyítésekor két későszarmatakorai sír került elő. A sírokból ezüst- és bronzfibulák, igen nagymennyiségű különböző fajtájú gyöngyök, továbbá szürke korongolt kis fülesbögre és kézzel formált, feketére égetett kisbögre került elő. (87) Kaposvári Gyula (XXVIII).

Mezőkovácsháza (Békés m., mezőkovácsházi j.). A község D-i kijáratától kb. 1 1/2 km-re a szárazér hidjától jobbra a part két oldalán középkori temetőből származó cserepek, téglák és terméskódarabok kerültek elő. (90) Tábori György (III).

Mindszent (Csongrád m., szentesi j.). A község belterületén a korábban már ismert honfoglaló temető egyik sírja jött elő. (92) Mérey Kádár Ervin (XXVIII).

Mohács—Csele patak (Barany m., mohácsi j.). A várostól É-ra a Csele patakon átvezető híd mellett lévő őrház mögött földkitermelés alkalmával tömegsirt találtak. Az egymásradobált csontvázakon helyenként réz-drótból készült pártadíszeket sikerült megmenteni. Valószínű, hogy a XVII. sz. végén elpusztult Csele község temetőjére akadtak. (93) Lakatos Pál (XIX).

Nagykanizsa—Vár (Zala m.). A törökkori vár helyzetére vonatkozóan két árok adott felvilágosítást. Az egyikben a sánc szélét kapták meg jelentős törökkori feltöltéssel, melyben főleg kerámia volt. A másik árok levert cölöpöket eredményezett. (97) Méri István—Éri István (XX).

Nádudvar—Hollós (Hajdú—Bihar m., püspökladányi j.). A község határában a határ DK-i részén a Hollós nevű részben csatornázási munkálatokkal kapcsolatban a középkori Hollós falu maradványai jöttek elő. Ugyanitt csekély őskori cserép is volt. (99) Balogh István (VII).

Nógrádkövesd (Nógrád m., balassagyarmati j.). L. 96. o.

Nyírbátor—Templomdomb (Szabolcs—Szatmár m., nyírbátori j.). Nagyobb építkezés alapozási árkaiban és meszes gödrében a nyírbátori várhoz tartozó gazdasági épületek falai bukkantak elő. A falak mellett előkerült cserepek XVI—XVIII. századiak. (102) Mérey Kádár Ervin—Balogh István.

Orosháza—Kristó téglagyár (Békés m., orosházi j.). A város É-i végén a budapesti kövesút mellett a Kristó

téglagyár területén az úttól kb. 100 m-re földmunkák közben sírokat találtak. 9 sirt bontottak fel a leletmentés során. A vázak K—Ny-i irányításban, nyújtva feküdtek. Mellékletek: S-végű ezüst bronz hajkarika, üveggyöngyök, sodrott ezüstgyűrű, bronz lunula és fülbevalók az Árpád-kor elejére utalnak (XI. század), ugyanitt két gödör volt szkítakorai cserepekkel. (103) Olasz Ernő (XXII).

Sükösd (Bács—Kiskun m., bajai j.) és Nemesnáduvar közötti országút építésénél középkori sír került elő, agyagböggrével. A leletmentés további sírokat nem eredményezett. (114) Szabó György (I).

Szentes—Borbásföld (Csongrád m., szentesi j.). A mágócsi út jobboldalán a 2-es km kő után kb. 300 m-re a mezőgazdasági technikum tangazdaságának cukorrépa földjén egy lapos homokbucka tetején bányát nyitottak. Az első aknában a hossz tengely irányában sír feküdt. A leletmentő ásátas honfoglaláskori, nagy, csoportos rendszerű temetőt tárt fel a X. század első feléből. Nagyszámú lócsontanyag, jó megtartású ember-tani anyag, arab dirchem, különböző formájú csüngők és veretek, nyílhegyek, íjrések, kések, övveretek, lószerszám került elő. A síroknak közel fele bolygatott volt. (121) Szabó János (XXVIII).

Szentes—Homokbánya (Csongrád m., szentesi j.). A homokbányászás során sírok kerültek elő. A leletmentés a XI. század második feléből, vagy a XII. századból származó temetőrészeket tárt fel. A sírokból deszkakoporsó nyomait, Szent László-kori kopott pénzt találtak. A későbbi leletmentés során újabb 9 sír került elő, kevés lelettel, főleg S-végű hajkarikákkal. A férfisírban kova és csörgő, az egyik sírban koporsószögek voltak. A leletek a XI—XII. századra datálhatók. A sírok irányítása Ny—K-i. (96) Szabó János (XXVIII).

Várpalota (Veszprém m.). L. 98. o.

Visegrád—Kálvária (Pest m., szentendrei j.). A Kálvária dombon egy XIV. századi telep nyomait találták. A település szélén egy valószínűen csontfeldolgozó iparos lakóhelyének feltárását kezdték meg. A terület jelentősége abban rejlik, hogy itt került elő a visegrádi leletanyagban szinte egyedülálló, jól datálható, egységes jellegű, korai kerámia anyag, mely a hasonlókorai palotai leletanyag feldolgozásához korhatározási adatokat szolgáltat.

A Salamon-torony közelében az egyik üdülő bővítési munkái közben épületrészek kerültek elő. Feltehetően a királyi palota köré csoportosuló kisebb magánpaloták egyike. Egy 3 m széles és 4 m középmagasságú boltozott helyiségben sok freskótöredéket találtak ezen a helyen. (140) Héjj Miklós (XXXV).

Zalavár—Belterület (Veszprém m., keszthelyi j.). Zalavár belterületén a Kossuth Lajos utca kőburkolása-kor még 1951-ben egy XII—XIII. sz.-i temető került elő. Az 1953. év folyamán végzett leletmentő ásátás az előző évvel együtt 134 sirt tárt fel, Ny—K-i tájolással. Mellékletek: S-végű hajkarikák, gyöngyök, gyűrűk, fülbevalók. (143) B. Mikes Katalin (IV).

B. Thomas Edit—Sz. Burger Alice

Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954. 581 lap.

Az összefoglaló szakbibliográfiának kettős jelentősége van. Egyrészt útmutatást ad a szakterület irodalmáról, másrészt feltárja a kutatás állapotát. Ahhoz, hogy jól tájékozotasson, szükséges, hogy az anyagot a maga teljességében összegyűjtve adja, helyes csoportosítást végezzen és megfelelő mutatókkal, indexekkel legyen ellátva. Másfelől az összefoglaló szakbibliográfia megmutatja a tudomány fejlődését és tükrölképet adja mai állapotának.

Ha az utóbbi szempontot vesszük figyelembe, azt, hogy melyek a tudománytörténeti tanulságok, akkor az új régészeti bibliográfia áttanulmányozása során képet kell kapnunk a magyar régészet és a Közép-Dunamedence régészetének kialakulásáról, fejlődéséről, gazdagságáról és hiányosságairól.

Mielőtt rátérnénk az új régészeti bibliográfia ismeretetésére, vessünk egy pillantást a megelőző magyar régészeti bibliográfiákra. Ezzel némileg kiegészítjük az új bibliográfia előszavát, amely az előzményekkel nem foglalkozik.

Régészeti irodalmunk regisztrálása *Rómer Flóris* adalékaival veszi kezdetét, amelyeket 1864—1868 között gyűjtött össze az Archaeologiai Közlemények hasábjain. A címek összeállítása nem rendszeres; egyik-másik műhöz azonban kimerítő magyarázatokat fűz.

Komoly összeállítás *Torma Károly* repertoriuma, amely címe szerint Provincia Dacia régiség- és felirattani irodalmáról szól, valójában azonban szélesebb kiterjedésű terület anyagát közli. Az őskori, a római és a szorosabb értelemben vett népvándorláskori emlékeket tartalmazó irodalmat találjuk benne tételszámok szerinti felsorolásban. Adatait nemcsak a hazai irodalomból veszi, hanem bőven közli a külföldi munkákat is. Csoportosítása még formális jellegű (külön veszi pl. az anonim műveket), név- és tárgymutatója azonban jó, s az egyes címeknek pontos az impresszuma, szerencsés a betűtípusa. *Torma Károly* munkáját 1880-ban bocsátotta közzé.

Ugyancsak részecimet választott *Alföldi András*, amikor megindította a *Bibliographia Pannonica* sorozatát, amelyet hat ízben — 1935—1941-ig — bocsátott közzé, eleinte a Pannonia c. folyóiratban, majd két önálló kötetben, mint a *Dissertationes Pannonicae* számait. Ez a bibliográfia a római Magyarországra és a népvándorlás kutatásának irodalmát adja, a címek után kritikai állásfoglalással. Az összeállítás széleskeretű, magában foglalja a hazai és külföldi régészeti anyagokon kívül a rokntudományágak sok számottevő termékét.

A *Bibliographia Pannonica* bevezetésében *Alföldi* megemlíti, hogy az őstörténeti irodalomnak még nincs ilyen rendszeres könyvészete, ám ekkor már szorgalmas munka folyt ebben az irányban Szegeden, ahol *Banner János* irányításával nemcsak az őskori, hanem az egész magyar régészeti anyagot összegyűjtötték. A nagy munka 1944-ben jelent meg, mint a *«Bibliographia Archaeologica Hungarica 1793—1943»*. Hatalmas anyagot hozott

(558 oldal), meglehetősen nyers állapotban. Még nincs kiforrott szisztematikája, részben az irányadó régészeti folyóiratok (*Archaeologiai Értesítő*, szegedi Dolgozatok), részben pedig egyes időszakok természetét kapjuk tárgyi csoportosításban. Kétségtelen azonban, hogy a hazai anyag összegyűjtésében — különösen annak ősrégészeti szektorában — úttörő munkát végzett és az új régészeti bibliográfiának is alapjául szolgált.

Az ókori régészeti anyag irodalma az előbb említett *Torma- és Alföldi-bibliográfiákon* kívül egészében és részleteiben még több összeállításban is napvilágot látott. Így nevezetesebb a *«Magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája»*, melyet a századunk első negyedére vonatkozóan *Mora. ek* Endre, az 1925—1950 évi termésről pedig *Borzsák István* tett közzé. A részletfeldolgozásokból említsük meg az *«Aquincum irodalma»* c. bibliográfiát, melyet *Kelényi B. Ottó* és *Szász Béla* állított össze, magyarázatokkal ellátva, mintaszerű alaposággal.

A felszabadulás óta az *Archaeologiai Értesítő* három ízben közölt régészeti irodalmi összeállítást (ezek közül a *B. Bónis Éva* által készített *«Magyar régészeti irodalom 1947»* *Arch. Ért.* 1950. 61—62. kimaradt az új bibliográfiából). Budapest régészeti irodalmát *Patek Erzsébet* tette közzé 1945-ben. (BpR XIV. 1945. 591—600.)

A *Banner—Jakabffy-féle* bibliográfia széleskörű összeállítás, amely célja szerint magában foglalja mindazt az irodalmat, amely a Közép-Dunamedence régészetére vonatkozik. Időben a X. század végét, tehát a magyar államalapítás korát veszi határu. 1954-ig terjedően a teljes anyag közlésére törekszik, beleértve magyart és külföldit egyaránt. Kiterjed a kapcsolódó rokntudományok — történelem, nyelvészet, néprajz, földrajz, antropológia stb. — felhasználható irodalmára is.

Felosztása hét főrészt különböztet meg. Ezek: az általános rész, amely a bibliográfiákat, lexikonokat, összefoglaló munkákat, beszámolókat, monográfiákat, múzeumokat és néhány segéd tudományt foglal magában. A második az őskort adja, a harmadik rész az őkort, a hazai klasszikus régészeti irodalommal. A negyedik rész a kora középkorra (népvándorláskor) vonatkozó anyag felsorolását tartalmazza. Külön rész, az őtől, foglalkozik a magyar őstörténettel. A hatodik részben a korhoz még nem köthető halmok és földvárak irodalmát nyújtja. Végül a hetedik rész az úgynevezett *«Vegyeselek»* csoportja, amely a több korszakra terjedő kisebb jelentőségű cikkeket foglalja össze.

A bibliográfia a részletezés szempontjából hol korszakot, hol területet, hol pedig tárgyi szempontokat vesz figyelembe. A válogatás a megfelelő kérdés sajátossága szerint alakul. Így az őskori korszakokat tájféldrajzi csoportokra bontja. Az ókoron belül a témakörök tárgyi és földrajzi szempont szerint tagozódnak. A kora középkort az egyes népek kiemelése bontja részekre.

A táji csoportosítást a bibliográfia földrajzi kontúrok szerint alakította ki. Ezek az Alföld, Dunántúl, Felvidék, Erdély, Délvidék, valamint a szomszédos területek csoportjai. Az ókori részben az elhatárolást a történeti földrajz szabja meg (Pannonia, Dacia, Barbaricum). A bibliográfiában felsorolt tárgyi részletezést több nyelvű tartalomjegyzék összegezi.

A bibliográfia nemcsak hazai anyagot közöl, hanem külföldit is. (Ezt már *K. Willwieser* is javasolta

az első Banner-bibliográfia ismertetése alkalmával, Germania 1951, p. 86.)

Az anyag további részletezését illetően abból a bibliográfiai alapelemből indul ki, hogy a csoportokat a felgyülemelő címek mennyisége szüli.

Rátérve a bibliográfia egyes részeire, a tudománytörténeti fejezetben a hazai anyagunk elég szegényes. Összefoglaló méltatás, nagyobb monográfia nem készült. Rövid nekrológok, megemlékezések alkotják az idevonatkozó irodalom túlnyomó részét. Néhány helyes elvi alapon megírt cikkeken kívül eddig nem történt kísérlet régészeti kutatásunk múltjának adatszervi feldolgozására, haladó szellemű megítélésére. Hiányzik a régészetnek — mint sok más tudományagnak — olyan szellemű feldolgozása, amely azt mint a gazdasági-társadalmi alap által meghatározott felépítményt vizsgálja és a régészetnek a társadalmi fejlődés során bekövetkezett változásait veszi konkrét részletein keresztül figyelembe. Itt kerülhetnének tárgyalásra az olyan szellemtörténeti, vagy más idealista felfogás alapján létrejött megállapítások, amelyeknek elemzése és bírálata elősegíti a tudomány fejlődését. Ilyenek pl. az egyoldalú művészettörténeti felfogás, migrációs elmélet, stílusvándorlás, települési régészet és így tovább.

Ebben a részben a bibliográfia sajnálatos fogyatékossága, hogy kihagyott több szovjet elvi cikket, így a Nagy Szovjet Enciclopédia »Archeologia« címszavát, *Mongajt* tanulmányát a burzsoá régészet válságáról (Kratkie Szooobszenija 40 sz. 1951.) stb. Kimaradt *Fülep* Ferenc tanulmánya is, melyet a magyar régészeti kutatás eredményeiről írt a Társadalmi Szemle 1952-es évfolyamában. Nem találjuk Nagy Tibor ismertetését sem, amely az Enciclopedia Italiana-ban jelent meg (Ungheria, Archeologia).

Az ún. »régészeti segédtudományok« tárgyalása során a bibliográfia előszava megemlíti, hogy a numizmatikai irodalom teljes felsorolását mellőzi, miután az, mint külön könyvászati összeállítás meg fog jelenni. Bár ez bizonyára hasznos gazdagodása lesz tudományos irodalmunknak, mégis azt tartjuk, hogy nem volt helyes és indokolt a régészethez szorosan kapcsolódó numizmatikai kiadványokat tömegesen kihagyni az összefoglaló régészeti bibliográfiából. Az érnek a régészeti leletanyag integráns részei — az idevonatkozó irodalom mellőzése jelen esetben értelmetlen csonkítást jelent.

A második főrész az őskor. Anyagának felsorolása a bibliográfia mintegy egynegyedét foglalja el. Négy és félezer cím jelzi az alig százszázados kutatómunkát ezen a területen. Igaz, hogy a munkák túlnyomó része nem jutott túl az anyagközlésen, részletkutatáson, de a bibliográfia tanúsága szerint az ősrégészet — mint az archeológia aránylag fiatalabb ága — erősen fejlődik, és különösen újabb termékeivel, ma már lassan eléri, sőt olykor túl is haladja az ókori régészeti kiadványok színvonalát.

Az őskori régészet a bibliográfiának talán a legkiforrottabb része. Főbeosztási szisztematikája inkább gyakorlati, mint elméleti. Anyaggyűjtése — legalább is a régebbi irodalmat illetően — teljesebb, mint a többi részé. Az egyes korszakokat főleg a földrajzi-táji beosztás szerint részletezi. Az őskori kultúrák azonban elterjedésük folyamán nem alkalmazkodtak az ún. »tájak« határaihoz és az irodalom ilyen szempontú szétszakítása sokszor mesterkélt, a használat során az egybetartozó, szétesett anyagot újból össze kell keresgélni. Mindenestre hasznos lett volna, legalább alcímekben, a főbb őskori kultúrákat feltüntetni.

Hazánkban az őskori kutatás, legalább is egyes korokat illetően, elég élénk volt, ahogy azt a bibliográfia visszatükrözi.

Igen szegényes a vaskorral foglalkozó irodalom, ahol a kevés számú magyar nyelvű anyag is javarészt régebbi keletű. Élesen rávilágít a bibliográfia a korai vaskor, az illýrség és a hazai kelta kultúra kutatásának súlyos fogyatékosságaira, az előtte álló hatalmas feladatokra.

Az őskori jegyzékből hiányzó jelentősebb munkák közül mutatóba említsük meg a következőket: *Breuil*, *Quatre cents siècles d'art pariétal* 1952., *Breuil—Lantier*, *Les hommes de la pierre ancienne* 1951., *Firbas*, *Waldgeschichte Mitteleuropas*, 1–2. 1949–52., *Kühn*, *Die Felsbilder Europas* 1952., *Pliszceki*, *Az ember származása* 1952. *Buttler—Haberey*, *Köln—Lindenthal* 1936., *Sangmeister*, *Glockenbecherkultur* 1951. *Schwarzbach*, *Das Klima der Vorzeit* 1950., *Skutil*, *Přehled českého paleolitika a mesolitika*, 1952. *Grahmann*, *Urgeschichte der Menschheit*, 1952. és így tovább.

Ókori régészetünk csak úgy, mint a környező provinciák ókori régészete, komoly irodalmi múltra tekint. A régészet művelése nálunk kezdetben a római régészetet jelentette. Már a renaissance korában gyűjtögettek a feliratos kövek szövegeit, meg az antik pénzeket. Tudományos színvonalra a magyar római régészet a XVIII. század végén emelkedett, amikor *Schoenwisner* egyöntetűen felhasználta a leleteket és az írott forrásanyagot, hogy történeti képet alkosson Pannoniáról. (Sajnálattal nélkülözzük a bibliográfiából Schoenwisner népszerű, de tudománytörténeti szempontból mindenképpen jelentős »Compendium Antiquitatum Romanarum« és »Compendium Antiquitatum Graecarum« c. munkáit.)

Utána egy emberöltőn keresztül stagnált a régészet és csak a XIX. század közepén indult meg a Rómerék által kezdeményezett nagyobbarányú anyaggyűjtés. Az ókori régészet foglalja el még ma is a bibliográfia legnagyobb részét. Több mint 6300 címben sorakoznak fel a hazai és a nevesebb külföldi kiadványok. A bibliográfia csoportosítása három fő fejezetet különböztet meg, úgymint: a Római birodalom, a Barbaricum és a Klasszikus régészet fejezetet. Ezekben belül részletesen kimunkált, néhol bonyolult és túlaprózott szakrendszert találunk, melyet az állandóan visszatérő ókori földrajzi területbeosztás (Pannonia, Dacia) minduntalan kettévág. Helytörténeti részében több, de nem mindegyik római kori települést emeli ki a tárgyaltak közül.

Az ókori régészet volt a külföldi régészeti kutatásban az a terület, ahol az anyag megítélésében leginkább érvényesült az egyoldalú művészettörténeti felfogás. Provinciális régészetről ez a szempont szükségképpen háttérbe szorul, miután a római birodalom peremvidékén nem annyira a klasszikus művészet csúcspontumai, mint inkább az egyszerűbb használati tárgyak fordulnak elő. Az analógiák is inkább a szomszédos provinciákba, mintsem Itáliába irányítják a kutatók figyelmét. Pannonia néhány gócpontján szorgalmas, ha nem is rendszeres és koordinált gyűjtőmunka folyt, így elsősorban Aquincumban. Sajnos a munka többnyire a kiásott anyag gyűjtésén túl nem terjedt, rövid jelentéseken, beszámolókon kívül ritkán találkoztunk olyan összefüggő monográfiával, mint Brigetio, vagy a bibliográfia összeállítása után megjelent Intercisa, Savaria, Arrabona, Sopianae stb. anyagának hasonló arányú feldolgozása még mindig várat magára.

A limes-kutatás területén Fröhlich Róbert, Torma Károly, Téglás Gábor közlései óta sem történt sok, nines meg a pannoniai feliratok új corpora sem, amelynek gyűjtése pedig már a felszabadulás előtt megindult.

A felszabadulás óta az ókori régészet területén is figyelemreméltó munkálatok eredményei szűrődtek le, különösen hadtörténeti vonatkozásban. Számszerűen továbbra is tekintélyes mennyiséget mutat az ókori régészeti irodalom, azonban nem foglalja el azt az egyedülálló pozíciót, amit a multban. Mióta a régészeti kutatás tervszerű, arányosabban oszlik meg az idevonatkozó irodalom. Viszont nagy hiányok is mutatkoznak. Baláca, Fenékpusztai római anyagának feldolgozása, az üveganyag, az úthálózat és sok más kérdés, különösen a gazdasági és a társadalmi élet feldolgozása még váratnak magukra.

A bibliográfia ókori része kevesebb egyöntetűséget mutat, mint az őskoré. Címnyaga magas száma mellett is igen hiányos. Különösen a külföldi irodalomból nélkülözzük jelentős munkákat, beleértve alapvető régészeti kézikönyveket is.

A hazai régészeti anyag teljes felsorolása megkívánta volna, hogy a Tudományos Zsebkönyvtár kisebb igényű könyveit, mint pl. *Schmidt*: Római régiségek, vagy a klasszikus régészetre vonatkozóan *Marton*: Görög régiségek c. kiadványokat is felvegyék. Hiányzik *Fejér A.* Római régiségek 1926. c. Szent István könyv is, vagy *Castiglione László*, A rabszolga társadalom művészete 1950., *Waldapfel Imre*, Martyr-occultus, Lyka-émlékkönyv 1944. 136–157., *Szilágyi János*, Aquincumi Múzeum 1945–48., Bp. Rég. XV. 303–332., hogy csak néhányat említsünk. A külföldi címanyagból említsük meg pl. *Loeschke*, Lampen aus Vindonissa, 1919., *Bachofen* Römische Grablampen, 1912., *Brants*, Antike Terra-Cotta Lampen, 1913., *Waldhauer*, Die antike Tonlampen, 1914. c. munkákat, mint mécsesirodalmi együttest; *Bulle*, Geleisestrasse des Altertums, 1948. *Jandaurek*, Die Strassen der Römer 1951 c. műveket az utakra vonatkozóan; *Liebenam*, Fasti consulares, 1909. *Mommson*, Römisches Staatsrecht, *Vittinghoff*, Römische Stadtrechtsformen der Kaiserzeit, 1951. mint államigazgatási munkákat; *Oswald*, Index of potter stamps on Terra sigillata, 1931., mint alapvető kézikönyvet és így tovább. Súlyos pontatlanságok is vannak; egyik kirívó példa az Obergermanisch-Raetische Limes, amely nem 1934–35-ben jelent meg, egy kötetben (több kötet nincs jelezve a bibliográfiában!) képek nélkül, hanem 1894–1938-ig 56 Lieferungban, 14 kötetben, tele táblákkal. (8637. tétele szám).

Az ókori régészeti bibliográfiának utolsó fejezete a klasszika archeologia. Ez a rész különbözik a többitől, amennyiben csak magyar szerzők munkáinak címét közli.

A koraközépkori fejezet anyagát népek szerint csoportosítja, ami helyes, mivel ebben a korszakban ezen a területen több különböző nép telepedett le, vagy haladt át és így nem a »táji« szempont az elsődleges, bár a helyi hatás színezi a népvándorláskori népek sajátos kultúrájának emlékanyagát. A bibliográfia két és félezer címben hozza a germán, hun, avar és szláv emlékek irodalmát. Míg a középdunamedencei népvándorláskor leletekben egyike a leggazdagabb korszakoknak, régészeti irodalma nem áll ezzel arányban. Hazai kutatásunk a múltban elhanyagolta a germán, avar, de legfőképpen a szláv kutatást, ami tendenciózus volt. Ezt tükrözi a bibliográfia is. Kár, hogy gyér irodalmunk természetét sem találjuk mindig a megfelelő helyen, így pl. *Párducz* »Brigetioi quád edények«, *Paulovics* »Pannoniai germán alakok« c. cikke nem szerepel a germán fejezetben; *László Ferenc* »A kagán és családja« 1940. c. disszertációja, a külföldiek közül *F. Schneider* »Avari« cikke az Enciel. Italianából hiányzik stb.

A hun kérdéssel viszonylag többlet foglalkoztak a múltban. Sok avar temető anyaga nincs publikálva; nincs, vagy kiadatlan az avarokra vonatkozó részletesebb tanulmány.

A népvándorláskor anyagához fűződik jórészt a kincskutató régészet, ami a rablásátásokat és a nem történelmi szellemű mutatványos kiállításokat szülte. A nagyszentmiklósi kincsről szóló irodalom nagyjából elég bő a bibliográfiában, ám első leírását, melyet *Schoenwisner* tett közzé 1801-ben a Notitia rei numariae c. művében, valamint *Armeth*, Die antiken Gold u. Silbermonumente des k. k. Münzkabinetts-ben közölt leírását nem találjuk a felsorolásban.

A szláv emlékanyag tekintetében talán a legszegényebb irodalmunk. Itt csaknem teljesen a külföldi kutatás eredményeire vagyunk utalva.

A bibliográfia következő, ötödik része a magyar őstörténeti fejezet. Felépítése és gyűjtőköre eltér a többi résztől, amennyiben itt a régészeti anyag az egészek alig egynegyedére terjed (1856 címből 423). A felsorolt anyag elég szerteágazó; javarésze történeti és nyelvészeti vonatkozású. A különböző »vonatközások« ok természetesen nem nyújtják a kapcsolódó tudományágak bővebb anyagát. Gondoljunk pl. a magyar nyelvészeti részre, amely külön bibliográfiává bővíthető. Egészében véve, elég használhatóan összeválogatott címjegyzéket

nyújt. Ugyanakkor azonban újabb jelét adja annak, hogy nem egységes, összeforrt felépítésű a bibliográfia, hanem különálló, egyéni szempontú gyűjtések, mint »corpus separatumok«, lazaserkeztű összefűzéséből áll.

A középkori régészet időhatára a bibliográfiában a XI. századig terjed. Ez az előző Banner bibliográfiához képest három évszázaddal kevesebbet jelent, ott tudniillik az Árpád-kor végéig kaptuk a régészeti anyagot. Lehet, hogy a középkori régészeti irodalom kirostálása nehezebb feladat, mint a megelőző korszakoké, de ez még nem lehet ok arra, hogy egy részletes régészeti bibliográfiából az idevonatkozó anyag kimaradjon. Az Árpád-kori temetők, a középkori várak, használati tárgyak, eszközök stb. kutatásához csak úgy, mint a többi korszakoknál, irodalmi alátámasztás szükséges, és ezt a régészeti bibliográfiának kell szolgáltatnia.

Felmerülhet itt az a kérdés, hogy nem kell-e a középkori műemlék és a régészeti leletanyag kapcsolatát szemügyre vennünk. Az ókori műemléket pl. együtt tárgyalják az anyagi kultúra más emlékeivel, és az idevonatkozó irodalom szerepel a bibliográfiában is. Ennek az analógiája alapján a középkori műemlékek irodalma is bevonható a gyűjtésbe. Ez nem jelent más területre való átnyúlást, mint ahogy az úgynevezett régészeti segédtudományok bevonása a bibliográfiába sem jelentette azt. A tudományok egymásbafonódnak, merev elválasztásuk nem szolgálja, hanem gátolja fejlődésüket.

A két befejező rövid fejezet a »Halmok« és a »Vegyesek« csoportja. Miután a halmok, földvárak kutatása nálunk csak szórványos és nem rendszeres, a bibliográfia sem tud apró cikkeken kívül mást felmutatni. Hazai vonatkozásban is szükséges lenne olyan természetű gyűjtés, amelyeket pl. *Schad'n* publikált alsó-ausztriai szempontból, legutóbb a MAG hasábjain (Die Hausberge u. verwandten Wehranlagen, MAG 81[1953]25–184.), így kár, hogy nincs a bibliográfiában. A »Vegyesek« csoportját, mint főfejezetet szükségtelennek tartjuk. Beleférne az általános részbe, esetleg külön pont alá foglalva.

Ha már most az egész munkát kritikai szempontból végigtekintjük, szólnunk kell mindenekelőtt a gyűjtés módszereiről. A bevezetésben ez áll — »...felvettük bibliográfiánkba azt a — gyakran igen távoleső vidékek anyagára vonatkozó — irodalmat is, melynek ismerete a kutató számára nélkülözhetetlen, melyet szakembereink munkáik során használtak és a szakfolyóiratokban ismertettek. Ennél az irodalomnál természetesen nem törekedhettünk teljességre s éppen ezért itt adódhatnak bibliográfiánkban hiányosságok.« (Előszó, p. 6.)

Mennél gazdagabb anyagot ad egy bibliográfia, annál hasznosabb — de tartsa be pontosan a szigorúan körvonalazott gyűjtőterületét. A fenti meghatározás elmossa a gyűjtőterület — Közép-Dunamedence — határait. A távolabbeső óriási anyagból kiválasztott munkák nem mindig alapos megfontolás útján, hanem gyakran ötletszerűen kerültek a gyűjteménybe. A külföldi vonatkozású régészet területén olyan méretű teljességre, mint a hazai anyag feldolgozásában, az összeállítások máreleve nem törekedhettek. Az idevágó irodalom olyan sokrétegű és annyira szétágazik, hogy annak feldolgozását csak lényegesen nagyobb apparátussal, szélesebb munkaközösséggel, sőt külföldi közreműködéssel lehetne megvalósítani. Az adott körülmények között végzett gyűjtőmunka, amely a távoleső vidékek anyagára vonatkozik, egyenetlen és gyakran hiányos. Helyesebb lett volna, ha pontosan a cím szerint a Közép-Dunamedence teljes régészeti bibliográfiáját kaptuk volna, a hazai és külföldi anyagot egyaránt.

Sajnos, ebből a szempontból is maradt fenn kívánni való. Mint a felhozott példákban meggyőződhattunk, elég sok hazai és külföldi munka felsorolása hiányzik a bibliográfiából, ami a Közép-Dunamedence régészeti vonatkozású, köztük több olyan, ami a megelőző bibliográfiákban már szerepel.

Kimaradt a bibliográfiából a hazai régészeti folyóiratok és sorozatos kiadványok könyvészeti felsorolása. Szükségtelen hangoztatnunk, hogy milyen fontos szerepet

töltenek be éppen a folyóiratok és sorozatos kiadványok a régészeti irodalomban. Ezeknek könyvészeti címléírása egy ilyen összefoglaló régészeti bibliográfiában alapvetően szükséges, kihagyásuk pedig súlyos mulasztás.

Nincs meg az egységes szempont a bibliográfia szisztematikájában, amely részleteiben sem eléggé kiforrott. A rendszer olyan, mintha egyes részeiben külön és egymástól függetlenül létesítették volna. Egyes helyeken — különösen az ókori részben — bonyolult szerkezetű és az összetartozó anyagot túlságosan szétaprózza. A tárgykörök sorrendje a különböző korokban eltér egymástól. Természetesen a tárgykörök a későbbi korban bővülnek, szükségessé válik további részletezésük, de a csoportok sorrendjét egységes bibliográfiában még bővítve is következtesen kell betartani.

Az előző említi, hogy a bibliográfia magában foglalja a hozzáférhető régészeti vonatkozású újságcikkeket, kishíradásokat is. Az újságközlemények óriási anyagából azonban természetesen csak szórványcs adatok szerepelnek.

Sok a pontatlanság a bibliográfiában. Gyakori a hibás kötetszám, évszám, hiányzik a képes kiadványok jelzése, az utalás stb. Például mindjárt a bibliográfia elején a 23. sz. címnél (*Fasti Archaeologici*) nincs képjelzés, nem tud a későbbi kötetekről (V., VI. 1952–53); a 27. címnél (*Déchelette*) megáll a harmadik kötetnél, holott az, még a Grenier-féle folytatás nélkül is, négy kötet és valamennyi tele van képpel, a 28. alatti Ebert *Reallexikon* XV. kötetéről szintén nem tud, amely 1932-ben jelent meg és az sines jelezve, hogy az egész mű képes, a 33. sz. alatt (*Handbuch der Archäologie*) hiányoznak a további kötetek, az évszám, a képjelzés (a külön táblakötet!); a 35. sz. alatti Römer: *Műrégészeti kalauz* képjelzése sines meg és így tovább. Mindezek csak egyetlen oldalról kiragadott példák. Ilyen felületes és gondatlan munkát, különösen akadémiai kiadványban, nem szabad végezni.

A bibliográfia további hiányossága, hogy nincs helymutatója. A régészeti kutatásban fontos nemcsak a kultúrákat meghatározó gócpont, hanem minden földrajzi hely, ahonnan lelet kerül elő. A bibliográfia használhatósága sokszorosan növekedne, ha a helymegjelöléseket külön mutató adná. Megemlítjük, hogy a Történeti Múzeumban márrégebben összeállították az *Archaeológiai Értesítő* helymutatóját, amely a második világháború kezdetéig terjedően közli a folyóiratban előforduló valamennyi helynév lapszámjegyzékét.

A szerzői névmutató, mint ilyen, hasznos függeléke a bibliográfiának. Az azonban nem szerencsés, hogy csupán az oldalszáma utal és nem veszi figyelembe a tételeszámokat. Ahol ilyen számokkal jelölik a műveket, ott ugyanazzal szokták jelölni a mutatót is. Ez valamivel több munkát jelent az összeállító szempontjából, de előnyösebb és megszokottabb a kutató szempontjából.

Tárgymutatóra is szükség volna. A szisztematika néhol aprólékos; a könnyebb tájékozódást biztosítaná az, ha a keresett témát nemcsak a tartalomjegyzékben, hanem a közérthetőbb betűrend alapján meg lehetne találni. A mutatóba sokkal több fogalmat lehet felvenni, mint amennyi fejezetcím van. Ezzel is közelebb kerül az anyag a kutatóhoz. Most csak az a fogalom szerepel, amely alatt olyan nagy az anyag, hogy külön csoportot alkot. Sok összefüggő téma van, ami többfelé kereshető. Kisebb részletkérdések elbújnak az általános csoportban, ezeket a tárgymutató összegezheti.

A táblák, illusztrációk szerepe igen lényeges minden tárgyleíró tudományban, így speciálisan a régészetben is. Az új bibliográfia figyelembe veszi ugyan az illusztrációt, ám azt egy általános négyszög-jellel elintézhetőnek véli. Nézetünk szerint a táblák számának feltüntetése sokszor van olyan fontos, mint az oldalszámé. Különösen áll ez a külön táblakötetekre. Ennek a felismerését látjuk a bibliográfia olyan helyén, ahol a táblák számát feljegyezve találjuk, pl. Barkóczy, Brigetio c. műnél (7296 sz.) Máshol azonban, még a *Dissertationes Panno-*

niae többi táblaköteténél is, a táblák számának feltüntetését a bibliográfia teljesen mellőzi.

Ismeretünk végén állapítsuk meg, hogy a bibliográfia komoly hiányosságai és fogyatékságai mellett eredményes munkát tud felmutatni. Nagy mennyiségű címanyagot foglal magába (17 és félezer címet hoz), némely tekintetben — pl. a külföldi szerzők hazai vonatkozású munkáinak összeszedésében — új úton jár; rendszerbe szedi az anyagot és van szerzői névmutatója. Az anyag összeállításában hathatós segítséget jelentett az egyes szakterületek kutatóinak közreműködése, akiknek a támogatása révén — amint azt az előző kiemeli — jelentős anyaggal is gazdagodott a gyűjtemény.

Elmondhatjuk, hogy a bibliográfia hatalmas, nélkülözhetetlen segítséget jelent a Közép-Dunamenedence régészete után érdeklődők számára s a tudományos irodalom e fontos szakaszának ha nem is tökéletes, de azért alapvető útmutatója.

Németh Enare

Banner J. — László Gy. — Méri I. — Radnóti A., Régészeti Kézikönyv I. Gyakorlati régészet. Bp. Tankönyvkiadó, 1954. 444 lap, 42 tábla, 126 kép.*

A Régészeti Kézikönyv I. kötetének ásatás-technikai fejezetei

Az R. K. K. nemrégiben megjelent első kötete mondanivalóinak ügyes csoportosítása folytán már az első betekintésre meggyőzi az olvasót arról, hogy régész-hivatása jobb teljesítéséhez komoly segítséget, számos gyakorlatilag jól felhasználható tanácsot meríthet abból. Méginkább megerősödik ez az érzés, ha a könyvet gondosan áttanulmányozza és megismerkedik a részletekkel; mindazzal, amit mint leszűrt, helyesnek bizonyult gyakorlatot készen átvehet, és azokkal a ma még megoldatlan, főleg ásatás-technikai kérdésekkel, melyekre a jövőben kell megtalálnunk a feleletet. Legnagyobb értéke azonban a könyvnek az én nézetem szerint az, hogy tennivalóink sokoldalúságára és jelentőségére rámutatva, felébreszti a kezdő kutató-régésznek és az érdeklődő műkedvelőnek a felelősségérzetét, távoltartja az utóbbit a komolytalan ásatási kísérletezésektől és megmutatja az utat az arra hivatottaknak, amelyen mai ismereteinkre támaszkodva bátran és aránylag biztosan haladhatnak.

Rövidreszabott ismertetésem célja egyrészt az lehet csak, hogy a könyv ásatás-technikai fejezeteire minél többeknek a figyelmét felhívjam; másrészt az, hogy a ma még tapasztalható bizonytalanságok és hiányok tisztázása, illetve kitöltése érdekében a hozzászólások sorát megnyissam és ezzel a fejlődés ügyét előbbre vigyem.

A muzeológusnak egyéb tennivalója mellett nem jut minden esetben ideje arra, hogy a váratlanul érkezett leletbejelentések alkalmával a szükségessé vált ásatást alaposan átgondolja és a különleges kíváncsisághoz alkalmazkodva aprólékosan előkészítse. Munka közben, kinn a terepen is előfordulhat vele az, hogy olyan korú leletanyagra bukkan, mely érdeklődési körén bizonyos mértékig kívülesik. — Az R. K. K. ezeken a problémákon átsegíti azt, aki tanácsot keresve lapoz benne, mert mai ismereteinket tömören, de lehetőleg hiánytalanul összefoglalva leírja mindazokat a teendőket, melyeknek megtartása nélkül sem régészeti terepbejárás, sem terv-, illetve mentőásatás helyesen el nem végezhető. A könyv egyes fejezetei kimerítően elénk tárják az elő-

* A Régészeti Kézikönyv I. kötetét nagy jelentőségére való tekintettel egyes részleteiben külön-külön szándékozzunk az *Archaeológiai Értesítő*ben megvitatni. Az alábbi két hozzászólást a szerkesztőség vitaindítóknak tekinti.

készítés feladatait, felvilágosítást nyújtanak az ásátó munkával kapcsolatos törvényes rendelkezésekről, az ásátás különböző technikai eljárásairól sírok, barlangok, lakótelepek, épületek stb. feltárása esetén, és — ami igen fontos — mindezeket régészeti korszakokhoz is kötik és így eleve rámutatnak azokra a kérdésekre, melyek egy-egy régészeti korszakra jellemzők s amelyeknek megoldása az adott esetben az ásátó feladata lesz.

A könyv íróinak figyelme azonban nemcsak arra terjed ki, amit az ásátónak feltétlenül meg kell figyelnie, hanem részletes tanácsokat adnak arra nézve is, hogy a megfigyelt jelenségeket hogyan kell írásban, rajzban és fényképen rögzíteni; hogyan lehet és kell a talált tárgyakat a helyszínen kezelni, kiemelni és megmenteni.

Ezeknek a technikai eljárásoknak az elsajátítása természetesen nem lehet minden esetben az ásátó régész feladata. Legtöbbjének elvégzése nem is tartozhat az ő kötelességei közé, mint ahogyan azt a könyv több helyen el is ismeri. Ettől függetlenül ezeket is ismernie kell, hogy jelentőségüket helyesen felmérve — ha azokhoz nincsenek meg a szükséges eszközei és ha nem rendelkezik a megfelelő különleges képességekkel —, szakemberrel, mérnökkel, preparátorral stb. végeztethesse el. Nem felesleges ezeknek leírása azért sem, mert egyrésztük olvasás útján is könnyen elsajátítható. Az R. K. K. tehát régi hiányt pótol. Értékét nagyban növeli az a hang is, mellyel a ma még érezhető hiányságokat beismeri, és egyenesen felszólít minden ásátó régészt arra, hogy a könyvben lefektetett útmutatásokat ne tekintse mindenben véglegesnek, ne lásson azokban megváltozhatatlan szabályokat, melyek kutatási módszereink továbbfejlesztését eleve lehetetlenné teszik.

Ennek a gondolatnak jegyében térek rá a következőkben a halom-feltárás kérdésére.

*

Az R. K. K. az 55. oldalon hivatkozik arra, hogy a halom-kutatás technikai eljárásait ezután kell majd kidolgoznunk, s hogy erre való tekintettel egyelőre elég, ha a külföldön jól bevált öt módszert ismertet.

Azzal, hogy a halom-kutatásban ma még a kezdet kezdetén állunk, egyetértek. Nem osztom azonban azt a nézetet, hogy a halom-ásatás ismert öt módszere, illetve azok közül az első három alátal, hogy alkalmazásuk külföldön bevált, megoldotta volna bárhol is a halom-feltárás ásátás-technikai problémáit. A negyedelő, a körcikkes és a szeletelő módszer valóban eredményes lehetett sok esetben, de kizárólag azért, mert olyankor nyúltak ezekhez, amikor valóban használhatóak voltak. Kisebb és közepes nagyságú halmok feltárásánál ezek a módszerek aránylag jó eredményre vezethettek, de nagy tumulusoknál és kurgánoknál a munka során adódó függőleges, olykor 15 m magas, minden támaszték nélkül maradó föld-falak miatt nemcsak a munkát veszélyeztetik, hanem az ásátók életét is.

Nagy halmok feltárásánál is eredményesen használható módszer leírásával még sehol sem találkoztam. Ezért arra a meggyőződésre jutottam, hogy a nagy halmok tervszerű feltárását igen gyakran egyszerűen elkerülték az ásátók, vagy pedig, ha a feltárás elkerülhetetlen volt, nem az említett módszerek valamelyikét alkalmazták.

A feltárás technikai kérdéseit többnyire csak homályosan érintő leírásokból az látszik legvalószínűbbnek, hogy a kutatók az ilyen kivételes esetekben nem is egy meghatározott módszer szerint dolgoztak, hanem az adódó pillanatnyi követelményekhez alkalmazkodva végezték munkájukat, és hogy ennek során különböző módszereket vontak össze. Nagy halmok feltárása alkalmával teljes biztonságot nyújtó kipróbált és így mindenkinek ajánlható módszert ezért valóban hiába is keresünk az irodalomban; ezen a téren mások sem jutottak jobb eredményekhez, mint mi.

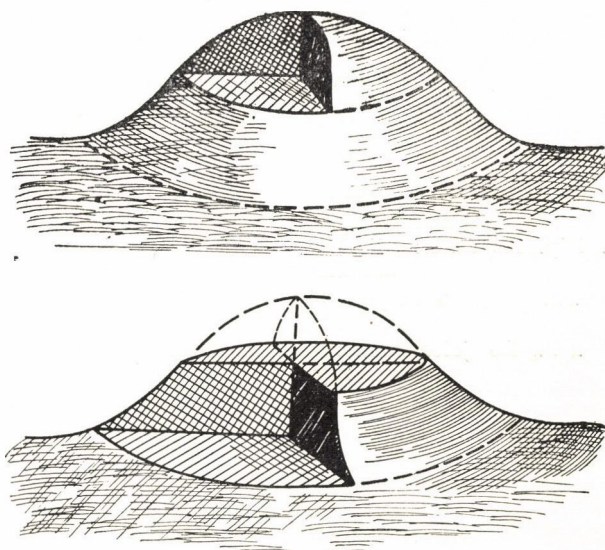
A halom-kutatáshoz fűződő komoly tudományos érdek nem engedi, hogy a technikai kérdések megoldását későbbi időkre halasszuk. A megoldást már most meg kell keresnünk, mert függetlenül attól, hogy nagy vagy

kicsiny halomról van-e szó, lehetőleg minden lehetőségre fel kell készülnünk.

A negyedelő, a körcikkes és a szeletelő módszer nagy halmok feltárása során csak akkor válik hibátlanul használhatóvá, ha egy negyedikkel, a körselezes módszerrel kapcsoljuk össze. Ennek az eljárásnak az értelmét az R. K. K. kérdéses fejezetének írója nem értette meg helyesen, mert azt tette fel róla, hogy ez is önállóan alkalmazható módszerként szerepel az irodalomban. Valójában egészen másról van szó:

Az említett módszerek kombinálásának értelme abban áll, hogy nagyhalmokat nem egyszerre, hanem sík irányú metszésekkel több szeletre bontva tárjuk fel a negyedelő vagy a szeletelő módszer alkalmazásával. A munka első menetében tehát a legfelső szeletnek, a halom süvegének feltárását végezzük el — mondjuk — negyedelő módszerrel. A nagy halom tetején ily módon egy kisebb halmot tárunk fel, melynél a profilok csekély magassága miatt a part-szakadás veszélye nem fenyeget.

Megtartva a munka további során is a kiemelésre kerülő szeletek határvonalait, a második, a harmadik stb. vízszintes irányban elválasztott körselethez azokat a profilrészeket fogjuk megkapni, melyek egymás alatt következnek. A részletekben készült beméréseket egyesítve, így teljes keresztmetszeti rajzot kapunk a feltárt nagy halomról (1. kép).

1. kép. Halom feltárás egyesített negyedelő és körseletozes módszerrel.

Рис. 1. Вскрытие кургана соединенным способом снятия верхушки и четвертования.

Fig. 1. Dégagement d'un tumulus en le partageant par quartiers et à l'aide d'un système à segments de cercle.

A most leírt eljárás szükségessé teszi a nagy-halom teljes lehordását. Miután azonban alföldi kurgánjaink köbmértartalma gyakran eléri az 5000 köbmétert is, ez az eljárás felette költséges, és így gyakran keresztülvihetetlen lesz. Olyan módszert kell tehát keresnünk, melynek alkalmazása esetén világos képet kapunk a halom szerkezetéről, könnyen feltárhatjuk a benne lévő sírkamrákat, de amely emellett nagy munka- és költségmegtakarítást is eredményez.

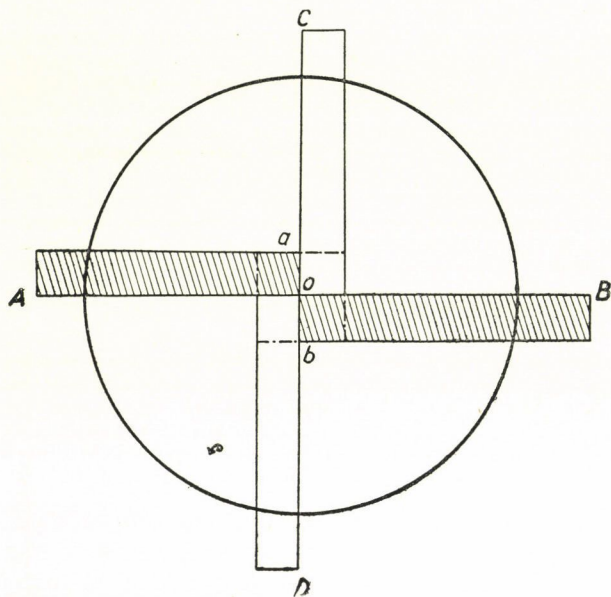
Nagy-halmaink legtöbbször utólagos, másodlagos és harmadlagos beletemetkezéssel is számolnunk kell. Ezek a beletemetkezések nem hasonlíthatók össze az eredetivel, nem téveszthetők össze a halom sírkamrájával, mely kurgánjainknál a halom közepén, a bázis alatt fekszik. Az utólagos beletemetkezések mélysége — különösen a nagy-halmoknál — lényegesen csekélyebb és így felületi rábontással tárható fel. Ezt a munkát a

tulajdonképpen halom-feltárástól elkülönítve, külön munkamenetben végezhetjük.

Teljes kétirányú keresztmetszetet kapunk a nagy-halomról és amellett kényelmesen kibonthatóvá válik a halom sírkamrája is, ha az alább leírt »érintő-küllös« eljárást alkalmazzuk. Lényege a következő:

Kitűzve a halom tetején a középpontot, Észak-déli és Kelet-nyugati irányban azon keresztül két tengelyt jelölünk ki. A kijelölt tengelyekhez csatlakozva a 2. képen látható módon tűzzük ki árkaikat. Az árkok

2. kép. Az árkok kijelölése az érintőküllös módszer alkalmazásakor.

Рис. 2. Обозначение рвов при применении радиального метода.

Fig. 2. Le jalonnement des chantiers creusés par rayons.

szélessége legalább két, de inkább három méter legyen. A munkát ezután talicskákat használva két menetben végezzük el. Az ásatást a legmagasabb részen kezdve két párhuzamos árkokat egyszerre vesszük munkába oly módon, hogy egymással érintkező sarokpontjaikon egyelőre nem haladunk túl. Vízszintesre képezve ki az árkok alját, két-két és fél méteres mélység elérése után a profilokat letisztítjuk, szükség esetén permetezővel megnedvesítjük és az azokon észlelt jelenségeket az »A-0« és a »B-0« vonalon, illetve az »a-0« és a »b-0« vonalon lemérjük. Ezután az árkok falát a felső részeken keresztirányban néhány gerendával kiszalúzzuk. A munkát ezután folytatva ismét csak hasonló mélységű árkot ásunk; ennek oldalait is bemérjük — rajzunkat az előbbivel egyesítjük, s a most felmért szakaszon a kiszalúzás folytatjuk. — Vigyázzunk természetesen arra, hogy a zsálúzás alatt a munka folytatásához elégséges hely maradjon! Szakaszonként haladva, a munkát a halom bázisáig, illetve a bolygatatlan altalajig folytatjuk.

A munka második menetében a »C-0« és »D-0« vonalak mellett fekvő árkok kibontását végezzük el a már leírt módon. Profilokat itt csak a »C-a« és a »D-b« pontok közötti szakaszon fogunk kapni, ezekhez azonban hozzákapcsoljuk az »a-b« közötti, már előbb felmért szakaszok rajzát. A kiszalúzásnál némi gondot csak a középső részen nyert négyzet falainak kitámasztása fog okozni, mert itt a megmaradt falakhoz támaszkodó, ferdén elhelyezett hosszabb gerendákat kell alkalmazni.

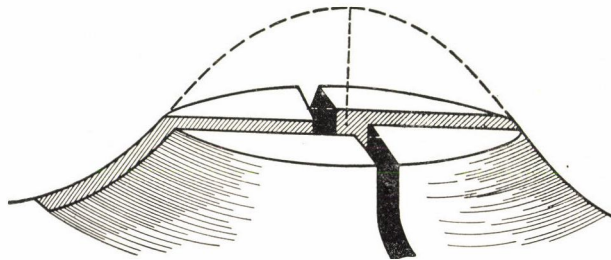
A kiszalúzás munkáját nem szabad egyszerű feladatnak tekintenünk. Ezért leghelyesebb, ha ennek a munkának az elvégzésére egy ilyen feladathoz értő szak-

munkást alkalmazunk. Gerendaanyagot egy építővállalattól kérhetünk kölcsön.

A kiszalúzás el is kerülhet, ha bizonyos mélységig való leásás és a profilrajzok elkészítése után az árkokat kiszélesítjük, s ha a következő munkamenetben csak az eredeti szélességű árkot emeljük ki. Ilyen módon lépcsőzetesen lefelé szűkülő árkokat kapunk, amelyeknek oldalfala teljes rézsűhöz hasonló módon nem dől be. A halom talajának minőségét ilyenkor természetesen figyelembe kell vennünk s a lépcsőfokok szélességét a talajviszonyokhoz kell alkalmaznunk. Leglényegesebb, hogy ha a halom alatt homok-talajt találunk, abba ne állunk bele, mert a homok kiszáradása után nem áll meg a falban; kisúvad s így az oldalfalak alsó támaszték nélkül maradnak.

A leírt érintőküllös módszer mellett nemcsak a két keresztmetszet árulja el a halom szerkezetét, hanem az árkok alján is meglehetősen nagy területen figyelhetünk meg minden szerkezeti vonást. A halom közepén egy 6×6 méteres négyzet helyén a sírkamra minden valószínűség szerint teljes egészében lesz feltárható. A teljes biztonság kedvéért mégis ajánlatos, ha az itt leírt feltárást előbb közepes nagyságú halmainknál alkalmazzuk, s ha az ezeknél nyert tapasztalatok szerint a nagy-halom feltárásnál esetleg még három méternél is szélesebb árkokat ásunk. Lépcsőzetesen kiképzett oldalfalú árkok esetén különben az árkok bővítésére bármikor sor kerülhet. A közepes magasságú halmoknál mégis a kiszalúzást ajánlom, mert az jár a legnagyobb munkamegtakarítással. Természetes, hogy a kiszalúzással járó módszert csak akkor szabad alkalmaznunk, ha magunk is kellő technikai érzékkel bírunk, és ha ehhez minden tekintetben alkalmas munkaerő és felszerelés áll rendelkezésünkre.

Szükség esetén az eddig említett módszereket még tovább kombinálhatjuk egymással. Elképzelhető tehát, hogy a nagyobb halomnak legfelső és esetleg a második kör-szeletét a negyedelő módszer igénybevételével teljesen lehordjuk és hogy csak az alsó kör-szeletnél használjuk az érintőküllös módszert. Feltéve, hogy az így feltárt halom mindössze 6–7 méter magas volt, a legalsó kör-szeletben már minden különleges biztonsági rendszabály nélkül is dolgozhatunk (3. kép).

3. kép. Kör-szeletes eljárással félig lehordott halom alsó részének feltárása érintőküllös módszerrel. (l. a 2. képet is!).

Рис. 3. Вскрытие нижней части кургана применением радиального метода, который уже до половины открыт методом снятия верхушки.

Fig. 3. Dégagement d'un tumulus à moitié déblayé avec l'aide du système à segments de cercle (v. fig. 2.)

Az érintőküllös módszerrel végzett halomásatás végén árkaikat el is kell tüntetni, nehogy később a kíváncsiságokban kár essék. — Ez a következőképpen történik:

A lépcsőzetesen kiásott árkok oldalát egyszerűen fentről kezdve rézsutosra szakítjuk be. Az árokfal így felső részén rézsűhöz hasonlóvá válik; biztosan megáll, az árok alja pedig megtelik a beléjödött földdel. A halom teteje így az ásatás után keresztirányú horpadást fog mutatni.

A kiszalúzott árokok felső kitámasztógerendáit kiszedve, az árokpartok szélének beomlasztását szintén fentről kezdjük. A szándékosan beomlasztott föld a kitámasztógerendák között lehullva betömi az árok alját. Megfelelő magasságig kitömve az üreget, letaposás után ez a föld lehetővé teszi az alsó sor támasztófa kiszédését. — Eljárásunkat a szükség szerint megismételve, végül is ugyanazt érjük el, mint az első esetben.

Az alföldi kurgánok és a dunántúli tumulusok szerkezete sok tekintetben különbözik egymástól. — A kurgánokban nem találunk körfalat, kökoszorút, s így a kurgánok teljes feltárása — ha csak bejárat folyosóval bíró sírkamrárt nem találunk azokban — feleslegessé válik, már pedig az alföldi kurgánoknál eddig ilyen bonyolult belső szerkezet nem fordult elő. — A dunántúli tumulusok jelzett tulajdonságaikra való tekintettel a teljes feltárást kívánják meg, ennek azonban a jóval kisebb méretek miatt a korszeletes és a negyedelő módszer egyesítése esetén nincsen komolyabb akadály.

Csalog József

A Régészeti Kézikönyv I. kötetének műemlékvédelmi fejezetei

A felszabadulásunk óta eltelt évtized egyik legjelentősebb kiadványa hagyta el a sajtót e címmel. Egyetemi tankönyvnek készült, de valójában ennél sokkal több: a szakterület minden egyes képviselőjéhez, ezen túl pedig messze szétágazóan az összes történeti társtudományokhoz szól, amikor a régészet gyűjtő, ásató, megőrző, helyreállító, feldolgozó és kiállító tevékenységének szövevényes feladatait áttekintő módon ismerteti. Szerzői (a régészeti tudományok egyes szakterületeinek reprezentáns képviselői) a szakszerűség elvi szempontjainak, ugyanakkor természetesen egy kézikönyv meghatározott kereteinek megfelelően, foglalták össze a gyakorlati régészet feladatait s azok megoldásának különböző módozatait. Ezzel úttörő munkát végeztek: a magyar szakirodalomban elsőként vállalkoztak ily összefoglaló mű megírására. A könyv tehát elvi jelentőségű. Az anyagában és feldolgozási módjában kitárulkozó eredmények voltaképpen a régészeti tudomány eredményeit dicsérik, netán jelentkező hiányosságai pedig — e tudományterület szétagázó voltára tekintettel — annak fejlődésében jelentkező egyenetlenségekre utalnak. Ilymódon a Régészeti Kézikönyv nemcsak a magyar régészet fejlődésének mai mérleget adja, hanem jövőének útjait is kijelöli. Egynemely hiányossága tehát egyben érdeme, mert e révén a fejlődésben viszonylag lemaradó részterületek fejlesztési programját is körvonalazza.

Természetesen egy ilyen átfogó szemléletű, a szak-specialista szerzők egész gárdájának közbenjöttével meg-írt mű részletes, mindenre kiterjedő méltatása a kritika részéről is valamiféle munkamegosztás követel. Így az alábbiak sem vállalkoznak a Régészeti Kézíkönyv egészének kritikai feldolgozására, hanem kizárólag a közelebből érintett műszaki tudomány és a műtörténet, s ebben is sajátosan az építészettörténelem és az ezzel kapcsolatos műemlékvédelem szempontjából veszik bon-
 ckes alá idevonatkozó fejezeteit. Céljuk az, hogy hang-súlyozzák e tekintetben is jelentőségét, kiemelik il-ly-
 irányú eredményeit s szükség szerint rámutassanak hi-
 anyosságaira, hibáira is, egy hihetőleg nem sokáig várato-
 második kiadás kiigazítási lehetőségének reményében.

A Kézikönyv jelentősége művészettörténetünk szempontjából mindenekelőtt abban rejlik, hogy példamutatóan felhívja a figyelmet a műszaki-tudományos igényű technológiai vonatkozások mind fokozottabb kimunkálásának szükségességére a művészettörténet területén is. Mert e könyv régészettel kapcsolatos technológiai, műszaki vonatkozású fejezeteinek láttán be kell vallanunk, hogy e tekintetben művészettörténetünk fejlődése a régészettel szemben meglehetősen lemaradt.

Művelői között sokan vannak, akik feladataik teljesebb megoldása céljából nem aknázzák ki a technikai-technológiai segítséget adta lehetőségeket kutatásaikban. Művészettörténetünk például a művészeti jelenségek és az anyagi kultúra összefüggéseit kevesbé tanulmányozza. A mindenkori társadalom gazdasági alapjának és művészetének kapcsolataival szemben inkább a társadalom uralkodó nezeitének és a képzőművészeteknek kapcsolatait vizsgálja előszeretettel. A felelőtlenség különböző szálait szívesen és nagy eredménnyel bogyozza ugyan, de a természetes mód és a művészetek összefüggéseire aránytalanul kevesebb figyelmet szentel. Természetesen a műtörténeti feladatok megközelítési módjában nem az előbbi terye, hanem ez utóbbi hiánya az, ami hibáztható. Ugyanis e hiány a művészettörténeti kutatást könnyen a szubjektív ítéletek ingatag talajára, az esztétikai nezetek öncélú, a társadalom rengetjétől független taglalására vezetheti. És ettől nem menti meg a kutatót néhány marxista-leninista idézet fráziszerű megemlézése sem. Műtörténetünk szemléletének ez a hiányossága különösen az archeológia és a művészettörténet határmezsgyéjére eső műtörténeti problémák esetében válik szembeötlővé. Ez esetekben a régészet művészettörténeti kérdések felvetésére már nem érzi magát hivatottnak, viszont a művészettörténet, az archeológia sokkalta materiálisabb szemléleti módját magától elhárítva, ily határfeladatok megoldására nem igen vállalkozik. S ennek tudható be az is, hogy pl. az őskor tárgyi hagyatékának régészeti feldolgozásával szemben, annak átfogó művészettörténeti értékelése még mindig várat magára. Annál öröndetesebb, hogy fiatal művészettörténészek között egyre nagyobb tert hódít a technológiai vizsgálatok iránti érdeklődés. Így például Nagy Emese legutóbb figyelemreméltó eredményességgel használta fel kőfaragástechnikai ismereteit a székesfehérvári Szt. István-koporsó még korántsem lezárt művészettörténeti problémájával foglalkozó tanulmányában (Művtört. Ért. 1954. I. sz.).

Művészettörténeti szemléletünknek ez az öncélúan esztétizáló hajlandósága műemlékvédelmünk területén is érezteti hatását. Igaz ugyan, hogy az utóbbi években építőiparunk, műemlékvédelmi hatóságaink irányításával, a fenntartásra érdemes régi épületek viszonylag nagy számát sikerrel s egyre magasabb művészeti-tudományos igényességgel állította helyre. És ebben a tevékenységben nagy része van annak is, hogy műemlékvédelmünk felismerte: akkor a leghatékonyabb, ha műemlékeinket a való élet számára használati épületként igyekszik helyreállítani. De ugyanakkor meg kell azt is mondani, hogy e felfogása következtében — bármennyire célirányos is az a gyakorlatban — elvi szem, szögből nézve nem egyszer megalkuvásra kényszerültem a szükségleti igényektől kezdve az esztétikai igényekig számos oly kívánság (és tegyük hozzá: sokszor túlzó kívánság) merül fel műemlékeinkkel szemben amely azok tudományosan hiteles helyreállítását akadályozza. Ilyenkor a műemlékvédelem a műemlék pusztá fennmaradásának biztosítása érdekében nem tehet mást, mint a különböző igények szempontjainak helyes mérlegelésével kompromisszumos megoldást keres, a túlzó kívánságokkal szemben pedig harcra száll. Azonban e harc eredményes megvívása, éppen a túlzó esztétikai igénykedésekkel szemben, sokszor igen nehéz. S ebben a múlt és közelmúlt inkább esztétizáló művészetszemléletének sajnos nagy része van. Ugyanis műemlékeink történeti vagy régészeti értéket képviselő részletei, sajátosságai nem jelentenek mindig esztétikai értéket is. Ilyenkor a műemlékekkel szemben értetlenül állók részéről az »esztétikai igényesség« jelszavával elinduló támadások ellen műemlékvédelmünk sokszor egyedül kényszerül felvenni a harcot, mert általános művészetszemléletünk régészeti iskolázottság hiján érdektelenül nézi a küzdelmet. Éppen ezért igen kíváncsot volna, hogy műemlékeink sorsát bármiféleképpen is kezükben tartó építész-szakembereink és építésügyünk intéző szervei gondosan végigtanulmányozzák a Régészeti Kézikönyvet ily támadások veszélyének elhárítása érdekében. Akkor

talán rádöbbenének arra, hogy míg régészeink technikai ismereteik és segédeszközeik révén a múlt anyagi kultúrájának tárgyi emlékeit a lehető legnagyobb gondossággal gyűjtik egybe, addig romházaink bontásakor, épületeink tatarozásakor, műemlékeink helyreállításakor stb. éppenséggel saját szemléleti hiányosságaik, kellőképpen nem mérlegelt intézkedéseik, vagy pedig kivitelező vállalataink gondatlansága következtében az építőipar fejlődéstörténetére, az építészettel kapcsolatos kézműipar (vasművesség, épületfestés, asztalosipar, bádogoság stb.), a társzművészetek és az iparművészet számos ágazatára vonatkozó fontos tárgyi emléktárhely mily nagy hányada pusztul el nyomtalanul.

De a műemléki kutatásokkal, helyreállításokkal foglalkozó építész szakembereink számára még külön okulás is szolgálhatnak a Kézikönyv bevezetőjének szavai: ... »a legszélesebb körű, tudományos értékű megfigyelések biztosíthatják csupán, hogy« ... (a műemléki kutatás és helyreállítás) ... »nem a kutató érdeklődésének, hanem az egykori valóságnak összefüggéseit fogja feltárni«. Vajon a műemléki kutatás számára mindenkor biztosítva van-e a »legszélesebbkörű, tudományos értékű megfigyelések« lehetősége gyakorlatunkban? S vajon műemlékhelyreállítóink építőművészeti képességeiket elsősorban a műemlékvédelem elvi szempontjainak érvényesítése érdekében gyümölcsöztetik-e, hogy az általuk helyreállított műemlék valóságban »az egykori valóságnak összefüggéseit« tárja fel a szemlélő előtt? Kérdések ezek, amelyekre igaz lelkiismerettel nehéz minden esetben igent válaszolni.

De a Régészeti Kézikönyv nemcsak elvi jelentőségű szemléleti móddal, hanem praktikus methodikával, sőt gyakorlati tanácsokkal is szolgál műemlékvédelmünk számára. Példaként megemlíthető, hogy a »leletmentés« és »tervátás« mintájára nyugodtan beszélhetünk a műemlékkutatás területén is ad hoc »leletmentés«-ről és tervszerű műemléki feltáráról. Csak az a sajnálatos, hogy helyreállításra kijelölt régi épületeink nagyrésze (túlnyomórészt gazdasági és szervezeti nehézségek folytán) még az ad hoc leletmentés lehetőségéhez sem jut el mindig. És nem kevésbé tanulságos e tekintetben »Az ásatási terület és a megfigyelt jelenségek rögzítési módja« c. rész mondanivalója. Olvastán a műemlékeink sorsáért aggódó szakembert elgondolkztatja az a lelkiismeretesség, amellyel a régész a gondos feltárási módokat folytán előkerült leletanyaggal kapcsolatos észleleteit naplózás, felmérési rajzok készítése, fényképezés stb. útján tudományos értékesítésre alkalmassá teszi. Ugyanakkor ezek révén, valamint az ásatási helyszínen bolygatatlanul hagyott ún. tanúfalak által, ásató munkájának bármikori ellenőrzését is biztosítja. Szomorúan kell arra gondolnunk, hogy műemlékeink helyreállítása alkalmával feltárási napló jóformán alig íródik, s ellenőrző fényképdokumentáció is szűkösen készül tervezőirodáinkban. (De a helyreállított épület esztétikai, építőművészeti, városképi bemutatására szolgáló fotoremekek annál nagyobb számban!) Ennek következményeképpen helyreállított műemlékeink hitelességének megállapítása a legtöbb esetben külön tanulmányozást igényel majd építészettörténeti feldolgozása során!

Ami a Régészeti Kézikönyv műszaki vonatkozású mondanivalóit illeti, örömmel kell vennünk, hogy azokból a mérnöki szakképzettség szintjén álló műszaki felmérés igénye minduntalan kiesendül. De mivel a régészeti feltárások nagy hányadának (főleg a leletmentéseknek) viszonylag szűk költségkeretei nem mindig engedik meg szakképzett ásatási mérnök bevonását, ezért tagadhatatlan, hogy az ásatónak kényszerűen értenie kell a műszaki felmérés elemi feladatainak elvégzéséhez is. Azonban nem lehet vitás, hogy nagyobb méretű feltárások esetén (s itt elsősorban a tervátásokra kell gondolnunk) szakmérnök közreműködésétől ma már nem szabad eltekinteni. Ugyanis — tisztelet s elismerés a kivételnek — mégsem kívánható meg régészeinktől a műszaki ismeretek oly foka, amely műszeres terepfelvételre képessé tenné őket, s amely a szükséges matematikai ismereteken felül oly gyakorlatot is szükségel,

amelynek megszerzésére módjuk nem igen nyílik. Éppen ezért »Az ásatási terület és a megfigyelt jelenségek rögzítési módja« c. rész idevonatkozó fejezetei, célkitűzéseinek túlméretezett igényessége folytán vegyes érzelmeket keltenek az olvasóban. Mert ha az szakember, úgy a műszaki felmérő-tevékenység azokban ismertetett módjával szakszerűségi szempontból nem igen érthet mindenben egyet. Viszont ha régész, úgy ketes, hogy e fejezetekből (amelyeknek ábraanyaga sem eléggé világos és magyarázó) valaha is képes lesz elsajátítani a műszaki felmérésnek mindama csinját-bínját, amit e fejezetek meg akarnak taníttatni vele. Valahogy célirányosabbnak látszott volna az általános elvi szempontoknak sommázásán túl a feladatoknak következő csoportosítása: 1. amelyek egyszerű trigonometriai alapismeretek birtokában mérőszalaggal s más egyszerű segédeszközzel megoldhatók; 2. amelyek egyszerűbb műszerek (szögtűkör, tájoló, szintező) igénybevételét kívánják meg s végül 3. amelyek theodolit használatára köteleznek. Ez utóbbi esetében pedig — a népszerű orvosi tanácsadó írásművek jól bevált módján — tanácsosabb lett volna mindjárt szakemberhez utasítani az orvoslást kereső érdekelteket.

Végül a műszaki vonatkozású megjegyzések sorát berekesztendő, néhány szót érdemel a Kézikönyv rajzi illusztrációs anyaga is. Ez a rajzgyűjtemény általában kielégítő ugyan, de minőségében egyenletesnek mégsem mondható. Műszakilag, vagy rajzi előadásuk modorában zömmel kifogástalan ábrák (főként az A/V. rész 7. fejezeteinek, vagy a B/I. rész 2. fejezeteinek ábrái) gyengébb rajzkészséggel és ábrázolási móddal előállított rajzokkal keverednek (pl. a 65. és 74. kép). A műszaki jellegű ábraanyagon pedig jórészt hiányzik a méretarányjelzés, s így az azokon ábrázoltak mérethelyes elképzeléséhez az olvasó támaszt nem kap.

Műemléki kérdésekkel a Kézikönyv általában az A/IV — A/VI részek egyes fejezeteiben foglalkozik, de ezeken kívül számos más fejezet is utal az építészettörténetnek és az archaeológiának kapcsolataira. Segítő s egyben segítséget is váró baráti jobb nyújtása ez a régészet tudományának az építészettörténet felé, amelyet az utóbbinak sürgősen meg kellene ragadnia, mert ebben az összefogásban mindenestre a régészet volna a többlet adó fél. S hogy a Régészeti Kézikönyv idézett fejezetei minden tartalmasságuk ellenére sem mondhatók kiegyenlítettnek, abban is sokszor nem annyira az építészettörténet területére szükségszerűen átránduló régészetünk, hanem az archaeológiai szemlélettől távolálló építészettörténet hibáztatható inkább. Az alábbiak tehát hangsúllyal a Kézikönyv ama megállapításainak értékelésére szorítkoznak, amelyek a régészeti szempontok keretein belül maradvák is kifogásolhatók.

Így mindenekelőtt szükséges annak felemlítése, hogy a szóbanforgó fejezetek mondanivalóinak megfogalmazása nem egyformán szabatos s e pontatlanság következtében többhelyütt értelemzavaróvá válik. Így pl. a »Középkori épületek feltárása« c. fejezet második része (Középkori templomok, 183. l.) szerint »átépített gótikus templom falain esetleg román kori falfestmények kerülhetnek elő«. (!) De néha a helyes építészeti szakkifejezést is elvli a fejezetíró írója s ezzel nehezíti meg mondanivalójának megértését. Pl. faragott követ mond faragványos kő helyett, pedig azok az egyszerű kváderkövek is faragott kövek, amelyeket mondatának második felében éppenséggel a faragványos kövektől elválasztani óhajt (uo.). Másutt ez a pontatlan megfogalmazásmód már-már helyességében kétes megállapítássá fajul. Az idézett fejezet pl. a középkori egyházi épületekben két nagy csoportot különböztet meg: ... »falusi kicsi, rendszerint egyhajós templomokat és nagyobb, városi és szerzetes templomokat« (128. l.). Nem lehet vitás, hogy itt a szerző saját pontatlan megfogalmazásának áldozata: mondata alapján Jákot, Lébényt, Zsámbékot középkori városoknak kellene tekintenünk, mert templomaik hazai viszonylatban tetemes méretűek — s még hozzá szerzetes templomok is. Ha ezzel szemben tipológiáját osztály-alapokra fektette volna s a kis jobbágyfaluk

templomcskáiról, az egyházi és világi feudálisok nagyobb igényességgel épített templomairól és a városi polgárság reprezentatív igényű épületeiről beszélt volna, úgy megfogalmazásában is bizonytalannal közelebb hozta volna az igazságot az olvasóhoz. A mondanivalók szabatos megfogalmazása egyetemi tankönyv esetén elsőrendűen fontos. Kár, hogy így e fejezet tartalmi értékeire az előadásmód előnytelen árnyékot vet.

Tartalmában nem kevésbé értékes ugyane fejezetnek a középkori vár- és palotafeltárással foglalkozó része. Egyik megállapítása, amely szerint ... »váraink feltárását ne válasszuk el a közvetlenül hozzátartozó jobbágyfalu (esetleg város) ásásától« (177. l.), külön kiemelés érdemel: jól rávilágít a képzőművészetek történetének, a régészetnek és a műemlékvédelemnek komplex feladataira. De nem marad el tőle a »Temető-feltárás« c. rész »Magyar középkor« c. fejezete sem, ahol a középkori templom és temető összefüggésének hangsúlyozásával a szerző egyben az építészettörténet és régészet együttműködésének szükségességére utal (55. l.). Azonban felmerül a kérdés: vajon ily komplex feladatok megoldására az érdekelt tudományok szakosított módszereinek fokozottabb összehangolása nem volna-e kívánatos? Ennek vizsgálata és az eredményes együttműködés többi feltételének biztosítása tehát tudománypolitikánk legközelebbi feladatai közé tartoznak, amelyek során építészeti- és művészettörténetünk érdeklődésének további fejlesztése az archaeológiai szemlélet irányában, valamint építőipari gyakorlatunk praktikizmusának korlátok közé szorítása műemlékvédelmünk szintjének emelése érdekében ugyancsak megoldást nyerhetne. Milyen kár például, hogy a legigényesebben helyreállított műemlékünk, az esztergomi várpalota feltáráskor a régészeti szempontok nem érvényesültek kellőképpen. A budai várpalota esetében pedig, ahol ezek érvényesítésének megvoltak a feltételei, az építészettörténeti-műemlékvédelmi eredmények azok, amelyek kritika tárgyává tehetők. De a régészeti és műtörténeti tudományok e szakterületeinek összefonódásán túl, még a társadalomtörténet is helyet kér az ily komplex feladatok megoldásában, s tulajdonképpen erre utal az idézett fejezetrész szóbanforgó mondata, mert egy gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból összefüggő település teljes feltárási igényével lép fel a kutatás felé. S mindezt azért teszi, hogy az anyagi kultúra ilyen módon feltárt tárgyi emlékeinek zárt leletegyüttesét társadalomtörténeti szempontból is vizsgálva a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeire fényt deríthessen. Már ebből a szempontból is nyilvánvaló tehát, hogy pl. a budai várpalota kutatása a vár lakónegyedének kutatása nélkül nem vezethet Budavára történetének teljes áttekintéséhez. És az is természetes, hogy e szempontnak a budai várhegy műemléki épületeinek feltárásiában, helyreállításában ugyancsak kifejezést kell öltenie.

Az imént tárgyalt fejezetrész ezenkívül arra is alkalmas ad, hogy a kézikönyvnek itt-ott egymást ismétlő, vagy egymással ellentmondó adataira, megállapításaira is rámutasson. Ugyanis e fejezetrész szerzője helyesen állapítja meg azt, hogy a középkori várak építésénél (de általában is) gyakran »helyszínen oltott« (helyesebben: falazás közben oltott) mészhabarcsot használtak (177. l.). Azonban ugyanakkor a »Telepfeltárás« c. rész »Római kori települések feltárása« c. fejezetében (140. l.) ezzel szögesen ellenkező megállapítás olvasható. Viszont az »Épületmaradványok kezelése és megőrzése« c. fejezetben ismételtlen leírásra kerül az építőkövek mésztejjel való kezelésének receptje (297. és 299. l.) vagy a fagy káros hatása a falazatokra és az építőkövekre (293. és 296. l.).

A »Középkori épületek feltárása« c. rész ama megállapítása, amely szerint ... »mennél későbbi (a habarcs), annál több a homok a mészben« ... (177. l.) ugyancsak kiigazításra vár. Ez az állítás (eltekintve attól, hogy a megérthetőség céljából a »mész«-szó helyébe »habarcs« teendő) legfeljebb egy-egy meghatározott településnek bizonyos időkorlátok közé eső építési tevékenységére

lehet érvényes, de az egész középkorra mechanikusan nem alkalmazható. Ugyanis a habarcs minősége számos változó körülménytől, az építető gazdasági helyzetétől, az épület rendeltetésétől, az építőipar helyi fejlettségétől, s nem utolsósorban maguktól a helyi építőanyagoktól függően alakult az idők folyamán. De nem állja meg a helyét a »Római települések feltárása« c. fejezetnek az az állítása sem, hogy a középkorban téglaport a habarcsba sohasem tettek (140. l.). Nem szólva a bizánci és török építési gyakorlatról, amelyben ez a habarcs-színezésnek megszokott módja volt, a budai várnegyed lakóépületeinek vizsgálatánál is nem egyszer került téglaportos középkori habarcs napvilágra. Különben ez a két kiragadott példa is jól megvilágítja építőipari vonatkozású történeti ismereteink hiányosságait s azt, hogy építészettörténetünknek építőipari vonatkozásban még mennyi pótolnivalója volna a régészet felé is. Érthető tehát, ha régész-kutatóink legjobb igyekezetük mellett is tévedésbe esnek a szűkebb szakterületükön kívüleső s tudományosan még távolról sem kimunkált építészettörténeti témák gyakorlati felvetődése esetén.

Az elmondottakból hihetőleg kellőképpen kidomabolódik a Régészeti Kézikönyv jelentősége; az, hogy tulajdonképpen céljának lényegében megfelel, mint összefoglaló mű régészetünk fejlődésének hű tükré, mint gondolatébresztő pedig tárgyi történettudományunk továbbfejlesztésének rugója. Vitatható részletei az egész könyv léptékében elenyészőek, ezért kiadása a régészetnek és távolabbról az egész történettudománynak nagy nyeresége. További részeinek megjelenése elé nagy várakozással tekinthet az egész szakterület.

Csemegi József

Ethnographia, LXV. évfolyam 1—2. szám. Budapest Akadémiai Kiadó, 1954. 328 lap.

Ha a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratát átlapozzuk, azonnal szembeötlő tartalmának színessége és gazdagsága. Az első benyomás még határozottabb formát kap, ha e kötet anyagát alaposabban áttanulmányozzuk. Szélesen megalapozott módszertani kérdések vetődnek fel benne, hangot kap a nyelvtudomány, régészet, zenetörténet, okleveles történeti anyag, tudománytörténet, földrajz, muzeológia, a szomszédos és távolabbi népek tudományos életéről való beszámoló, hírt kapunk a hazai néprajz fontosabb eseményeiről és élénk viták kísérik a régebbi, de még a jelen számban közölt tanulmányokat is. Mindez a néprajz szemszögéből, a néprajz gazdagítására törekedik. A gondos szerkesztés számról-számrá biztosítja, hogy a néprajz művelője valóban benne élhessen tudományozásának alakuló kérdéseiben, szilárduljon eredményeiben.

Az *Ethnographia* jelen számának sokrétű anyagából az alábbiakban elsősorban azokra a tanulmányokra térünk ki, amelyek módszertani szempontjaik vagy régészetet érintő anyaguk miatt szűkebb szakterületünket is érdeklik.

Vajda László a néprajzi anyaggyűjtés módszeréről és jelentőségéről ír és elvi megállapításait Vargyas Lajos bíráló cikkben elemzi. E vitának néhány tétele saját szaktudományunknak is fontos kérdése. Vajda László a néprajzt, mint történettudományt határozza meg, amely nem egyszeri és egyedi jelenségekkel foglalkozik, hanem a törvényszerű, a társadalmi igyekszik megragadni, a történeti jelenségek népi sajátosságait kutatja. E kutatásban a végső cél a tudományos népleírás, nem pedig a környezetükből kiszakított egyes tárgyak vagy szokások elszigetelt vizsgálata. Vargyas Lajos hozzászólásában továbbra is nagyon szükségesnek tartja az egyes jelenségek kifejlődésének vizsgálatát, mert szerinte a néprajz nem csupán a népi sajátosságok vizsgálata, azoké tehát, amelyek a népet megkülönböztetik környezetétől, hanem az emberiség történetéé is, és csupán ezen belül van értelme a népi sajátosságok

meghatározásának. Ez a kérdés más fogalmazásban ugyan, de a régészet területén is jelentkezik. Az egyes eszközök tökéletesedésének menetét semmiképpen sem hanyagolhatja el az sem, aki az egyes korok komplex módszerrel való vizsgálatát vállalja. A régészetnek, akárcsak a néprajznak továbbra is elsőrendű kérdése pl. az eke, a sarló, a ház, stb., stb. kifejlődésének vizsgálata. Ezekből ugyanis az emberiség fejlődésének alapvonalai rajzolódhatnak elénk. Meg kell jegyeznünk, hogy Vajda László nyelvezete igen nehézkes és magyartalan. Főlélegesen túlszűfolja szövegét idegen szavakkal s az a veszély fenyeget, hogy egy olyan néprajzi nyelvjárás fejlődik ki, amelyet néhány tucatnyi szakemberen kívül senki meg nem ért.

Régészeti szempontból is igen fontosak azok a vizsgálatok, amelyeket Diószegi Vilmos végez a honfoglaló magyar nép hitvilágának (ősvallásunknak) kutatásával kapcsolatosan. Alapos módszerei menetét dolgozott ki annak érdekében, hogy a néprajzi anyagból — amely szerint egymagában alkalmas az ősvallás kérdésének kutatására — ki tudja hámozni a régi hiedelemvilágot. Diószegi dolgozatát minden olyan régészembernek ismerne kell, aki munkájában néprajzi anyagot is használ. Körültekintő és kiterjedt vizsgálati módszeréhez és kellő óvatossággal levont eredményeihez méltatlan lenne, ha itt néhány sorban megkísérelnénk összegezni azokat. Ehelyett inkább egy olyan mozzanatra hívnók fel az alábbiakban figyelmet, amelyet talán nem érvényesít kellő gondossággal dolgozatában. A honfoglalás korában ugyanis — mint valamennyi sorsdöntő korszakban — számolnunk kell azzal, hogy népünk hiedelemvilága nem volt egységes, hanem benne haladó és haladó erők küzdöttek egymással. Nem ismerjük még annyira ezt a kort, hogy e küzdelem mögötti erőről világosan tudnánk tájékozódni, de hogy megvoltak, arról az alábbi példa is meggyőzhet bennünket. Az a világkép, amely a másvilágot az e világi élet fordítottjaként képzelte el, honfoglaláskori temetőinkben úgy látszik csak az idősebb nemzedék temetkezésekor nyilatkozott meg teljes tisztaságában. A fiatalabb nemzedéknél vagy elmosódóban volt, vagy pedig teljesen fel is hagytak azzal a szokással, hogy a sirba fordított oldalra rakják a fegyvereket. Ez az egy példa — amelyet egyelőre nem is tudnánk többlet szaporítani — egymagában is sejteti, hogy a hiedelemvilág többi területén is válságban volt a régi hit. A honfoglalás korának hitvilága erjedőben, átalakulóban volt, s ez nyilván a Diószegi által kutatott táltosképzetben is meg kellett hogy mutatkozzék. Biztosan sok ugor, sőt finnugor-kori emlék színezhette ezidőtájtban a honfoglalók hitvilágát, hiszen még a mai napig is kimutathatók ezek a nyomok, amint éppen Diószegi dolgozatából is látszik. Feltehető, hogy mind a halódó, mind pedig a keletkező új világkép tele volt őskori elemekkel, ám ezek nem jellemzők sem a régire, sem az újra, mert nem ezek alkották lényegét. Ezek elmulasztása, továbbá az elhaló és keletkező hiedelemvilág alakulásának kutatása nem érvényesül sejtethető jelentőségéhez mérten Diószegi kutatási tervében. Úgy véljük, hogy ezek nélkül a megrajzolt kép hiányos lenne és az alakulás érzékeltetése helyett állóképet, mozdulatlan keresztmetszetet adna. Az ismertető azért érzi fokozottabban e dinamikus ábrázolás igényét, mert a honfoglaló magyar nép életének megírásakor maga is a keresztmetszet rajzát adta, anélkül, hogy megkülönböztette volna benne az elmulóban levő és éppen kibontakozó erők megrajzolását.

Mészöly Gedeon (Szótörténet-munkatörténet) Anonymus Hymusudor kifejezését magyarázza s arra az eredményre jut, hogy ez sövényfalú földvárak jelöl. Mészöly dolgozata jelentős mértékben könnyíti meg tájékozódásunkat a honfoglaláskori és későbbi földvárak kutatásakor (Zalavár, Kisvárd, Nagykanizsa). Gunda Béla a XVIII—XIX. századi Orosz földre járó »vengerec« kereskedők útjait, áruit és életkörülményeit rajzolta meg.

Az adatközlő rovatban Betkowski Jenő a szolnoki hajósok életéről számol be körültekintő és életteli meg-

figyelésekkel. Nagy Benjámint a magyar teherhordó eszközök használatához szolgáltatt becses megfigyeléseket. Nagy Gyulától pedig a takarás és nyomtatás újabb pontos rögzítését kapjuk. Kovács Ágnes a Baranyába települő moldvai székelyek mesekincsét vizsgálja. Takács Lajos a pipázás privilégiumait ismerteti. Örömmel olvassuk Szőke Béla dolgozatát az érsekújvári erdőgazdaságról. Kitűnő példája ez annak, hogy mi mindenre bukkanhat egy régész ember terepbejárásai és levéltári munkája közben. Szücs Sándor »A nagyváltú boszorkány«-ról ad közvetlen hangú beszámolót. Bakos Jolán pedig a nádvágás és tetőfedés munkáját dolgozza fel a Bereg megyei Lónyáról.

Külön meg kell emlékeznünk azokról a dolgozatokról, amelyekben a szocialista átalakulást követik nyomom a szerzők. Nagy Dezső csongrádi munkásfolklore gyűjtését közli, Dömötör Tekla a salgótarjáni bányavidék néprajzához szolgáltatt adatokat. Dömötör Sándor pedig (a Vitarovatban) Bakó Ferenc dolgozatát bírálja elvi és gyakorlati megfigyelésekkel.

A Vitarovatban Vargyas Lajos és Dömötör Sándor már érintett dolgozatán kívül kiemelkedő jelentőségű Diószegi Vilmosnak a magyarság eredetének kérdéséről című írása. Ebben Molnár Erik akadémikus új elméletét vizsgálja és higgadt érveléssel mutatja ki az egyes tételek bizonytalan voltát és a módszer kiforratlanságát. Régészeti vonatkozásaik miatt is igen tanulságosak azok a megjegyzések, amelyeket Bodrogi Tibor fűz Vértess Lászlónak az őskor néhány fontos kérdésével foglalkozó dolgozatához (Arch. Ért. 1954. 89—105). Bodrogi megjegyzései főként a néprajzi párhuzamok használhatóságára és felhasználásának módjára vonatkoznak. Számunkra igen lényegesek e megállapítások, mert a néprajzban kevésbé járatos régészeink néha nem kellő módszerrel értékelik a néprajzi párhuzamokat.

A néprajzi muzeológia című rovat cikkei ismeretető és bíráló megjegyzésekkel mutatják be vidéki kiállításainkat és a nagyobb ideiglenes néprajzi kiállításokat. Egy ív tudósít a néprajzi hírekről. Itt a szerzők széles hazai és külföldi anyag ismertetésével szolgálják néprajzi szakembereink tájékoztatását, amit még bővít a gazdag könyvszemle rovat.

Amint a fentiekből ismételtelen kitűnik, az Ethnographia új száma nemcsak gazdag régészeti anyagával, hanem szerkesztésének sokrétűségével is tanulságos olvasmány a régész számára.

L.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. I. kötetének (1951) 1—2. füzeté 151 szöveges oldal + 24 képes tábla terjedelemben 11 cikket tartalmazott. Ezek közül 9 cikk magyar nyelven olvasható az MTA II. Társ.-Tört. tud. Oszt. Közleményei I.k.-ben: Múzeológiai sorozat 1. sz. Régészet. Két cikkéről nem jelent meg még magyarnyelvű ismertetés. *Mozsolics A.* a Belye—Magyarbénye-i karperecípust, főleg a spirális és félkörvonalú díszítés alapján, a cőfalvai művelődés köréből származtatja. Főleg a bronzkor C, ritkábban annak D szakaszából erednek az ilyen indás spirál díszítések. A Skandináv félszigeten még későbbben dívtak.

Sági K. »A fenékpusztai római kolónia és a belső erődövezet« c. cikkének fontosabb tézisei: a Fenéktől É.-ra létesült földvédmű a vaskor elejéről származhat; a régebbi római kori kolóniához égetéssel, urna temető tartozott; a terra sigillata, domborképes díszedények hiánya nem feltétlenül későkoriságra vall, hanem esetleg lakóinak szegénységére utal; a Balaton-Duna csatorna megépítése a mocsarasodást a tó partvidékén csökkentette, és elősegítette jelentősebb település kialakulását a IV. sz. folyamán Fenék helyén (*Valcum*); hasonló, erősített polgári településekkel (Ságvár, Környe, Felsőheténypuszta) egyidőben, Nagy Constantinus vagy utódai korában épült ki Valcum erősítése is, amikor a dunai határról elvont erőkkel a mozgó seregeket erősítették.

Az *Acta Arch.*... I. kötetének 3—4. füzeté 188 szöveg-tükör és 40 képes tábla terjedelmet tett ki. Öt cikket tartalmazott.

Vértes L. »Az egri mezolit lelőhely« ismertetését adja. A Kőporostetőn kb. 400 db eszközt gyűjtött össze 1948-ban; legjellegzetesebb szerszámok a lelőhelyen a babérlevél-hegyek és a baltaszerűvé fejlődött szakócák, de az itteni ipar mind formában, mind anyagban a legnagyobb változatosságot mutatja fel. Szinte valamennyi paleolit eszköztípus képviselve van, ami természetes mezolit lelőhelynél. A szerző új definíciókkal kísérletezik: a jégkorszaki, főleg mikrolitos, gyűjtő és vadász közösségeket epipaleolit, az élelmiszertermelést megkezdő, makrolitos embercsoportokat mezolit kultúráknak határozza meg.

Módszertani óvatosságot javasol a vándorlások túlkönnyed feltevéseivel szemben: a paleolit korban a termelés és a gazdasági fejlődés a legtávolibb pontokon egyformán ment végbe, és a gazdasági fejlődés azonos fokain hasonló szerszámok alakultak ki (»a formák konvergenciája«). Az *Acta* más helyén viszont Fülep F. arra figyelmeztet, hogy a migráció merev és teljes tagadásánál a marizmus veszélye fenyeget.

A szakóca újramegjelenése a mezolitikumban az éghajlat újra-melegedése folytán ismét szükségessé váló bozótirtás, fa-megmunkálások stb. végett következett be, sőt a kezdetleges földművelés minden eszközeként fontos szerszámmá vált a mezolit korszakban. A faszén-maradványok vizsgálata a toboztermőeknek uralkodóbb és a tölgynek kezdődő tenyészését tanúsítja. Az egri mezolit kultúra a Boreal korszak elejére keltezhető, emléket a Campignien kifejlődött szakaszára, egyidős (i. e. 6500—6000) a skandináviai Maglemosien-nel. (A mezolitikumban egyedülálló lelet a nagy lándzsahegy, amely kultikus vagy rangjelző funkciót vihetett: 8,5×5,5×0,85 cm.)

Radnóti A. és Barkóczi L. cikke magyarul is megjelent: *Arch. Ért.* (78, 1951, 78—107.).

Lipták P. cikkében »Embentani adalékok az ősmagyarok etnogenezisének kérdéséhez« kerülnek megvilágításra. A magyarság, embentani összetétele alapján, az europid és a mongoloid rasszkörzetek határterületén alakult ki. Legfőbb típusa a turanid rassz (mint átmenet a mongoloidba) és az europo—szibirid típus, a szibirid rassz Ny.-i változata, amely erős europid hatást tartalmaz. A szibirid (uralaltái) típus már az ugorok ananjinói korszakában megnyilvánult. A honfoglalás korában azonban a turáni elem túlnyomó részt foglal el, tehát főleg türk népcsoportok csatlakoztak időközben a magyarsághoz. Ezekhez a megállapításokhoz Lipták P. 20 db. honfoglaláskori koponya embentani elemzése alapján jut, amelyek régészeti autentikusságának hangsúlyozása végett regisztrálja az archaeológiai kísérőleleteket is. A férfiak középtermetűek, a nők középnagyságon felüliek lehettek. A különféle embentani adatok és méretek táblázatai sorában az egyik igen fontos, amely az Ananjinok-kultúra, az osztyák és a vogul anyagot is összeveti az ősmagyar koponya-sajátságokkal. (Az Ananjinok-korszak az i. e. I. évezred, az urali tájon, az erdős és a sztyeppe övezetek határán.)

Az I. kötetben a legterjedelmesebb értékezés Anda T. tollából származik: »Régészeti kutatások a honfoglaló magyarság orvosi gyakorlatához«. Alcím: »Koponya-lékelés vésővel és fúróval«.

Az őskori és néprajzi előzmények vázolója után a mezőbándi avar temetőben talált, forgattyú-tengelyes csontfúró tartozékot (ólom koronggal) és kiegészítését mutatja be rajzban, újkorelei ép analógia mellett. A forgatás íjszerkezet révén történhetett (253. o.). A 6. szövegközi képen demonstrálja a marosdési rézkori temető egyik sírjában talált, 4 dudoros kőbotot, amerikai és óceániai párhuzamok közepette, amelynek szerepe lehetett az ugyanott előkerült koponyák lékelésében. Egyes »primitív« népek példájára a magyarországi vandál sírokban a koponyákat azért verhették szét, hogy az esetleg tökéletlenül elhunytal szemben biztosítékot nyerjenek arra, hogy az ne legyen képes kísér-

teni. A II—III. fejezet a koponya-lékeléseket részletes leírással sorolja fel a magyar honfoglalás korából. Az esetek két csoportra különülnek el: 1. A külső és a belső koponya-lemezt egyaránt átfúrták; 2. Csak a felső koponya-lemezbe véstek bele.

Szövegközi rajzon (286. o.) demonstrálja a koponyafúró forgatását kézzel. A Tiszaeszlár-Basahalompusztán talált rövidnyelű, levélalakú koponya-lékelő késtípus analógiáit áttekinti a kőkortól kezdve.

Az ősmagyar sámánok a türk-araboktól vehették át a koponya-lékelés tudását és eszközét, miként az arab érme, dirhemek is bőven eljutottak a honfoglaló magyarsághoz. A kereszténység elterjedése számolta fel a sebész-közeli sámánok hivatás-csoportját, annak kimagasló műteti gyakorlatával együtt. A táblák között fontos pl. a basahalompusztai sebész-kész helyreállított képe (62/4), végül arab orvosi könyvből koponya-műteti jelenetek: melankólia, paralízis, epilepszia eseteiben, 1—3 ponton vágta bele a koponya-tetőbe.

Az I. k. 3—4. füzetében Fülep F. áttekintése — a magyar régészeti kutatások eredményeiről 1950-ben — zárja le a cikkek sorát.

Szilágyi János

Grosser Historischer Weltatlas. Erster Teil: Vorgeschichte und Altertum. Bearbeitet von H. Bengtson und V. Milojević. Térkép és magyarázó kötet. Második javított kiadás. München, Bayerischer Schulbuch-Verlag, 1954. Térképkötet: 44 térképoldal, 15 lap mutató, szövegkötet: 124 hasáb.

E munka térképsorozatában először igyekeztek a szerzők az őskor történelmi eseményeit összefoglalni. Az őskori történelmi térképeket megelőzi egy táblázat: »Erd- und Lebensgeschichte«, amelyben J. Schröder a föld- és őslénytani fejlődést vázolja rövid és áttekinthető magyarázatokkal.

Milojević szükségesnek látta, hogy maga is rámutasson azokra a nehézségekre, amelyek az őskori történelem áttekintésénél adódnak. A legnagyobbak éppen az időrendiek és ezeket még fokozza az, hogy az utóbbi évek kutatásai alapján éppen kronológiai téren újabb eredményekhez jutottak, amelyek viszont sok tekintetben megváltoztatták az eddig kialakult történelmi képet. Ahogyan a szerző rámutat, az első kísérletről van szó; — ha itt-ott ellenkező vélemények majd el is hangzanak, nem vitatható el tőle a kezdeményezés érdeme.

Milojević ragaszkodott az általánosan kialakult tudományos véleményekhez, de éppen egy ilyen összefoglaló munkában a régészeti anyag megítélésénél és értékelésénél elkerülhetetlenek a szubjektív szempontok: »... enthalten die Karten und der Text eine Reihe von Anschauungen, die den Spezialstudien des Verfassers entspringen. ... die kartographische und schriftliche Darstellung der Urgeschichte in diesem Atlas und seinem Kommentar bis zu einer gewissen Grenze einen subjektiven, vom Autor abhängigen Charakter zeigt...« Emellett adódhatnak olyan kutatási hiányok is, amelyeket éppen egy összefoglalásnál nem lehet áthidalni. Egyes korokról vagy területekről ma csak hiányos adatok állnak rendelkezésre.

A szerző biztos kézzel válogatta ki a nagy anyagból azokat az adatokat, amelyek megszólaltatják a múlt emlékeit és röviden vázolja a »történelmi korok« előtti népek történetét. Egyes korokra vonatkozóan ugyan vannak jó összefoglalások, hiányzott azonban ezideig éppen egy ilyen rövidebb áttekintés, amely azon felül hogy szélesebb érdeklődésre tarthat számot, irodalmi adatai alapján történészeknek és szakembereknek is hasznos segédeszköz lehet. A térképek áttekinthetőek, a magyarázatok a lényeges adatokra utalnak és a jó irodalmi forrásanyag lehetővé teszi az egyes kérdésekben való további elmélyülést. Ma, amikor az ősrégészet már kilépett anyaggyűjtő stádiumából és az anyag mögött az egykori embert keressük, mert az ő története és sorsa is az emberiségé, örömmel kell üdvözölni e nagyszabású kezdeményezést.

Milojčić az őskor történelmét 56 hasábon, időrendi táblázatban és térképen foglalja össze. Az őskort a következő fejezetekben írja le: a régebbi őskör (Kr. e. 600 000–80 000) vagy az egyéni vadászat kora, fiatalabb őskör (80 000–10 000) vagy hajtóvadászat kora és középső kőkor (10 000–3500). Az első fejezetekben szerző jól érzékelteti nemcsak az ember legősibb történetét, hanem az eszközök fejlődését, a lassan végbemenő szociális tagozódást stb. A középső kőkorban ment végbe az átmenet a vadászatból a földművelésbe. Leginkább Kisáziában, Egyiptomban és Európa északi területeiről ismertek e korból származó leletek.

A fiatalabb kőkor (3500–2500) fő termelési formája Európában a földművelés. Előázsiában és Észak-Afrikában már a földművelésből a városi életformák felé átmeneti idő ez, viszont Európa egyes vidékein, amelyek kevésbé alkalmasak a földművelésre, még középkőkori jellegű kultúrák éltek. Babilóniában 2900 körül már állami élet volt. Egyiptomban 2900 körül került uralomra az I. dinasztia és ebből az időből már írásos feljegyzések vannak.

Bár Milojčić kronológiájába csak a legfontosabb adatokat vette fel és a magyarországi fiatalabb kőkori kultúrák tárgyalásánál is csak a régebbi irodalmi adatokra támaszkodhatott, nem mulaszthatjuk el, hogy néhány hibára rá ne mutassunk, amelyek újabb kiadás esetén helyreigazíthatók. Nem biztos, hogy a Körös-kultúrát a tiszai váltja fel és hogy az edénykészítést a tiszai kultúra népe a Körös-kultúrától tanulta. De a Körös-kultúrától közvetlenül a szalagdiszes kerámia sem kaphatta a festést. A Körös-kultúra nem érintkezett a bükkivel és a vonaldiszes kerámiával; legalább is a kezdete megelőzte a vonaldiszes kerámia keletkezését s ez a legrégebbi magyarországi neolitikus kultúra. A tiszai kultúra kezdetét ma még nem tudjuk megmagyarázni; feltételezhető, hogy a bánáti kultúra ékeledett a kettő közé. A tiszai kultúra nem egyidős a lengyelivel, hanem egymás utániak és a lengyel kultúra alföldi fáciése előzte meg a voltaképpeni rézkort. A tiszai kultúra még nem ismerte a rézet, a lengyeli már igen.

Nem világos az sem, hogy Milojčić mit ért régi és fiatal lengyeli kultúra elnevezésen. Az anyag alapján legfeljebb régebbi és fiatalabb típusokról beszélhetünk, nem pedig régi és fiatal lengyeli kultúráról. Milojčić a lengyeli kultúrát 600 éves időtartamúnak mondja (2600–2000). Ennyi idő alatt valóban nagy változáson kellett volna keresztülmennie, ezt azonban az anyag nem igazolja.

A rézkort Milojčić rövid időtartamúnak véli (2000–1800). Ebben az időben kezdett a kézművesség kialakulni.

Magyarország rézkorában találunk ugyan meglehetősen számú rézeszközt, de ezek még nem engednek meg olyan messzemenő következtetést, hogy a rézművesek rögtön függetlenítették magukat a földműveléstől. Az anyag alapján úgy látjuk, hogy voltaképpen csak a Hallstattkorban alakultak ki a nagy műhelyek és az ezzel összefüggő nagyszabású kereskedelem és bányászat is. A kézművesség kialakulása is lassú folyamat volt, és a rézkorban csak legfeljebb kezdetét lehet megállapítani, nem pedig teljes kivirágzását.

Milojčić szerint a szalagdiszes kerámia kultúrájának felbomlása a rézkorban következett be. Magyarországon azonban a rézkori bodrogkeresztúri kultúrát részben a lengyeli, részben a lengyelivel rokon formák előzték meg közvetlenül és a bodrogkeresztúri kultúra nem váltotta fel sehol sem a szalagdiszes jelenségeket. Az Alföldön pedig a tiszai kultúra és a bodrogkeresztúri között éppen a lengyelivel rokon kultúra élt, amely már ismerte a rézet.

A bronzkor kora- és javabronzorra osztja (Kr. e. 1800–1550 és 1550–1250). Ismét elsősorban a magyarországi régészeti anyag szempontjából jegyezzük meg, hogy nem egészen világos, mit ért Milojčić Tószeg A–C kultúra kifejezésen. Tószeg A települése egyes adatok alapján valószínűleg 1800 előtt kezdődött, Tószeg C

(füzesabonyi kultúra) tartozik a Milojčić-féle beosztás szerint a javabronzkorba. Magyarországon az 1650–1550 közötti időben nem állapítható meg népmozgalom nyoma, amit szerző bizonyos depotleletek alapján feltételez. Igaz, hogy Magyarországon és főként Erdélyben kerültek korai füzesabonyi leletek a földbe (Apa, Hajdúsámson, Kelebia stb.), ellenben a nagy telepeken nem szűnt meg sehol az élet és steril rétegeket sem sikerült a bronzkor második periódusába keltezhető hatvani és a harmadik periódusba keltezhető füzesabonyi kultúra rétegei között megállapítani. Tószeg–Laposhalom és Sztálinváros (Dunapentele)—Kosziderpadlás a bronzkor I–III-ban lakott volt, Pécska (Pecica) a bronzkor II. és III. periódusában. A nagy telepek életére nem hatottak ki azok az események, amelyek a korafüzesabonyi depotleletek elrejtését előidézték.

A »Nagy Vándorlás« korát (1250–750) külön fejezetben foglalta össze a szerző. A régibb vaskort a 750–450 közötti időre keltezi. A magyar régészet szempontjából különösen a kimmér kérdéshez szeretnénk néhány megjegyzést fűzni. A kimmerek vándorlásai a szerző szerint a következő útvonalakon haladtak: a) Havasalföldtől le Makedóniáig, b) Erdélybe, az Alföldre, a keleti Alpok vidékére, Bajorországba és Észak-Itáliába egészen Etruriáig, c) a Kárpátoktól északra Kelet-Németországig. A vándorlások útvonala kb. megegyezik a szkíta, illetőleg a hun és avar vándorlásokéval, amelyek kb. mindig ugyanezen területek felé igyekeztek. Amint a szkíták és később a hunok, úgy a kimmerek sem tudták magukat Közép-Európában tartani.

Ezzel szemben a szovjet szakemberek sem tudják ma még egyértelműen a kimmér leleteket meghatározni és más leletektől pontosan elhatárolni. A zabláknak, a bronzzabláknak is, régebbi előzményei is voltak a Kárpát-medencében. Az ún. kimmér leletek, a magyarországiak is, rendkívül sokrétűek, időrendi szempontból nem egységesek és nem korlátozódnak a 775–725 közötti időre az oroszországiakra visszavezethető zabláknak, hanem éppen e korban van nagyon kevés belőlük. A makedóniai és etrusiai »kimmér« leletek még kérdésesebbeknek látszanak. A magyarországi »kimmér« leleteknek nagy része levezethető a keletmagyarországi bronzkor IV. periódusának anyagából, amelynek közvetlen keleti kapcsolatai voltak és ahol a dél-oroszországi anyaggal egyidőben jelennek meg pl. a háromszögekkel áttört bronzok.

A kelta vándorlások (450–250) fejezetében nagyon röviden kitér Magyarország meghódítására is. Erre azonban valószínűleg csak a IV. sz. elején kerülhetett sor, nem pedig az V. században, ahogy a szerző írja.¹

Erre utal az is, hogy alig fordulnak elő La Tène—A leletek Magyarországon.

Az utolsó fejezetben összefoglalja a germán települések történetét a Kr. u. I–II. században.

Az a néhány megjegyzés, amelyet a magyarországi őskor szempontjából tettünk, nem érinti Milojčić érdemeit, aki elsősorban a régebbi tudományos megállapításokat tudta tekintetbe venni és nem ismeri a legújabb, részben még nem is publikált eredményeket.

Mozsolics Amália

*

A H. Bengston által szerkesztett ókori rész magyarórázó szövegében kiemeli a politikai határookra vonatkozó forrásadatok fontosságát. Helyesen azt a következtetést vonja le belőlük, hogy az ókorban valóban beszélhetünk politikai határokról, azt persze, hogy ezeknek a kezdete időben mikor van, nehéz volna meghatározni. Ebben az időbeli bizonytalanságban egy másik fontos tényre hívja fel a figyelmet: a folyók nagy

¹ Ld.: Hunyadi I. Diss. Pann. II/18. 5. o.

jelentőségére az antik határoknál. A magyarországi vízhalózati, főleg a Duna, Tisza, de a kisebb folyók is számtalan esetben szinte biztosan határt jelentenek már az őskorban is, főleg azonban a római foglalatást közvetlenül megelőző időkben (illyrek, kelták, dákok stb.). Érdekes volna eldönteni, vajon a ragaszkodás a folyó-határokhöz prehistorikus rekvizitum-e az ókorban is, vagy éppen fordítva, a Földközi-tengeri kultúrák visszfénye a határos, még őskori kultúrájú területeken, így a Kárpátok vidékén is.

Az atlasz rövid, de jellemző adatokat hoz a földrajzi kutatás kezdeteiről az ókorban, így a babyloniai kozmosz-ábrázolásról és a görög földrajzi ismeretek kezdeteiről. Kis melléktérképeken, de a fejlődésnek megfelelően, figyelemmel kíséri az ókori világ elképzeléseit a világról. Mint legfontosabb állomást elélni állítja Eratosthenes térképét, távolsági számításait (i. e. III. sz.), majd pedig az antik földismeret egyik speciálisan érdekes emlékét, az itinerarium kartografikus rögzítését, a »Tabula Peutingeriana«-t. Az ókori földrajzi ismeretek ezen emléke emblematikája lett az atlasznak, a kiragadott szegementumot azonban helyes lett volna az eredetinek megfelelően a mérföldadatokkal együtt adni, mert így a térképen (80. l.) a valóságnak nem megfelelőleg áll előttünk. Távolsági adatok nélkül az úthálózat értelmetlen. A magyarázatban nem érthetünk egyet a Tabula datálásával sem; azt hiszem, a kutatók nagyobb része ma is későbbre helyezi ennek eredeti formáját, mint a II. sz.; ez a datálás tarthatatlan.

Az ókor földrajzi ismereteit foglalja össze az »ismert világ«-ot tárgyaló térkép (9). A szerkesztőnek nehéz dolga volt az ismert világ határait megközelítőleg is meghúzni. Az irodalomból ismert expedíciók ugyanis csak kis hányadát képezhetik azoknak a háborús, főleg azonban kereskedelmi vállalkozásoknak, amelyek a II. sz.-ig a Földközi-tenger vidékéről kiindulva távoli országokról értesüléseket hoztak. Viszont, ha a régészeti leletek, így a római import, távoli tárgyi előfordulásait vesszük, akkor szintén helytelenül járunk el, mert esetleg az iparcikkek számtalan közvetítésen átmenő elterjedését vesszük hamis alapul. Mégis úgy érezzük, hogy éppen a Duna vidékén és a Fekete-tengertől É-ra ezt a vonalat északabbra kellett volna meghúzni. Nem látjuk berajzolva M. Vinicius hadjáratát Augustus idejében, amely feltétlenül átolelte a Középső-Duna jelentős területét. Ugyanígy nem tudjuk, hogy a szerző kinek az expedíciójára gondolt a Balti-tenger mellett, i. u. 60-ban. Hasonlóképpen szűknek tartjuk a határt a sztyep-vidék felé is.

Ha összehasonlítjuk ezt az atlaszt H. Kiepert Atlas antiquus-ával, akkor szembetűnő a nagy fejlődés a korábbi hasonló atlaszokhoz képest, az áttérés a dinamikus térképezési módra. A korábbi statikus felfogás az ókori világ területét felosztotta lapokra (Egyiptom, Itália, Kisázsia stb.) és ezeken belül az összes államalakulásokat el akarta mondani, különböző határok megvonásával. Ezen az alapon a történeti dinamikát ábrázolni nem lehetett. Az új atlasz jól ábrázolja a dinamikus fejlődést Előázsiában, szakítva a korábbi, inkább Afrikából (Egyiptom) kiinduló nézőponttal. Ez a gyümölcsöző nézőpont elsősorban az újabb ásatások eredménye, amelyek nyomán a telepek stratigráfiájából mozgalmassabb, a térkép lapjain jobban megfogható kép alakul ki az egymást váltó kultúrákról, hatalmi alakulásokról. Ebből a mozgalmasság és jól áttekinthető képből némileg kiválik a görög világ ábrázolásának kisebb térképe, amely a görög törzsek vándorlását eléggé statikusan fogja fel és a korábbi helyzetéről, Krétáról, vagy a mykénei kor mozgalmairól nem ad megfelelő képet.

Aránytalanul ábrázolta az atlasz, már a térkép méreteit is tekintve, a nagy görög kolonizációt, amely a világtörténelem egyik legfontosabb eseménye, a polis kialakulásának fontos állomása. Csak a kommentárokban érzékelteti a szerző a gyarmatosítások földrajzi és történeti akadályait. Ugyanígy kevésbé sikerült az antik világ népeiről és kultúrájáról rajzolt térkép (13a). Úgy látjuk, hogy az indogermánok nagy területi kiter-

jedése nem felel meg a valóságnak, így pl. a szkíták és a szarmaták területein. Ugyanígy bizonytalan és tendenciózus ízi a jelmagyarázat, amely csak az indogermánoknál említi az uralmuk alatt levő népeket (Indogermanen und von den Indogermanen überlagerte Völker). Ezzel ellentétben szerencsés a görög mythos és a mykénei ismert leletek összevetése (13b).

A görög történet jellemző korszakait igen szerencsés kézzel ábrázolja a szerző a térképen. Itt különösen bő az őstörténeti magyarázat is. Jobban ki lehetett volna emelni a csatahelyek és békekötések jelzéseit, bár a helynevek megvannak a térképen. Helyes a kiválasztás a kultúrtörténeti eseményekről (Hérodotos utazásai stb.). Kissé szervesen áll az egészen egy kisebb áttekinthető térkép a görög dialektusokról (16c), amelyet egy korábbi lapon is el lehetett volna helyezni. Megfelelő súlyt kap a hellenizmus korszaka, és itt a történeti metszőpontok kiválasztásában is nagy gonddal járt el a szerző. Hiányolhatjuk ezen korszak feldolgozásánál a szovjet irodalom ismeretét, elsősorban a Pontus Euxinos északi partján kifejlődő államalakulások változásaiával kapcsolatban. A nagy görögországi térkép 330-ban eléggé semleges állapotot mutat be. A szerző mindenesetre olyan időt választott ki, amikor a polisok hanyatlása utat nyitott a nagyobb egységek kialakulásának. Egyik kis térképen a hellenizmus és iránizmus elterjedési területe kerül bemutatásra (210). Az összehasonlítás nagyon előnytelen a hellenizmusra, mivel a hellenizált területeket igen szűkre szabja a térkép és olyan nagy területeket fest be az iránizmus elterjedésével, amelyek nagy része sivatag, vagy legalábbis igen gyéren lakott.

Nehéz feladatra vállalkozik az atlasz, amikor a legfontosabb lelőhelyeket vetíti térképre, bár ezért a kezdeményezésért a kutatás igen hálás lehet. Nem egészen világos azonban, hogy milyen szempontok alapján rajzolták be ezeket a lelőhelyeket. Más kép (22b) alakul ki ugyanis, ha a fontos leleteket (kincslelet, jellemző vezérléleteket) vetítjük fel egy térképre, és egészen más, ha nagyobb feltárások kapnak helyet rajta (települések). A feldolgozó mindkét szempontból eléggé mostohán bánt el a Duna-vidékkel. A nagy zsúfoltságot elkerülhette volna, ha a két szempontot különválasztva mutatta volna be a leleteket. A kincsleletek sorában azt hiszem, feltétlenül helyet kell, hogy kapjon Petrossa és Nagyszentmiklós. A feltárások során Carnuntum mellett Aquincum is szerepelhetett volna, (mellékesen megjegyezve Poetovio nem a Száva mellett fekszik, hanem a Dráva mellett). Az újabb eredmények is hiányoznak. A kazonaliki hellenisztikus sírkamrá, a panagüristei aranyedények lelőhelyét, előzetes közlemények nyomán, ábrázolni kellett volna ezen a térképen.

Itália legrégibb történetéből feltűnő mostohán kezeli a szerző az etruszkokat. A legújabb kutatás nagy eredményei, ha nem is hoztak végleges döntést az etruszkok eredetéről, történetükről sok olyan újabb részlet derített fel, hogy indokolt volna egy külön térkép Etruriáról. Az Itália ősi népeiről adott térképen az illyrek eléggé elszigetelve kapnak helyet Itália keleti partjain. Megváltozik a kép, ha az Adria másik oldalán is bemutatjuk az illyr lakosság nagy tömegeit. Ugyanitt nem érthetünk egyet azzal a jelzéssel, amely szerint a Dráva és Száva forrásvidékén kizárólag a kelták laktak volna, ebben az időben az erős illyr alaprég is mindvégig megvan.

Nagyon jól sikerült az ókori nagy városok bemutatása (Athén, Róma, Syracusai). Külön ki kell emelnünk a modern várostérképre ráhajtható áttetsző lapot Rómáról; talán ugyanezt meg lehetett volna tenni Athénnal is. Általában nem szerencsés Athén területének két térképen való bemutatása, de ez talán technikai szükségesség folytán történt.

Vitatható, hogy Egyiptom nagy léptékű térképe miért került éppen Krisztus születése idejéből bemutatásra. A térkép azonban jól sikerült, viszont eltörpülnek mellette azok a melléktérképek, amelyek az ország korábbi idejéből valók.

A Róma hatalmának kifejlődését bemutató egymást követő lapok plasztikusan emelik ki a történeti fejlődést és igen gondos részletkutatásról számolnak be. Sokkal kevesebb figyelmet fordított a szerkesztő a határokon túli főlhellenisztikus államalakulások kifejlődésére. Az ókori világ állapotát bemutató lap i. e. 133-ból (29a) a római birodalom határain túl szinte kizárólag a forrásadatokon alapszik, nem vesz tudomást a régészeti emlékegy tanúságáról, csakis így történhetett meg, hogy a Duna folyása környékén és attól északra nagy fehér foltok vannak, a dákokat, gétákat pl. meg sem említik.

Nagy érdeklődésre tarthat számot kutatásunkban a kelta vándorlásról nyújtott térkép. Itt azt kell mondanunk, hogy a magyarországi kelta emlékegy összegyűjtése elkerülte a szerkesztő figyelmét (I. az ókori részben), különben nem tenné az első kelta vándorlás kiterjedését a IV. sz.-ban annyira keletre. Ennél a térképlapnál a kommentárok közé is kisebb hibák csúsztak, mint például az, hogy a kelta vándorlás egyik jelentős ténye volt, hogy elfoglalták az aranyban gazdag Erdélyt stb.

A császárkori térképeken visszatérő hiba az a bizonytalanság, amely Dácia politikai határai körül mutatkozik. A szerző minden kritika nélkül és a korukra való tekintet nélkül rajzolja be a különböző sáncokat a Dunától északra. Olyan területekre is kiterjeszti a római foglalt, amelyekre vonatkozólag ez már Mommsen és Kiepert korában is vitatott volt. Aki provinciális régészettel foglalkozik, tudja azt, hogy milyen élnék különbség van az Alföld és Erdély leletei között, még ha a vitatható dáciai limes kérdésben nem ismeri is a való helyzetet. A bácskai sáncok nem foghatók fel római limesnek, de ugyanígy kívül esett a római birodalom területén a romániai síkság is. A térkép szerkesztője teljesen figyelmen kívül hagyja az Olt vonalán mutatkozó táborsort. A városok jelzésében sem járt el kellő gondnal, Arcidava fekvése erősen vitatható, jelentősége a római korban igen alárendelt.

A római birodalom térképének kommentálása kiemeli a három határ fontosságát a császárkorban, ami Kornemann óta egyre inkább a történetírás általános felfogása, mégis erősen hiányoljuk a dunai tartományok részletben való külön ábrázolását az i. u. II–III. sz.-ban a rajnai, akkor már teljesen megkövesedett limes mellett, ugyanígy természetesen a keleti határvonal részletes ismertetését is. Azt belátjuk, hogy az anyag szétszórt ismertetése megnehezíti a bemutatást, de éppen ez a tény sürgetőleg követeli Magyarország római kori emlékegyanyagának (településeinek) modern topográfiai feldolgozását. A legújabb összegyűjtés Gráf tollából, a jelentős régészeti emlékegy kimaradása folytán máris elavultnak tekinthető.

A germán törzsek vonulását bemutató két térkép a III. és IV. sz.-ból (39) Magyarország területén olyan mozgásokat mutat be, amelyek egyelőre még erősen hipotetikusak, pl. a vandálok betörését 250 körül Pannóniába. Viszont meg kell állapítanunk, hogy kutatásunk még sok hiányt mutat fel éppen ebben a korban és különösen kihagyta az elkülönülő népesoportok feldolgozását. A későrómai birodalom, helyesebben birodalmak helyzetét két évszázadban két lap mutatja be (40, 41). Ezen bizonyos statikus szemlélet mutatkozik. Különösen hiányoljuk a hunokra vonatkozó ismeretek bedolgozását. Lehetetlen pl. a hunokat 395-ben a Meotis környékére helyezni, ugyanígy 454-ben legalább is Valeria a hun birodalom szerves része.

Az utolsó összegyűjtő térkép ebben a kötetben Európa bemutatása Justinianus idején (43). Bizonytalannak látjuk ezen a lapon a Száva-vonal megszálását. Sirmium védelmi jelentőségét a térkép kiemeli, de egészen szervesen függeszti a bizánci birodalomhoz. Azt hisszük, hogy ebben az időben a bizánci védelmi vonala a Duna vonalától nyugatra a Száva volt, sőt Mursa (a mai Osijek) is ebbe a körzetbe tartozott, tehát elérte a Drávát. Ugyanezen a térképen a

később jelentős szerepet játszó avarok elhelyezése sem történt az ismert forrásadatok szerint.

Az említett hibák felsorolása természetesen aránytalan. A térkép egészében jól sikerült. A munka beosztása arányos, a mellékelt regiszter nagyban emeli a használhatóságot. A magyarázó rész (amely külön füzetben kapott helyet), térképlaponként világítja meg a feldolgozott kor jelentőségét és a legfontosabb összefoglaló irodalmat adja további tájékozódásra. Általában a térképek méretaránya jó.

Főleg azonban ki kell emelnünk az atlasz tipográfiai előnyeit: a pontos nyomás, bekötés, a jó színezés nagyban elősegíti a munka használhatóságát. Meg vagyunk győződve arról, hogy kutatásunk, de speciális múzeológiaiunk is sokat merít majd ebből a térképből, felvetett új szempontjai (így a történeti események térképezése) hasznos szolgálatot fognak nyújtani — újabb kiadású történeti atlaszához. A feldolgozás komolysága és a kiadás minősége meghaladja azt a nívót, amit eddig ilyen célzatú kiadványtól vártunk és a kiadót dicséri az is, hogy a szakma legjobb szakemberei közül válogatta ki a tudományos munkatársakat.

Radnóti Aladár

J. Neustupný, Vorgeschichte der Lausitz. (Cseh nyelvből ford. Ernst Palm). Berlin/Leipzig, 1951. 140 oldal, 12 tábla, 51 szövegek közötti kép, 1 térkép.

J. Neustupný e könyvében Lausitz egész történetét összesűriti a jégkorszaktól napjainkig. Könyvének első részében leírja Lausitz történetét az oskörtől a keltákig. Dicséretreméltó, hogy az egyes kultúrák fontosságának és a leletek mennyiségének megfelelően arányosan ismerteti az anyagot és csak röviden tér ki azokra, amelyekből kevés került felszínre, vagy amelyeknek helyi szempontból kevés a jelentősége. Az egyes neolitikus kultúrák (dunavölgyi neol. földművelők, fésűs kerámia, harangalakú edények kultúrája és a zsinédizses kerámia népeisége) rövid jellemzését adja, amelyben elsősorban az életkörülményekről, a kultúra származásáról nyújt jó áttekintést és nem merül el fölösleges részletkérdések tárgyalásában. Rövid fejezetben ismerteti a fémek feltűnésének jelentőségét, ismerteti az auneititzi kultúra lakosságának szerepét a földművelés, fémöntés és kereskedés területén, továbbá a halomsíros kultúrát. A könyv egyik érdekes fejezete a lausitzi kultúrát tárgyalja, jelentőségét több rövid áttekinthető fejezetben ismerteti. Kiemelendő ama megállapítása, hogy a lausitzi kultúra keletkezése nem korlátozódott szűk területre, a Lausitzra: »Ha ezt a kultúrát lausitzinak nevezzük, ez nem jelenti azt, hogy kizárólag a Lausitzban keletkezett... A lausitzi kultúra bölcsője sokkal szélesebb terület volt.« A lausitzi kultúra előzményének elsősorban a középdunavölgyi halomsíros kultúrát tekint, azonban nem dönthető egyelőre még el, hogy ezen felül milyen elemek játszottak kialakulásánál nagyobb szerepet. Főképpen helyesen utal a szerző e tényezőkre és végső fokon a közös alapréteggel magyarázható, hogy más kultúrák (mint pl. a pilinyi) miért mutatnak sok esetben a lausitzi formákkal hasonlóságot, pedig az adott időben közvetlen érintkezés nem is volt közöttük.

Az általános áttekintés után N. leírja a lausitzi kultúra hagyatékát és jellemző sajátosságait a Lausitzban és e fejezetben is kitér a legkülönbözőbb szempontokra, mint település, temetkezés, kereskedelem stb. Több oldalon foglalkozik a lausitzi kultúra népeiségeinek ethnikai hovatartozásával. A német kutatás mindig nagy érdeklődéssel foglalkozott a lausitzi kultúrával és a felfogások több ízben módosultak. R. Virchow kezdetben germának gondolta, G. Kossina eleinte tráknak, majd »északi illirnek« határozta meg. Ismerteti Neustupný egyes cseh kutatóknak azt az elméletét, amely szerint a lausitzi kultúra szláv lett volna, de ez nem bizonyítható, hisz a továbbiakban megvilágította, hogy

a lausitzi és a szláv kultúra közé több más kultúra ékelődött (kelták, római császárkori kultúra, népvándorláskor). Újabban egyes kutatók, így a lengyelek közül különösen J. Koszowski és L. Kozłowski is, igyekeztek az összefüggést a lausitzi és a szláv kultúra között kimutatni, továbbá J. Filip és I. Borkovsky, akik nagyon fiatal lausitzi elemeket, illetőleg nagyon régi Burgwall-okat vélnek kimutathatni, Neustupný azonban utal arra, hogy még ebben az esetben is nagy időbeli hézag mutatkozik a legfiatalabb lausitzi kultúra és a legrégebbi szláv Burgwall-kultúra között. Az utóbbi inkább a kelta és a császárkori kultúrához kapcsolódik. Ha a lausitzi kultúra közvetlenül és biztosan össze is függene a szláv Burgwall-kultúrával, akkor is kérdéses lenne, hogy már a lausitzi kultúra egész területén és teljes fejlődése folyamán szlávnak nevezhető-e. A történelmi adatok legfeljebb annak a lehetőségnek felvetését engedik meg, hogy az Elbától keletre a lausitzi kultúra legfiatalabb csoportjának népe szláv lehetett. A népi hovatarozás kérdése teljes egészében ma még nem oldható meg, sem territoriális, sem időrendi szempontból. Egyes feltevéseket ugyan meg lehet kockáztatni, ezeknek valószínűsége azonban ma még kevés, ha nem támogatják őket az antik írók adatai.

A továbbiakban ismertetni a szerző a szkíta kultúra emlékeit, amelyek a Lausitz keleti határa mentén kerültek elő.

A könyv második felében a »történelmi« korokkal foglalkozik. Szerinte a kelták voltak az »első történelmi népcsoport, amely az őskori Közép-Európában« megjelent. A kelta kultúra leírása után áttér az első »történelmi« népek ismertetésére, akik az Elba és a Vistula között megjelentek. A könyv második felében elsősorban a szlávokkal, a szerb eredetével, történetével foglalkozik. Összefoglalja röviden a szlávok őshazájára vonatkozó elméleteket, az első reájuk vonatkozó történelmi forrásokat, a szorb és szerb nép (nyugati és délszlávok) közös őshazájára vonatkozó adatokat. Bőven ismertet a szorb nép további történetét. A X. század óta a német előnyomulás mindinkább a szorb terület felé hatolt, s ez az évszázadok folyamán erősen érezte a német hatást. A szerző több fejezetben tárgyalja a Lausitzban letelepült szlávok archaeológiáját, a temetkezési szokásokat, a vallást, a települést, az erődítményeket, a fegyvereket és katonai szervezetet, foglalkozásokat és eszközöket stb. Külön fejezetben ismertet a keleti kereskedelem kérdését, továbbá az elbai szlávok és a szorbok leigázását a németek által. Végül két oldalon összefoglalja a lausitzi szorbok történetét az utolsó 900 év folyamán.

Ha lényegében sok új felfedezéssel nem gazdagítja is e könyv ismereteinket, dícséretre méltó törekvést valósít meg: a tudományos eredményeket olyan formában adja elő, hogy azokat a tágabbkörű érdeklődő közönség is élvezettel olvashatja. A szerző munkájában ügyesen válogatja ki éppen azokat az általános érdeklődésre igényt tartó szempontokat, amelyeket ilyen irányú könyvektől várhatunk. Ha egyes mondanivalói még a jelen pillanatban nem kellőképpen megalapozottak is, vagy legalább is a vélemények még eltérőek felőlük, — igyekszik a felvetődő kérdésekre körültekintő választ adni. Nemcsak az egyes fejezetekben kapunk irodalmi utalásokat, hanem a Lausitzra vonatkozó legfontosabb irodalmat is közli a könyv végén. A fordítás nyelvezete világos és közérthető, mellőzte a szaknyelv nehezen érthető kifejezéseit. A könyv kiállítása izlées.

Mozsolics Amália

kisebb jelentőségű leletekkel együtt oly mértékben foglalkoztatta az osztrák kincstárat és a történészeket, hogy 150 év alatt gazdag adatközlés gyűlt össze a dák települések történetéről.

Sarmisgetuza romjairól az első szakszerű leírást Finály Gábor tollából ismerjük. Őt a Magyar Műemlékek Országos Bizottsága azzal bízta meg 1910-ben, hogy Kuzsinszky Bálint és Láng Nándor kíséretében néhány napos kutatást szervezzen a Hunyad megyei Gredistye-n levő romoknál. A terepbejárás eredményeiről az 1916. évi Arch. Ért.-ben részletes beszámoló jelent meg. Az első tervszerű ásatásra 1921-ben került sor; ezen Daicovicu és Ferenczi is résztvett. Azóta a topográfiai feldolgozás megjelenéséig 20 év telt el. Ez alatt D. évenként folytatott terepbejárásokat, kisebb hitelesítő ásatásokat, anyaggyűjtést a terület feldolgozásához. E kutatások eredményeképpen, a problémák végleges megoldására a Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája terv-ásatásokat tart a gredistyei hegyekben. Az ásatások 1948 óta évenként több hónapon át folynak. Felelős vezetőjük Daicovicu professzor. E tervásatásokról minden évben részletes beszámoló jelenik meg a Studii și Cercetări (Tanulmányok és Kutatások) c. folyóiratban. Ezért D. topográfiai tanulmányában, mikor leírásában olyan ponthoz ér, ahol a munkaközösségi kutatások tisztázták a problémákat, az említett folyóirat megfellelő helyére hivatkozik. A teljesség kedvéért mi is beledolgoztuk ismertetésünkbe az idézett helyeket, mert csak ezen adatok egybevetésével alkothatunk magunknak teljes képet a dák települési központ kiterjedéséről, jellegéről, életéről, kultúrájáról.

Az a dák települési központ, amelyről D. beszámolója készült, az oreștiei hegységben kb. 160 km²-nyi területet ölelt fel. A marosmenti fennsík itt, az Oras patak mellett hirtelen szűkül össze, s így a mélyen fekvő völgyek fölé helyenként 2000 m magas csúcsok emelkednek. Ezek természetes erődíjat szolgáltattak a dák társadalom számára, mely az i. e. I. sz. folyamán, majd tovább az i. u. I. sz.-ban igen sok támadásnak volt kitéve.

A település súlypontját részben az északi szegélyen fekvő Costesti-i katonai erőd jelentette, másrészt a délkeleten húzódó Gredistye a királyi várral és a szentélyközponttal. Ezt a két erősséget őrtornyokkal szegélyezett műút kötötte össze, melynek mentén elszórtan találták a falusias jellegű gazdaságokat. Csak a két erőd falai körül válik sűrűbbé a település.

A costesti erőd 561 m. magasan, ellipszis alakú fennsíkon épült. Innen széles látás nyílik a Maros és Oras völgyekbe, ahonnan több természetes teraszon át vezet fel az út a várhoz. Utóbbi középpontját az ún. »Lakóerőd« képezte. Északi, ill. déli végén egy-egy őrtorony emelkedett, melyek emeleti részét lakóhelyiségnek is használták. Ezt részben az is bizonyítja, hogy bennük gabonakészletet, és a tűzhelyeken ételmaradékokat találtak. Az ajtó- és ablaknyílások, az emeleten levő faszerkezetű körüljáró, az ajtókhöz felvezető széles kölépcsők stb. alapján a tornyok rekonstrukcióját is elkészítették, amihez a segítséget a Traianus-oszlopon látható ábrázolások szolgáltatták.

A costesti várat három sorban kőfal, földsánc és kettős cölöpsoros palánk védte. Az első dák háború pusztításai után a lerombolt falakat a második támadás előtt hirtelen javították ki. A leégett cölöpök helyét csak hiányosan pótolták s az előbbinél lényegesen magasabb földhányást emeltek az első periódus jól datálható anyagából.

Az erőd zavartalan ellátását a falakon kívül létesített gabonaraktárak, víztartályok, valamint vízvezetékrendszer biztosította. Ez utóbbi segítségével a közeli forrásokból vezették fel a várba a vizet.

Az erődrendszer kisebb-nagyobb várai és őrtornyai közül a vöröskői erődöt említjük meg, mint a dákok erődépítészetének legjobb példáját. A szörványosan található falusi gazdaságok közül a Luncai Társa hegyoldalon feltárt épületek a legérdekesebbek számunkra; ezeknek részletekig feltárt anyaga alapján rekonstrukciók is készültek.

C. Daicovicu—Al. Ferenczi. Așezările dacice din Munții Orăștiei. (Dák települések az oreștiei hegyekben.) I. Tanulmány a települések topográfiájáról. — II. A településtörténet bibliográfiája. București, Editura Academiei R. P. Române, 1951. 116 lap, 43 kép.

1803-ban a gredistyei váromok között többezer Lysimachos aranydrachmát találtak s ez a kincs további

A gredistyei várról elsősorban azt emelhetjük ki, hogy maga is 1200 m magas platón fekszik, köröskörül pedig még magasabb csúcsok szegélyezik, melyekről könnyen lehetett védekezni.

Maga a vár észak—déli irányú, kb. téglalapalakú építmény, amelyet kőfal vesz körül. Déli felén kelet-nyugati út halad át, amely a vár külső oldalán tovább vezet az ún. »szentélykörzetbe«. Az ásatások során az erődítményen belül csak fabarakkok nyomait állapították meg. Ezeket az építményeket a foglalás után a rómaiak részben átépítették, s ugyanekkor egy fürdőt is építettek a várfalon kívül, attól délre egy alacsonyabban fekvő teraszon.

A szentélyközpont jelentősebb építményei közül két kőralakú és három téglalap alakú szentélyt említünk meg. Ezek az épületek az itt talált leletanyaggal együtt számos adatot szolgáltatnak a dák társadalom vallásos életének és államszervezetének ismeretéhez.

A nagyobbik kerek szentély szabályos kőalakú, két koncentrikus körben sorakozó andezitoszlopból áll. A szentély mellett a XIX. sz. elején egy több ezer arany-pénzből álló kincsleletet találtak, amely a leírások alapján nagyméretű agyagedényekben volt elrejtve. A kincslelettel Gohl Ö. foglalkozott az 1915. évi Num. Közl.-ben. Az újabb felfogás szerint az érme görög pénzverőmester készítményei. Forgalomba sohasem kerültek s valószínűleg a szentély kincstárához tartoztak.

A kerek szentély terraszra fölött újabb tér nyílt, a kettő közötti kökerítésen feliratos, görögbetűs kőtáblák állhattak; még kétséges, hogy törvénytáblák lehettek-e.

A különböző terjedelmű, négyszögű szentélyeknek csak oszlopalapjait találták meg az ásatások során. A rendelkezésre álló leletanyag és megfelelő párhuzamok alapján ezeket is nyitott csarnokoknak tartják.

A szentélykörzethez ciszternák és gabonahombárok tartoztak. A hombárok gabonakészletében még benne találták a bronz merítőedényeket, amelyek hozzávetőlegesen megadják a raktárak használatának időpontját.

Megemlítünk még innen egy érdekes szerszámfélt, amely a dák kézműipar fejlettségéről tanúskodik. A szentélytől nem messze, egy alacsonyabban fekvő terraszon, műhely került napfényre, amelyben két nagy üllőre és hetven darab különböző vasszerszámmra bukkantak. A szerszámokat a falak mentén — valószínűleg ládákban tartották őket a munkapadok alatt — rendeltetésük szerint négy csoportra osztva találták. A helyiségben cölöpnymokból lehetett a berendezésre következtetni. Bronz edények és ún. »dák kerámia« tartozott még a lényegesebb apróleletek közé.

A műhellyel kapcsolatban megemlítjük, hogy már korábban a hegyoldalon igen sok olyan lelet került elő, melynek alapján itt a közelben fém- és üvegöntő műhelyekre lehetett következtetni. A településtől nem messze találták meg azt a dákkori kőbányát, melyből a monumentális építkezésekhez az építőanyagot nyerték.

D. megfigyelései szerint a dák települések közül a római hódítók a Grădiştea Muncelului levő szentélykörzetet pusztították el a legalaposabban, hiszen Sarmisegetuza legendás »szent hegy«-e a dák államszervezetben sorsdöntő szerepet játszott. A hely elpusztultával a későbbi dák szervezkedéseknek igyekezett elejét venni a római hadvezetés.

Érdekes abba a világos és könnyen áttekinthető rendszerbe is bepillantunk, amellyel a rómaiak a dák erődíj elleni felvonulásukat előkészítették, s amellyel azt a hódítás után őríztek alatt tartották. D. topográfiai felvételéből jól látszik, mint szállták meg legelőször az utakat és a magaslati pontokat, ahonnan rálátás nyílt az elszórt dák településekre. Néhol 2000 m magasság fölött tárták fel a római földtáborokat és őr-tornyokat — mindig egy-egy dák erőd szomszédságában.

Sajnos, az ásatások anyagából az már nem tűnik ki, legalábbis a beszámolóban említés nem történik róla, hogy a római foglalást követő időkben a dák és római kultúra hogyan hatott egymásra, vagy miképpen keveredett. Márpedig, hogy ez a kölcsönhatás megvolt, mutatja az a néhány leírás, amely szerint pl. római őr-

torony leletei között Fortis bélyegű firmaméces, II. sz.-i római érem mellett dák kerámia is előfordult. A bennszülött kézműveseket a római katonaság a foglalás után valószínűleg foglalkoztatta, amint az pl. galliai, raetiai, pannóniai stb. kézművesek esetében szokásos volt. Általában hiányoljuk, hogy a sűrűn emlegetett dák iparcikkekről egyetlen ábrát vagy részletesebb leírást sem kapunk. (A nálunk járt G. Ştefan professzor szóbeli közlése alapján az Aquincumban koracsászárkori leletgyűjtésben és Szolnokon jazyg sírban talált bennszülött kerámiának alakos díszű rokonát találták Grădiştea Muncelului várasatásai során!) A leletanyag ismertetését még ez előzetes jelentésekből is azért hiányoljuk, mert véleményünk szerint a dák települések feltárásának egyik jelentősége éppen abban rejlik, hogy a dák állam vezetőrétegének nagyszabású építkezései mellett az elnyomott osztályok anyagi kultúrájával is megismertet. A topográfiai tanulmány ábrái közt dák parasztházak rekonstrukcióit is látjuk, de az épületekben talált apróleletekről éppen hogy csak említés történik.

E vázlatos leletközlésből is kitűnik azonban, hogy a római foglalást megelőző időkben milyen erős volt a feketetengeri görög városok befolyása az erdélyi hegyekben kialakult dák kultúrára. Így pl. az i. u. I. sz.-ból való görög pénzek elszórtan találhatók a település majd minden pontján. Arról is hallunk, hogy az erődrendszer tégláinak szabványmérete a feketetengeri görög városok épületanyagával egyezik. Görögbetűs feliratok és a görög típusokra visszavezethető ábrázolások, valamint a görög tengerparton készült bronzedények stb. mind e szoros kapcsolatok mellett szólnak. Ezért arra gondolunk, hogy az i. e. 60-as években, amikor a pontusi szarmata birodalom annyira meggyengült, hogy Burebista Olbiáig terjeszkedhetett, görög kézművesek hozott onnan hatalmas építkezései számára s ezek kezé-nyomatát, valamint az akkor Olbiáig virágzó kereskedelmi kapcsolatokat tükrözik ez emlékek. Ennek a szempontnak kifejtése számunkra azért lenne kívánatos, mert ugyanilyen feketetengeri befolyás érvényesülését figyelték meg Párducz M. és Harmatta J. az Alföld azonoskorú jazyg-dák emlékananyagában. (Pl. a szentes-kistókei dák temető.) Ugyancsak több felvilágosítást várunk az elkövetkező publikációkban arról a kérdésről, hogy a római hódítás elől a dákok nem menekültek-e nagyobb egységekben a Duna—Tisza közén lakó rokonaikhoz, s nem innen származik-e egy újabb dák hagyaték hullám Aquincum körzetében is az i. u. I. sz. derekán.

D. topográfiai tanulmányában a dák települések két évszázadát tekinti át. Szerinte Burebista építeti itt fellegvárát a dák központi hatalom megerősödésekor. Ennek az új településnek az állandó királyi székhellyel Costeşti a katonai központja, Grădiştea Muncelului »szent hegy«-én viszont az állam vallási központja állott. A római hódítás következtében ez az egész államrendszer összeomlott és az orestieai dák település további történetéhez egyelőre nincsenek régészeti adataink.

D. topográfiai feldolgozásában három nagyobb területi egységre és ezeken belül kisebb körzetekre osztotta az átkutatott területet. Így körzetenként egyöntetűen tárgyalja a római és dák épületeket, leleteket stb. Ez a módszer a stratigráfia hiányában a szöveget zavarossá teszi és a dák társadalom képének világos megismerését erősen gátolja. Sajnos a területi beosztás a topográfiai tájékozódást sem könnyíti meg, mert ugyanez a beosztás a térképeken már nem érvényesül, az egyes lelőhelyek nincsenek beszámozva stb.; ennek következtében az egyes lelőhelyekre vonatkozó adatokat a térképeken alig lehet megtalálni.

E néhány hiányossága ellenére is igen hasznos számunkra ez a topográfiai munka, mely a magyarországi dák emlékananyag további feldolgozásánál nélkülözhetetlen.

*

Ferenczi bibliográfiai tanulmányának 1921-ig gyűjtött anyaga lényegében Finály Gábor 1916-ban megjelent ásatási beszámolójának rendszerezett és kibővített

átdolgozása, ill. felhasználása. Végül ugyanis említett dolgozatában lényegesen túllépte a terepbejárások szokásos jelentésformáját. Dolgozata inkább történelmi anyaggyűjtésnek nevezhető, amely az addigi hírlapirodalomból és történelmi forrásokból közli a dák településekre vonatkozó adatokat. Ferenczi ezeket az egyes lelőhelyek és tárgykörök szerint rendszerezte, összefoglalta, némileg kibővítette.

Topográfiai adatai ma már egyébként is csak tudománytörténeti szempontból értékesek, hiszen D. felvételei és az újabb tervásatások tisztázták, néhol lényegesen módosították a régi feljegyzéseket. Értékes marad azonban F. munkájának az a fejezete, amelyben a fellelhető írásos feljegyzések (hírlapközlemények, telekkönyvi adatok stb.) alapján a leletanyag corpus-át állítja össze, jórészt Finály nyomán. Ezeknek a leleteknek ma már csak kis része van meg az erdélyi múzeumokban, így a régi leírások, rajzok döntően fontosak.

Sz. Póczy Klára

H. Dragendorff—C. Watzinger, Arretinische Reliefkeramik, mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen. Reutlingen, Gryphius-Verlag, 1948. 248 lap, 25 kép, 54 tábla.

Nagy lépést jelent az arezzói terra sigillata kutatás területén a tübingeni gyűjtés közlése. Ez a gyűjtemény kizárólag Itáliában gyűjtött anyagból áll. A katalógusban 672 darab Augustus- és Tiberius-kori sigillata kerül feldolgozásra. Ez a munka, mely lényegében katalógusnak készült, messze túlhaladja az egyszerű leírás kereteit és áttekintést nyújt az arezzói sigillata-művesség egész időtartamáról, összegezve az eddigi kutatások eredményeit.

A gyűjtemény nagyrészt műhelyleletekből áll, töredékek mellett néhány ép darab is van benne, s egy-két formátal töredéke. Az arezzói sigillaták gyakran töredékesek, mert nem sirmellékletekként kerülnek napvilágra, mint a sima tányérok vagy csészék, hanem majdnem kivétel nélkül még az ókorban törtek el, vagy még a műhelyben, vagy használatban eltörve kerültek a hulladékba.

Az arezzói terra sigillata-kutatás ma még mindig nagy nehézségekkel küzd. Kevés a teljesen feltárt műhely, egyes mesterekről szinte alig tudunk valamit. Az arezzói múzeum anyaga még mindig közöletlen. A feltárt anyag számos gyűjteményben szétszórva hever. Míg ezek a kérdések meg nem oldódnak, minden munka, amely az arezzói sigillatákkal foglalkozik, komoly kívánnivalókat hagy hátra. A fenti munkának az adja meg a jelentőségét, hogy korábban megjelent munkák összegezésével teljes képet nyújt az arezzói terra sigillata-kutatás mai állásáról.

A tübingeni gyűjtemény anyagával először Karl Hähle foglalkozott. Doktori értekezése, az »Arretinische Reliefkeramik« azonban csak részben került kiadásra. Jegyzetei Tübingenben maradtak és H. Dragendorff, aki a gyűjtemény katalógusát írta, felhasználta azokat. Dragendorff 1941-ben halt meg, kézírata befejezve, de nem nyomdakész állapotban maradt hátra. A sajtó alá rendezést Oxé kezdte meg, de halála miatt a végleges befejezés Carl Watzingerre, a tübingeni gyűjtemény tudományos öröke maradt. Ő újra rendezte és kiegészítette az anyagot.

A könyv műhelyek szerint rendezve tárgyalja az anyagot. Gondot fordít az alakos ábrázolások mellett az eddig elhanyagolt díszítő elemek vizsgálatára is. Arra törekszik, hogy valamennyi bélyegtelen töredéket is mesterekhez kössön. Megfigyeli, hogy minden műhely más tojásfüzért használ, de egyes műhelyeken belül is az egyes mesterek eltérő kivitelű tojásfüzéreként használnak. Emellett az egyes díszítőelemek s azok összefűzési, elrendezési módja is műhelyekre és azon belül meste-

rekre utal. Az úgynevezett »kézjegyek«, azaz mindazok a kis díszítőelemek, amelyeket szabadkézzel rajzoltak a formátalba benyomott motívumok közé (girlandok, lebegő szalagok, vonalkák, indák), mind támpontot nyújtanak a meghatározáshoz. Gondos megfigyeléseivel annyira jut, hogy a legtöbb töredéket biztos műhelyhez, sokat ezen belül mesterhez is tud kötni. Így ezek történeti és stílusfejlődési szempontból is elevenné, kiértékelhetővé válnak.

A műhelyeken belül igyekszik szétválasztani az egyes mesterek munkáját, tisztázza időrendi kérdéseiket és egymáshoz való kapcsolatukat. Felhívja a figyelmet arra — ez minden sigillata-kutató számára fontos —, hogy óvatosan kell eljárni akkor, amikor technikai megfigyelések alapján akarunk időrendi megállapításokat tenni. Egyedül a rossz kivitel nem elég bizonyíték arra, hogy egy darabot késői mesternek tulajdonítsunk. Úgyis az azonos típusok kisebb méretben való alkalmazása sem jelenti feltétlenül azt, hogy későbbi másolásról van szó. Típusátvételnél kétféle módszert állapít meg. Egyik a szabadkézzel készített utánzat, amelynél a méretkülönbségnek ilyen szempontból semmi jelentősége sincs, másik az, amikor a kész darabról veszik le a mintát s az így nyert negatívot használják fel a típus újbóli alkalmazására. Itt lenne jelentősége a fokozott kisebbedésnek. (Lásd erről Ohlenroth: Italische Sigillata mit Auflagen aus Raetien und dem römischen Germanien. BRGK. 24/25, 234 o.) A kész edényekről készített negatív azonban sohasem lehet olyan, mint az eredeti formátal, mert még a legfinomabb máz is bizonytalanná, elmosódottá teszi a plasztikus vonalakat s nem adhatja vissza az eredeti minta pontos rajzát. A sokszorosításnak ezt az utóbbi eljárását így csak egészen rossz, késő daraboknál tarthatjuk valószínűnek.

Az arezzói műhelyek működésének kezdetét, főleg a rajnamenti előfordulások alapján i. e. I. sz. közepéről i. e. 25 tájára szállítja le. Működésük körülbelül i. u. 25-tel le is zárul. Ezen a rövid, mintegy fél évszázadnyi határidőn belül még korai, középső korszakbeli és késői mestereket, illetve darabokat is el lehet határolni, szinte évtizednyi pontossággal.

A 14 műhely tárgyalásánál a Perenniusok kapják az első helyet. Legjobban ez a műhely dolgozható fel, mert az ismert anyag nagy része innen került ki. Magában az arezzói múzeumban készítményei az egész anyagnak mintegy 90%-át teszik ki. Dragendorff helyes képet ad a típusokról, időbeli meghatározásukról, amelyet részletesen tárgyal. Sok új anyagot kapunk Rasinius műhelyéről, úgyszintén az Anniosokról és Publius Corneliusról is. Jóval kevesebbet tudunk már A. Titius Thyrsusról és még több mesterről, akik még úgyszólván ismeretlenek. Ezek működéséről majd csak az újabb ásatások adhatnak bővebb felvilágosítást. Cn. Ateius műhelyének holtilétével kapcsolatban még mindig nem jutottak dűlőre a kutatók. A vélemények nagyjából megegyeznek abban, hogy kezdeti időszakában Itáliában működött, majd később a provinciákban (valószínűleg Galliában) nyitott fiálékat. Fontos az a megállapítás, hogy művészetében kétségtelenül az arezzóiakhoz sorolható. A megoldatlan Ateius-kérdéshez további adatokat Oxé posthumus munkájától várhatunk. (Bodenaltertümer Westfalens VI.)

A szerző kétségbevonja azt, hogy L. Gellius, a későbbi észak-itáliai mester már Arezzóban dolgozott volna, mint azt Ohlenroth feltételezi.

Az arezzói sigillaták leletstatisztikájával kimutatja, hogy az egyes műhelyeknek különböző provinciákban volt piacuk. Perennius az északnyugati provinciákból kiszorítja a délgalliai mestereket, piaca főleg a későbbi időkben az északkeleti tartományokban, Noricumban és Pannóniában jelentékeny. Meg kell ezzel szemben jegyeznünk, hogy a Dunántúlról nem ismerünk még Perenniushoz kapcsolható sigillatát, sőt Pannónia többi részéről sem tudunk arról, hogy ott nagyobb mennyiségben előfordulnának gyártmányai. Galliában és Germániában Ateius, Annios és Cornelius bélyegei mellett kevés Perennius-bélyeg fordul elő, ezzel szemben Ateiusé keleten ritka.

A pannóniai sigillata-kutatás szempontjából sajnálatos, hogy a szerző kizárólag az arezzói sigillatákkal foglalkozik. Így fényképen és leíráson kívül nem tudunk meg többet a gyűjtemény rátétes és barbotin-díszítésű északitáliai sigillata-töredékeiről.

Ez a könyv nemcsak anyagával és módszertanilag mond sok újat a terra sigillata-kutatók számára, hanem mindenki számára fontos, aki római művészettel vagy iparművészettel foglalkozik. Izléses kivitele mellett fel kell hívni a figyelmet rendkívül jó és szép tábláira.

B. Vágó Eszter

L. Klima—H. Vetters. Das Lageramphitheater von Carnuntum (RLiÖ. Heft XX.) Wien, Rudolf M. Rohrer, 1953. 60 lap, 4 tábla, 75 kép, III melléklet.

Pannóniában mindeddig Aquineum és Carnuntum területéről ismeretes két-két amphitheatrums. A kutatás helyi körülményei szabták meg, hogy Aquineumban a polgárvárosi, míg Carnuntumban a katonai amphitheatrumsot ásták fel először, mindkettőt nagyjában egyidőben, a múlt század 80-as éveiben. Hauser publikációja a carnuntumi körszínházról (AEM. XII. 1888, 151 sk., XIV. 1891, 162 sk.) a kor színvonalán álló gondos műleírást adott és néhány szerkesztési kérdést is helyesen megoldott (pl., hogy a belső és külső cavea-falakak nem ellipszis kerülete, hanem kosárvirrendszerben négy különböző sugarú kör cikkelyekre szerkesztették.). H. dolgozataiban a felépítmény kérdéseit illetően azonban általában csak hozzávetőleges javaslatokkal, nem pedig pontos számításokon alapuló eredményekkel találkozunk. Az akkori ásatási módszerek a körszínház és tartozékai építési periódusait és több más apró részletkérdést sem tisztázhattak. Kubitschek összefoglaló áttekintése (Führer durch Carnuntum.⁶ 1923, 114 sk.) rámutatott a korábbi feldolgozás számos hiányosságára, és néhány figyelemreméltó javaslatot is adott, valamennyi probléma megoldására azonban egy »Vezető« keretében nem vállalkozhatott. A monumentális építészeti emlék korszerű új feldolgozása, amelyre Klima és Vetters vállalkozott, tehát időszéri és szükséges volt. A véglegesnek szánt publikációt hitelesítő ásatások előzték meg, amelyeket Vetters irányított a 40-es évek végén. A felméréseket és a felépítmény (rekonstrukció) problémáinak rajzi megoldását az építész Klima végezte el. A régész- és építész-szakember példás együttműködésével született meg tehát az előttünk fekvő mű, amelynek végleges szövegezése Vetters tollából származik. A könyv három fejezetre oszlik: 1. Épületleírás (9—28 ll.). 2. Rekonstrukció (29—52 ll.). 3. Történeti összefoglalás (53—60 ll.). A munka fontosabb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze.

Az óbudai amphitheatrums-hoz hasonlóan a carnuntumi katonai körszínház is egy természetes mélyedésbe épült, amely D-ről É és K felé erősen lejtett. Az amphitheatrums céljaira alkalmas hely felhasználása a körszínház építésénél kettős előnyt biztosított: 1. Nem zárta el a mögötte (Ny-ra) magasabb szinten fekvő légiós táborból K felé a szabad kilátást (1. kép). 2. A természetes teknő rézsús oldalainak felhasználásával a D-i és a Ny-i oldalon a körszínház falainak építésénél 20%-os anyamegtakarítást érthettek el.

A carnuntumi amphitheatrums méreteit tekintve (97,55 × 76,38 m, illetve az arena: 72,2 × 44,25 m) közvetlenül az első helyet elfoglaló óbudai körszínház (131,9 × 108,4 m) után következik a dunavölgyi hasonló rendeltetésű épületek sorában. A szerzők helyesen állapítják meg (11 sk.), hogy a carnuntumi I. amphitheatrums nem sorolható sem a kő-, sem pedig a földamphitheatrumsok csoportjába (l. ezekre: E. Dyggve, Recherches à Salone. II. 1933, 38 sk.), hanem azt a Duna-völgyében elterjedt (Carnuntum II, Aquineum I, II, Flavia Solva, Sarnizegethusa) kevert típust képviseli, amelynél az

ülősorok részint a nézőtér alapjául felhordott döngölt földtömegben, részint pedig a kapuzatok dongaboltozatain, illetve a sugárszerűen elhelyezett közbenső falakon (Radialmauer) nyugodtak.

A többi amphitheatrums-sal egyezően, a carnuntumi is a belső ovális játszóteréből (arena), és az ekörül ovális gyűrűben elhelyezett nézőtérből (cavea) tevődik össze. Az újabb hitelesítő ásatások alkalmával felvett számos jó metszetrajz és fénykép rögzíti a nézőtér külső és belső körfalainak, valamint a külső körfaltól sugárszerűen az arena felé irányuló közbenső falak szerkezetét, alapozási mélységét és a falak egymáshoz való viszonyát (13 sk. 11., 6 sk. képek). A falak kivétel nélkül kisebb-nagyobb szabálytalan kövekből épültek (leírásuknál azonban nélkülözzük az építéshez felhasznált kőanyag közelebbi meghatározását). Az É-i oldalon, ahol a körszínház a Duna felé lejtő teknő rézsújára épült, a falak általában vastagabbak és alapozásuk is mélyebb. A közbenső falak a külső és belső cavea-falakba nem kötnek, csak hozzájuk vannak építve. Technikájuk is gyengébb. Alapozásuk a külső cavea-falnál általában mélyebb, a belsőnél viszont magasabb (8., 15., 16. képek). Már Hausernek feltűnt, hogy a közbenső falak a nézőtér szélességének felező vonalánál eltörtek. A hitelesítő ásatások tisztázták, hogy az építész (talán anyag- és munkatakarékosság miatt) a közbenső falak arena felé eső részét kereken 1 m-rel magasabban alapozta, mint a külső körfal felé eső részt. Ennek következtében az egész cavea-részre nehezedő egyenlő megterhelés mellett a magasabban alapozott falrészek először megsüllyedtek, majd a két egyenlőtlenül alapozott rész találkozásánál eltörtek.

A carnuntumi katonai amphitheatrumsnak különálló helyet biztosít a nézőtér D-i oldalán, a rövidebb tengely vonalában elhelyezett helytartói díszpáholy (18 sk. 11., 25., 26., 34. sk. képek). Eredeti állapotában három részből állott: 1. a mellvédal mögötti nézőtérből. 2. A mögötte ívelt fallal lezárt helyiségből, ahol a helytartó és szűkebb kísérete a szünetekben tartózkodhatott, fogadást tarthatott stb. (szemben K. és V. felfogásával, akik ezt öltözőkódó és vetkőző helyiségnek nézték). 3. A leghátsó, téglalapalakú térből, ahol a testőrség egy része tartózkodhatott. Kétoldalt egy-egy díszes bejáratral kiképzett korridor fogta közre a díszpáholyt. A II. sz. végén vagy a III. sz.-ban a díszpáholyt átépítették. Ny felé kiszélesítették s ennek megfelelően a D Ny-i bejáratot is áthelyezték, a K-i korridort pedig az eredeti bejárat meghagyásával kettéosztották. — A helytartó páhollyal szemben az É-i oldalon szerényebb igényű páholy foglalt helyet, ahol a *IIII vir(i)* feliratú kőpad is előkerült. A városi tanács vezetősége nézhette végig innen a játékokat.

Újból részletesen megvizsgálták az arena hossz-tengelyében elhelyezett két főbejáratot (22 sk., 37. sk.). Mindkettő kölpos padlózata az arena felé lejtett. A tábor felé néző K-i főbejáratot két négyszögű pillér egy középső 3,5 m széles és két keskenyebb (1,2 m) bejáratra osztotta. A játszóter felé az előbbi befelé nyíló szárnyas ajtó, míg az utóbbiakat egyszerű toló-ajtó zárta le. A külső cavea-falnál a bejáratok nem voltak elzárhatók. A D-i mellékbejárat oldalfalában 1,8 m magasságban kiképzett fülkében Nemesis istenasszony szobra állhatott. A feltárás alkalmával alatta Iuno Nemesis-nek ajánlott fogadalmi oltárkövet találtak. Az É-i mellékbejáratban előkerült öt nagyobb monolith, oldalakon gerendák befogadására szolgáló csaplyukakkal, későbbi beépítésnek bizonyult (22, 60 11.).

A K-i főbejáratról eltérőleg a Ny-i osztatlan volt (57. kép). A D-i oldalon ebből egy nagyobb fülke nyílik, amely a szomszédos Nemeseum-ra való tekintettel is szakrális rendeltetésű lehetett. A főbejárat D-i oldalán egy további kisebb fülke csak az arena felől volt megközelíthető. Rendeltetése kétséges. Az É-i oldalon két négyszögű pillérrel tagolt helyiség nyílt a kapuzatból, amelyet, talán helyesen, a gladiatorok tartózkodási helyéül magyaráznak. A Ny-i főbejárat külső É-i oldalán a patkó-alakú állatketrec (*carcer*) foglalt helyet. Bejárata a Ny-i főkapuból nyílt. Falai a külső cavea-

falba kötnek, tehát egyidős a kőamphitheatrums építésével. A carcer külső falának falpillérekkel tagolt áttöréseit körácsok zárták el. A belső tér pedig kisebb fülkére volt osztva. — Az aquincumi körszínházhoz hasonlóan a Ny-i főbejárat D-i oldalához épült a Nemesis-szentély (40 sk. 11., 61 sk. képek). Eredeti állapotában egyetlen osztatlan cellából állott. Később Ny felé vestibulum-szerű előtérrel és nyitott udvarral bővítették ki. (Az eredeti állapotot feltűntető 71. képen a két utóbbi helyiséget, és a még későbbi D-i hozzáépítést nem lett volna szabad bejelölni.)

A hitelesítő ásatások egyik legszebb eredménye annak a megállapítása, hogy a kőamphitheatrums helyén korábban fából épült körszínház állott. A DNY-i cavea-szektorban már a 80-as évek ásatásai alkalmával előkerült egymástól szabályos távolságra 4 nagyobb cölöplyuk, amelyeket Hauser is faamphitheatrums maradványainak értelmezett. Véleménye azonban nem talált követésre. Az újabb ásatások további cölöplyukakat, igaz, nem találtak, azonban az ÉK-i cavea-szektorban meghúzott É—D-i irányú, O₅ jelzésű metszet É-i felében előkerült az I. sz.-i körszínház nézőterének eredeti szintje, helyenként a fölépítményből származó gerendák elszenesedett maradványaival (51. kép). Mindez igazolta a korábbi föltevéseket. A metszet D-i felében Hauser beásásai nem tették lehetővé a régészeti jelenségek megfigyelését. Az utóbbit erősen hangsúlyozni kívánjuk, minthogy a faamphitheatrums 29 sk., olvasható és a II. számú mellékleten látható rekonstrukciója egyedül az említett O₅ jelzésű metszeten alapul. Az itt tanulmányozható jelenségek értelmezésével azonban nem mindenben érthetünk egyet. A rekonstrukció föltételezi, hogy a faamphitheatrums nézőterének szélessége azonos volt a későbbi kőamphitheatrums cavea-részeivel és ennek megfelelően a korábbi építménynél a pódiumfal teteje éppenúgy 3,14 m magasan feküdt az arena szintje fölött, mint a kőamphitheatrumsnál. A faépítménynek az O₅ metszetben a pódiumfalhoz legközelebb eső niveauja azonban csak 2,14 m. Föltevés, hogy ezután még egy 1 : 3 lejtésű részsívet vezetett az 1 m-rel magasabban fekvő pódiumfalhoz. Az utóbbinak a metszetben nem maradt meg nyoma. Az O₅ metszet VI. pontjánál megfigyelt 2,14 m-es szint viszont jól megfelelne a pódiumfal szintjének, amelyre ha még 1 m-es mellvédfalat helyezünk, 3,2 m-es magasságával elég védelmet nyújthatott az arenában hajszolt állatokkal szemben. A kérdés megítélése a felépítmény szempontjából is alapvető. A K. és V.-től ajánlott rekonstrukció a föltételezett 3,14 m pódiummagasságból és a cavea 30°-os részsíjából kiindulva 11,5 m magas nézőteret szerkesztett, — ami (fakonstrukcióról lévén szó) kissé túlzottnak látszik. Viszont ha az eddig régészetiileg is alátámasztott 2,14 m szintről szerkesztjük meg 30° részsíval a fölépítményt, 8—8,5 m magasságot kapunk, ami az ismert britanniai példák alapján a valósághoz sokkal közelebb állhat. Az új publikáció egyik komoly hiányosságának tartjuk, hogy a korábbi ásatásoktól megbolygatott O₅ metszeten kívül még egy másik helyen nem vizsgálták meg a cavea mélyebb rétegeit. A faamphitheatrums egyetlen (bolygatott területen húzott) metszetre épített rekonstrukciója így vitatható.

A kőamphitheatrums rekonstrukciójához a kiindulási pont az ún. eredeti építési terv helyreállítása (31 sk., és III. melléklet). Az arena jelenlegi hossz tengelye 72,2 m = 243,9 római láb (*pes*). K. érvelése szerint valószínűtlen, hogy a tervező építész az épület alapmértékű ilyen tört számot választott volna és ezért jogosultnak látja a 245 római lábra (= 72,5 m) történő felkerekítését. Hasonló megfontolások alapján helyesíti az arena kisebb tengelyét és a külső cavea-fal kosárir rendszerének rádiuszait. Az ily módon helyesbített adatokkal szerkesztett alaprajz (III. melléklet, II. 3. kép) a tervező építész arányérzékét, pontosságát dicsérné, viszont ugyanakkor a kivitelezés kisebb pontatlanságaira mutatna rá. Az amphitheatrums jelenlegi alaprajza mindenestre ennek ép a fordítottjáról tanúskodik. Az antik építészetben ugyan találhatók példák a tervezés és a

kivitelezés különbségére. A fentebbiekben ismertetett helyesbítés ennek ellenére mégis hipotetikus marad.

A felépítmény szempontjából további fontos sztatikai kérdés, hogy a feltárt közbenső falak eredetileg elég erősek voltak-e ahhoz, hogy dongaboltozatot hordjanak. K. számításokkal igazolja (33 sk.), hogy a főtengekely vonalában elhelyezett kapuzatokon kívül a cavea felépítménye nem boltozatokon nyugodott, következésképpen (a rövidebb tengelyben elhelyezett díszpáholyoktól eltekintve) az üléspadok sem készülhettek kőből, hanem fából. Az üléshelyül szolgáló deszkalapokat (gerendavázzal megerősítve) közvetlenül a 30° szögben lépcsőzetesen fölfelé emelkedő közbenső falakra helyezték. 61 cm széles üléshelyekkel számolva, a nézőtérén 17 pad-sor foglalhatott helyet. Az utolsó sor mögött 1,15 m magas mellvédfallal határolt körüljáró feltételezhető. A középső üléssorok előtt körbefutó folyosót, amire Kubitschek (Führer durch Carnuntum.⁶ 124) gondolt, a nézőtér szerény méretei mellett K. nem tartja valószínűnek.

A nézőtérén kerekén 8000 ember foglalhatott helyet. Minden egyes cavea-negyedszektorban 3—3, tehát összesen 12, egyenként 1,5 m széles bejárat (*vomitorium*) vezetett az üléssorok alatt a külső cavea-faltól a pódium előtti körüljáróra, ahonnan ugyanannyi cavea-lépcsőn lehetett az üléshelyekre jutni (51 sk., és 71., 72. képek). A pódium körfolyosójához vezető lépcsők is fából készültek. A közlekedés hasonló megoldásával találkozunk az óbudai amphitheatrumsnál is, míg a carnuntumi és az aquincumi polgárvárosi körszínházaknál a külső cavea-falnál létesített külön lépcsőtornyokkal oldották meg a közlekedést (Bp. R. III. 1891, 112 sk., illetve RLiÖ. XVII. 1933, 27 sk.). — A nézőtér rekonstrukcióját mellett a 2. fejezet részletesebben külön is foglalkozik a két főbejárat, az állatketrec, a Nemesis-szentély és a déli díszpáholy helyreállításával. Mindezek kritikai ismertetése azonban túlnőne beszámolóink keretein.

A könyv zárófejezete az aránylag gazdag epigraphiai anyag bevonásával a régészeti és építészeti eredmények összefoglalását nyújtja. A földamphitheatrums építését a szerzők az i. u. I. sz. második felére helyezik. A keltezésnél tekintetbe vették az ÉK-i cavea-szektor egyik cölöplyukában talált arezzo sigillata peremtöredéket, amely azonban korábbi időmeghatározást is lehetővé tenné. — A kőamphitheatrums építési idejének meghatározásához már régóta a Nemeseum-ban talált fogadalmi oltárkövek adják meg a terminus ante quem-et. A legkorábbi felirat C. Atius Castus centurio *Nemesei Reginae* ajánlott oltárköve a 184. esztendőből (CIL III 14071), amelyből következik, hogy a Nemeseum cellája és a kőamphitheatrums ekkor már fennállott. A körszínház építési felirata, a sokat vitatott Zmaragdus-felirat (CIL III 14359, 2 s hozzá: R. Egger: Anz. Akad. Wien. 1951, 231 sk. teljes irodalommal) csupán annyit árul el, hogy az építmény Hadrianus után, de Septimius Severus előtti időben készült el. C. Atius Castus főntebb id. felirata alapján Antoninus Pius, Marcus Aurelius évtizedei s talán még Commodus uralkodásának első éveit jöhetnek számításba. Az epigraphiai anyag alapján már Bormann (RLiÖ. II. 1899, 155 sk.) az utóbbi lehetőség mellett tört lándzsát és a monográfia szerzői is Commodus éveire gondolnak, főként a helytartói díszpáholyoknak a szokottnál gazdagabb kiképzése miatt (60 l.). Sajnálatos, hogy a keltezésnél az új publikáció sem vonta le annak a 36 ezüstdenárból álló éremleletnek tanulságait, amelyet az amphitheatrums K-i főbejárata padlózatán találtak (*Schmidel*: AEM. XII. 1888, 162 sk., *Kubitschek*: Jb. f. Ak. III. 1909, 92b—93a helyesbítésével. Cf. R. Noll: Arch. Austr. 14, 1954, 57). A lelet legkésőbbi darabja Lucius Verus 166. évi verdefényes denárja, ami a lelőhellyel kombinálva határozottan arra mutat, hogy az amphitheatrums a Marcus-féle markomann háborúk idején már fennállott. Ennek a Zmaragdus-felirat sem mond ellent, amely a betüptípusok alapján lehet Antoninus Pius-kori. Az, hogy Zmaragdus a markomann háborúk idején meggazdagodott kereskedő ember volt (60 l.) — tiszta föltevés, amit semmi sem támaszt

alá. A fentebbiek alapján a kőamphitheatrums építési idejét ma még nyitott kérdésnek tartjuk. A szerzőktől javasolt késői keltezéssel szemben az is tartózkodásra int, hogy elfogadása esetén a faamphitheatrums több, mint 100 évig lett volna használatban, ami pedig egy favázis konstrukciónál kevésbé valószínű.

Megjegyzéseinkben helyenként erősebben kiemeltünk néhány vitatható kérdést, amivel azonban távolról sem kívánjuk tagadni, hogy a közérthető nyelven írt és gazdagon illusztrált monografikus feldolgozás a pannóniai középületekre vonatkozó irodalom nagy nyeresége. Használhatóságát azonban nagyban elősegítette volna egy tárgy- és névindex. Zavar az is, hogy a szövegközi képek és a táblaképek számozása nincsen különválasztva, és a metszetrajzok sincsenek tájolva.

Nagy Tibor

G. Pascher, Römische Siedlungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha. (RLiÖ. Heft XIX.) Wien, Rudolf M. Rohrer, 1949. 253 lap, 2 kép, 1 térkép.

Noricum és Pannónia nyugati szélének (Burgenland és Alsó-Ausztria) római kori települési viszonyai, valamint úthálózatának felfektetése és az idevonatkozó irodalom összegyűjtése alkotja G. Pascher alábbiakban ismertetett munkájának tárgyát. A szerző az Enns és Lajta folyók közötti területet egy 1 : 200 000-es kataszteri lapra vetítette fel. Római kori nevükön tünteti fel a biztosan azonosított helységeket, pl. Carnuntum, Savaria, Arelate stb. Egyebütt a modern helységnevek szerepelnek. Az igen szemléltető jelzések nagyjából megegyeznek a TABULA IMPERII ROMANI lapjainak jelöléseivel (v. ö. Mogontiacum).

A G. Pascher által szerkesztett térkép az Augustus-kori és az i. u. 180-i békekötés határait, a provinciákat, valamint az antik és modern országhatárokat tünteti fel. Dícséretes a szerzőnek a Noricum és Pannónia tartományok közötti koracászárkori határ megvonására irányuló törekvése.

A könyv első fejezetéből megismerjük a településeket. Nézzük meg pl. *Carnuntumot*, hogy milyen csoportosításban közli az igen gazdagon összegyűjtött irodalmat: 1 : Légióstábor, 2 : Limestorony, 3 : Civilváros, 4 : Fürdő, 5 : »Heidentore«, 6 : Templom, 7 : Amphitheatrums, 8 : Vízvezeték, 9 : Mérőföldkövek, 10 : Feliratok, 11 : Ált. irodalom. — A több mint 200 biztos lelőhelyre vonatkozó irodalmi adatoknak illetően való összeállítása alkotja G. Pascher könyvének gerincét és nagyobbik felét.

Terjedelmében kisebb, jelentőségében azonban annál fontosabb a második csoport, amelyben a szerző az utak, úthálózatok kérdését tárgyalja. Felhívjuk a figyelmet arra az igen szellemes úthálózatrajzra, amelyen a szerző — minden állásfoglalástól mentesen — egy lapra összesítve bemutatja Mommsen, Kenner, Polaschek, Hoffmann és Kubitschek e területre vonatkozó kutatásainak eredményeit.

A munka befejező részét az összegyűjtött és felhasználott irodalmi anyag katalógusa teszi.

A szerző több ízben hangsúlyozza, hogy csak a teljesen biztos irodalmi adatok, és a földből előkerült leletek alapján dolgozott. Minden kétséges vagy hipotézisen alapuló adatot kiküszöbölt. Ezért érthetetlen, miért vette fel mégis azokat a gyógyforrásokat is, »amelyeket a rómaiak minden bizonnyal használtak — noha ezek régészeti emlékei mindezekig nem kerültek elő« (2. old.).

A vicus címszóhoz sorolt emlékesoportokat, úgy gondoljuk, sok esetben külön kellett volna választani. Pl. nagyobb érem- vagy kincsleletet nem feltétlenül egy közigazgatásilag körülhatárolt helység földjébe rejthettek el. Az elrejtés ténye már magában foglalja a véletlen lehetőségeit. Véleményünk szerint a temetőket is minden esetben külön kellett volna feltüntetni.

A szerző a szövegrészben feldolgozta, azonban a térképen nem jelölte be a szórványleleteket. Hiányoljuk ezt már csak azért is, mert e nehezen megközelíthető hegyvidéken fokozottan számon kell tartanunk minden római kori leletet. A szórványleletek feltüntetése feltétlenül szemléletesebbé és valószerűbbé tette volna a település általános képét, mellőzésük viszont nem ad híj képet a vidék római kori lakottságáról.

Pannóniai szempontból néhány hiányosságra rá kell mutatnunk. Pascher ugyanis a burgenlandi területre vonatkozólag csak Alphons Barb kéziratban levő »Kunsttopographie des Burgenlandes« c. munkáját dolgozta fel. Olyan fontos Burgenland-i lelőhelyek, mint pl. Neckenmarkt = Sopronnyék, Deutschkreutz = Sopronkeresztúr, Donnerskirchen = Fertőfőhegyháza, Walbersdorf = Borbolya, Oggau = Oka stb. tárgyalásánál mellőzi a magyar irodalmat. Már pedig az Archeologiai Értesítő, a soproni és szombathelyi múzeumok kiadványai stb. mellőzése következtében az e területről kapott képünk nem lehet teljes és megbízható. Érdekes, hogy egy kivételt mégis tett a szerző, amennyiben a »Mosonmegyei történelmi és régészeti egyet elnöki évi-jelentése«-i szerepelnek a feldolgozott irodalom jegyzékében. Meg kell jegyeznünk, hogy a Dissertationes Pannonicæ sorozat egyes munkái elvéve megtalálhatók az irodalomjegyzékben, ezeket azonban a mutatóban hiába keressük.

Hiányoljuk továbbá, hogy az úthálózatot tárgyaló fejezetnél pl. Gráf András fontos munkája: »A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása« (Diss. Pann. I/5. 1936) még csak meg sincs említve.

Szerző könyvében teljességre törekedett. Területének vonatkozásainál fogva Nyugat-Pannóniát is kénytelen volt munkájába bevonni. Az idevonatkozó magyar irodalom mellőzésével azonban hiányok támadtak az egyébként igen szorgalmas és értékes munkában.

G. Pascher könyvében igen alapos és körültekintő munkát végzett. Technikai megoldásokban is sok hasznos útmutatást nyertünk, mivel kidolgozva megkaptuk a leletkataszter könnyen áttekinthető, jól kezelhető rendszerét. Ha ezt a munkát összehasonlítjuk P. Goessler lapjával (Tab. Imp. Rom. Mogontiacum Blatt M 32, Frankfurt 1940), arra az eredményre jutunk, hogy itt sokkal több irodalom anyaggyűjtése történt meg, viszont a térképre vetített település viszonyainak rögzítése Goesslernél tökéletesebb és teljesebb képet ad.

Végeredményben a mű igen szorgalmas anyaggyűjtés, rendszerező munka eredménye. A római kori településtörténeti munkák között számottevő helyet foglal el.

Szászné Burger Alice

W. Drack, Die römische Wandmalerei der Schweiz. (Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, Bd. VIII.) Basel, Birkhäuser-Verlag, 1950. 139 lap, 44 tábla, 7 melléklet.

A műben, amely, mint a szerző előszavában megjegyzi, a svájci falfestménytörödékek teljes feldolgozása kíván lenni, a hangsúly a katalógusrészen van és csak másodsorban kísérl meg a törödékek datálását, amit leginkább az azonos stíluscsoportok összevetése révén tud megvalósítani. A falfestmények külföldi analógiákkal való párhuzamba állítását csak harmadsorban érzí feladatának.

A szerző a falfestménykutatás előzményeit áttekintve megállapítja, hogy Itálián kívül csak Magyarországon (Nagy Lajos munkássága) és Trier vidéke az a terület, melynek római falfestménytörödékei rendszerezve és kronológiailag értékelhető állapotban kerültek közlésre. A Pannónián kívüli provinciák anyaga csak részben értékesíthető összehasonlításra, mert hiszen még helyi viszonylatban sincsenek teljesen feldolgozva.

Az egész feldolgozás folyamán, Drack mint alapra támaszkodik Nagy Lajos falfestményekre vonatkozó megállapításaira. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az újabban előkerült nagyjelentőségű és a datálás szem-

pontjából is új eredményekre vezető falfestmény-leletek Nagy Lajos megállapításait részben módosítják, de ezek egyelőre publikálatlan voltak miatt Walter Drack számára sajnos nem voltak hozzáférhetőek. Gondolok itt pl. a veszprémi múzeum rendezése kapcsán 1950-ben megtalált Balácsa-pusztáról származó több láda freskóanyagra, amely — összeállítva a töredékeket — mintegy nyolc szobafal és három mennyezet rekonstrukcióját tette lehetővé; ezeknek szoros kapcsolatai vannak a Drack által felállított svájci falfestménycsoportokkal. Az Aquincum polgárvárosban feltárt ún. »festőlakás« falfestményei és az Óbudai Hajógyár-szigeten kiásott helytartói palota számtalan festett termének és folyosójának a falakon in situ lelt maradványai is módosítják és bővítik a pannóniai falfestményanyagról alkotott eddigi ismereteinket. Valamennyi lelet feldolgozása folyamatban van. Annyit máris mondhatunk, hogy az újabb előkerült leletek egyre jobban elmoszák azt az éles határvonalat, amelyet a korábbi kutatás a meglehetősen hiányos emléktárgy alapján Pannónia keleti és nyugati részének falfestményei között vont. Az újabb leletek nem annyira a területi különbözőségekre világítanak rá, mint inkább kronológiai szétválasztást tesznek lehetővé.

A Drack által tárgyalt falfestménytöredékek a legkülönbözőbb típusú svájci településekből és épületekből származnak (magánházak, villák, középületek, szentélyek, fürdők stb.). Feldolgozásában képviselve vannak Augst, Avenches, Nyon, Mortigny városias települések, az ún. vicusok Baden Kempraten, Lausanne-Vidy, Lenzburg, a nagy vindonissai tábor, számtalan luxusvilla, mint pl. Genf-Secheron, több kisebb vidéki ház, mint Bellikon Bannwill, végül leletek a nyilvános thermákból.

A svájci falfestmények feldolgozását megnehezítette igen rossz állapotuk. A töredékek megtartása itt sem jobb, mint általában Itáliában és a többi provinciában. Történtek kísérletek Svájcban is, mint nálunk, a töredékek gipszbefoglalására, vagy a felületek balzsamos bedörzsölésére, de az ilyen kezelés a további technikai vizsgálatokat eleve kizárja, mert megváltoztatja az anyag összetételét. Újabb E. Vogt a falfestménytöredékeket cellulóz-lakkal tartósítja, ami által sem a malter, sem a felületi rétegek nem változnak meg és így tanulmányozásra továbbra is alkalmasak. A bevált gyakorlat alapján a szerző ezt a módszert ajánlja a töredékek tartósítására.

A továbbiakban Drack a svájci falfestménykutatás történetével foglalkozik részletesen és teljes korábbi irodalmat adja. Az első összefoglaló kísérleteket a svájci falfestményanyag feldolgozására J. Blanchet és R. Pagenstecher tették. Blanchet 1913-ban megjelent művében megállapítja, hogy még nem lehetséges a provinciális falfestészetben egy belső fejlődési folyamatot megállapítani, amely híven tükrözné a provinciális díszítő hajlam kialakulását. Pagenstecher dolgozatában Blanchet-val ellentétben leszögezi, hogy a svájci provinciális falfestészet elhelyezhető az első pompeji stílus, az ún. inkrustációs stílus keretében. Ezt azután bővebben kifejti, sőt a második inkrustációs és a keletről beszámrazott harmadik pompeji stílussal is kapcsolatba hozza a Bodeni-tó és a Jura falfestményeit. De ő is megállapítja, hogy egy összefüggő fejlődési sor még nem konstatható, ezért nehézkes a pontosabb datálás is. Hangsúlyozza, hogy az emléktárgy részletes tanulmányozása s a leletek újraértékelése lehetővé teszi majd azok pontos feldolgozását, ami nem lesz érdektelen, sem az itáliai, sem a nyugati falfestészet szempontjából.

Pagenstecher feldolgozásra buzdító felhívása nem talált visszhangra Svájcban annak ellenére sem, hogy az Augst-i és Windisch-i falfestményleletek nagy feltűnést keltettek. Ismertetésük mindkét esetben elmaradt, bár Augstra vonatkozóan K. Stählin pontos és részletes jegyzetei megmaradtak. A windisch thermák festett falrészleteit R. Laur-Belart közölte. Mindezek és a szerző által sajátkezűleg feltárt bellikoni villa festett falmezői adták az indítékot a svájci anyag részletes feldolgozására.

A publikáció II. fejezete a római falfestészettel foglalkozik általában. A szerző itt a legújabb irodalom alapján összefoglalja az idevonatkozó ismereteket, Röviden kitérünk az általános rész ismertetésére is, mert a pannóniai falfestészet szempontjából ennek ismerete gyümölcsözővé válhat.

A rómaiak leginkább a belső helyiségek falfelületeit festették. A mennyezetfestés ritkább és leginkább boltozott részekben fordul elő. A vízszintes födémek kiképzését Drack egyszerű, látható gerendaszerkezettel képzei el, bár vízszintes festett mennyezet kiképzésre Balácsa-pusztáról ismerünk példát.

A falak általában háromrészesek. Beosztásuk: alsó szegély (Sockel), középmező és egy felső szalagsáv (Frieszone). Ez a szinte kánonszerű falbeosztás i. e. 80 óta megvan Pompejiben. Tárgyalja a szerző az alsó szegély szélességének változatait is a különböző időkben. A III. század közepéig elég alacsony, alig lépi túl a 3 lábat. Alapozása leginkább szürke vagy sárgás, s fröcsköléssel magvas, szemcsés, tarka márványt kíván utánozni, más szegélyek erezéssel vannak márványozva. Ezeket a márványutánozó szegélyeket Drack Rostowzeff alapján Mezopotámiából származtatja, innen Alexandrián keresztül jut el a szokás a provinciákba. Néha az erezéses márvány a teljes falat betölti (Villa la Grange, Genf). Kb. 200 körül a Pagenstecher által II. inkrustációs stílusnak nevezett irányzat meghódítja Galliát is. Ebben az időben az alsó szegély olykor már meghaladja az 5 láb magasságot is, és néha növényekkel díszítik, mint Augst, Hüttwillen, Vidy-Lausanne esetében.

A fríz-zóna ritkán található in situ, mert az ásatásokból felszínre hozott falmaradványok nem érik el ezt a magasságot. Ez az a falmezőrész, amely általában a leggazdagabban díszített. Genf Corsierban és Oberkulenban ebben a zónában ritka kagylós díszítés jött elő, hasonlóan a Rómából és Galliából ismert példányokhoz.

A rómaiakori díszített falaknak kétségtelenül a leglényegesebb részei a középrészek. Az alsószegély és a fríz-zónák tulajdonképpen csak a középrésznek keretét szolgáltatnak. A középső felület díszítésményei alapján szokták a falfestményeket a falfestési stílusok valamelyikébe besorolni.

Itt röviden kitér a szerző a középmezőkön gyakran fellelhető graffitikra is, amelyek szép számban kerültek felszínre Augst-Kiesgrube, Augst-Kastalen, Olten, Vidy-Lausanne, Wagen falfestményein.

A középmező díszítéseit tárgyalja a szerző a falmezőket is, amelynek három példánya ismeretes Svájcban. A Pfeffikon-i és Buelisacker-i példány a II. századra, a brotomi Nagy Konstantin idejére tehető. Figurális díszítésű falmezőt aránylag kis számban találni a svájci anyagban. Augst-Schönbühl, — Violentried, — Kiesgrube, Avenches, Comugn, Genf-Secheron és Münschingen falfestménytöredékei őriztek meg figurákat a korai- és későrómai korból egyaránt. Drack ide sorolja a két augsti figurális gipszreliefet is, amelyeket a pannóniai és virunumi állatalakos stukkópárkányokkal hoz kapcsolatba. Megjegyezzük itt, hogy ez az összehasonlítás nem túl szerencsés, mert a pannóniai példányokon az állatalakok ritmikus ismétlődése egy felső zárópárkányt alkot, míg a Drack által bemutatott példányok inkább stukkós középfalmező, vagy mennyezet figurális díszén lehetnek. Szerettük volna, ha Drack a falfestményanyag feldolgozásával kapcsolatban a szervesen hozzájuk tartozó stukkópárkányokat is bemutatja, ezzel segítséget nyújtva a pannóniai hasonló tárgyú anyag meghatározásához is.

Legtöbbször a falfestésnél felhasznált díszítő elemek a helység rendeltetésétől függetlenek. Ezért érdemelnek külön figyelmet a Münschingen-i és Niedergögen-i fürdők halakkal és vízijelenetekkel díszített freskói.

A falfestmények minőségét tekintve inkább itáliai vándorművészek működését feltételezi Drack, mint helyi mesterekét. Ilyen vándormesterek működésére a jólismert szombathelyi CIL III 4222. sz. követ idézi, ami ezen a helyen nem egészen szerencsés, mivel a kő egészen késői. Már R. Forrer felvetette a lehetőségét

annak, hogy a különböző, Svájcban működő mesterek iskolát alkottak. Szerzőnk szerint ez még a ma rendelkezésre álló anyag ismeretében sem bizonyítható. Még Rómában, Pompejiben, Ostiában és olyan helyeken, ahol több, rendszeresebb és épebb falfestményanyaggal rendelkezünk, is nehéz ilyen összefüggések megállapítása. Egyelőre a szerző megelégszik azzal, ha a falfestmények stílusirányzatainak vonatkozásait és eredetének helyét meg tudja állapítani. Nagy Lajos példája nyomán, akinek ez a pannóniai faldekorációk állatfrízével kapcsolatban sikerült. Céltudatosan irányítja Drack figyelmünket a fontos technikai vonatkozások megfigyelése felé, amelyek nem hanyagolhatók el egy-egy festőiskola vagy egységesnek látszó stílusirányzat vizsgálatánál. A megfigyelésnek szerinte ki kell térnie a habarcsalap, a festőalap, a festékek, a festékelrakás módjára, az eszetkezelésre, az ábrázolás módjára, díszítőelemek elhelyezésére, vonalvezetésre, a képmező beosztására stb.

Mindeneket figyelembevéve a darabok datálását kétféle módon kísérli meg: *közvetlen* (direkt) kormeghatározó módszerhez akkor fordul, amikor a falfestménytörödékek rendszeres feltárása hiteles rétegekből előkerült támpontokat ad az időmeghatározáshoz. Sajnos, ez a ritkább eset. Pl. ilyen szerencsés helyzettel állunk szemben a vindonissai thermák freskóinak esetében, amelyeket a kísérő leletek egybehangzóan az I. század második felére határoznak meg; a Martigny Kt. Wallis-i ásatásoknál előkerült korai falfestmények egy 230-ra datálható égésréteggel elválaszthatók a Martigny legutolsó periódusához tartozó 200–300 közé rögzíthető freskóktól stb. A *közvetett* (indirekt) datálást az előkerülési körülmények ismeretének hiánya miatt alkalmazza, az összehasonlító stíluskritika alapján. Pl. a Genfi-től melletti Commugny falfestmény maradványai anyaguk és kivitelük finomsága, felületük gondos megmunkálása révén kiemelkedő helyet foglalnak el a svájci anyagban. A festés és a díszítőművek művészi felrakása ugyancsak kiemeli ezeket a darabokat a falfestmények tömegéből. A falmező díszének felépítése illuzionisztikusan hat és rokon a harmadik pompeji stílussal. A falfestményen szereplő kétfüli kancsó perspektivikus ábrázolása talán már itt előrevetíti a flaviusi kor festői atmoszféráját. A stílusjegyek egybevetése alapján a Commugny-i falfestménytörödékeket szerző teljes biztonsággal az I. század második negyedére datálja. Az ugyanazt a stílust képviselő balázcapusztai festmények eredetét nálunk Pannóniában feltétlenül későbbre kell helyezniük.

Végül egy külön fejezetben Drack megkísérli a Svájce területén felszínre került római kori falfestménytörödékek kronológiai csoportosítását, amelynek lényegesebb vonásait a következőkben vázoljuk.

A *legkorábbi* római falfestménytörödékek Svájcban a már említett elég hiányosan feltárt Commugny-i templom mellett feltárt *villa subarban*-ból származnak (a Genfi-től mellett). A római befolyás korán elkezdett erre a területre. A falfestmények törödékei fekete és vörös keretelt mezőkkel díszített falsíkokból származnak, amelyek egymástól füzérdíszekkel voltak elválasztva, ezek nagy hasonlóságot mutatnak a campaniai városok késő *Augustus*-kori falfestményeivel. A provinciák anyagában is megtaláljuk, bár csekély számban, az ehhez a körhöz tartozó falfestményanyagot.

A *Flavius*-kori stílus, mely hozzávetőlegesen 35–100-ig terjed, már nagyobb számban van képviselve a svájci anyagban. A Windisch-Vindonissa-i fürdők, több augsti lelőhely anyaga, Avenches (Aventicum) Gränichen, Pfeffikon, Kaiseraugst (Augusta Raurica) falfestményei hasonlóak Róma város, Pompeji és más itáliai lelőhelyek, a provinciákban Vindobona, Balázcapusztá, Köln-Müngersdorf, Bonn-Kölnertor, Bois-Gautier (Seine et Marne) falfestménytörödékeihez. Feltűnő a négy svájci lelőhely kapcsán az, hogy ezek között csak egyetlen *villa-rustica* szerepel.

Az *ín. philhellén stílushoz*, mely kb. 100–160-ig terjedt, tartoznak Badisch-Laufenburg, több Augst-területi lelőhely és a La Grange-i villaásatás több falfestménytörödéke, amelyek nagy hasonlóságot mutatnak

az északabbra fekvő provinciák falfestménytörödékeivel, mint pl. a Trier-i dóm közelében talált freskók, Oberweise, Colchester stb. hasonló jellegű anyaga.

A svájci festett falfestmények legnagyobb része az *Antoninus*-kori ún. *architektúra- és panneau-stílus*-ba sorolható, a 160–220-ig terjedő időszakban. A freskóanyag bősége — mint arra a szerző utal — ebben az időben nem véletlen, hanem szorosan összefügg Svájce római kori történetének alakulásával. A hosszan tartó békeállapot alatt a Svájce területén levő provincia, ellentétben a többi római provinciával, valószínűtlenül gazdag virágzás állapotát élte a városokban és vidéken egyaránt. Mindehhez járult még, hogy Traianus és Hadrianus művészetszeretete rendkívüli teljesítményekre sarkallta a birodalom alkotómestereit és ezek nem maradtak hatástalanok az iparművészet, a falfestészet fejlődésére sem, szerte a provinciákban.

A városok polgárai, a kisebb-nagyobb birtokosok és kereskedők házaiban a falakat nem csak kitűnő római falazástechnikával készítették, hanem csaknem kivétel nélkül a kor ízlésének megfelelő falfestményekkel is ellátták. Ezek a díszítő törekvések a II. század második fele és a III. század falfestőinek rengeteg munkát biztosítottak a provinciákban. Kimutatható mindenfelé vándor festőmesterek működése, akik a birodalom központja, Itália által diktált ízlésben festettek a provinciák megrendelőinél. Az összehasonlítás a különböző tartományok falfestményanyagával azt mutatja, hogy feltehetőleg mintalapokról, mintakönyvekből dolgoztak ezek a mesterek. A minták eredete legtöbbször valamelyik Róma-városi vagy itáliai előképre vezethető vissza.

Ennek az Antoninus- és Severusok-kori időszaknak a legkiválóbb svájci alkotásait Augst, a badeni ún. orvosháza, Bellikon, Oberweningen, Ferren, Hüttwilen, Vidy-Lausanne, Bern-Bümplitz, Ormalingen falfestmény maradványain és még több más helyen fedezhetjük fel. Sajnos, csaknem lehetetlen ezeket a törödékeket a megadott korhatárokon belül időrendi sorrendbe állítani, vagy csak megközelítőleg relatív datálásukat is adni, már azért sem, mert a legkülönbözőbb technikával készültek és a kort jellemző stílusegységen belül a legkülönbözőbb irányzatokat képviselik, és a festőmesterek képességeinek megfelelően minőségben is nagy különbségeket mutatnak. Egyelőre csak azt lehet megállapítani, hogy a bellikoni törödékek közelebb állnak a korábbi philhellén stílushoz, mint pl. az oberweningeni darabok, melyek tipikusan az Antoninus-kori stílus képviselői. Ez utóbbiak között valószínűleg Ormalingen a legkésőbbi, mert legközelebb áll a III. sz. domináns falfestészeti stílusához, a tapétaszerű festéshez, melynek legkiemelkedőbb példányait szerző Münschingenből, Niedergögenből, Hölsteinből mutatja be. Az e csoporthoz tartozó legkésőbbi darabok kétség kívül a Martigny-Burgból bemutatott törödékek.

A *legutolsó*, Svájcban megtalálható *tapétaszerű mintájú falfestmény csoportban* (Wirth szerint illuzionisztikus stílus, 220–260-ig) két különböző irányzatot figyelhetünk meg. Az egyik szigorúan következetes geometrikus stílust követ, a másik gazdag színskálával figurális alakokat ábrázol. Annak ellenére, hogy különbözők, mégis a két irányzat között hasonlóságot fedezhetünk fel, amely egy bizonyos fokú abstrahálásban és stilizálásban nyilvánul meg. Ez a tapétaszerű festészet előfutára a későrómai festészetnek. A többi provinciában bőven van analógiája: a Trier melletti Ehrangban, Carnuntumban, Trierben, Nahrenben a Mosel mellett, Klagenfurtban, Silistrában (Bulgária), Pettauiban és más helyeken. Ezek egyrészt a tapétaszerű falfestéshez tartoznak, másrészt már határozottan a későantik festészet nyomait viselik magukon. Svájcban a Martigny-Bourg festményei kivételként talán a IV. századba nyúlnak, a szerző szerint azonban a svájci falfestmények utolsó korszaka ennek ellenére is 260 táján zárul. Datálását valószínűsíti, hogy a 259-es év után egyre több alaman betörés veszélyeztette Svájce területén a római kultúra alkotásait. Ezen az időn túl már csak tengődő élet létezett a provincia falakkal körülhatárolt telepein

és nem valószínű, hogy ezekben különösebb luxust fejtettek ki. Germánia, Raetia, Noricum, Pannónia gazdagabbak a későrómai falfestményanyagban.

Drack feldolgozásának legerősebb része a katalógus. Hihetetlen pontossággal és mindenre kiterjedő figyelemmel gyűjtötte össze a provincia területéről a legkisebb falfestménytöredékeket is. Nemcsak a falfestményeket tárgyalja, hanem mindegyiket külön-külön beágyazza az előkerülés körülményeinek ismertetésébe. Röviden vázolja a falfestményeket rejtő épületek alaprajzát, kronológiáját és a lényeges adatokat úgy, hogy a falfestmény-corpuson túl a művet mintegy a svájci polgári építkezések corpusaként használhatjuk.

Drack művével Nagy Lajos úttörő kezdeményezése óta az első jelentős lépést tette meg annak az óriási hiánynak a kiküszöbölésére, amely kivétel nélkül minden provincia falfestményanyagával kapcsolatban fennáll, és amely egyre jobban nehezíti a freskóanyaggal való foglalkozást.

B. Thomas Edit

H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch—Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*. Mainz, Römisch—Germanisches Zentralmuseum, 1954. 119 lap, 99 kép.

A munka a mainzi Römisch—Germanisches Zentralmuseum 15. számú katalógus kötete. Gazdag, 712 darabból álló mécesanyag úgy szelődött össze, hogy felöleli a görög mécsektől az arab mécsekig tartó fejlődés jelentősebb állomásainak példáit. A feldolgozás túlmegy az egyszerű katalógusszerű felsoroláson és felvázolja a fejlődés összefüggő képét is.

A bevezetés első része az alapvető irodalom felsorolását tartalmazza. A második és harmadik részben rövid jellemzés következik a méceskészítés keletkezéséről, fejlődéséről, valamint a mécsek szerepéről az ókorban. Ismerteti a szerző a mécsek alakjának felépítését, főbb részeit, az ábrázolt jelenetek alaptípusait és rövid időrendi áttekintést nyújt az i. e. VIII. századtól az i. u. VIII. századig.

Az anyag három főcsoportra oszlik, a görög és hellenisztikus mécsek, a római mécsek és a későantik és keresztény mécsek csoportjára. 666 db. az agyag-mécsek, és mindössze 44 db a bronzmécsek száma. A három főcsoporton belül huszonöt alcsoport szerepel. Külön típusfelosztást a szerző nem ad, és ezzel követi az irodalomban a gyűjtemények feldolgozásánál már Fr. Miltner által hangoztatott elvet. Az egyes alcsoportok előtt rövid ismertetés áll, melyben a szerző az időbeli elhelyezésre vonatkozó és kritikailag is megvilágított irodalmat ismerteti. Ezen kívül az egyes daraboknál is, ha azok alakja, vagy a rajtuk található ábrázolás jellegzetes, kitér a jellemzésre és a vonatkozó irodalom felmérésére.

A mécesirodalom ismertetésekor megjegyzi a szerző, hogy az antik mécsek fejlődéséről és jelentőségéről ma tisztább képet lehet felvázolni, mint ahogy azt 1916-ban Loeschke remélte. Sajnos, ez a megállapítás nem fogadható el a méceskészítés minden korszakára. Éppen a pannóniai régészeti kutatás számára oly fontos nyugati és dunai provinciákbeli i. u. II. és III. századi anyag pontos datálása és a fejlődés helyenként lényeges állomásainak ismerete hiányzik. Ezzel kapcsolatosan újból felvetődik a kérdés, hogy a méceskutatásnál milyen módszerek érvényesüljenek? S. Loeschke a vindonissai anyag csoportosításakor Pompeji pusztulásával és a rajnamenti védelmi vonal megszállásával váltakozó hullámmozgásával datált mécesstípusokat vesz alapul. Ugyancsak ő a halterni tábor kerámiai anyagáról készített munkájában az ásatási rétegek segítségével állapítja meg az egyes mécesstípusok használati idejét. Alapvető kutatásai után a mécesfeldolgozások az adott anyagok természetének megfelelően két irányba haladtak tovább. Az egyik feldolgozási módszer a gyűjtemények publikálása, midőn tipológiai sorba állítják a mécseket, és az eddig közölt ásatási ismeretek, vagy az egyébként datált

anyag, valamint a már ismert analógiák segítségével helyezik el az egyes mécesfajtákat a fejlődési sorban. Pannónia provincia és a környező provinciák anyagából így készültek az eisenstadti és a klagenfurti múzeumok (Fr. Miltner: *Die antiken Lampen in Eisenstadt*; *Die Antiken Lampen im Klagenfurter Landesmuseum*) mécesanyagának, valamint a pannóniai (Iványi D.: *Pannoniai mécsek*) méces publikációi.

A másik feldolgozási módszernél az ásatási anyag pontos rétegmegfigyelései nyújtják az alapot. (Broneer: *Corinth*, Fr. Miltner *Ephesos*, vagy pl. az edfui ásatások közleményei stb.) Itt a fejlődés megállapítása és a datálás pontosabb lehet, mert a rétegmegfigyelések és a társleletek több oldalról világítják meg az anyagot és ugyanakkor pontos képet adnak a helyi készítésre és használatra vonatkozóan is. Ez már azért is lényeges szempont, mert Loeschke is rámutatott, hogy a provinciákban a típusok bizonyos — a helyi körülmények adta — idő és helybeli eltérésekkel kerülnek használatba. Ugyanezt a következtetést lehet levonni a pannóniai mécesanyagból is, ahol pl. a firmamécsek elterjedése, viszonyítva Észak-Itáliához, vagy a Rajna-vidékhez 20–40 éves időbeni eltérést mutat. A helyi anyagok feldolgozása és módszeres összevetése a már eddig ismert mécsekkel annál inkább szükséges, mert sok területe a méceskészítésnek és keltezésnek mai tudásunk szerint igen hiányos, különösen vonatkozik ez a már említett i. u. II. és III. századi fejlődésre. A firmamécseknél a műhelyek és mesternevek pontos helyhez kötése nélkül nem lehet nyomon követni az i. u. II. és III. század tömeggyártását. Csak ezeknek megállapítása után lehet — ebben, a pannóniai kutatás számára oly fontos időszakban — az elterjedés irányára, a kereskedelmi hálózatra és a készítés módjának fejlődésére vonatkozó további következtetést levonni.

A kevert anyagú gyűjteményeket megelőzve kell hogy sor kerüljön a helyi leletanyagok feldolgozására, viszont a gyűjteményanyagok feldolgozásánál mindenkor tekintettel kell lenni a helyi leletanyag publikációira, és így helyesbítenni és finomítani az anyag beosztásához szükséges általános típuscsoportokat. Az ismertetett munka gyűjteményanyagot dolgoz fel. Bőséges képanyag kíséri a leírást, 99 képen 596 mécesrajz. Ahol szükséges, az alj és oldalnézeti rajzok külön is szerepelnek. Kiemelkedő érdeme a feldolgozásnak a K-i és D-i, egyiptomi, afrikai, kisázsiai, bizánci, szír-palesztinai, valamint az arab eredetű mécses stílváltoztatása. Sajnos, a fényképfelvételek hiánya miatt a tájékozódás az anyagban nem mindig könnyű. Kétségtelen, hogy az egyes ábrázolások vagy formai sajátosságok nem mindig adhatók vissza a fényképes ábrákra. Ilyenkor feltétlenül szükséges a kiegészítő rajzos illusztráció. De ez a megoldás csak kiegészítő lehet.

A későantik és keresztény mécsek csoportjába kerültek a görög mécseknek i. u. II–III. századi változatai, ugyanakkor, amidőn a »Római mécsek« főcím alá osztott hasonló datálású firmamécsek és a több orrú mécses jelentős részét ugyancsak az i. u. II–III. században használták. Az egységes fejlődés érzékeltetésére helyesebb lett volna az előbbieket is a »Római mécsek« főcím alá foglalni. Ugyancsak ebbe a fejezetbe kívánkoznak az egyiptomi mécses utolsó darabjaiként tárgyalt 591, 592, 593. sz. példányok. Az edfui ásatások óta nyilvánvaló, hogy ezeket az i. e. I. és i. u. I. században használták.

Az egyiptomi mécses ismertetése során a béka-mécsek használati idejét az i. u. III. és IV. sz. fordulójától a VI. századig terjedő időre teszi a szerző. Datálásában C. M. Kaufmannak 1913-ban tett megállapításaira támaszkodik. Az edfui ásatások 1938-ban megjelent második közleményének anyagából megállapítható, hogy a kerekészű és előreugró orrú mécses stíliájú vonaldíszítéssel már az i. u. II. században használatosak voltak. Kaufmann ezt a stílváltozást a III–IV. század fordulóján megjelent békaábrázolásos mécses továbbfejlődésének tekinti. Ezt a helytelen tipológiai alapon levont következtetést az edfui ásatási anyag megdönti.

Az ismertetett munka tanulságos a pannóniai méceskutatás és feldolgozás részére is. Az általános módszertani tanulságokon kívül még figyelemreméltó, hogy több Pannónia-provincia területéről származó méces szerepel a gyűjteményben. A magyarországi irodalom hiányosságának tulajdonítható, hogy a szerző nem foglalkozott e mécesekkel jelentőségüknek megfelelően, mert a corpus-szerű felsoroláson kívül szakirodalmunk eddig szinte semmit nem nyújtott a kutatásnak.

380. sz. alatt egy VICT fenékjelzésű méces mellett kérdőjellel megjelölten Magyarország szerepel, mint lelőhely. A VICT jelzésű mécesek gyártása az ásatások tanulsága szerint az aquincumi polgárváros egyik fazekastelepén folyt. A VICT jelzés legkorábbi nyomai ide vezettek és itt került elő egy negatív aljminta, amelyen a firmajelzést utólag mélyítették a formába és a szokásosnál vékonyabb betűkből állott. Az ábrából úgy tűnik, hogy a mainzi példányon is vékony betűkből áll a jelzés. Sajnos, fényképfelvétel hiányában ezt nem lehet határozottan eldönteni.

A 385, 557 és 575. sz. alatt Dunapenteléről származó mécesek szerepelnek. Mindhárom az i. u. III. sz. elejétől a IV. századig datálható. A 385. sz. orra már nem ugrik előre, erősen elválva a csésze oldalától, hanem körteszerű vonalat ír le a csatlakozás. Alja nem kerek, hanem ovális és firmajelzés nélküli. Ugyancsak a III. sz. jellegzetes vonásait mutatja az 557. sz. A discus peremén levelek, indás virágok, a discus külső szegélyén fenyőág motívum található. Végül ugyancsak a késői időkre tehető az 575. sz. is. Felületét barna máz borítja.

A mainzi múzeum most említett mécei is hasonlóan a dunapentelei ásatások alkalmával lelt anyaghoz, azt bizonyítják, hogy az intercisai műhelyek mécei később készültek, mint az aquincumiak, de főként később mint Pannónia nyugati városainak mécesei. Így e műhelyek akkor dolgoznak, midőn például Aquincum anyagában már nem követhető tovább összefüggő vonalban a méceskészítés fejlődése. A barna máz megjelenésének kérdése az intercisai kerámia kutatói számára jelentős.

A 698. sz., kakast ábrázoló bronzmécs a pannóniai állatalakú bronzmécs sorát gazdagítja.

Szentlélek Tyhámer

J. Kastelić—B. Škerlj, Slovanska nekropola na Bledu (The slav necropolis at Bled.) Ljubljana, Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, 1950. 103 lap, 31 tábla, 1 térképmelléklet.

A bledi szláv temető feltárását a ljubljana nemzeti múzeum végezte a ljubljana egyetem embertani és anatómiai intézetének bevonásával. Az ásatás 1948 nyarán történt, összesen 203 sírt tártak fel. A feltárás 4×4 m-es négyzetekben, összesen 42 ilyen négyzetes felületen folyt.

Az eddig feltárt terület egy nagyobb temetőnek csak egy része. A bledi temető az ismert ptuji, bjelobrdi és mravincevi temetők sorában a szláv kultúra legfontosabb jugoszláviai lelőhelyei közé tartozik.

A bledi temető a »na Pristavi« nevű helyen fekszik. A bledi völgyet bejáratánál több földvár védte. A lelőhely közelebbi s távolabbi vidéke a paleolitikum óta lakott volt. A szláv települést közvetlenül megelőző időkről a római lelőhelyek egész sora és egy gót-longobard temető vallanak. Bled területén négy szláv temető ismeretes, ezek egyikét ismerteti a közlemény. Bledről és környékéről a XI. század első évtizede óta folyamatosan szólnak írásbeli emlékek.

*

Kastelić a sírokat két fő csoportra osztja, a földbe és a sziklába mélyített sírok csoportjára. Az előbbi csoportba tartoznak a tiszta humuszba és a köves talajba ástott sírok. Faluk többnyire nem egyenes, és a fejnél, se a lábnál nincs szegletesre vágva, aljuk lapos. — A sírok egy része kővel van kirakva, főleg a fejnél és a

váz oldalain. A kövek általában 30 cm átmérőjűek és lehetőleg szegletesek. — A sírok egy további része a humuszt és a köves réteget áttörve, a szikláig ér le, s a sír alját ez az érintetlenül hagyott vagy többé-kevésbé megdolgozott, kivált szikla képezi.

A sírok másik nagy csoportja sziklába van vágva. Effajta sírok nagyobb részén a temető egy meghatározott részén fordulnak elő, ahol a málladékos felszín mélysége mindössze 25 cm. A szikla keménysége különböző, többnyire könnyen törő, s így a sír kimélyítése nem ütközik különösebb nehézségbe. A sírok falai egyenesre vágottak, néha a fejnél íveltek. Sziklábavájt szláv sírokat első ízben itt, a bledi temetőben találtak. — A sírokat a kéznél lévő földdel temették be, a sírgödört kitöltő föld erősen köves, sziklás.

A sírok mélysége különböző. Az átlagos mélység 50 cm, különben 25 és 100 cm között váltakozik s függ attól is, vajon tiszta földbe, köves talajba ástottak, vagy sziklába vágottak-e? A gyermeksírok rendszerint sekélyebbek a többinél.

Föltételezhető, hogy a sírokat hosszukás sírhant jelölte, s hogy a fejnél vagy a lábnál kő vagy faoszlop állott, de mindezeknek ma már nincs nyoma. A temető területén 3 helyen találtak olyan nagyobb méretű követ, melyek részben kilátszottak a földből, s esetleg sírokat jelöltek.

Más szláv temetőkhez hasonlóan, Bledben is elég gyakran előfordultak kettős sírok, sőt egy négyes sír is. Kettős sírnak számítja K. az egymás mellett fekvő 22. és 27. sz. sírokat. Az előbbiben felnőtt férfi, az utóbbiban fiatal nő feküdt. Minden jel arra mutat, hogy a 27. sírt korábban ásták meg s a 22. sírban fekvő férfit későbbben temették el az előbbi sírgödör kiszélesítésével. K. mégis kettős sírnak tartja ezt a temetkezést, feltételezve, hogy a férfi és a nő között az életben valamilyen kapcsolat — valószínűleg házastársi — volt. A 73—76. sz. négyes sír úgy keletkezett, hogy itt előbb egy felnőtt férfit és nőt temettek el egymástól kis távolságra fekvő sírokból, majd később a köztük levő területen két gyermek részére ástak sírt, s így a négy egyén sírja egygőbe olvadt össze, egyetlen családi sírt alkotva. — Bizonytalan, vajon a 156—164. és 62/66. sz. kettős sírokból fekvőket is egyidőben temették-e el? A 137. sz. sír fölé ásták meg kissé ferdén a 136. sz. sírt, s ezek lábánál van a 146. sz. gyermeksírr. Kérdés, vajon közös sírnak tartható-e ez a csoport is? A 35/38. sz. sírban világosan látszik, hogy a benne fekvő gyermeket egyidőben temették el a felnőtt férfival.

Több sírban megtalálták a sír fabelésének nyomait is. Nemcsak a vázat körülvevő fakeret, hanem a sír aljának és a keret lefedésének deszkanyomai is előkerültek. K. nem említi, de figyelemreméltó ennek a faladás temetkezésnek a tradíciója a dévényújfalusi avarkori, zalavári IX. századi temetőkben. Bledben a deszkaladás temetkezések a temető egy részén csoportosulnak (XXIII. és XXXIII. szelvények) s a mellékletek — bjelobrdi típusú hajkarikák — valamint a többi sírtól eltérő délkeleti irányú tájolás arra vallanak, hogy a deszkaladás temetkezés a temető későbbi időszakában volt szokásban.

Végleges ítéletet mondani a vázak fekvésében mutatkozó törvényszerűségekről a temető teljes feltárásáig korai volna. A vázak rendszerint a hátukon fekszenek, karjaik a test mellé vannak téve, néha a kezek az ölbe vannak hajtva. A fej többnyire balra fordul, azonban feltételezhető, hogy a fej már az elhantolás után vette fel végleges helyzetét s ugyanígy magyarázható a gyakori, igen erősen eltájtott száj is. A kevés rendellenesen fekvő váz közül említésreméltó a 45. sz. sírban fekvő, mely zsugorított volt, a váz csontjai azonban pathológus elváltozásokat mutatnak s így feltehető, hogy a váz szokatlan fekvése ebből ered. K. nem tesz róla említést, pedig a zsugorított temetkezés más szláv temetőkben, így Zalaváron is előfordul, s így külön szokást jelent.

A sírok egy részében tüzelés nyoma maradt fenn főleg a fejnél és a lábnál, egy-egy esetben a sírgödör egész fenekén elszórva és a medencénél. Azokat a sírokat

melyekben a fejnél vannak tüzelés nyomai, félholdas függők, nyitott hajkarikák és sok cseréptöredék jellemzők. Ezek a temető területén zárt csoportot alkotnak. Azok a sírok, melyekben a lábánál maradtak fenn tüzelés nyomai, a temető más részén találhatók. Ezekben nincsenek félholdas függők, a bennük található hamu, faszén igen kevés. A keleti tájolású sírokban jelentkezik az a szokás, hogy az elhantoltat nagymennyiségű cseréppel szórták be, s a fejnél tüzet raktak. A sírokban való tüzelés szokása az északi és keleti szlávoknál volt elterjedve.

A tüzelés nyomát viselő sírok csoportjának szomszédságában olyan sírok csoportját találták, melyben mellékletként négylábú háziállatok csontjai voltak. E sírcsoportok szomszédos fekvéséből K. részbeni egykorúságukra következtet. A szokás szintén megvolt az északi és keleti szlávoknál, a délieknél azonban elég ritka jelenség.

Érdekes a bledi temető sírjainak tájolása. Három élesen elválasztható csoport különböztethető meg: a délkeleti, keleti és északi tájolású síroké. Az első két csoport sírjainak tájolása Szlovénia, Horvátország és a többi szláv területen is ismert, az utolsó azonban nem. Az eddigi irodalomban hasonló nem igen szerepel (egyedül talán a Tulln környéki Absberg ósláv temetőjében, Pittioni, Köttlach 25, 26). Ennek magyarázata talán a másfajta népességben rejlik. Ezt a feltevést K. a továbbiak során elveti. Végleges megoldást e téren a temető teljes feltárása hozhat. Ami ezeknek a különböző tájolású síroknak a mélységét illeti, megállapítható, hogy legmélyebbek a délkeleti tájolásúak, kevésbé mélyek az északiak és végül egészen sekélyek a keletiek.

A különböző sírcsoportok korát a temető teljes feltárásáig csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni. Az eddigiek szerint az északi tájolású sírok régebbiek, mint a délkeleti tájolásúak, az északi és keleti tájolásúak között pedig nem lehet lényegesebb korkülönbség.

*

A leggyakoribb sírmelléklet a hajkarika (184 db). Egy-egy sírban előfordult több példány is. Bronzból és ezüsből, egy esetben vasból készültek. Az ezüsből készültek vékonyak és kevés van belőlük, a bronz példányok gyakoriak és vaskosak. A sírokból a hajkarikák egyszerűbb és díszesebb, változatos sora került elő. K. hivatkozik Korošec I, II, IV, IX. (Korošec J., Staroslovenska gobišča v severni Sloveniji, Celje 1947.) és Schmid I, III, IV, V. típusára (Schmid W., *Altösterreichische Gräber Krains, Carniola I*, 1908. 17—44. I—III. tábla) melyek a temetőt jellemzik. Nem fordul itt elő Korošec III, V, VI, VII, VIII, X, XI, és Schmid II. típusa. Tipológiai erősen kapcsolatok mutatkoznak Köttlachal, Krunglval és Hohenberggel, távolabbiak Bjelobrdó felé utalnak.

Fülöngyűzőből jóval kevesebb (17 db.) került elő. Volt olyan sír, melyben 4 darabot találtak, egy másikban pedig csak egyetlen példányt. A félholdas függők (13 db) közül 8 vésett, 5 zománcos díszítésű, 4 meg másféle, bjelobrdói típusú volt. Kérdéses, vajon a félholdas függők tényleg fülbevalók voltak-e, vagy hajkarikaként viselték őket? Díszítésük vésett vagy zománcozott, általában egyenes és félholdas vonalakból áll. A zománc fehér, zöld és sötétkék színű. A vésett díszű függők nagyobbak a zománcozottaknál, bronzból készültek és régebbi típust képviselnek, a köttlachi kultúra típusú tartozékai. Bjelobrdói típusú függőből csak egy-egy pár került elő, az egyik ezüsből, a másik bronzból készült, fürtös díszítésűek.

Gyöngyfüzért csak női és gyermeksírokban találtak. Az üveg és pasztagyöngyök talán helyi készítmények, de lehet, hogy bizánci és rajnai importárak.

Gombot egy-egy férfi, női és gyermeksírokban találtak a kulcsesont tájékán.

Igen gazdag a fibulák sorozata. Bronzból és ólomból készültek, kerek és négyszög alakúak vagy kétágúak. Az egyik zománcozott bronzfibulát négylábú ragadozó

(párduc?) stilizált képe díszíti. E motívum gyökerei visszanyúlnak a szkíta, iráni művészetbe s a Fekete-tenger környéki gótokhoz, akik azt magukkal hozták nyugatra. E díszítőelem sajátjává vált a karoling művészetnek s innen terjedt el Közép-Európában és a Keleti Alpokban. A filigránnal díszített fibulák talán Észak-Itália felé mutatnak, ahol ennek a technikának régi hagyománya volt. A fibulák többi típusa általában a karoling terület erős hatását tanúsítja. Fibulák egyaránt fordulnak elő férfi, női és gyermeksírokban.

Az egyik gazdag női sírban talált vasesat (a temető egyetlen ilyesfajta lelete) hosszú tuskéjú és patkóalakú. Analógiái a római, ír-kelta és balti kultúrákban találhatók, Bledben azonban inkább a közeli karoling hatás bizonyossága.

A nagyszámú bronz és ezüstgyűrű változatos alakú és készítésű. A gyűrűk testesek és laposak, az előbbieket négyszög és háromszög átmetszetűek, nagyrészt nyitottak. Számbelileg a lapos gyűrűk vannak túlsúlyban, díszítésük leggyakrabban hosszanti árkolás. A kiszélesedő, lapított fejű gyűrűket vésett rozetták és körök díszítik, más gyűrűk fejét granulációs keretbe foglalt színes üveggyöngy képezi. A bledi temetőben előforduló gyűrűtípusok mind a köttlachi, mind a bjelobrdói típusú temetőkben gyakoriak. A gyűrűk egy típusa a dél-morvaországi blučini csoport felé mutat, mások pedig karoling és meroving importot tesznek valószínűvé. Gyűrűk mindkét nembeli és gyermeksírokban is előfordulnak. Rendszerint egy, gyakran azonban több (4 db.) is előfordult egy-egy sírban.

Vaskést eléggé kis számban (22 db) találtak. Ezek közül 4 db méreténél fogva bizonyára harci eszköz volt. A kések mind egyélűek, kissé kaszaszerűen behajlók, van azonban köztük néhány lecsapott végű is. Mindkét nembeli sírban előfordultak, az egyik harci kést 12—14 éves gyermek sírjában találtak.

Puha fémből (cink) öntött kis keresztet egy gyermek-sírban találtak. Az egyenlőszárú, füllel ellátott lapos keresztet középen bevészt kereszt díszíti. A lelet korát K. a X. század végére teszi és a bizánci befolyás tanújaként könyveli el. Amulettként szerepeltek az egy-egy sírban talált átfűrt szarvasfogak, vadkanagyar.

Ép edényt csak egyetlen esetben találtak, a 141. sz. sír csontvázának a fejnél. Benne néhány égett csontmaradvány volt. Az edény nagyon rossz állapotban maradt fenn, a homokkal kevert agyag, melyből készült, rosszul égetett, szürke és fekete színű. Vállát vízszintesen körbefutó vonalak díszítik. E hamvasztásos sírról K. szerint csak a temető teljes feltárása után lehetne véleményt mondani. A kerámia másik része a sírokban elszórt töredékekben maradt fenn. Ez is homokkal kevert agyagból készült, rosszul kiégetett, egyszerű egyenes vagy hullámvonalak díszítik. Előfordult köztük jól kiégetett, vékonyfalú kerámia is, ez X—XI. századi.

*

A temető használatának kezdetét K. a vésett félholdas függők alapján a VIII. század utolsó évtizedeire helyezi. A zománcos függők, a kerámia egyrésze, a tüzelés nyomai a sírokban, az állatesont maradványok, mint a sírokba tett mellékletek, a IX. századra vallanak, míg a korai román kereszt és a kerámia egy része a X. sz. végére vagy a XI. sz. első évtizedeire határozza meg a temető legkésőbbi szakaszát.

A sírok különböző tájolása, valamint a leletanyag egy részének alapján K. a bledi temetőt a köttlachi kultúra egy külön csoportjának tartja.

A szlovén etnikumhoz tartozó bledi népesség társadalmi és gazdasági téren nem érte el az egykorú bjelobrdói, dalmát, cseh és frank társadalmak szintjét. A temető bizonyos vagyoni s így társadalmi különbségeket világosan mutat s végső ítéletében K. a különbözőképpen tájolt sírcsoportokban társadalmi osztályokat s nem nemzetségi csoportokat vél felfedezni.

*

Összesen 50 koponyát tudtak rekonstruálni, ebből 48 volt alkalmas különböző mérések elvégzésére. A helyszínen elvégzett nem- és kormeghatározás szerint 52 férfi, 41 női, 23 meghatározhatatlan nemű és korú vázat tártak fel. Feltűnően nagy — 42,6% volt a 15 éven aluli gyermekek száma. A vizsgálatra alkalmas anyag 70%-a férfikoponya.

A bledi népesség közepes termetű és nagyobbbrészt dolicho- és mesokran koponyaalkatú volt. Brachikefal

elem a mai Magyarország területéről jöhetett avar vagy később magyar etnikum képében. A szláv idöket megelőző kort a cromagnonoid és mediterrán elem jellemzi. Az előbbi típust gyakran találjuk az illírek közt, az utóbbi pedig valószínűleg a rómaiakkal került e vidékre. A cromagnonoid anyag között van olyan, mely a Předmostí III. típusal mutat feltűnő egyezéseket.

Szőke Béla

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

1954

Az alábbi bibliográfia magában foglalja a régészeti vonatkozású hazai törzssanyag mellett a magyarra fordított külföldi munkákat, valamint a nálunk megjelent idegennyelvű közleményeket is. Több, 1954-ben megjelent mű címlapja 1953-at tüntet fel, ezeket természetesen felvettük a gyűjteménybe. A hírlapok és a Múzeumi Híradó közleményei viszont általában kimaradtak belőle s az ismeretterjesztő munkák is csak erős válogatással szerepelnek.

Rövidítések

AAA	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae	MÉpm	= Magyar Építőművészet
AAnt	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae	MNy	= Magyar Nyelv
AEthn	= Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae	MH	= Múzeumi Híradó
AHArt	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae	MTAOK I.	= Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei
ALing	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae	MTAOK II.	= Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
AOr	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae	MűvtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő
AnTan	= Antik Tanulmányok	NK	= Numizmatikai Közlöny
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő	Sz	= Századok
BiKözl	= Biológiai Közlemények	SzMK	= Szépművészeti Múzeum Közleményei
BölcsÉvk	= Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve	SzMűv	= Szabad Művészet
ÉlTud	= Élet és Tudomány	SzovArh	= Советская Археология
ÉpKözl	= Építészettörténeti és Elméleti Közlemények	SzovEtn	= Советская Этнография
Ethn	= Ethnographia	SzovMűvt	= Szovjet Művészettörténet
FA	= Folia Archaeologica	SzovNépr	= Szovjet Néprajztudomány
HK	= Hadtörténeti Közlemények	SzovÓtud	= Szovjet Okortudomány
IMÉ	= Iparművészeti Múzeum Évkönyve	SzovRég	= Szovjet Régészet
IZap	= Исторические записки	TársSzle	= Társadalmi Szemle
KSz	= Краткие сообщения	TermTárs	= Természet és Társadalom
		TörtIntÉrt	= Történettudományi Intézet Értesítője
		VDI	= Вестник древней истории
		VI	= Вопросы истории

Összefoglaló munkák, általános ásatási jelentések

- Banner János—László Gyula—Méri István—Radnóti Aladár* : Régészeti kézikönyv I. Gyakorlati régészet. Bp. Tankönyvkiadó 1954. 444 p. 42 t. 126 ill.
- Fedorov G. B.* : A moldvai expedíció munkája. SzovRég 9 (1954) 41—43.
- László Gyula* lásd: *Banner János*.
- Major Máté* : Építészettörténet. Ösközösségi és rabszolgatartó társadalmak építészete. Bp. Építésügyi kiad. 1954. 307 p. 226 ill.
- Méri István* lásd: *Banner János*.
- Nógrádmegye műemlékei. Bp. Akadémia 1954. 492 p. 458 ill. (Magyarország műemléki topográfiája, 3.)
- Makkai László* : Nógrádmegye története 1948-ig. 35—83. 6 ill.
- Patay Pál* : Nógrádmegye régészeti emlékei, 13—34. 9 ill.
- Pogány Frigyes* : Terek és utcák művészete. Történeti

- áttekintés. Bp. Építésügyi kiad. 1954. 214 p. 13 t. 179 ill.
- Radnóti Aladár* : Leletmentő ásatások az 1952. évben. ArchÉrt 81 (1954) 68—81.
- Radnóti Aladár* lásd: *Banner János*.
- Sopron és környéke műemlékei. Bp. Akadémia 1953. 584 p. 1 t. 564 ill. (Magyarország műemléki topográfiája, 2.)
- Gerő László* : A soproni vár. 127—136.
- Mollay Károly* : A vármegye történeti vázlata 1848-ig. 37—98.
- Radnóti Aladár* : Sopron és környéke régészeti emlékei. 13—35. 11 ill.
- Sopron és környéke műemlékei c. könyv vitája. MűvtÉrt 1954. 186—194.
- T. Berkovits Ilona* : Sopron és környéke műemlékei (ism.) Sz 88 (1954) 225—227.
- Szmirnov A. P.* : A kujbisevi expedíció munkája. SzovRég 9 (1954) 28—30.

*Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti
műzeológia*

- Banner János:** Elnöki megnyitó a Régészeti Főbizottság előadó ülésén. MTAOK II. 5 (1954) 435—438.
- Banner János—Jakabffy Imre:** A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebb időktől a XI. századig. Bp. Akadémia 1954. 582 p.
- Dercsényi Dezső:** Banner J.—Jakabffy I. A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebb időktől a XI. századig (ism.) MűvtÉrt 1954. 313—314.
- S. K. Banner János—Jakabffy Imre:** A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája (ism.) MH 1954. 176.
- Bóna István—Sándor Andrásné—Gegus Imréné:** Sztálinvárosi helytörténeti kiállítás. Bp. Múzeumi Főosztály 1954. 42 p. (Múzeumi füzetek).
- Dunai kotróhajósok új régészeti és természettudományi kiállítása.** Művelt Nép 1954. máj. 30.
- Györkös Alajos:** *Fínay Gábor.* AnTan 1 (1954) 145—146.
- Fülep Ferenc:** Előszó a Szovjet Régészet 9-ik számához. SzovRég 9 (1954) I—II.
- Fülep Ferenc:** Előszó a Történeti Múzeum Évkönyvéhez. — Предисловие — Préface. FA 6 (1954) 1—2, 3—4, 5—6.
- Fülep Ferenc:** A Szovjetunió múzeumaiban. Bp. Történeti Múzeum 1954. 48 p.
- Gegus Imréné** lásd **Bóna István**
- Grabar J. E., Lazarev V. N., Kemenov V. Sz.:** »Az orosz művészet története I.« (ism.) SzovMűvt 8 (1954) 124—130.
- Moravcsik Gyula:** *Graf András.* AnTan 1 (1954) 146.
- Dobrovits Aladár:** *Émile Haefner.* — Haefner Emil. SzMK 4 (1954) 65—66, 103—104.
- Wessetzky Vilmos:** *Haefner Emil.* AnTan 1 (1954). 146—147.
- Az iskolamúzeumokról.** Köznevelés 1954. jún. 1.
- Jakabffy Imre:** A román népköltésrégészet a legújabb kiadványok alapján. ArchÉrt 81(1954) 89—90.
- Jakabffy Imre** lásd **Banner János.**
- Oroszlán Zoltán:** *Járdányi Paulovics István.* ArchÉrt 81(1954) 202—203.
- Kusner P. J.:** Orosz történelmi és néprajzi atlasz. SzovRég 9 (1954) 7—10.
- Marót Károly:** *Láng Nándor.* AnTan 1 (1954) 149—150.
- Wessetzky Vilmos:** *Mahler Ede.* AnTan 1 (1954) 150—151.
- Mátrai László:** Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi—Történeti Tudományok Osztályának munkájáról. MTAOK II. 5(1954) 55—72.
- Patek Erzsébet:** Hozzászólás az MTA Társadalmi—Történeti Tudományok Osztályának munkájáról szóló jelentés régészeti részéhez. MTAOK II. 5(1954) 99—92.
- Mongajti A. L.:** A burzsoa régészet válsága. (KSz 40. 1951.) SzovRég 7 (1954) 1—15.
- Bálint Alajos:** *Mórá Ferenc* örökében. MH 1954. 70—73.
- Nagy Dezső:** A magyar műzeológia haladó hagyományai. Adatok a Magyar Tanácsköztársaság múzeumi politikájához. MH 1954. 223—225.
- Németh Endre:** Könyvtári Tájékoztató. Recenziós bibliográfia a Történeti Múzeum új szerzeményeiről. 1953. év. Bp. Tört. Múz. 1954. 48 p.
- Németh Endre—Salamon Ágnes:** Könyvtári Tájékoztató. 1954. év első fele. Bp. Tört. Múz. 1954. 69 p.
- Pástor Ján:** Kelet-szlovákia régészete. SzovRég 9(1954) 60—62.
- Potapov L. P.:** A Néprajzi Intézet kutatásai a szocialista nemzetek kialakulása problémáinak köréből. SzovRég 9 (1954) 49—50.
- Salamon Ágnes** lásd **Németh Endre.**
- Sándor Andrásné** lásd **Bóna István.**
- A szovjet régészek feladatai Sztálin nyelvtudományi és gazdaságtani tárgyú munkáinak megvilágításában.** (SzovArh 17. 1953.) SzovRég 7 (1954) 85—99.
- Tápay Szabó Gabriella:** A 150 éves Múzeum története a kéziratos naplókból. — L'Histoire du Musée cent

cinquanteenaire dans les journeaux manuscrits. FA 6 (1954) 189—196, 213.

Tombor Ilona: Rómer Flóris utijegyzetei. MűvtÉrt 1954. 276—278.

Vítov M. V.: A települések osztályozásáról. (SzovEtn 1953. 3.) SzovNépr 1954: 2. 29—41.

Őskor

- Andreánszky Gábor:** Ősnövénytan. Bp. Akadémia 1954. 320 p. 14 t. 167 ill.
- Banner János:** Funde der Körös-Kultur von Hódmezővásárhely—Bodzáspart. — Памятники Кёрёшской культуры на Бодзашпарте близ города Ходмезё-вашархей (Резюме) AAA 4 (1954) 1—7, 8. 4 t.
- Berg I. Sz.:** Éghajlat és élet. Ford. Kiss Dezső. Bp. Akadémia 1953. 528 p.
- Bodrogi Tibor:** Megjegyzések Vértess László »Az őskor társadalmának néhány kérdéséről« című tanulmányához. Ethn 65 (1954) 259—273.
- Bökönyi Sándor:** Les chevaux scythiques de Szentes-Vekerzug II. (Étude sur le matériel osseux des fouilles de 1952—1953.) — Скифские лошади из могильника в Сентеш-Векерзуг II. (Резюме) — AAA 4 (1954) 93—113, 113—114. 2 t. 2 ill.
- Bökönyi Sándor:** Eine Pleistozän Eselsart im Neolithikum der ungarischen Tiefebene. — Вид плейстоценового ослы в неолите Большой Венгерской низменности (Резюме) AAA 4 (1954) 9—21, 22—24. 5 ill.
- Bökönyi Sándor:** Reconstruction des mors en bois de cerf et en os. — Восстановление роговых удил (Резюме) — AAA 3 (1953) 113—121, 122. 4 ill.
- Csalog József:** Adatok az őskori bőrfertéshez. — Angaben zur urzeitlichen Enthäutung von Tieren (Auszug). ArchÉrt 81 (1954) 163—164, 164—165. 1 t.
- Csalog József:** Az alföldi halomkutatás feladatai. MH 1954. 82—85.
- Csalog József:** A balmazújvárosi Kárhozott halom feltárása. — Вскрытие кургана »Кархоzott« г. Бальмазуйварош. — FA 6 (1954) 37—44, 199—200. 2 t. 4 ill.
- Csemickyné Sós Ágnes:** Bronzöntés az őskorban. Éltud 9 (1954) 423—427. 5 ill.
- Deák Márta** lásd **Nemesküri János.**
- Endrei Valter:** Az Altáj hegység vidékének kultúrája a szkíta időkben. TermTárs 113(1954) 564—565. 2 ill.
- F. Petres Éva:** Újabb kőkori sírok Bicskén. — Neolithic graves at Bicske. FA 6 (1954) 22—28, 197—198. 3 t. 2 ill.
- Gábori Miklós:** Paleolitikus löszleleteink kultúra- és kormeghatározásáról. — Sur la détermination de la civilisation et de l'époque de nos trouvailles de loess paléolithiques. ArchÉrt 81(1954) 99—102, 102—103.
- Gábori Miklós:** A pilisszántói kőfülke magdaleni kultúrája és eredete. — Мадленская культура каменной ниши в Пилишсанто и ее происхождение (Резюме). ArchÉrt 91 (1954) 3—8, 8—9.
- Gábori Miklós:** Солотвейская культура Венгрии. — Le solutréen en Hongrie (Résumé) AAA 3 (1953) 1—56, 56—68. 13 t.
- Hajek Ladislav:** Barca, Kassa mellett: egy bronzkori erődített telep kutatása és lakosságának problémái. SzovRég 9 (1954) 67—71.
- Kádár László:** A lösz keletkezése és pusztulása. Földvári Aladár, Bulla Béla, Sümeghy József, Miháltz István és Láng Sándor hozzászólásaival. MTAOK II. 4 (1954) 103—129. 4 ill.
- Koszven M. O.:** A családközösség (nagycsalád). Kísérlet történelmi leírására. (SzovEtn 1948. 3.) SzovNépr 1954: 1. 1—33.
- Levin M. G.:** Paleoantropológiai leletek 1953-ban. SzovRég 9 (1954) 17—18.
- Lipták Pál:** An anthropological survey of Magyar prehistory. — Антропологический очерк этногенеза венгерского народа. — ALing 4 (1954) 133—168, 169—170. 12 ill.

- Malán Mihály*: Az ehringstorfi koponya, a neander-völgyi ember különleges alakja. *ÉlTud* 9 (1954) 376—379. 6 ill.
- Malán Mihály*: »Eoanthropus Dawsoni«. A piltdowni lelet 40 éves vitájának csattanó befejezése. *TermTárs* 113(1954) 74—77. 8 ill.
- Malán Mihály*: Ösemberek Róma mellett és a Circe hegyen. *ÉlTud* 9(1954) 981—984. 6 ill.
- Mészáros Gyula—Vértes László*: A paint mine from the early upper palaeolithic age near Lovas (Hungary, County Veszprém). — Лимонитный карьер периода верхнего палеолита возле с. Ловаш (Венгрия) (Резюме) — *AAA* 5 (1954) 1—32, 32—34. 13 ill.
- Molnár Erik*: A magyar nép őstörténete. 2. kiad. Bp. Szikra 1954. 175 p. 3 t.
- Mozsolics Amália*: Adatok a magyarországi hallstatt-kori kispaszttikához. — Zwei hallstattzeitliche Bronzestatuetten aus Ungarn (Auszug). *ArchÉrt* 81 (1954) 165—166, 166—167. 1 t.
- Mozsolics Amália*: Friedrich Holste. Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland (ism.) *ArchÉrt* 81 (1954) 207—208.
- Mozsolics Amália*: Mors en bois de cerf sur le territoire du Bassin des Carpathes. — Находки роговых псалли из Карпатского Бассейна (Резюме) — *AAA* 3 (1953) 69—109, 110—111. 2 t. 39 ill.
- Mozsolics Amália*: Neuere hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn. — Шлемы галльштаттской эпохи в Венгрии (Резюме) — *AAA* 5 (1954) 35—54, 54. 8 t. 5 ill.
- Nemeskürty János—Deák Márta*: A magyarországi kelták embertani vizsgálata. — Антропологические исследования кельтов в Венгрии (Резюме) — Analyse anthropologique des Celtes de la Hongrie. *BiKözl* 2(1954) 133—154, 155—156, 157—158. 3 t.
- Párducz Mihály*: Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II. — Могилиник галльштаттской эпохи в Сентеш-Векерзуг II. (Резюме) — *AAA* 4. (1954) 25—89, 89—91. 30 t. 32 ill.
- Párducz Mihály*: A szentes-vekerzugi vaskori koezi. *TermTárs* 113(1954) 177—178. 3 ill.
- Patay Pál*: Előzetes jelentés a nagybátonyi temető ásátásának eredményéről. — Preliminary report on the results of excavations at Nagybátony cemetery. *ArchÉrt* 81 (1954) 33—47, 47—49. 1 t. 17 ill.
- Patay Pál* — lásd: Nógrádmegye műemlékei.
- Prosek František*: A Kárpátmedence őskorának problémái. *SzovRég* 9. (1954) 63—66.
- Roska Márton*: Bakonyi barlangkutatásaim fontosabb eredményei. I. Az 1950—1952. évi kutatások. — Rapport sur nos recherches dans les grottes du Bakony I. Les fouilles de 1950—1952. (Résumé) *ArchÉrt* 81(1954) 155—161, 161—162. 1 t. 4 ill.
- Sarevskaja B. I.*: Az antimarxista eltévelyedések ellen az ősgondolkodás és ősvallás kérdéseinek megvilágításában. (SzovEtn 1953. 3) *SzovNépr* 1954: 2. 8—28.
- Soproni Sándor*: A budakalászi koezi. — Un chair cultuel de Budakalász. *FA* 6 (1954) 29—36, 198—199. 3 t.
- Soproni Sándor*: Schon vor 4000 Jahren war der Wagen in Europa bekannt. Über Ergebnisse der Ausgrabungen bei Budakalász. *Neues aus Ungarn* 3 (1954): 1. 14—15. 1 ill.
- Vértes László*: A lovasi festékbánya, a bányászat hajnal- korának első maradványa. *ÉlTud* 9 (1954) 1219—1222. 6 ill.
- Vértes László*: Néhány új őskőkori lakóhelyünkről. — О новейших палеологических местонахождениях в Венгрии. — *FA* 6 (1954) 9—21, 197. 3 t.
- Vértes László* lásd: *Mészáros Gyula*.
- предметы каменнопластики в будапештском Музее Восточно-азиатского Искусства. — *AOr* 3 (1953) 135—149, 149. 16 t.
- Belov G. D.*: Az 1949—1953. évi chersonesosi ásátások eredményei (tézisek). *SzovRég* 9(1954) 52—54.
- Borzák István*: G. D. Bjelov: Херсонес Таврический. (ism.) *ArchÉrt* 81 (1954) 83—86.
- Borzák István*: A hellenizmus és történeti szerepe. (Vitaülés a hellenizmus problémáiról.) *MTAOK* II. 4 (1954) 167—182.
- Borzák István*: Maskin N. A. Принципат Августа. (ism. orosz nyelvű összefoglalással) *AnTan* 1 (1954) 193—197, 197—198.
- Borzák István*: По следам древних культур (ism.). *ArchÉrt* 81 (1954) 87—88.
- Borzák István* (ford.) *Res gestae divi Augusti*. *AnTan* 1 (1954) 323—332.
- Borzák István*: Szovjet régészeti tanulmányok, Akadémia 1951. (ism.) *AnTan* 1(1954) 176—178.
- Buddhista kőfaragványok és falfestmények felfedezése Északnyugat-Kínában. *MH* 1954. 37—38.
- Castiglione László*: Graeco-aegyptiaca. (по русски. mit einer deutschen Zusammenfassung) *AAnt* 2 (1954) 65—72, 72—75. 2 ill.
- Castiglione László*: Új görög művészettörténet felé. Szilágyi János György, Görög művészet. *AnTan* 1 (1954) 287—295.
- Castiglione László*: Un nouveau fragment du groupe des trois Charites. — A három Charis csoport újabb töredéke. *SzMK* 5 (1954) 10—20, 96—102. 4 ill.
- Csebokszarov Sz. Sz.* Keletkazahsztani expedíció. *SzovRég* 9 (1954) 38—40.
- Dobrovits Aladár*: Társadalmi valóság és társadalmi kritika az egyiptomi művészetben. *AnTan* 1 (1954) 217—252.
- Fettich Nándor*: Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen. — Археологические данные к истории сармато-дакийских сношений (Резюме) — *AAA* 3 (1953) 127—176, 176—178. 23 t. 29 ill.
- Gajdukevics V. F.*: Az európai Bosporos antik városának ásátása. *SzovRég* 9 (1954) 25—27.
- Grinevics K. E.*: Chersonésos és Róma. (VDI 1947. 2.) *SzovRég* 8 (1954) 88—99.
- Gyakov V. N.—Nyikolszkij N. M.*: Az ókori világ története. Ford. Borzák István. Tankönyvkiadó 1954. 688 p. ill.
- Haefner Emil*: Három történelmi usebti. — Trois ouchebtis historiques. (Résumé) *AnTan* 1 (1954) 14—23, 23.
- Haefner Emil*: Une stèle en calcaire de la fin du Nouvel Empire. — Mészko-sztél az Újbírodalom végéről. *SzMK* 4 (1954) 4—7, 68—71. 1 ill.
- Hajdu Péter*: Die ältesten Berührungen zwischen den Samojeden und den jenseitsischen Völkern. *AOr* 3 (1954) 73—102.
- Harmatta János*: A recently discovered Old Persian inscription. — Древнеперсидская надпись (Резюме) — *AAnt* 2 (1954) 1—14, 14—16. 1 t.
- Harmatta János*: Egy újabb óperzsa feliratról. *AnTan* 1 (1954) 29—40. 1 ill.
- Harmatta János*: Irano-elamica I—II. *AnTan* 1 (1954) 66—83, 253—261.
- Harmatta János*: K. Schefold: Orient, Hellas und Rom in der archäologischen Forschung seit 1939. (ism.) *AnTan* 1 (1954) 190—191.
- Harmatta János*: Un peuple finno-ougrien dans la tradition littéraire de l'antiquité. — Одно из угрофинских племен в античных литературных преданиях (Резюме) — *AAnt* 2 (1954) 291—302, 302—303.
- Horváth Tibor*: Ázsia művészete a budapesti Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményeiben. Bp. Képzőműv. Alap 1954. 26 p. 112 t.
- Ieszsen A. A.*: Az azerbajdzsani expedíció munkálatai. *SzovRég* 9 (1954) 44—46.
- Iljin G. F.*: Sudrák és rabszolgák az óind törvénykönyvekben. (VDI 1950. 2.) *SzovÓtud* 3 (1953) 83—102.

Keleti és klasszikus régészet

- Az anyagi javak termelőinek története az ókorban. A kérdés megvitatásához. (VDI 1952. 2) *SzovÓtud* 3(1953) 14—26.
- Baktay Ervin*: Indian stone sculpture in the Budapest Museum of Eastern Asiatic Arts. — Индийские

- Kádár Zoltán : H. P. Orange, Fra antikk til middelalder — fra legeme til Symbol (ism.) ArchÉrt 81 (1954) 208—210.
- Kádár Zoltán : M. J. Vermaseren, De Mithrasdienst in Rome. (ism.) ArchÉrt 81 (1954) 210—211.
- Kaposina Sz. J. : Boszporuszi temetők a Vojkov telep mellett (tézisek). SzovRég 9 (1954) 57—58.
- Karaszev A. N. : Ásatások 1953-ban az olbiai agorán (kivonat). SzovRég 9 (1954) 51—52.
- Kasztanian E. G. : Porthmeiai ásatások az 1953. évben (a cikk tézisei). SzovRég 9 (1954) 55—56.
- Khudjak N. : Ásatások az i. e. VI—IV századi Nympheion gorodisén (tézisek). SzovRég 9 (1954) 54—55.
- Kiss József : Nagyjelentőségű ásatások Egyiptomban. Éltud 9 (1954) 1544—1546. 4 ill.
- Leneman Ja. A. : Az árutermeles eredete a régi Görögországban. (VDI 1953. 3.) SzovÓtud 3 (1953) 135—161.
- Leneman Ja. A. : A homérosi rabszolgaság történelmi helyéről. (VDI 1952. 2.) SzovÓtud 3 (1953) 103—134.
- Maszson M. E. : A déli türkmén expedíció munkálatai. SzovRég 9 (1954) 34—37.
- Mejman M. N. : A rabszolgatartó termelési mód gazdasági mozgástörvényei. (IZap 22. 1947.) SzovRég 8 (1954) 1—50.
- Okladnikov A. P. : A kirgiz expedíció munkája. SzovRég 9 (1954) 31—33.
- Okladnikov A. P. : Régészeti kutatások Távolkeleten. SzovRég 9 (1954) 19—20.
- Pekáry Tamás : Eugenio Manni, L'Impero di Gallieno contributo alla storia del III secolo (ism.) AnTan 1 (1954) 320—321.
- Piotrovskij B. B. : Urartu (Po szledam drevnih kul'tur, 1951.) SzovÓtud 3 (1954) 36—82.
- Pjatiseva N. V. : Egy görög tauros-skytha istenség chersonésosi kultusza. (VDI 1947. 3.) SzovRég 8 (1954) 51—58.
- Pjatiseva N. V. : Heraklész chersonésosi kultusza. (VDI 1948. 2.) SzovRég 8 (1954) 59—67.
- Ritoók Zsigmond : A. B. Ranovics, A hellenizmus történeti szerepe című művének vitájáról. AnTan 1 (1954) 155—161.
- Ritoók Zsigmond : Az Atlantisz mítosz kérdéséhez. W. Brandenstein, Atlantis. Grösse und Untergang eines geheimnisvollen Inselreiches. AnTan 1 (1954) 163—166.
- Sarkady János : A principatus kialakulásának kérdéséhez. N. A. Maskin, Augustus principatusa, kialakulása és társadalmi lényege. AnTan 1 (1954) 302—310.
- Sarkady János lásd Szilágyi János György.
- Schubert Márta : Későantik textilművészet. — Quelques textiles du Bas Empire aux Musées des Arts Décoratifs. Поздно-античное текстильное искусство. — IMÉ 1 (1954) 13—28, 178, 197. 12 ill.
- Szádeczky Kardoss Samu : Egy archaikus kylix. AnTan 1 (1954) 24—28.
- Szádeczky Kardoss Samu : The name of the river Tisza. — К вопросу о происхождении названия р. Тисы (Резюме) — AAnt 2 (1954) 77—112, 113—115.
- Szádeczky Kardoss Samu : A Tisza legrégebb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések. MNy 50 (1954) 105—110.
- Szepessy Tibor : David Magie, Roman rule in Asia Minor (ism.) AnTan 1 (1954) 318—319.
- Szilágyi János György : Compte-rendu de l'activité du Musée Hongrois des Beaux Arts 1941—1953. Le Département des Antiquités. — Beszámoló az Országos Szépművészeti Múzeum munkájáról 1941—1953. Antik Osztály. SZME 4 (1954) 52—56, 93—97.
- Szilágyi János György : Az északra irányuló etruszk kereskedelem kérdéséhez. AnTan 1 (1954) 41—65. 4 ill.
- Szilágyi János György : Görög művészet. Bp. Akadémia 1954. 112 p. 48 t.
- Castiglione László : Új görög művészettörténet felé. Szilágyi János György, Görög művészet. AnTan 1 (1954) 287—295.
- Genthon István : Szilágyi János György: Görög művészet (ism.) MűvtÉrt 1954. 302.
- Sarkady János : Jelentős kísérletek ókor-kutatásunkban. TársSzle 9(1954). 10. 132—134.
- Szilágyi János György : A görög művészet helyzete a mai kultúrában. R. Bianchi—Bandinelli, Situazione dell'arte greca nella cultura contemporanea. AnTan 1 (1954) 167—170. 1 t.
- Szilágyi János György : J. Metzger, Les représentations dans la céramique antique du IVe siècle (ism.) AnTan 1 (1954) 188—190.
- Szilágyi János György : J. D. Beazley, Potter and painter in ancient Athens (ism.) AnTan 1 (1954) 187—188.
- Szilágyi János György : Pheidias és a Parthenon. Bp. Egyet. ny. 1954. 22 p. (Útmutató a Társadalmi—Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára, 55.)
- Szilágyi János György : Publikációk a görög és római művészetről a Német Demokratikus Köztársaságban (1952—53). AnTan 1(1954) 296—302. 1 t.
- Szilágyi János György : Újabb régészeti kutatások. AnTan 1 (1954) 205—207.
- Szilágyi János György : Un nouveau vase du peintre de Majewski. — A Majewski festő egy új vázája. SZMK 4 (1954) 8—16, 71—76.
- Szorokina N. : Hermonassza város temetőjén 1953. évben feltárt sírokról. SzovRég 9 (1954) 56—57.
- Szükségleti gazdálkodás és árutermeles a rabszolgatartó társadalomban (VDI 1953. 3.) SzovÓtud 3 (1953) 3—13.
- Tolsztoz Sz. P. : A horezmi régészeti-néprajzi expedíció új anyaga az 1953. évi munkálatok fényében. SzovRég 9 (1954) 14—16.
- Tóth Gyula : A cannaei csata. — Сражение при Каннах. HK 2 (1954) 53—82, 270—272.
- Treuer K. V. : Nagy Sándor Szogdianában (VI 1947. 5.) SzovRég 8 (1954) 68—87.
- Új archaeológiai felfedezések Kínában. MH 1954. 36—37.
- Urayné Köhalmi Katalin : Über die pfeifenden Pfeile der innerasiatischen Reiternomaden. — Вистягающая стрела у конских кочевников Средней Азии. — AOr 3 (1953) 45—69, 70. 1 t.
- Vécsey Zoltán : Régészeti kutatás a tenger mélyén. Éltud 9 (1954) 1008—1012. 12 ill.
- Wessetzky Vilmos : Les problèmes des «amulettes de nouvel an» égyptiennes. — Az egyiptomi «újév-amulettek» problémái. SZMK 5 (1954) 3—10, 90—95. 4 ill.
- Wessetzky Vilmos : Remarque sur l'article d'Émile Haefner : «Une stèle en calcaire de la fin du Nouvel Empire». — Megjegyzés Haefner Emil «Mészkösztelé az Újbírodalom végéről» cikkéhez. SZMK 4 (1954) 8, 71.
- Zgusztá László : Egy adat a mysek samanizmusára. — Ein Beleg für den Schamanismus bei den Mysern. (Zusammenfassung) AnTan 1 (1954) 262—263, 263.

Provinciális régészet

- B. Thomas Edit : Későrómai márvány asztallap Csopakról. — Un rebord de plat en marbre romain tardif trouvé a Csopak. FA 6 (1954) 74—85, 205—206. 1 t. 1 ill.
- B. Bónis Éva — lásd : Barkóczi László.
- Barkóczi László : Beiträge zur Rang der Lagerstädte am Ende des II. Anfang des III. Jahrhunderts. — Несколько данных относящихся к муниципальному званию «Canabae» II. столетия (Резюме) — AAA 3 (1953) 201—203, 203.
- Barkóczi László : Római diszsisak Szőnyből. — Römischer Paradehelm von Brigetio. FA 6 (1954) 45—48, 200—201. 2 t.
- Barkóczi László — lásd : Intercisa.
- Barkóczi László—Bónis Éva : Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina) — Адоньский раннеримский лагерь и поселок (Резюме) AAA 4 (1954) 129—197, 198—199. 305 t. 28 ill.
- Belova I. I. : Társadalmi mozgalmak Galliában az i. u. I—II. században. (VDI 1952. 4.) SzovRég 7 (1954) 15—27.

- Dáni Géza*: Észrevételek a nagytétényi kastélymúzeum római mérföldköveihez. Замечания к римским мильным камням дворцового музея в Надьтетене. IMÉ 1 (1954) 162—164, 202.
- Erdélyi Gizella* — lásd: Intercisa.
- Erdélyi Gizella—Fülep Ferenc* — lásd: Intercisa.
- Ferenczy Endre* — lásd: Intercisa.
- Fülep Ferenc* — lásd: Intercisa.
- Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit I.* Bp. Akadémia 1954. 342 p. 92 t. 54 ill. (Archaeologia Hungarica 33.)
- Barkóczi László*: Lager und Wohnstätte. 11—60. 19 t. 19 ill.
- Erdélyi Gizella*: Steindenkmäler. 169—231. 28 t.
- Erdélyi Gizella—Fülep Ferenc*: Katalog der Steindenkmäler. 277—332. 63 t.
- Ferenczy Endre*: Eine Grabtafel mit griechischer Inschrift aus Intercisa. 274—276. 1 ill.
- Fülep Ferenc*: Epigraphie. 232—273. 35 t.
- Nemeskéri János*: Anthropologische Skizze der Bevölkerung von Intercisa im spätrömischen Zeitalter. 124—141. 12 t.
- R. Alföldi Mária*: Der Geldverkehr von Intercisa. 142—169.
- Sági Károly*: Die Ausgrabungen im römischen Gräberfeld von Intercisa im Jahre 1949. 61—123. 6 t. 36 ill.
- Szilágyi János*: Vorwort. 5—10.
- Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I.* Bp. Akadémia 1954. 294 p. 92 t. 56 ill. (Archaeologia Hungarica 33.)
- Barkóczi László*: Tábor és lakótelep. 1—42. 19 t. 19 ill.
- Erdélyi Gizella*: Köemlékek. 143—193. 28 t.
- Erdélyi Gizella—Fülep Ferenc*: Köemlék katalógus. 233—276. 63 t.
- Ferenczy Endre*: Görögnyelvű sírfelirat. 230—232. 1 ill.
- Fülep Ferenc*: Epigráfia. 194—229. 35 t.
- Nemeskéri János*: Embertani vázlat. 101—117. 12 t.
- R. Alföldi Mária*: Pénzforgalom. 118—142.
- Sági Károly*: Temetők. 43—100. 6 t. 36 ill.
- Szilágyi János*: Előszó. V—IX.
- Soproni Sándor*: Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I. (ism.) TermTárs 113 (1954) 639—640.
- Kazsdan A. P.*: A római birodalom történetének néhány vitás kérdéséről: hogyan alakult ki a feudalizmus. (VDI 1953. 3.) SzovÓtud 3 (1953) 248—288.
- Kerényi András*: A dunántúli barbár pénzeink egyik csoportja (Ostfyyasszonyfa — Velemsszentvid — Güttenbach—Pinkóc) — Группа монет из Трансданубии варварской эпохи. — Un groupe de monnaies barbares de Transdanubie. NK 42—43 (1953—1954) 3—4, 63, 65.
- Mócsy András*: К вопросу о периодизации раннесарматской эпохи — Zur Periodisierung der frühen Sarmatenzeit in Ungarn (Zusammenfassung) AAA 4 (1954) 115—123, 124—128. 1 ill.
- Mócsy András*: Kora római sírok Szombathelyről. — Frühromische Gräber in Savaria (Szombathely) (Auszug) ArchÉrt 81 (1954) 167—190, 190—191. 1 t. 15 ill.
- Mócsy András*: Das territorium legionis und die canabae in Pannonien. — Territorium legionis и canabae в Паннонии (Резюме) AAA 3 (1953) 179—199, 199—200. 5 ill.
- Nagy Tibor*: Az albertfalvai katonai diploma I. ArchÉrt 81 (1954) 10—32. 2 t. 1 ill.
- Nagy Tibor*: Az albertfalvai katonai diploma. 2. A diplomában említett csapatok történetéhez. ArchÉrt 81 (1954) 104—118.
- Nemeskéri János* — lásd: Intercisa.
- Pekáry Tamás*: T. D. Zlatkovszkaja, Мэзия в I—II веках н. е. (ism.) ArchÉrt 81 (1954) 86—87.
- Radnóti Aladár*: Fremersdorf Fritz, Figürlich geschliffene Gläser (ism.) ArchÉrt 81 (1954) 212—214. 1 t.
- Radóti A. Adár*: Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban. B. Svoboda, Nagy Tibor, Dobrovits Aladár, Sági Károly, Szilágyi János, Fehér Géza, Hahn István és Kádár Zoltán hozzászólásaival. MTAOK II. 5 (1954) 459—534.
- Radnóti Aladár*: Trebonianus Gallus ezüstlemez mellképe. — Silver bust of Trebonianus Gallus from Brigetio. FA 6 (1954) 49—61, 201—204. 3 t.
- R. Alföldi Mária* — lásd: Intercisa.
- R. Alföldi Mária*: A rábakovácsi római ékszerlelet. — Roman jewellery of Rábakovácsi. FA 6 (1954) 62—73, 204—205.
- R. Alföldi Mária*: A sztálinváros-(dunapentele-)dunadűlői éremlelet. — Придунайская монетная находка, обнаруженная в городе Сталинварош (Дунапентеле). — La trouvaille de monnaies de Sztálinváros-(Dunapentele-)Dunadűlő. NK 42—43 (1953—1954) 5—8, 63, 65.
- Ranovics A.*: Caracalla edictuma a római polgárjognak a birodalom lakossága részére történő megadásáról. (VDI 1946. 1.) SzovÓtud 3 (1953) 186—207.
- Sági Károly* — lásd: Intercisa.
- Soproni Sándor*: A visegrádi római tábor és középkori vár. — A Roman camp and medieval castle in Visegrád (Extract). ArchÉrt 81 (1954) 49—53, 53—54. 6 t. 4 ill.
- Stajerman J. M.*: A rabszolgatartó rend bukásának problémája. (VDI 1953. 2.) SzovÓtud 3 (1953) 208—247.
- Szilágyi János*: Ein Ziegelstein mit Zauberformel aus dem Palast des Statthalters in Aquincum. — Кирпич с заклинанием из виллы наместника в аквинкуме (Резюме). — AAA 2 (1954) 305—310, 310.
- Szilágyi János* — lásd: Intercisa.
- Szilágyi János*: Varázsszöveges írásos téglá az aquincumi helytartói palotából. AnTan 1 (1954) 272—275. 3 ill.
- Szilágyi János*: Les variations des centres de prépondérance militaire dans les provinces frontières de l'Empire romaine. — Перемещения военного центра тяжести в провинциях римской империи (Резюме) AAA 2 (1954) 117—219, 219—223.
- Visky Károly*: Votum solvit libens merito. A votum magánjogi vonatkozásai. (Mit einer deutschen Zusammenfassung) AnTan 1 (1954) 264—270, 271.

Népvándorlás—koraközépkor

- B. Mikes Katalin*: Le cimetière dit «de la commune» de Zalavár. Compte-rendu préliminaire. — Так называемое «Муниципальное кладбище» в Залаваре. (Предварительный отчет.) — AAA 4 (1954) 275—280, 280. 1 t. 5 ill.
- Bökönyi Sándor*: Rapport préliminaire sur l'examen des ossements d'animaux recueillis au cours des fouilles de Zalavár. — Предварительный отчет об остатках костей животных поступивших из раскопок в Залаваре (Резюме) — AAA 4 (1954) 281—283, 286. 2 t.
- Csallány Dezső*: A bizánci fémművesség emlékei I. — Памятники византийского искусства обработки металлов I. (Резюме) — Quelques spécimens de l'art byzantin des métaux. (Résumé) AnTan 1 (1954) 101—126, 126—127, 127—128. 6 t.
- Csallány Dezső*: Памятники Византийского металлообработывающего искусства — Les monuments de l'industrie des byzantine métaux I. (Résumé) AAA 2 (1954) 311—340, 340—348. 7 t.
- Cs. Sós Ágnes*: Az avarok Magyarországon. ÉITud 9 (1954) 323—327. 7 ill.
- Cs. Sós Ágnes*: Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du château de Zalavár. — Предварительный отчет о раскопках около крепостной часовни близ с. Залавар (Резюме) — AAA 4 (1954) 267—273, 274. 4 t.
- Dmitrev A. D.*: A nyugati gótok felkelése a Dunánál és a rabszolgák forradalma (VDI 1950. 1.) SzovRég 8 (1954) 133—150.
- Fedorov G. B.*: Экимауци городисце. А слав дньесзтери экспедиціо мункája аз 1951. évben (KSz 50. 1953). SzovRég 7 (1954) 65—84. 9 t.

- Fedorov G. B.*: A szláv dnyeszteri expedíció munkája. (KSz 44. 1952.) SzovRég 7 (1954) 46—55. 1 t.
- Fehér Géza*: Аваро-византийские сношения и основание Болгарской державы. — Les relations avarobyzantines et la fondation de l'État bulgare (Résumé) AAA 5 (1954) 55—58, 58—59.
- Fehér Géza*: Les fouilles de Zalavár. (1951—1953) Rapport préliminaire. — Раскопки в Залавар в 1951—1953 гг. (Предварительный отчет) (Резюме). AAA 4 (1954) 201—262, 263—265. 41 ill.
- Fehér Géza*: A IX—XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. — Bemerkungen zur kritischen Ausgabe der ungarischen archäologischen Denkmäler des IX—XI. Jahrhunderts. FA 6 (1954) 92—94, 206—207.
- ifj. Fehér Géza*: A bulgáriai szláv kerámiára vonatkozó legújabb irodalom. ArchÉrt 81 (1954) 90—96. 2 t. 3 ill.
- Harmatta János*: Beszámoló Fettich Nándor »Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez« c. könyvének megvitatásáról. ArchÉrt 81 (1954) 204—206.
- Huby Villem*: A stara mesto nagymorva temető ékszerei és jelentőségük a nagymorva nép osztálytagozódása szempontjából. SzovRég 9 (1954) 72—75.
- Huszár Lajos*: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. — Монеты эпохи переселения народов в находках в бассейне Среднего Дуная (Резюме) — AAA 5 (1954) 61—109, 109. 34 t.
- László Gyula*: A magyar őstörténet régészete. Hajdu Péter, Czeglédy Károly, Moór Elemér, Fehér Géza és Banner János hozzászólásaival. MTAOK II. 5 (1954) 439—488.
- L. Kovrig Ilona*: Germán lelet Gyuláról. — Германские находки из окрестностей г. Дюла. — FA 6 (1954) 86—91, 206—207. 3 t.
- Lipták Pál*: Kecel környéki avarok. — Авары в окрестности Кецеля (Резюме) — Les avars des environs de Kecel. BiKözl 2 (1954) 159—180, 173—174. 175.
- Ribakov B. A.*: Ősi Tmutrakany és az Azov mellék szláv betelepítésének problémája. SzovRég 9 (1954) 11—13.
- Szmisko M. I.*: Dnyeszter melléki korai szláv kultúra az új régészeti adatok világánál. (KSz 44. 1952.) SzovRég 7 (1954) 28—42. 3 t. 6 ill.
- Szölke Béla*: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. — К истории Малой Средне-Дунайской низменности в IX и X столетиях (Резюме) — ArchÉrt 81 (1954) 119—136, 137. 7 ill.
- Török Gyula*: Kora avar sírok Mórón. — Раннеаварские могилы в с. Мор. (Резюме) — ArchÉrt 81 (1954) 54—59, 59—60. 4 t. 5 ill.
- Tretyakov P. N.*: A szlávok eredete. (VI 1953. 11.) Sz 88 (1954) 317—334.
- Vértes Edit*: Randbemerkungen zu den neuesten Forschungen auf dem Gebiete der ungarischen Vorgeschichte. — Заметки к новейшим исследованиям в области древнейшей истории венгерского народа. ALing 4 (1954) 427—459, 459—462.
- Középkor. Műemlékek*
- Avduszin D. A.*: A gnyezdovoi expedíció (KSz 44. 1952.) SzovRég 7 (1954) 57—64.
- Balogh Jolán*: A magyarországi négysarokbástyás várkastélyok. MűvtÉrt 1954. 247—252. 11 ill.
- Bártfai Szabó László*: Hol állott a királyi palota. MűvtÉrt 1953. 219—220.
- Bertalan Vilmosné*: Faenzai majolikátalak a budavári ásatás anyagából. MűvtÉrt 1954. 106—113. 4 t.
- Borsos Béla—Pogány Frigyes*: A Vár szerepe Budapest városképében. MÉpm 3 (1954) 35—44. 1 t. 19 ill.
- Csányi Károly*: A magyar kerámia és porcelán története és jegyei. Bp. Képzőműv. Alap 1954. 154 p. (79 t.) 5 ill.
- Csemegi József*: Die Konstruktionsmethoden der mittelalterlichen Baukunst. — Методы планирования в средневековой архитектуре. — АНArt 2 (1954) 15—48, 49—50. 35 ill.
- Cserey Éva*: Két reneszánsz arcképes kályhacsempe. — Zwei Renaissance-Ofenkacheln mit Bildnissen. — Две кафельных плиты с портретами из времени ренессанса (Резюме) — IMÉ 1 (1954) 110—115, 187, 199. 2 ill.
- Dercsényi Dezső*: La tutela dei monumenti in Ungheria dopo la liberazione. — Охрана венгерских памятников искусства после освобождения страны. АНArt 2 (1954) 99—132, 133—134. 33 ill.
- Elekes Lajos* — lásd: Magyar Történelmi Kongresszus.
- Entz Géza*: Adalék Kolozsvár építéstörténetéhez. Böles-Evk 1952—1953 (1954) 146—151.
- Entz Géza*: Harina (Herina) románkori temploma. — L'église de l'époque romane de Harina. MűvtÉrt 1954. 20—33. 16 ill.
- Éri István*: A kisvárdai vár kályhacsempéi. — Ofenkacheln von Kisvárd. FA 6 (1954) 146—152, 210. 2 t.
- Gerevich László*: Prager Einflüsse auf die Bidhauerkunst der Ofner Burg. — Пражское влияние на скульптуру крепости Буды. АНArt 2 (1954) 51—61, 62—63. 19 ill.
- Gerevich László—Seitl Kornél—Holl Imre*: Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. MűvtÉrt 1953. 210—218. 13 ill.
- Gerő László*: A budai vár. Bp. Egyet. ny. 1954. 35 p. (Ütmutató a Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára, 11.)
- Gerő László*: Műemlékeink védelme. Bp. Egyet. ny. 1954. 30 p. (Ütmutató a Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára, 26.)
- Gerő László* — lásd: Sopron és környéke műemlékei.
- Héjj Miklós*: Visegrád történeti emlékei. Bp. Múzeumi Főoszt. 1954. 59 p. 1 t. (Múzeumi füzetek).
- Holl Imre*: A visegrádi palota kápolnájának padozata. — The pavement of the chapel in the palace of Visegrád. ArchÉrt 81 (1954) 192—195, 195—196. 4 t. 3 ill.
- Horváth Tibor Antal*: Régi magyar pénznevek. — Названия древних венгерских монет. — Noms d'anciennes monnaies hongroises. NK 42—43 (1953—1954) 13—21, 63, 65.
- Huszár Lajos*: Kiadatlan középkori magyar pénzek. — Unveröffentlichte mittelalterliche ungarische Münzen. FA 6 (1954) 109—122, 208. 1 ill.
- Kádár Zoltán* — lásd: *Movacsik Gyula*.
- Kádár Zoltán*: A vasvári középkori kályhacsempék művészet és művelődéstörténeti jelentősége. MűvtÉrt 1953. 69—77.
- Kalmár János*: Magyar huszársarkantyúk a XVI. század derekáról. — Ungarische Husarensperen aus der Mitte des XVI. Jahrhunderts. (Auszug) ArchÉrt 81 (1954) 64—66, 67. 3 t.
- Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Vezető. Bp. Tört. Múzeum 1954. 19 p. 4 t.
- Karger M. K.*: A perejaszlav-hmelnickiji ásatások. SzovRég 9 (1954) 1—3.
- Király Ferenc*: Éremlelet Örkénypusztán a XIII. századból. — Находка эпохи королей из дома Арпадов в с. Эркенипуста. — Une trouvaille de l'époque arpadienne à Örkénypuszta. NK 42—43 (1953—1954) 9—12, 63, 65.
- Korompay György*: A magyar falu településtörténete és település fajtái. MÉpm 3 (1954) 186—195. 13 ill.
- Kralovánszky Alán*: A visegrádi ásatások. TermTárs 113 (1954) 536—539. 10 ill.
- Lipták Pál*: L'analyse typologique de la population de Képuszta au Moyen Age. — Антропологический состав населения Керпуста в XI веке (Резюме) — AAA 3 (1953) 303—337, 338.
- Lipták Pál*: La population de la région de Nógrád au Moyen Age. Essai d'anthropologie historique. — Материалы по антропологии населения Ноградского района Венгрии IX—XI. вв (Резюме) — AEthn 3 (1953) 289—337, 337—338. 6 t.
- Lipták Pál*: A típusok eloszlása Kiskunfélegyháza környékének XII. századi népességében. BiKözl 1 (1954) 105—120. 2 t.

- Lipták Pál*—*Nemeskéri János*—*Szőke Béla* : La description des découvertes de Képuszta. — Могильник XI века в Керпуста (Резюме) — AAA 3 (1953) 205—279, 279.
- Lux Kálmán* : Dercsényi Dezső, Visegrád műemlékei (ism.) MűvtÉrt 1954. 173—174.
- Magyar Történeti Kongresszus 1953. június 6—13. Bp. Akadémia 1954. 688 p.
- Elekes Lajos* : A magyar nép szövetségesei és ellenesei a török hódítókkal vívott harcban. 15—40.
- Sinkovics István* : Végyári harcok. 48—59.
- Székely György* : A kelet-európai népek harca a feudális német hódítók ellen a XI—XIV. században. 40—47.
- Tarle J. V.* : Az 1514. évi magyar parasztfelkelés. 318—329.
- Makkai László* : I. Rákóczi György tüzérségének történetéhez. — К истории артиллерии Дьердь Ракоци I. HK 2 (1954) 110—135, 273—275.
- Makkai László* — lásd : Nógrádmegye műemlékei.
- Méri István* : Árpádkori pénzváltó mérleg. — Une balance de change de l'époque des Árpáds. FA 6(1954) 106—114, 208, 2 t. 1 ill.
- Méri István* : Beszámoló a Tiszalök—Rázompusztai és Turkeve—mórici ásatások eredményéről. — Отчет о раскопках в Тисалёк—Разонпуста и Туркеве—Мориц (Резюме) — ArchÉrt 81 (1954) 138—152, 152—154, 39 t.
- Mollay Károly* — lásd : Sopron és környéke műemlékei
- Moravcsik Gyula* : Bizánc és a magyarság. Bp. Akadémia 1953. 119 p.
- Kádár Zoltán* : Moravcsik Gyula, Bizánc és a magyarság. (ism.) MűvtÉrt 1954. 172—173.
- Moravcsik Gyula* : Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz. — Венгерско-Византийское сношения во время падения византии (Резюме) — AAnt 2 (1954) 349—359, 359—360.
- Nagy Emese* : Adatok árpádkori magyar kőfaragásunk technikai kérdéseiről. — Angaben zu technischen Fragen unserer Steinmetzen der Arpadenzeit (Auszug) ArchÉrt 81(1954) 60—63, 64, 4 t. 2 ill.
- Nagy Emese* : A székesfehérvári István koporsó keletkezése. MűvtÉrt 1954. 101—106, 13 ill.
- Nékám Lajosné* : Az Iparművészeti Múzeum 15. századi patika edényei. — Italienische Apothekengefäße des XV. Jahrhunderts im Museum für Kunstgewerbe. — Аптекарская посуда XV столетия Музея Художественной промышленности (Резюме) — IMÉ 1 (1954) 105—109, 186—187, 199, 2 ill.
- Nemeskéri János*—*Lipták Pál*—*Szőke Béla* : Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. AAA 3 (1953) 205—370, 20 t.
- Olasz Ernő* : Árpádkori temető Kardoskúton. — Могильник эпохи Арпадов в Кардошкют (Резюме) — ArchÉrt 81 (1954) 196—201, 201, 5 ill.
- Radocsay Dénes* : Compte-rendu de l'activité du Musée Hongrois des Beaux Arts 1941—1953. Le Département des Monuments Hongrois. — Beszámoló az Országos Szépművészeti Múzeum munkájáról 1941—1953. Régi magyar osztály. SzME 4 (1954) 62—64, 100—102.
- Radocsay Dénes* : Deux volets du retable de Hervartó et la statue de Sainte Catherine de Palocsa. — Két hervartói oltárszárnyról és a palocsai Szent Katalinról. SzME 4 (1954) 16—28, 76—81, 10 ill.
- Ratkos Péter* : A huszita forradalmi mozgalom és Szlovákia (Hist. Čas. 1953.) TörtIntÉrt 5 (1954) 77—93.
- Sinkovics István* — lásd : Magyar Történeti Kongresszus.
- Somogyi Árpád* : Egy 16. századi orosz ötvös kelyhe. — Ein russischer Kelch aus dem XVI. Jahrhundert. — Российский новелирский ботир з 16-о века (Резюме) — IMÉ 1 (1954) 116—118, 187—188, 200, 3 ill.
- Szabó György* : A falusi kovács a XV—XVI. században. — Деревенские кузнецы в XV—XVI столетиях. (Резюме) — FA 6 (1954) 123—145, 209—210, 7 t. 5 ill.
- Szabolcsi Hedvig* : Adalékok az intarzia magyarországi fejlődésének kérdéséhez. Az Iparművészeti Múzeum három intarziás kisbútora. — Über die Entwicklung der Holzmosaikarbeit in Ungarn. — Данные к вопросу развития искусства «интарзии» в Венгрии. IMÉ 1(1954) 138—148, 191—193, 201, 13 ill.
- Sz. Lajta Edit* : A »Nagy Szent Család« monográfiája. A későközépkori művészet elvilágiasodásának tipikus példája. MűvtÉrt 1954. 34—48, 11 ill.
- Székely György* : Kapcsolatok a kelet-európai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a XI—XIV. században. HK 1954 : 1. 139—170.
- Székely György* — lásd : Magyar Történeti Kongresszus.
- Szőke Béla* : Le cimetière de Képuszta (XIe siècle). Résultats archéologiques des fouilles. — Выводы из археологического обследования могильника в Керпуста (Резюме) — AAA 3 (1953) 281—300, 301.
- Szücs Jenő* : Céh és város a XV. században. BölesÉvk 1952—1953 (1954) 116—145.
- Tarle J. V.* — lásd : Magyar Történeti Kongresszus.
- Török Gyula* : Halimba—Čšeres X—XII. századi temetője. — Могильник X—XII столетия в Халимба-Череш. — FA 6 (1954) 95—105, 207—208, 6 t. 3 ill.
- Vargha László* : Magyar népi műemlékek. MĖpm 3 (1954) 211—218, 1 t. 26 ill.
- Vargha László* : Magyar népi műemlékek. A népi műemlék fogalma és jellege. (Akadémiai felolvasó előadás Tálasi István hozzászólásával.) ÉpKözl 3 (1954) 1—19.
- Várnai Dezső* : Az esztergomi vár kőfaragó jelei. ÉpKözl 3 (1954) 49—76, 3 t. 69 ill.
- Voit Pál* : Magyar keramikatörténeti tanulmányok I. MűvtÉrt 1954. 113—122, 12 ill.

Németh Endre

Lovas. 1., 2., 3. ulnából készült vájóeszközök, 4., 5., 6. pseudometapodiumból készült árák. Kb 1 : 2.

Ловаш. 1., 2., 3. Копалки, изготовленные из «ulna» 4., 5., 6. Шила из псевдометаподия.

Lovas. 1, 2, 3. outils de creusage faits d'un ulna. 4., 5., 6. poinçons faits d'un pseudometapodium.

Lovas. 1., 2. szerszámnyelek, 3. bordából készült eszköz, 4. csákányfej, 5. festéktartó tubus, 6., 7. égett csontok, 8. vadkanagyardból készült eszköz. Kb. 1 : 2.

Ловаш. 1., 2. рукоятки орудий, 3. орудия из боковой кости, 4. кирка, 5. сосуд для хранения краски, 6., 7. жженные кости, 8. орудие из клыка дикого кабана.

Lovas. 1., 2. manches d'outils, 3. outil fait de côtes, 4. bouble de pic, 5. tube porte-fard, 6., 7. os brûlés, 8. outil fait d'une défense de sanglier.

Lovas. 1/a díszített eszköz, 1/b díszített eszköz, utánarajzolt díszítéssel, 2. babérlevélalakú lándzsahegy, 3. metapodiumból készült ár, 4. lapockából készült eszköz, 5. csöves csontból készült véső. Kb. 1 : 2.; 2 = Kb. 1 : 1

Ловаш. 1/a украшенное орудие, 1/b украшенное орудие, с украшением последующего нанесения, 2. наконечник копья в форме лаврового листа, 3. шило из метаподия, 4. орудие из лопатки, 5. долото, изготовленное из трубчатой кости.

Lovas. 1/a outil orné, 1/b outil avec ornement retracé, 2. pointe de lance en forme de feuille, 3. poinçon en métapodium, 4. outil fait d'un omoplate, 5. burin en os creux.

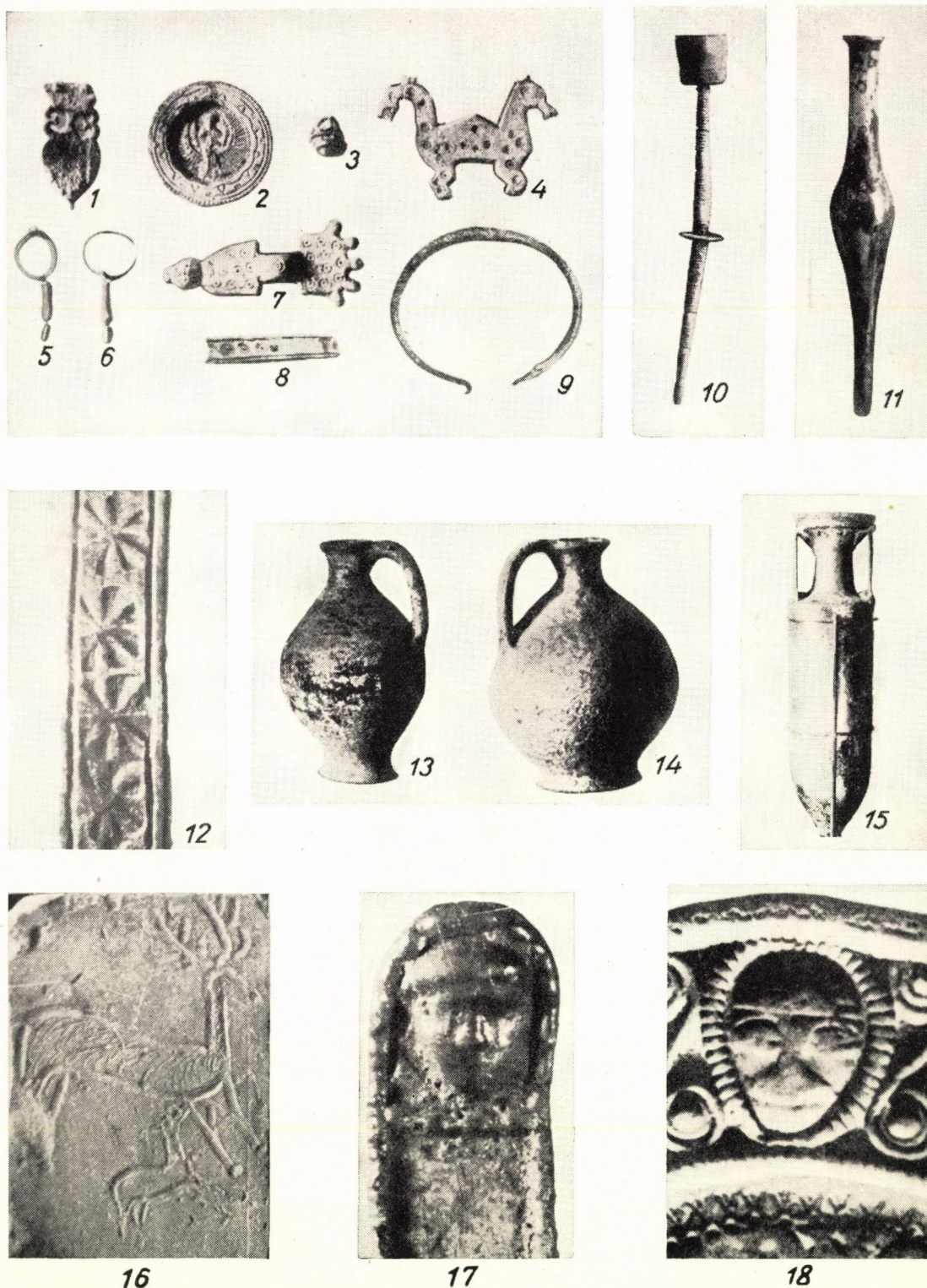

Lovas. 1/a kanalas véső előlnézetben, 1/b kanalasvéső hátulsónézetben, 2. csontlándzsahegy, 3. agancsból készült festéktartó tülök vagy csákányfej, 4. metapodiumból készült ár, 5. kőszáli kecske metapodiumából készült ár, 6. csontár nagyított képe az előzetes megmunkálás nyomaival 2. = Kb. 1:1;

6. = Kb. 2:1; 1/a, b, 3—5. = Kb. 1:2.

Ловаш. 1/a долото с ложбинкой спереди, 1/b долото с ложбинкой с обратной стороны, 2. наконечник копья из кости, 3. сосуд, изготовленный из оленего рога для хранения краски, или кирка, 4. шило из метаподия, 5. шило из метаподия горн ого козла, 6. увеличенная картина шила из кости со следами предварительной обработки. Lovas. 1/a burin busqué, vu de face, 1/b burin busqué vu de dos, 2. pointe de lance en os, 3. corne portefard ou boule de pie en bois de cerf, 4. poinçon fait d'un metapodium, 5. poinçon fait du metapodium d'un isard, 6. image agrandie d'un poinçon en os avec les traces d'un façonnage préliminaire.

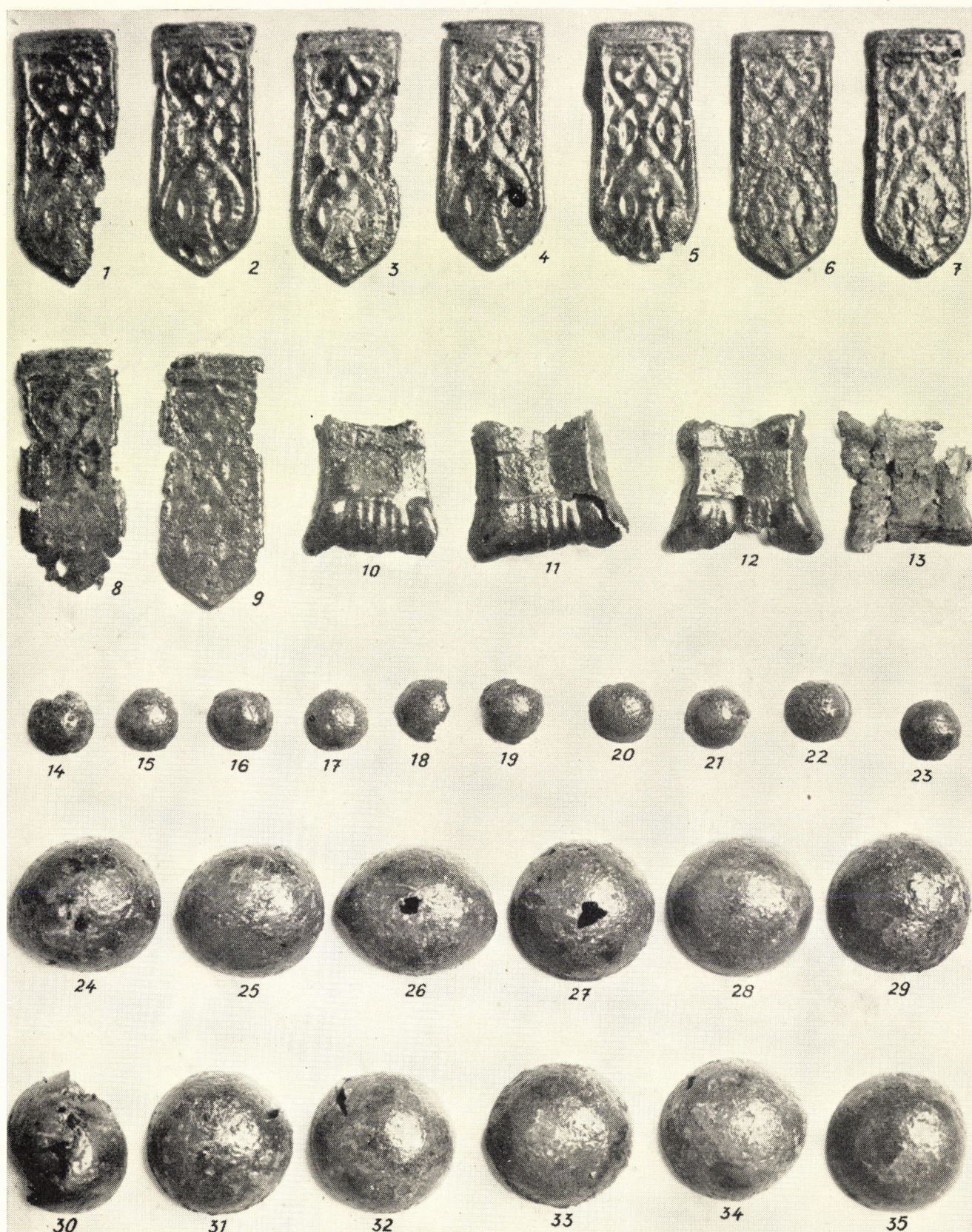

1—17. Fenékpusztai sírleletek. 18. A szilágysomlyói kincs medallionkeretének részlete. (1—11. és 13—15. Kuzsinszky nyomán és 18. Alföldi nyomán.)

1—17. Инвентарь могил из Фенекпуста, 18. часть Медальона из клада Силадьшомлы (1—11. и 13—15. по данным Кужинского, и 18 по данным Альфелди.)

1—17. Mobilier funéraire de Fenékpuszt. 18. Détail de la bordure du médaillon du trésor de Szilágysomlyó. (1—11. et 13—15. d'après Kuzsinszky, et 18. d'après Alföldi.)

1—35. Сікó А. сір. 1:1
 1—35. Ціко, Могила А.
 1—35. Сікó, Tombe A.

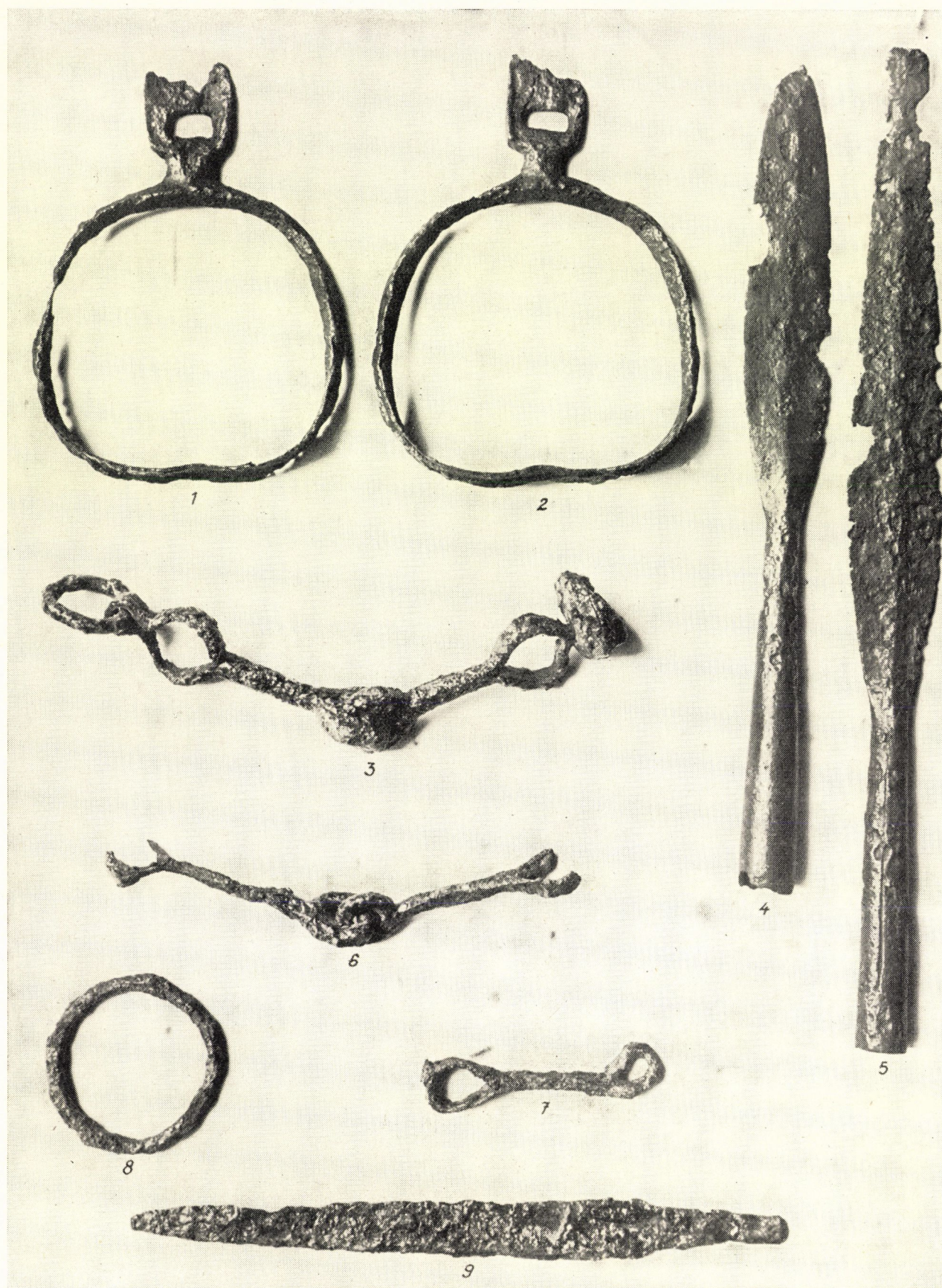

1—18. Cikó B. sír. 1 : 1

1— 18. Цико, Могила Б.

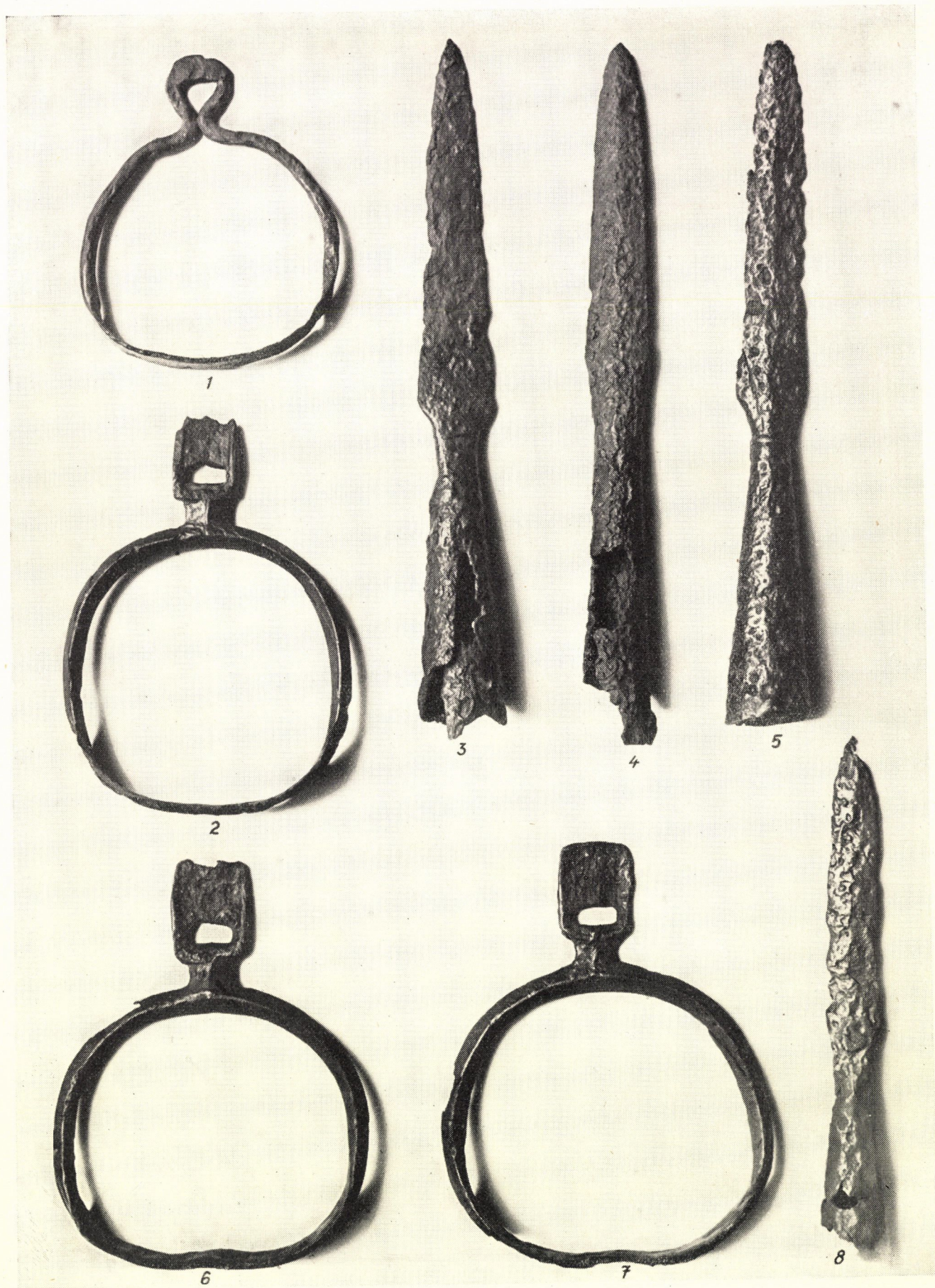
1—18. Cikó. Tombe B.

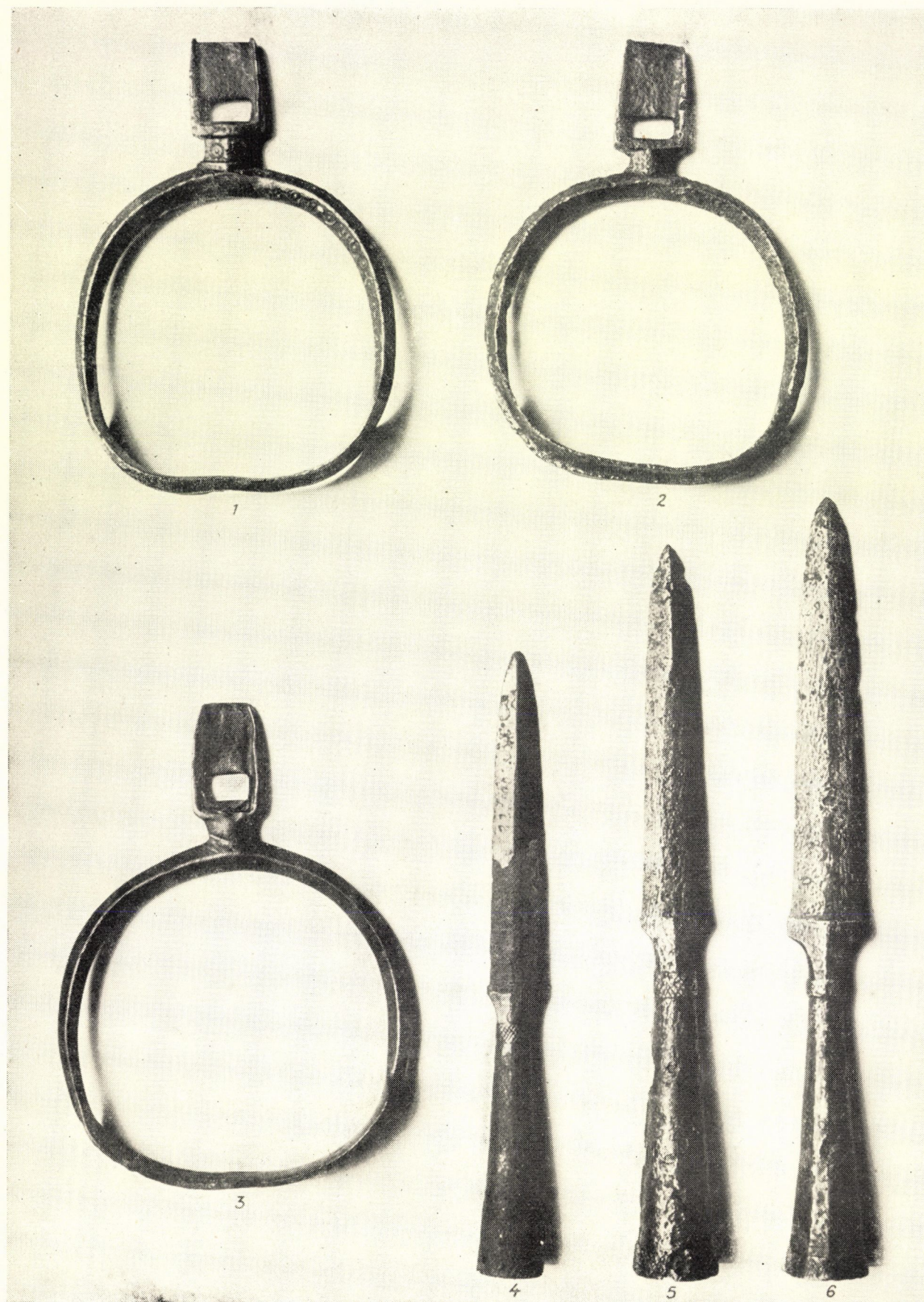
1—5. Cikó B. sír. 6—9. Cikó A. sír. 1:2
 1 - 5. Цико, Могила Б. 6 9. Цико Могила А.
 1—5. Cikó, Tombe B. 6—9. Cikó, Tombe A.

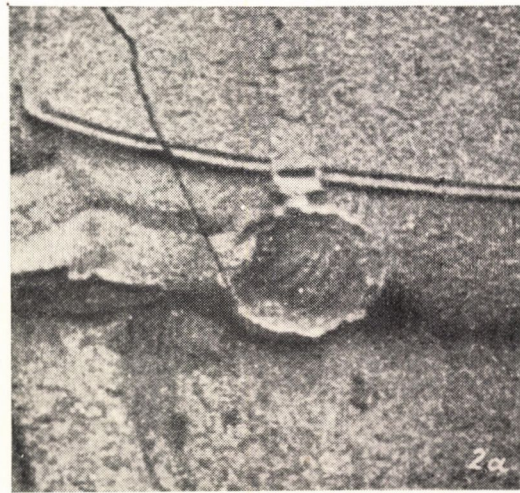
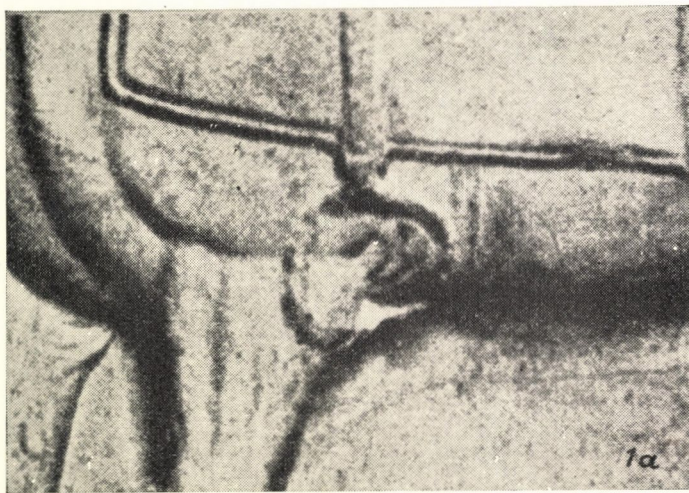
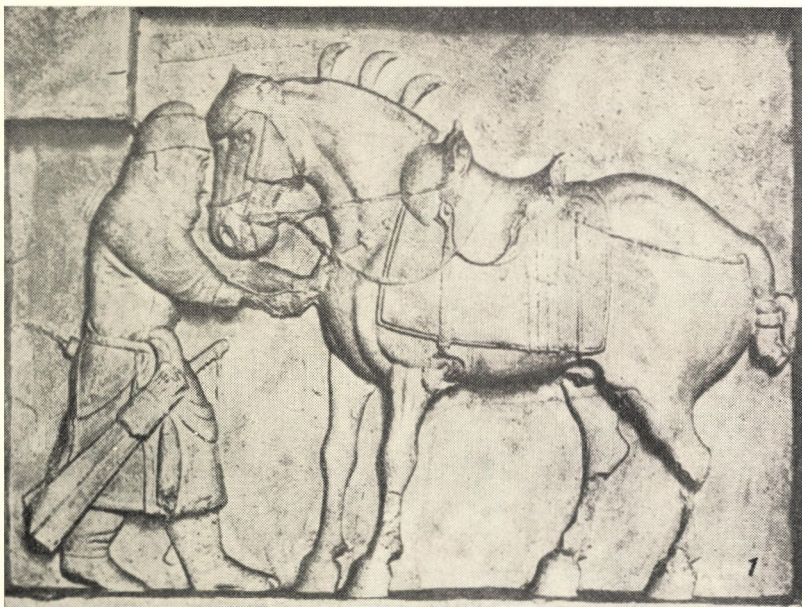
1—5. Csolnok. 7—8. Cikó A. sér. 1 : 2
 1—5. Чолнок. 7—8. Цико Могила А.
 1—5, Csolnok, 7—8. Cikó, Tombe A.

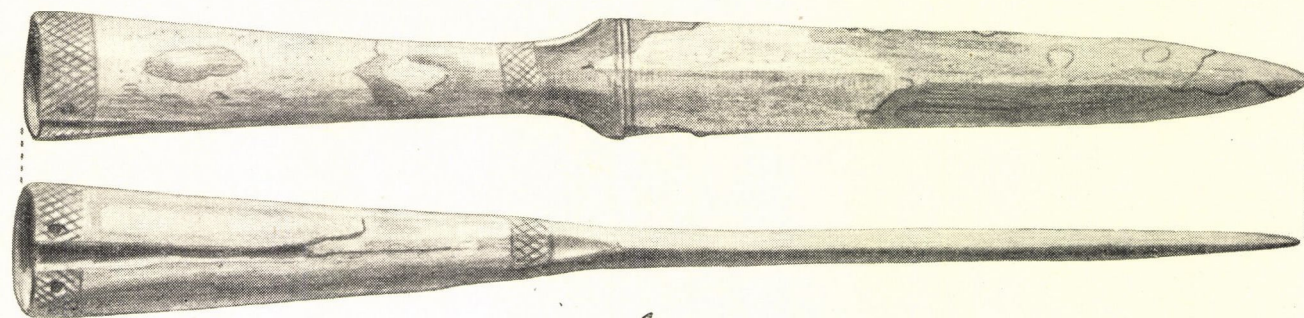
1. Bicske. 2. Bikács. 3. Bánhida. 4. Zámoly. 5. Bácsújfalu. 6. Esztergom. 1 : 2
 1 Бичке, 2 Бикач. 3 Банхида. 4 Замоль. 5 Бачуйфалу. 6 Эстергом.

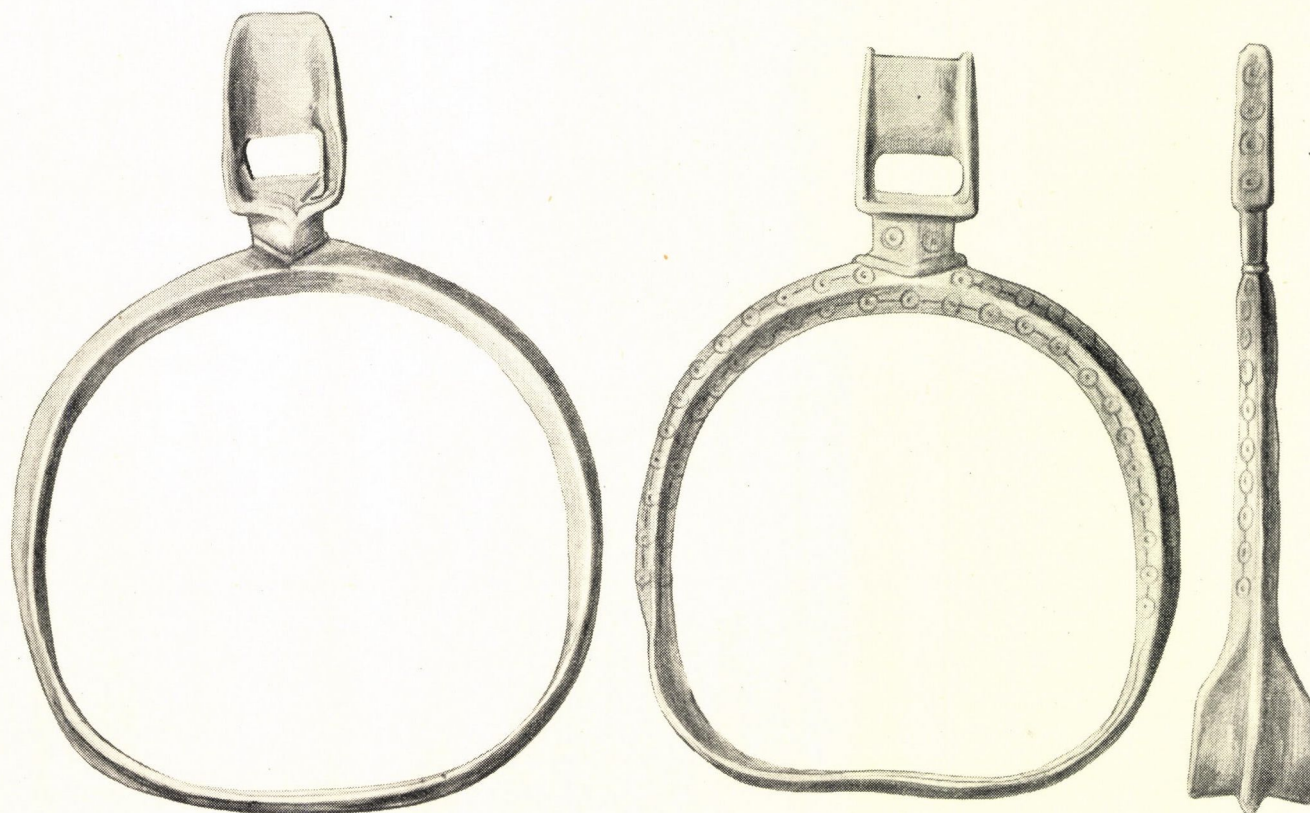

1—2. Tai Cong császár síremlékének domborművei (Chavannes után). 1/a—2/a. Kengyelrészletek a domborművekről.
 1— 2. Рельефные изображения на могильной плите императора Тай-Тунга (по Шаванн). 1/a—2/a части стремян на рельефных изображениях.
 1—2. Bas-reliefs du monument funéraire de l'empereur Tai Tsoung (d'après Chavannes). 1/a—2/a. Détails d'étriers, des bas-reliefs.

7

2

3

3 a

1. Zámoly. 2. Bánhida. 3 3/a. Bicske.
1 Замоль, 2 Банхида, 3 -3/a Бичке.

Barca. Bronzkori lakóház. 1. A lakóház délről nézve. 2. A lakóház északi része, keletről, a feltárt ágasfák helyeivel. — 3. Csür. Csomafája-Ciomáfaia. — 4. Lóhives. Tiszaörvény. Szolnok m. — 5. Pelyvás és szín. Tiszaörvény. Szolnok m. — 6. Juhhodály. Ecsegpusztá. Turkeve. Szolnok m.

1. Барца. Жилище бронзового века. Вид жилища с юга. 2. Барца. Северная часть жилища с востока, с открытыми следами, двурогих столбов. 3. Сарай. Чомафайа—Циомыфаиа. 4. Хлев для лошади, Тиссаервень, комитат Сольнок. 5. Амбар и навес, Тиссаервень, комитат Сольнок. 6. Овечий хлев, Эчегпуста, Туркеве, комитат Сольнок.

Barca, habitation de l'âge du bronze. 1. Vue de Sud. 2. La partie septentrionale, vue de l'Est, avec l'emplacement des perches (de soutien) dégagées. 3. Csomafája-Ciomafáia. Grange. 4. Tiszaörvény, Comitat de Szolnok. Abri couvert pour chevaux. 5. Tiszaörvény. Comitat de Szolnok. Cabane pour ranger la balle, et appentis.

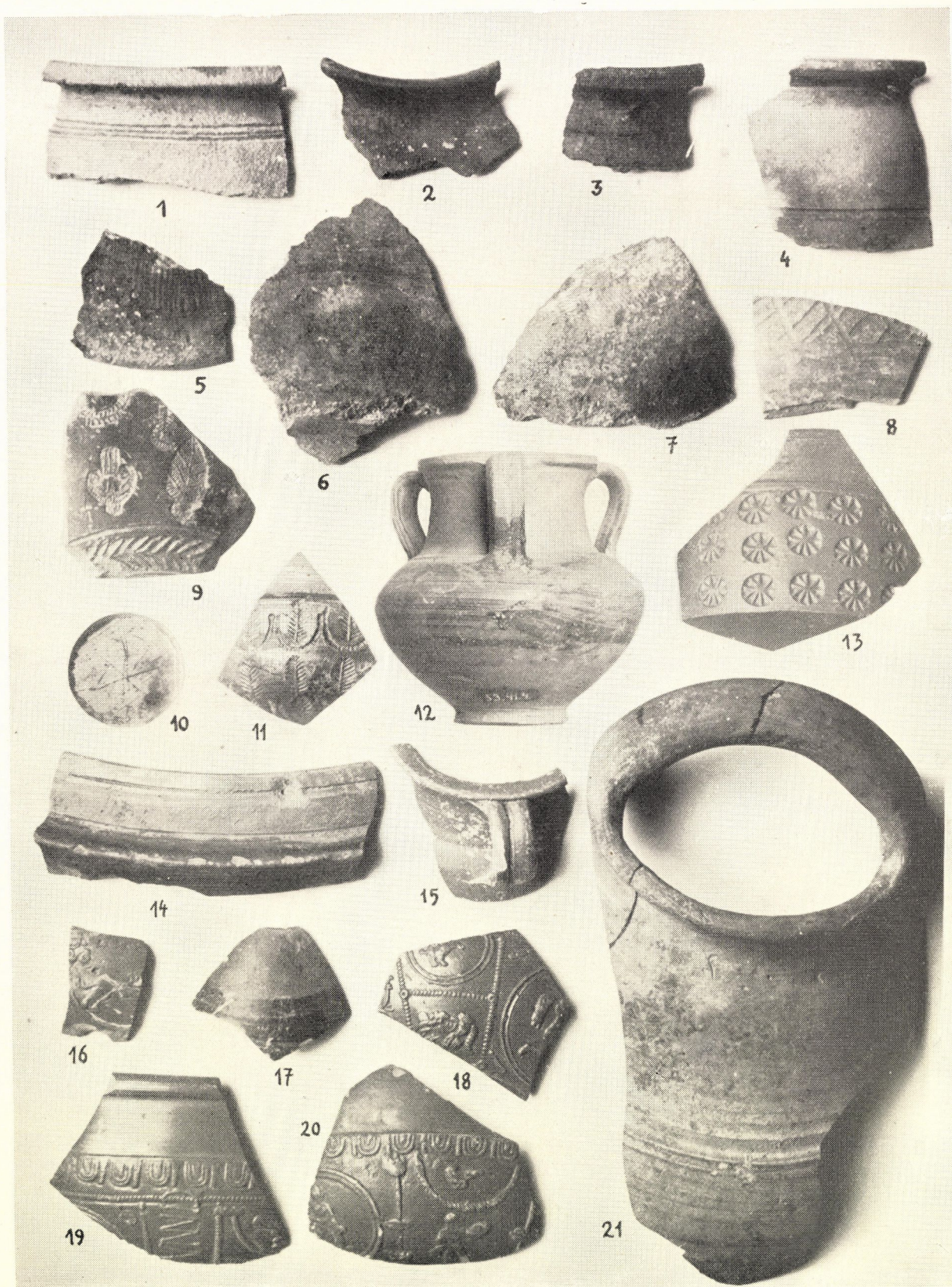
6. Ecsegpusztá. Turkeve. Comitat de Szolnok. Bergerie.

1—6. Aquincum. Terra sigillata utánzatok. 7. Brigetio. Díszes agyagkorsó.
 1—6. Aquincum. Подражания terra сигиллатам. 7. Brigetio. Украшенный глиняный кувшин.
 1—6. Aquincum. Imitations de terres sigillées. 7. Brigetio. Cruche en argile, ornée.

Százhalombatta—Dunafüred. Leletek a canabaeból. 1—9., 11., 13—21. = 1 : 2. 10. = 1 : 1. 12 = 1 : 3.

Сазхаломбатта—Дунафюред. Находки из канабы.

Százhalombatta—Dunafüred. Trouvailles dans les canabae.

Százhalombatta—Dunafüred. 1. sz. gödör. 1 : 2.

Сазхаломбатта—Дунафюред. Яма № 1.

Százhalombatta—Dunafüred. Fosse n° 1.

Százhalombatta—Dunafüred. 1. sz. gödör. 1 : 2.
 Сазхаломбатта—Дунафюред. Яма № 1.
 Százhalombatta—Dunafüred. Fosse n° 1.

Százhalombatta—Dunafüred. 2. sz. gödör.
 Сазхаломбатта—Дунафюред. Яма № 2.
 Százhalombatta—Dunafüred. Fosse n° 2. 1 : 2.

Százhalombatta—Dunafüred, 1. 1. sz. gödör, 2—5. I. épület.
 Сазхаломбатта—Дунафюред. 1. Яма № 1. 2—5. здание №. I.
 Százhalombatta—Dunafüred, 1. fosse n° 1. 2—5. édifice I.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Дь. Месарош—Л. Вертеш: Лимонитный карьер раннего периода верхнего палеолита возле с. Ловаш. (Acta Arch. Hung. V. 1954. 1—2.)	3—18
Т. Пекари: Позднеримские могилы в Фенекпуста	19—29
Л. И. Ковриг: Материалы к вопросу о расселении аваров (Acta Arch. Hung. VI. 1955)	30—44
Г. Фехер: Аваро-византийские сношения и основание болгарской державы (Acta Arch. Hung. V. 1954. 1—2.)	45—47

СООБЩЕНИЕ

Л. Варга: Жилище бронзового века из Барцы	48—56
С. К. Почи: Подражания итальянским terra sigillata в Aquincum-e	56—58
А. Мочи: Римский лагерь и поселение из Сазхаломбатта—Дунафюред	59—69
Е. Фитз: Сторожевые башни между Intercisa и Annamatiа	69—79
Д. Чаллань: Кольца с руническим письмом в Венгрии	79—85
Б. Секе: К вопросу о наших глиняных котлах	86—90

ОБОЗРЕНИЕ

Л. Вертеш: Е. Хиллебранд	91
Б. Е. Томас—С. А. Бургер: Раскопки спасательного характера в 1953 г.	92—102

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Е. Немет: Я. Баннер—И. Якабфи; Археологическая библиография бассейна среднего Дуная	103—106
И. Чалог—Й. Чемеги: Я. Баннер, Дь. Ласло, И. Мери, А. Радноти; Введение в Археологию I. Практическая Археология	106—111
Л.: Ethnographia, год LXV. (1954) № 1—2	111—112
Я. Силабш: Acta Archaeologica ASH., т. II. ч. 1—2.	112—113
А. Мозсолич—А. Радноти: H. Bengston—VI. Miložić, Grosser Historischer Weltatlas. I. Vorgeschichte und Altertum	113—116
А. Мозсолич: J. Neustupný, Vorgeschichte der Lausitz	116—117
С. К. Почи: C. Daicoviciu—Al. Ferenczi, Așezările dacice din Munții Orăștiei	117—119
Б. Э. Ваго: H. Dragendorff—C. Watzinger, Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen	119—120
Т. Надь: L. Klima—H. Vethers, Das Lageramphitheater von Carnuntum	120—122
С. А. Бургер: G. Pacher, Römische Siedlungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha	122
Б. Е. Томас: W. Drack, Die römische Wandmalerei der Schweiz	122—125
Т. Сентлелеки: H. Menzel, Antike Lampen im Römisch—Germanischen Zentralmuseum zu Mainz	125—126
Б. Сёке: J. Kastelic—B. Skerlj, Slovanska nekropola na Bledu	126—128
Е. Немет: Венгерская археологическая литература за 1954	128—134

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

Gy. Mészáros—L. Vértess: Une mine de couleur paléolithique à Lovas (Acta Arch. Hung. V. 1954. 1—2)	3—18
T. Pekáry: Tombes romaines tardives à Fenépuszta	19—29
Ilona L. Kovrig: Contributions au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars (Acta Arch. Hung. VI. 1955)	30—44
G. Fehér aîné: Les relations avaro-byzantines et la fondation de l'État bulgare (Acta Arch. Hung. V. 1954. 1—2)	45—47

NOTES ET INFORMATIONS

L. Vargha: L'habitation de l'âge du bronze de Barca	48—56
Klára Sz. Póczy: Les imitations de terres sigillées italiques à Aquincum	56—58
A. Mócsy: Le camp et la colonisation romains de Százhalombatta—Dunafüred	59—69
J. Fitz: Tours de guet entre Intercisa et Annamatiа	69—79
D. Csallány: Des bagues à inscription runique en Hongrie	79—85
B. Szőke: Sur la question de nos chaudrons en poterie	86—90

CHRONIQUE

L. Vértess: Eugène Hillebrand	91
Edit B. Thomas—Alice Sz. Burger: Les fouilles de «sauvegarde» en 1953	92—102

LIVRES

E. Németh: J. Banner—I. Jakabffy: Bibliographie Archéologique du Bassin Danubien depuis les temps les plus éloignés jusqu'au XI ^e siècle	103—106
J. Csalog—J. Csemegi: Banner—László—Méri—Radnóti: Manuel d'Archéologie I. Archéologie pratique	106—111
L.: Ethnographia. Année LXV (1954) No 1—2	111—112
J. Szilágyi: Acta Archaeologica ASH. Vol. II. Fasc. 1—2.	112—113
Amália Mozsolics—Aladár Radnóti: H. Bengston—VI. Miložić, Grosser Historischer Weltatlas. I. Vorgeschichte und Altertum	113—116
Amália Mozsolics: J. Neustupný, Vorgeschichte der Lausitz	116—117
Klára Sz. Póczy: C. Daicoviciu—Al. Ferenczi, Așezările dacice din Munții Orăștiei	117—119
Eszter B. Vágó: Dragendorff—C. Watzinger, Arretinische Reliefkeramik, mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen	119—120
T. Nagy: L. Klima—H. Vethers, Das Lageramphitheater von Carnuntum	120—122
Alice Sz. Burger: G. Pacher, Römische Siedlungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha	122
Edit B. Thomas: W. Drack, Die römische Wandmalerei der Schweiz	122—125
T. Szentlélék: H. Menzel, Antike Lampen im Römisch—Germanischen Zentralmuseum zu Mainz	125—126
B. Szőke: J. Kastelic—B. Skerlj, Slovanska nekropola na Bledu	126—128
E. Németh: La littérature archéologique hongroise en 1954	128—134

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 40,— Ft